

אגרות שיר

אינד הריץ

הרב שיר ז"ל אל רשד"ק ז"ל

(משנת הקצ"ג עד שנת תר"ך)

עם הערות הר"ר שוח"ה נ"י ועם מבוא והערות הרא"א הרכבי נ"י

הוציא לאור

שאלתיאל אייזיק גראָבער

מהברת שניה

KAUFMANN
DÁVID
KÖNYVTÁRA

B. 24.

2

אגרות ש"ר

אשר הריץ

הרב ש"ר ז"ל אל רשד"ל ז"ל

(משנת תקצ"ג עד שנת תר"ד)

עם הערות הר"ר שזח"ה נ"י ועם מבוא והערות הרא"א הרכבי נ"י

הוציא לאור

שאלתיאל אייזיק גראָבער

מהברת שניה

פרזעמישל

שנת תרמ"ו

S. L. RAPPOPORT'S

hebräische Briefe

an

S. D. Luzzatto

(1833 — 1860)

Mit Anmerkungen von S. J. Halberstam nebst
Einleitung von Dr. A. Harkavy.

Herausgegeben

von

Eisig Gräber.

PRZEMYSŁ

DRUCK DES GR. KAT. DOMKAPITELS

1885.

מכתב ט'

לכבוד ידידי ואהובי החכם היקר החוקר המהולל יקר רות
מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י .

כשאתך חשתי ולא התמהמהתי להשיבך על מכתבך מן י"ג כסליו * אשר נתן שמחה רבה בלבי בשמעני משלום ביתך ורפואת רעתך היקרה. כן יברכך ה' תמיד וישמרך מכל רע, וישם לך שרום בעניני חבל ובעניני מדע. ועוד גם עתה הנני כמוכרח להזהירכם. השמרו לנפשותיכם אל תשחו שכר ואל תאכלו כל משמן כי אלה ראשי אבות לחולי הרע הזה, הדוסק על דתות ארצכם. ומה מאד התענגתי לכשורתך כי כלית חבורך מבא לרקוק לה"ק בלשון איטלקי, הן אמנם נכספה וגם כלתה נפשי מאד לראותו בלשוננו הקדושה, למען יצמית תועלת גם לאחינו בארץ הזאת ובשאר ארצות אשר לא ידברו בלשון ארצך. וכבר הודעתני כי נמצא תלמיד אחד אשר את לבו להעתיק ספרך לעברית. ועתה אמור לו ששמי אשר כפי ידעתי תודות רבות יקח על עמלו מכל אנשי חושיה בכני עמינו .

א) בדבר מקום התחלת הנקודות, הנה לא ראיתי עוד כל ראיותיך ולא אוכל לשפוט עליהן. אך זאת ידעתי כי על ראיותי מכמה שמות הנקודות והפעמים שהם רק מא"י ולא מבבל, וגם מהשקידה על מקרא שנראה יותר מוקדמת בא"י מהמדרשים הראשונים שנתחברו שם כמו ב"ר וי"ר ואיזה מדרשים זמנן מאוחר, לא השבת עוד מאומה. ואולי בספרך נמצאו על כל זה תשובות מספיקות. אכן אשים לפניך עוד איזה דברים ראויים לעיין בהם לעניניך חקור בהם ואחרי כן תחרוך משפט .

ב) מאד נפלא כי נשכח מישראל זמן ומקום התחששות דבר גדול כזה כאשר היו הנקודות ורקדוקן. והנה בארץ בכל לא חדלו הלימודים והלומדים מימות רב עד סוף הגאונים, מדי נתמעטו בא"י מימות תלמידי ר' יוחנן עד שבמעט שבתו בימי הגאונים. ולכן אולי היתה התחלת הנקודות בארץ בכל, יפלא מאד איך לא בא מזה דבר בדברי איזה נאון בתשובותיו או בספריו, כמו בספרי רב אחאי רב יהודאי רב סעדי' רב שרירא ורב האי הגאונים. והנה רב שרירא באגרתו הנדפסת ביוחסין כתב כל מה שאירע בעניני הלימוד בבבל מימות רב עד ימיו. ואיך לא רשם הדבר הגדול הזה, כשהגיע לזמן פ' ופ' לאמר אז בימים ההם התחילו לנקד ספרי תנ"ך. ולא לבד מהתחלת הנקודות לא זכר שום נאון, אך גם מענין הנקודות ומקומם והברתם היו הגאונים כמערימים עין. מה זה ועל מה זה? והנה כפי דבריך היתה התחלת הנקודות בבבל בימי רבנן סבוראי, ועל זה אשאלך למתי? אם בעת הגזרות והשמדות הנזכרות באגרת רש"ג, הנה תרחיק גם אתה שיהי' זמן כזה מוכשר להתחדשות גדולה כזאת. ואם בעת המנוחה שהיתה במקף ימי רבנן סבוראי, הנה תחזוק התמיה למה לא נשאר שם וזכרון מהמעשה הגדול ההוא? ואנו רואים את רש"ג באגרתו מציין זמן מר רב רבא שתקנו בימיו לתת נט לאלתר לאשה ועוד בשנת אלף נ"ו לשטרות בימי מר רב הונא הקינו למיגבי כתובת אשה

מסמלטלי. ובתשובה אחרת כתב על רב הונא זה דאיהו דאמר כנתא ואיהו דתני
 הויה דהאשה נקנית, ושניהם מרבנן סבוראי (יעוין בעל העמור ריש אוח מכר,
 וכן בח"ב מס' העמור כ"י שראיתי והוא בתחלתו שם. וכן בני"י על כתובות הגדמס
 בליוורנו יעו"ש על דף ס"ג ב'), ואיך יחריש משם הרב שבימוי תקינו נקודות
 לתנ"ך? אכן אם התחלת הנקודות היתה בא"י, וכפי מה שנראה לקמן (ו') בזמן
 אשר בכבל ה"י גורת שמד וביטול הישיבות אין חידוש עוד אם אחרי איזה זמן
 לא ידעו הגאונים עוד להגביל היטב העת ההיא של התחלת הנקודות. ובפרט כי
 לא שמו חכמי בכר עין כלל על כל הנעשה בא"י בעיני הדת בכלל, כי קטנו
 בעיניהם כל אנשי א"י בבחינה זו כנודע. ובקל היה יכול להמשך זמן רב שכתבו
 הסופרים כבר בא"י ספרים עם נקודות, ולא השגיחו עליהם בכבל כלל, עד כי
 ראט לאט עשו גם סופרי בבל כמעשיהם מבלי אשר ידעו אחרי כן חכמי הישיבות
 איך ועל איזה דרך נהיה ההתחדשות הזאת, וקבלו הנקוד כדבר שהיה מאז ומקדם
 מבלי חקור אחריו עוד.

3) נודעים חילוקים בין מדינתאי ומערבאי בענין קרי וכתוב מלא וחסר,
 ובין בן נפתלי המזרחי ובן אשר הירושלמי בענין נקודות וטעמים. ואילו היתה
 התחלת הנקודות ומכ"ש ענין קרי וכתוב מלא וחסר, בכפל, לא ה"י בני א"י עורבים
 את לבם לדבר מאומה נגד רבנן סבוראי והגאונים, כאשר היו נכנעים תחתיהם בכל
 עניני הדת. ואיך היו יכולים להיות אח"כ מערבאי נגד מדינתאי ובן אשר נגד בן
 נפתלי? וזו רא"י גדולה אצלי שרק בעיני קריאת תנ"ך היו בני א"י הראשונים
 בעבור ששם ביתה מקדם קדמתה, ושם נשאר ספרים מוגהים מאז ומקדם אך בני
 בכל החלו אחריהם לשנות הקריאה באיזה מקומות בנביאים וכתובים מרות יתירא
 דאית כהון בשאר עניני הדת. ובכל זה יראו לנפשם לחלוק גם באיזה קריאות
 של תורה אשר ידעו רב דקדוקם של בני א"י ע"י מתרגמים שונים שהיו שם
 חסיד בתי כנסיות בשבתות והיו חולקים רק בקריאת נביאים וכתובים, כמבואר בסוף
 ספר מסרת המסרת.

4) יותר מזה במחלוקת שבין מדינתאי ומערבאי וכן בין בן אשר הירושלמי
 ובן נפתלי המזרחי, אנו הולכים אחרי מערבאי ובן אשר (יעוין מסרת המסרת שם
 והקדמה שלישיית) וזהו ממש נגד ההרגל שלנו ללכת בכל עניני הדת אחרי
 הבבלים עפ"י תקיפות הגאונים כאשר הראתי בתולדות הגדמסות בכמה מקומות.
 ואיך היו הגאונים כמחרישים מזה ולא היו שולחים בכל תפוצות ישראל לאמר
 דעו כי נוסחא שרנו היא העקרית ועליה תסמכו ולא על אחרת. כאשר עשו בכמה
 הלכות ומנהגים וגם בתרגום ארמי הנהוג אצלם שנשאר גם אצלנו לעיקר נגד
 תרגומי א"י? אין זאת רק בעבור שבעניני הקריאה בתנ"ך ידעו הבבלים בעצמם
 שכני א"י הם יותר בקיאים בהם וגם אנתנו בני שאר ארצות קבלנו זה מאז ועד
 היום שבני א"י הם הראשים בענינים האלה נגד הבבלים. וזה על דרך שהראתי
 במקום אחר טעם חדש ונפלא על הלכתא כרב באיסורי וכשמואל בדיני.

5) המסרה חולקת בכמה מקומות על ש"ס דילן, ומוכאים בהקדמת ר' יעקב
 בן חיים למקראות גדולות, ולא כן על ש"ס ירושלמי שמה שהביאו תוספות (שבת
 ג"ה כ') מן והוא שפט את ישראל ארבעים שנה, לא נמצא בנוסחא המדויקת

שלפני הרד"ק שם רק הראי' משני פעמי' עשרים . וכן בהקדמת ר"י
 ן' חיים שם. ומה שהביא עוד שם מן שרו כתיב בבר' , לא מצאתי עוד , ועכ"פ
 איכו ה' התחלת הנקודות ורשימת המסרה בבבל לא היו המנקדים ואנשי מסרה
 חולקים על תלמוד בבלי אשר ה' מתקבל כבר לספר שאין להרהר ואין לחלוק
 אחריו, או אילו היו הרושמים מלאים וחסרים בישיבות האמוראים ורבנן סבוראי
 בבבל, לא היו מסדרי תלמוד בבלי מתנגדים לאנשי מסרה אלא ודאי שהרשימות
 נעשו בא"י מאז, וחכמי בבבל לא שמו עין למה שנעשה בא"י מעת נרפה שם
 דימוד תורה שבנ"ס, וחשבו עצמם מאז והלאה לגדולים מהם בכל עניני הדת ,
 ואפילו הכי אגן בתר מסרה אזוינן ולא בתר תלמוד בבלי, נ"כ נגד המנהג בשאר
 עניני הדת , ממש מטעם הנוכח בסמוך (ג) מפני שרק בא"י היו בקיאים בענינים
 אלו ומקובלים מהם מהקודמים. ומהם נכתבה המסרה שמה. וכן מסכת סופרים
 שנתחברה נ"כ בא"י לרעתי (ה') חולקת לפעמים על תלמוד בבלי כמו בקריאת
 ויחל בתענית ואזוינן בתר מס' סופרים (תוס' ברכות י"ח א' ושאר מקומות) איז
 ספק שהוא רק מטעם הנוכח .

(ה) יש לי ראיות מוכיחות שמסכת סופרים נכתבה בא"י או עכ"פ במערבה
 של אסיה ודא בבבל, ואחר כתיבת תלמוד בבלי וקודם שנחדשו הנקודות לאותיות
 (רק היו כבר לסימנים שר ראשי הפסוקים כמו שהראתי) ומציאתה לבד תסמיק
 דהראות שבא"י היו עוסקים בימי רבנן סבוראי בעניני קריאת תנ"ך ומנהגי ביהכ"ג
 אכן יש בה ג"כ התחלת מסרה ודרכה וסימניה *) כמו שנחשבו (פ"ז ח"ד) המלות
 שקוראין י' וכותבין ו' על סדר א"ב , ולא נמצא מובא מס' זו בדברי שום גאון ,
 וכן להפך לא מובא במס' סופרים שום א' מרבנן סבוראי שנתקבלו ממנו סימנים
 ורשימות כאלה. ומי שירצה ישוה הל' סופרים בסוף ס' הלכות גדולות אשר רק
 המשבשם חלקו שם הל' הספד בפ"ע, ואינו כן רק כולו ביחד נקרא הל' סופרים
 עד סוף הספר כמו שיראה המעיין, ונמצא בה גם דיני הספד ושאר דברים בעבור
 שמתחסיס נ"כ למנהגי ביהכ"ג וכל הנהוג בביהכ"ג ה' נקרא אצלם בשם דיני
 סופרים, כמו איזה דינים ומנהגים הנמצאים ג"כ במס' סופרים שלנו. ועכ"פ ההבדל
 הגדול נראה לעין בין מסכת זו להל' סופרים של ה"ג מפני שזה נכתב בא"י וזה
 בבבל. והבבליים לא שמו עין כלל למה שנכתב בא"י. והנה לא נמצא ג"כ בהל'
 סופרים של ה"ג שום רמז מנקודות או טעמים או מלאות וחסרות, ואין זה אם
 היתה בכל ארץ מולדת כל אלה ? וכן שמושא רבא הנכתב בבבל בענינים אלו
 מה משונה הוא ממס' סופרים, ואיננו מביא ממנו אף דבר אחד. וכיון שנמצא כבר
 התחלה בא"י ברשימת הקריאה היא נקל לשער כי אחרי כן הוסיפו עוד בני א"י
 לעסוק בדבר זה והחלו לכתוב נקודות ורשמו אח"ז סימנים גם על הנקודות וכמו
 שיתראה זה עוד יותר לקמן (ז', י"א) .

(ו) עוד לא ידענו היטב עד כה הוראת שם ספר הללי (**) המובא ברד"ק
 (שורש שום ובמכלול בחסרי פ"א בשם ר' יעקב בן אלעזר) וכבר אמר בעל
 מסרת המסרת כלאחר יד שאולי נקרא כן על שם כותבו הלל, אעפ"י שלא ידע

(*) ע"י גס ונה סכתה סכז ז"ל ככס סמד ח"ו ע' 247. (שוח"ה)

(**) ע"ד פ' הללי ע"י גס ונה סכתתני, כסון וכרעל סנה 5 עמוד 167. (שוח"ה)

מי הוא זה. ולי נראה לחזק דבריו גם שהוא נגד לשון הרד"ק במקום א' ה' ר' א' ל' ו' ואציג לפניך השערה חדשה. הנה נודע ר' הלל האחרון למיסד חשבון העבור. ואין ספק אצלי שהי' אחר חתימת התלמוד ובשנת ר"ס לאלף החמישי כדברי ר"י בי רב ולא כרלב"ח בקונטרסי הסמיכה וכהכרעת הרב בעל מאור עינים (ספכ"ה) ועוד מראיות שיש ל'. ונראה דרכו לעשות בעניני דת ישראל דברים קבועים וביורים ולא יתכלבלו עוד במחלוקת ע"י שינויים בעבורי השנים וקביעות המועדים. יתכן איפא שהוא הוציא ג"כ מתחת ידו ויד בית דינו ספר תנ"ך מונה היטב עם איזה נקודות (כי לא כולן נתחדשו בזמן א' לרעת) אעפ"י שלא נקראו עוד בשמות, כדי שלא יתחלקו העם עוד בקריאה. מה תאמר אחי להשערה זו? ואם תסכים עליה, הלא נשמח מאד כי מצאנו מבורר היטב זמן, מקום, ושם מיסד הנקודות, ורק על ידה נוכל להבין למה נשכח אח"כ מישראל זמן התחדשות הגדולה הזאת, כי נעשה בא"י בזמן שהיה עת צרה לישראל בכבל וגזרו מלכי פרס לבטולי שבתא. וסחרו בי כנשתא. וכה נמשכו שנות שמד עד סוף מלכות פרסיים כמ"ש כל זה רש"י באגרתו. וגם אח"כ כשהחלה דת מחמד להתגבר ע"י הערביאים היתה שעת חירום ומלחמה עד תחלת ימות הגאונים, ואז עת החלו הישיבות להתחדש עוד הפעם בכבל והלימוד נתרבה, לא ידעו הסופרים עוד זמן התחלה הנקודות, רק חשבו אותן כדבר מוקדם וקיים מני אז ופן תאמר כי ערומה השערה זו מכל ראי'. לא כן, כי יש לה חיוזק גדול והוא

(ז) במסכת סופרים אשר כבר אמרתי שאחשוב אותה למחוברת בא"י (וגם דברינו סה. יהיו לראי' על זה) וקודם חידוש הנקודות נמצא בביאור (פ"ט ה"ט) מנהג קדוש החדש בבי"ד וברכתו עם פיוט על סדר א"ב וברכת היין אצלו והלשון מוכיח שם שנהוג כן עוד בעת הכתיבה כמו שאמר וצריך לומר על היין וכו' (ומזה ג"כ ראי' על איתור זמן ר' הלל האחרון) שהרי מס' סופרים נכתבה אחר כתיבת תלמוד בבלי ובכל זה נמצא עוד מנהג קידוש החדש בבי"ד בזמן הכותב) וגם כל עניני הספר מראים שנרשמו רק לצורך זמן ומקום כותבם והוא בא"י, כאשר יראה כל טעין, וזה יורה שלמנהגי ביהכ"נ וצרכי צבור היו מתיחסים כל עניני הקריאה בתנ"ך ותפלות המועדים וקביעתם וקדוש החדש ונכתבו איפא ע"י סופר א' מבית דינו של נשיא אשר בהכרח הי' כל עסק הנשיאים בימים האחרונים של הנשיאות רק בענינים כאלה. מעת לקחו הרומיים מהם כל ממשלה מדינית ולכן נקראים מאז והלאה רק רישי פרקי, ולכן קרוב שמעט זמן אח"כ, ר' הלל הנשיא האחרון בשם זה עם בית דינו אשר רצו לעשות דבר קבוע בעניני המועדים והחדשים. הוציאו ג"כ ספר מדויק ומונה על ידם עם רשומי הברות כדי שגם בקריאת תנ"ך יהי' דבר מוסכם בישראל. והי' איפא זמן כתיבת מס' סופרים כמו מעבר לזמן התחדשות הנקודות. ועוד חיוזק כזה כי

(ח) הנה מושב ר' הלל ובית דינו הי' בלי ספק בטברי'. ולכן נתפרסמה מאז ידיעת אנשי טברי' בטוב הברות ונקודות, אשר יש להוסיף על ענין זה מ"ש הרד"ק במכלול (ענין בג"ד כפ"ח) בשם מחברת עלי בן יהודה הנזיר, זה סימן רי"ש הדגש והרך לבני מעויה היא טברי' בלבד, כי הם מדברים וקוראים במקרא ובדבריהם והוא כפי האנשים והנשים והטף לא יזו ולא יתחלף, קוראים בו במקרא ומדברים בו בדבריהם במקום דגש דגש ובמקום רפה רפה ע"כ — ועוד מביא

(שער דקדוק הפעלים שמוש אות ה"א) ספר הירושלמי 'אסמך עליו ר' יונה .
וכן קרוב לסוף ס' מכלול, ויתכן שאין זה הירושלמי אשר הזכירו הראב"ע (ריש
מאונים) שחיבר בדקדוק ח' ספרים כספרים יקרים, ומביאו עוד (ישעי' מ"ט כ"ה
ותלים מ"ד י') כי זה האחרון נקרא כן על שם מקום המחבר, והראשון על שם
מקום הספר שמשם לוקח מונה. וכבר שיער בעל מסרת המסרת על נכון שהוא
המובא מרמב"ם (הל' ס"ת ח' ד') "וספר שסמכו עליו בדברים האלו הוא הספר
הידוע במצרים שהוא כולל כ"ד ספרים שהיו בירושלים מכמה שנים להגיה ממנו
הספרים, ועליו היו סומכין לפי שהגיהו בן אשר ודקדק בו שנים הרבה והגיה
פעמים רבות כמו שהעתיקו ע"ל. ועוד מובא בסוף ס' מסרת המסרת חומש ריחון.
ומכל זה רואים אנו אנשים וספרים קדמונים נודעים ומצוינים בעניני הקריאה,
אשר עליהם סומכים המאוחרים בכל מקומות מושבותם, רק מא"י, מסבר"י, מיריחו,
ומירושלים, ומשם גם למצרים, ואין גם אחד מוזכר על שם בכל זולת מה שמביא
ר"ם בוטריל בשקר בלי ספק בשם רב האי הניקוד לרב אשי ועוד מה שנשאר
השם מדינחאי מבלי בירור וחשיבות אצל היהודים משאר ארצות .

ט) וככה אנו רואים במדקדקים הראשונים המובאים בריש מאונים לראב"ע
"שהם לפי סדר הזמנים (נגד לשון הראב"ע) ר' יהודה בן קריש מאפריקא הצפונית
רבינו סעדיה ממצרים, וירושלמי, וכל אלה מארצות המערביות, ורק אחריהם בומן
יבא ר' אדונים בן תמים הבבלי. והראתי במקום אחר איך חכמי ישראל במצרים
ובניהם גם רב סעד"ה הפיתומי היו נמשכים בכמה ענינים אחרי בני א"י כאשר
מצא ר' בנימין במסעיו עוד במצרים קהל אנשים הנוטרים את התורה לשלש
שנים ככני מערבא בתלמוד, וכן יהודים קדמונים מאפריקא שהראתי ג"כ כבר המשכם
אחרי בני א"י .

י) נודעים דברי התוס' (ב"ב ק"ג א') שלא היו בקיאים רז"ל במקראות .
אולם ראיות על זה מצאנו רק באמוראים בבליים כמו שדרשו (סוטה כ"ג א') ועם
שונים אל תתערב אלו שוני הלכות ומקשו על זה פשיטא ומתריצים מהו דתימא
שונים בחטא. הנה חשבו מתחלה לפשיטות גמורה שאז"ל כי שונים במקרא פירושו
שוני הלכות, ואח"ז חשבו ג"כ לאפשר שפשוטו של מקרא הוא שונים בחטא .
וכן הקשו על גורה שוה שעכן בא על געה המאורסה פשיטא (סנהד' ג"ד א').
וכמה פעמים אחרי איזה דרשה שאלו פשטי' דקרא כמאי כתיב ומתריצים פשטי'
ג"כ רחוק מאד מהפשוט (יעוין לדוגמא חולין ו' א' וקל"ג א' ועירובין כ"ג ב')
וכל אלו מבבליים; ורב ענן לא ידע אם נמצא פרוח במקרא (כתובות ס"ט א' וב')
ור"ח בר אבא הבבלי אמר שאלני אם נאמר כי טוב ואם לאו. (ביק נ"ה א'). ואמימר
חבירו של רב אשי אמר חכם עדיף מנביא שנאמר ונביא לבב חכמה מי נתלה
במי כו' (ב"ב י"ב א'). (האמנם יש לפרש שם באופן אחר מפירש"י. ור"ל משה
איש אלקים ונביא התפלל על לבב חכמה ומי נתלה במי כו' הוא אומר חכמה היא
מעלה גדולה מנבואה). כנגד זה נראה בירושלמי במקומות הרבה בקיאתם ושקידתם
במקרא. ויש ר' חנינא קרא איש א"י שקרא לפני ר' ינאי (יעוין בבלי ברכות ל' ב'
ויבמות מ' א'). ונראה שכן צ"ל בכתובות (נ"ו א') ופירש שם בשטה מקובצת
בקי במקראות. ויפה פ"ד שרכן אמר לו ר' ינאי ג' פעמים סוק קרי קרייך לברא.

וכן ברש"י הענית (כ"ז ב') וברושלמי (כתובות ס"ה ה"א) אמרו לר' חנני' צא וקרא וכן אמר לו ר' ינאי (שם שבת ע"ז ה"ב). ובבבלי (מגלה כ"ב א') מבואר שהי' ג"כ מלאכתו לקרות בתורה בשבת וכן במדרשים הקודמים נמצא כמה פעמים הרבה בקיאות במקרא ושקרה יתירה גם בפירושים. וכמה אמוראי א"י השתדלו לבאר שמות אומות וארצות ומקומות (ירוש' פ"ק דמגלה ובר' פל"ז) וכמה פעמים הציגו תרגומי עקילס וגם שאר פירושים על מלות פריטות, כמו שיועזו לבאר כל תכשיטי אשה בישע"י (ג') בירושלמי (פ"ו דשבת) וכדומה.

(ב) ומעט ההבדל הזה בין בבליים לבני א"י נראה פשוט שהוא כמו היום עוד בין התלמודיים שבפולניא ושבשאר ארצות, שמפני הראשונים היוו הבבליים היו עסוקים מאד בפלפולים והויות עד שאיזה מרד"ל התלוננו על זה וקראו לימודיהם מחשכים ועוסקים בהם טפשיא, לא היו משגיחים עוד כלל על הבנת המקראות. ואעפ"י שעסקו בתרגום המקרא ותקנוהו לא נכנסו בכל זה בנתוח המלות וידיעת פנימת חנ"ך. והי' להם התרגום כמו פירש"י לבני פולניא היום. ואמרו אלמלא תרגומא דהאי קרא לא ידענא כו' ור"ל עכשיו שיש תרגום ידענו הכל, ואשר היה נראה בעיניהם לפשוט לא חקרו עוד אעפ"י שהפשיטות ההוא בטעות נחלה כמו שהראתי ("). והוא ממש מדרך אהובי פלפול בארצנו היום שלא יחושו עוד כלל להשים עין במקרא וגם העוסקים לפעמים יסמכו על פירש"י ולא יעיינו עוד כלל. ופשוט אצדם מאד ודבר שאצ"ל כי בנות צערה עלי שור שהבנות צעדו לראות את יוסף מעל החומה. וכן לא השגיחו על סידור התיבות והאותיות ודקדוק כתיבתן. והנה רב יוסף שהיה שוקק מאד על תרגום ארמי שלנו, לא ידע בכל זה וא"ו דגחון להיבא. ואמר אינהו (ר"ל בני א"י כן ג"ר) בקיאי בחסרות ויתרות אגן לא בקאיגן. וכן אמר עוד בפסוקי גמי לא בקאיגן דכי אחא רב אחא בר אדא ממערבא אמר במערבא פסקי להאי קרא לתלתא פסוקי (קרושין ל' א') ומשם מבואר שהיו בני ככל מחשיבים עצמם לבלתי בקיאים בחסרות ויתרות והפסקת הפסוקים נגד בני א"י, והטעם כי בא"י התחלת המהרגמים השונים ושם יגעו תמיד בפצימת הלשון, כמו ר' נחמי' שידע כבר הוראת ה' בסוף השם במקום ל' בתחלתה ועוד כללים ממנו. ואחרי כן פירשו הוראות ארצות ועמים ומקומות וגם מלות ע"י תרגומים מעקילס ושאר מפרשים. והירונימוס למד שם לשון עברי אצל מורה יהודי: וכפי השערתו הי' זה ר' ברכי' אשר שמו מצוי הרבה במדרשים. ואחרי כן עסקו עוד בשנינים בין מאחרים הכפולים בחנ"ך כאלו שנחשבו במס' סופרים (פ"ח), ואחרי כן בחילופי אותיות והברות עד שבאו לנקודות. הן אמנם רב שבא מא"י לבבל הביא לשם ג"כ ידיעת לימוד מקרא ודרשות, ולכן היו התלמידים משיבת סורא מקומו של רב בתחלה מפורסמים בזה, ונקראים סוראי דרייקי קראי (ספ"ג דגיטין). ובשם רב אמר תלמידו רב חננאל (הכבלר) ויבינו במקרא מפורש כו' פיסוק פעמים ומסרת (בבלי נדרים ל"ז ב' וירוש' פ"ד דמגלה) אכן כשגבר אח"כ דרך לימוד פוסמדיחא בפלפולים וחריפות מימי רב יהודה ואילך, סרו מהר מהעסק במקרא, וקרוב למאה שנים בין רב חסדא לרב אשי לא היתה ישיבה כלל בסורא (יעון היטב אגרת רש"ג). ואח"כ כשמלך שם רב אשי כבר נתפשט דרך ההויות אשר לקח כל ימיהם ולא מצינו אף רמו מדרושי החכמים בשבתות במקרא ע"ד שנמצא במ"ד ר"פ פתח ור"פ פתח. ואלה הפלפולים היו נמשכים עוד בככל מי

יודע עד כמה, לולא קמו בסוף מלכות פרסיים מושלים אכזרים אשר השביתו כל לימוד ברבים, והוא ג"כ זמן חתימת תלמוד בבלי, כי נספק התלמוד על הדרך שהי' עד הנה בעבור הפסק הישיבות. ואשאך היחכן כי בזמן הרע הוא או גם איזה זמן אחרי זה לבש פתאום רוח החקירה בתנ"ך את חכמי בבל עד שיהיו סופרים האותיות ויעשו נקודות וירשמו כל החילופים ויעשו סימנים מושכלים, אעפ"י שחכמים הקודמים להם בעת שהישיבות בתקפם לא עסקו כלל בלימוד תנ"ך? זה באמת מתהפכות הזמנים אשר לא נשמע בכל תולדות עולם. ואחר כל אלה השקידות מרבנן סבוראי, לא נשמע עוד בכל זה מאומה מדרכי הברות ועניני המסרה בין חיבורי הגאונים ותשובותיהם? ולא ימעה אותנו מאמר ר' יצחק (גדרים שם) על עשור סופרים וקריין ולא כתבן וכו' לאמר שידעו כבר בבבל קצת מעניני מסרת, שמלבד שהוא קרוב שר' יצחק זה הוא מא"י כמו שיוורה כינויו ר' ולא רב, הנה הוא לקח בלי ספק זה מאיזה רשימה של א"י כאשר תורה מלת הלין קריין והיא סורית ובאה ג"כ לפעמים במסרה שלפנינו ובתיגום הסורי שלנו על משלי ולא כתרגומים ארמיים (יעוין אוהב גר צד 106) וזו ג"כ כעין ראי' על חבור המסרה במערבא מקום לשון סורית ולא בבבל מקום לשון ארמית, ותצורף אל ראיותי שכתבתי מקודמות משמות הנקודות והמעטים שהם ג"כ סוריים לא ארמיים.

בתון נא ידירי כל הדברים האלה והתנהל לאסך ררגל המלאכה הגדולה אשר לפניך. חקור במחשבה חפשית מכל דעה קודמת ומושרשת. ואם ראיותי תהיינה עוד בעיניך כאין נגד ראיותך אשר כמעט הוא נמנע אצלי, לא אעמם עליך לסתור את דברי במכתבי ואראה את סתירותיך מספרך א"ה. אכן אם תקותי יחל הרבר להיות מסופק בעיניך או לבך יטה אותך להראות דברי לחכם כמו לאב"י יודינו, אז תפלפל עמי עוד, ואני אשכיל ואבין בדבריך, ומבין שינינו תצא האמת כגנה א"ה.

(ב) צדקת ידידי כי שכתתי דבריך באגרתך מן ה' ניסן תקצ"ג אשר שם הבאת כבר לשון הרד"ק במכרול (דף כ"ו ב') אודות אמות הקריאה. אכן נגד כל ראיותיך לא אוכל להורות לך שלא הי' לפני הרד"ק הנוסח בס' יצירה "ש"לש אמות או"י" "ולשונו מבואר באופן שא"א להטותו לכוונה אחרת "וכן קראם בעל ס' יצירה ואמר שלש אמות אותיות או"י" וידעתי עוד מכבר נוסחאות שונות בס' יצירה. ואין רא"י מנוסחת ר"י הלוי ושאר מפרשים. והנה בזה הענין בעצמו שאנו עוסקים בו יש נוסחאות שונות עד שיש לשער המקום בס' יצירה שראה הרד"ק את גירסתו, והיא במשנת ארבע אש ממים כו' ומסיימת (בס' יצירה שגדפס עם מפרשים) "משרתיו אש ליהט" אכן בס' יצירה שגדפס בפני עצמו כמו בשערי ציון וכדומה יש כאן הוספה כזו. "בירר שלשה אותיות מן הפשוטות בסוד שלש אמות אש"ש וקבעם בשמו הגדול וחתם בהם שם קצות" ע"כ. ואח"ז במשנה הסמוכה, חמש וכו' חושב השם קצות שחתם בהם שהם שם צירופי הו"י. אין ספק א"כ שאלה הם השלשה אותיות שבידר. מן הפשוטות בסוד שלש אמות ואפשר שרד"ק לא גרס כאן מלת אמ"ש. או שחשב הכוונה בסוד שלש אמות אמ"ש, בורר מן הפשוטות ג"כ שלש אמות או"י. אכן איך בא לרד"ק במקום הו"י או"י לא ידעתי לפתור עוד על נכון, רק יש להעיר כי בעל הכוזרי (ד' ג') כתב, אותיות אהו"י הם עלת הראות כל האותיות כו' הפתח"א

לאליף וה"א. ע"כ, א"כ א' וה' נכנסים תחת סוג אחד. וכן ברד"ק שם והה"א עם אותיות או"י כו' כי גם היא מהגזרות ולא כלרה עם או"י כי היא כתנועת האליף וכו'. ומס"ש הרד"ק עוד שלש אמות אמ"ש הם בעולם אבל אמות הספור הם או"י, נראה כי חשב או ראה בס' יצירה שהאותיות נחלקות נ"כ לספר סופר וספור, ובספר, הכולל עולם ושנה ונפש, שלש אמות הן אמ"ש, אך בספור שלש אמות הן או"י. והדברים יתכנו שיכוין בספור ר"ל בספור דברים שבו אותיות או"י הן אמות ועלות השמע לכל האותיות. ובפירוש ר"א מגרמז"א בריש ס' יצירה כתב ר' שבתאי (והוא ר' שבת דנול"ו הנודע כך ומובא הרבה בספרי ר"א גרמז"א כפי כתב לי החכם צונז) ספר א' אמ"ש ספר שני בג"ד כפר"ת ספר שלישי (והוא ספור) ה"ו ז"ח וכו'. ע"כ. א"כ בספור, הלא נמצא רק י"ב משומות, אמות שלהן הן הו"י. והוא כעין הוספה שהכאנו בירר שרשה אותיות מן המשומות בסוד שלש אמות אמ"ש, ור"ל, כמו בספר, האמות הן אמ"ש, כן בספור, האמות הן הו"י. והוא נ"כ כעין דברי הרד"ק. (אך בחילוף או"י נגד הו"י אשר לא ידעתי לפרש). ועכ"פ יש לחקור עוד בדבר ולא להחליט ולעשות דברי הרד"ק כפי שאינם. ואולי תוכל לצוות לתלמיד אחד שיעיין היטב בס' תחכמוני לר' שבתאי. ואפשר ימצא שם ביתר ביאור פירוש מלת ספור וגם גירסת הרד"ק.

ג) בקשת ממני איזה דבר מחקר למען תוכל להראות לי אהבתך ולהזכיר שמי בספרך. וזה יורה עוד הפעם על טוב לבך אלי אשר ידעתי כבר מלפנים. אולם אם בזאת חפצת הלא רבות לפניך בענינים הנוגעים לספרך. וזכור מי כל הרעיון אשר עלה על לבך בדבר המצאת הנקודות בכבל אמרת כי אנכי העירתיך על זה, כאשר הראתי לך בראיות ברורות חיבור תרגום אונקלס שלנו בכבל, וזה כתבת באגרתך מן י"ג טבת תקצ"ד. ואני תהלה לנורא עלילה אשר העיר אותך ידך נפשי לצאת גם היום לקראת נשק לערוך ולהשלים לפני מענותיך על תרגום אונקלס כי ע"י זה נתעוררתי לדרוש במה שלא השלמת לבאר, ומצאתי מה שמצאתי לא ידעתי אם הבל ואם אמת וכו' ומה שנחוק לי יותר שתחקור ותאיר עיני בו הוא ענין בעלי הנקוד והמעמים שאני אומר שהם בכריים וכו' ומהם היו בן אשר ובן נפתלי ואחרים בעלי המסורת כלם בכבל" אמנם באגרתך הנעימה מן י"ג סיון תקצ"ד שנית קצת את דעתך בענין בעלי המסרת וכתבת "אחר מה שלמדתי ממך (כרם חמד עמוד 87) ממיעוט ההוראה והתחמה בא"י מימות רבין ואילך, השיבותי אל לבי כי משם והלאה לא מצאנו בא"י ישיבות ונאוונים כמו בכבל ואך יתכן שנעשה שם הנקוד? וכו' ועפ"י יובן נ"כ איך אנשי המסרת היו כ"כ נגררים כעברים אחר בעלי הנקוד והמעמים כו' כל זה יובן אם הם היו מא"י בזמן שלא היו שם ישיבות והנקוד בא להם מבבל" ע"כ. ועכ"פ בשני המכתבים הראת לי כי דברי היו לך לעזר להשלמת רעיון שלך. ועתה אם דברי במכתבי הזה יגיעוך - ממחשבותיך, הלא די לך מקום להביאני, ואם על - משמרתך תעמוד הנה הייתי הראשון להביאך אליה. אך גם באופן השני הנך כמעט מוכרח להביא את דברי שכתבתי באגרת הזאת למען שומם בכור הבחינה ולערוך נגדם מענותיך כי - לא ביד יוקחו. וכן מקום לך לדבר בחיבורך מתרגום אונקלס שלנו אשר הייתי הראשון להראות הגמרו ותיקונו בכבר, ולא מעט הן הראיות שכתבתי בענין זה אשר היו חדשות בעיניך. ואוסף על זה עתה עוד, את הננוע

ג"כ לאוהב גר שלך, מה שמצאתי בתשובת הריב"א בער החוס' לר' שמשון אחי (מרדכי ס"ט דנישין סי' תמ"ו) "אני בדקתי בתרגום בכרי ראשון שהובא מרומי, ואין כתוב בו יו"ד (כמלת תהוי על מקרא ואם היו תהוי ראינו ור"ל יו"ד שניה) וכן בכמה תרגומין אלא שעל אותו סמכתי יותר מן הכל כי אין כמהו בדקדוק אותיות" עכ"ל. והכוונה על התרגום אונקלוס שלנו כי בת"י שם התנסבא. ועוד ברש"י (מגלה כ"א רע"ב) התרגום הוא לעז הבבליים — וכן בתולדות המדקדקים, הלא ידעת כי הגלתי היטב בתולדות שלי הנדפסות זמן ר' יונה בן גנא"ח וזמן ר' יהודה בן קריש, אך בזה האחרון שניתן שקבעתי לו שנת ד"א תק"מ (תולדות ר' נתן הערה 11) והאמת הברירה שנודעה לי עתה בראיות היא שהי' ד"א תר"מ כמ"ש ר' צמח באגרתו ולא כמו שהגהתי שם והענין יאריך, ובכל זה אשלחני לך אם תרצה. וכעת חברתי הוספה לתולדות רבינו סעד"י אשר כמעט נמנע לך להחריש מתולדה זו עת תבא לזמן רבינו סעד"י. ואם תרצה אשלח לך גם ההוספה אשר כתבתי עבור הרב החכם דאקטאר דערנבערג אב"ד במיינץ, שברעתו להוציא לאור חיבור בלשון אשכנז על רבינו סעד"י ותרגומיו, חוץ מתשובה שכתבתי בלשון אשכנז ג"כ נגד בקורת הרב מוויסבאדן על תולדות רב סעד"י שלי ואולי תקרא התשובה ההיא עוד בטרם תתן חבורך לדפוס. ויש בה ג"כ חדשות הנוגעת לספרך, וכן כמה וכמה ענינים באגרותינו וראוים לדבר מהם בספרך. ולא באתי כמפציר ומעמיס עליך להזכירני, חלילה. כי הנה לאות על אהבתנו לא נצטרך עוד אותיות חרותות על נייר דק, כי על לוח לבינו כתובה בעט ברזל לא תמחה לעולם. ואם למען הגדל שמי, הנה נודע הוא ואולי יותר מדאי ולא ליתרון לי, כי מעט אשר עשיתי נגד אשר יחכו ממני, ואשר יכולתי עשות. אך גם מעט אשר הוצאתי לאור נגד הצפון אתי עורך ובלתי עורך. אולם לא אוכל להכתיר כי שמחה היא לריעים נאמנים עת יראה כל אחד זכרון שמו על פי ריעו, בקהל עם. וכן גם אנכי לא יכולתי התאפק בכל מקום אשר יביאני אליו הענין בספרי מהזכר את שמך, וברכתך. ולא הייתי ג"כ סוצה פה לדבר מכל זה, לולא שמעתי קול דודי דופק, פתח לי אחי, קמתי אני לפתוח לדודי למען ישמעני אהבתו. הן אמנם מחצתני מעט כאשר יכולת האמן אף רגע כי נשחתי את הלימודים. ואני חשבתי כי חקרתני ותדע אך נמנע ממני לעזוב את אשר בחרתי מנעורי. ואם גם רציתי לא יכולתי עוד, כי הספיים ימשכוני בחבלי ברזל וידבקוני אליהם ברבק בלתי נפרד לעולם. אך אשכח בשמועות הבהילוך על חנם ונובעות מלב רע בלי ספק ואשוב אל לבך הטהור כעצם השמים ואשתעשע באהבתך היקרה לי מאד.

ד) כל ספרי הדקדוק אשר הזכרת מספר שפתי ישנים ח"ב אינם שוים לאבר הזמן בהם, ורובם ככלם רק למתחילים לבד טעמי אמ"ת להרב הנאון בעל מרכת המשנה הוא חיבור יקר כפי ששמעתי אך לא ראיתיו מימי, והיה בשוח כי בפעם הראשונה אשר אכתוב א"ה להרב החכם ר' חיים בר' יוסף "בהמבורג אבקש ממנו העתקת סי' הניקוד לר"י חיווג. ואני מתכה ממנו בימים האלה תשובה על אגרתו ואז אכתוב לו עד מהרה. ולא אוכל להקדימהו כי מחיר הפאסט יקר שם. והאיש בקש ממני כל אעמים עליו מחיר רב. והנה לא ידעתי אם כתבת טאומה מדרך הדקדוק של הצרפתים הקדמונים כמו הרשב"ם והרומים לו. אך אעריך על אחד מהם חכם גדול בדקדוק ובהבנת מקרא כימי בעלי החוס' ושמו

ר' יוסף חזן או ש"צ מפרוני"ם וחבר ס' בדקדוק ושמו ספר ידידות ונחלק לשערים, ואחד מהם נקרא שער שמוש היוצאים והעומדים ויש בו דברים מושכלים וחדשים. יעויין ס' מנחת יהודה על התורה הנדפס בליוורנו (פ' בשלח ופ' דברים) ושער אחר נקרא שער תהלוכות הכנינים ובו ג"כ חרשות ונכונות (יעו"ש פ' חצא) וגם בדקדוק ל' ארמי דבר על נכון (יעו"ש סוף יתרו) וחבר ג"כ פירוש על קהלת (יעו"ש ריש בראשית). ויותר לא ידעתי ממנו כעת. חפש עוד גם אתה אולי תמצא מאומה אודותיו.

ה) מה מאד שמחתי על כבודך הרב מהחכם ראזענמילר. וצ"י לי כי לא אוכל לראות פה דבריך יען לא יאבו מוכרי הספרים להכתיב למעני חרק אחד מפירושי ראזענמילר. ועכ"פ בכלל נכסף אנכי לשמוע ממך במכתב מה דעתך עתה אודות חלק השני מספר יעו"י. ולהחכם ג"גר אכתוב עד מהרה ואזכרה את אשר בלי ספק היה עושה מעצמו, להודיע ברבים יקר וגדולה אשר נעשה לך מאיש נכרי ולשפוט על דבריך.

ו) החכם צונו נחקבל לדרשן בעיר פראג זה כחצי שנה ויותר. אך אנשי פראג ובתוכם רמ"ל לא ידעו ולא יבינו ערכו הרב. ולא ידעתי אם נרפאו עיני בשר של זה האחרון. אך זאת ידעתי מעיני שכרו כי כהות הגה כמלפנים. ולאות על זה ראה לשונו בביאורו למחזור יום א' או ב' של סכות (אם יש אתך) בהזכירו את שמי. והוא שם כנכרי המדבר עברית ורוצה להתראות כעניו גדול נגדי ומתקומם עלי בכל זה בדברי רוח ואפס. והאיש אשר יוכל לפרש ולתרגם בלי צחוק, כנמשו ביא לחמו"ל משון מלחמה, איננו שוה לשלול חלק קטן מאגרותינו.

ז) מכרם חמד של הר הזהב לא נודע לי מאומה כי לא חפצתי לתת לו ספריי, בעבור כי ידעתי אשר לקח אך כרמו עוד הפעם הרבה מהמכהיל ר' אהרן חארין, מתולדתו ומדברי ריבותיו עם רבני דורה, אשר באמת לא יצדק נגדם כפי דעתי. ועוד מטעם אחר. ואיזה זמן משכתי את ידי סתת לו גם מאמריך ומאמרי החכם יש"ר, עד אשר פקדתם עלי בחזק יד.

ח) אמור לי ידידי, התמו הליקושים ממחזור ויטרי? ואם לא, הלא יצר לנו על הגיעה עד כה. ולמה יהי' מונח ספר הולידתהו מלאכת ירך התרוצה ובלתי נשלם? ואולי מרוד אתה כעת, נחכה לזמן אחר א"י"ה.

האגרת הזאת נשארה אצלי כשבועים בלי העתקה כי נחליתי בחולי הצואר ר"ל. ועתה כי ת"ל נרפאתי מהרתי להעתיקה אליך — יצו ה' את חברכה לך ולביתך ולרועך החכם היקי מוה' הלל הכהן ולתלמידיו החכמים כנמשך ונמשך אזהבך באמת ומכרך כערך הרב הכו"ח פה לבוב. יום ד' ט' סבת התקצ'ו.

שרמה ליב כהן רמפורט.

מכתב יוד

לכבוד ידידי ואהובי החכם הנעלה, המליץ המפואר
 מוהר"ר שמואל דוד לוצאטי נ"י .

לא מהרתי להשיב על אגרתך האחרונה היקרה ומתחכמת (*), לולא דבר
 אחד אשר מצאתי לנחוץ להזכירך בו עוד בטרם תוציא ספרך הנכבד לאור, כי
 בעקר ההבדל אשר בינינו על מקום התחלת הניקוד, רואה אנכי כי לא תסור עוד מדעתך,
 בשגם יצר לי מעט אשר תחליט הדבר לברור ולא תשאיר עכ"פ את הקורא בספק.
 ואחרי גמרתי בלבבי לכתוב עתה לא סרתי מלנסות עוד ומלדבר דברים בענין ההוא,
 אולי יניעוך רק מעט ממשמרתך ואז אדע כבר שכר לעמלי. כי האמת אני אשר
 זה תכונת רוחי להיות חובלה אם אראה את ריעי מדבר בקהל דברים בלתי נכונים
 ומיוסדים בעיני— והדבר האחד ההוא אשר מצאתי לנחוץ להזכירך בו, הוא בדבר
 ר' יהודה בן קריש שנכתבת בשמי מתולדות רב סעדי' (הערה 6) לדבר ששוט שהי'
 שנת ד"א תר"ם. וזה וכל לתת מקום לטעות, שאם על מה שהדפסתי יסמוך הקורא,
 הנה ימצא כי חזרתי מזה בתולדות רב נתן (הערה ii) ושם שיערתי זמן בן קריש
 לשנת ד"א תק"ם. אולם כל זה כתבתי עוד בעת לא הי' ס' אדרד הדני תחת ידי,
 ואחר שבא לידי עיינתי וראיתי ברור כי דברי הראשונים הם עקר והנכון הוא שנת
 ד"א תר"ם. ולכן ראוי לך לכתוב כפי מה שהודיעני מחדש ידידי רפאפורט נגד מה
 שגדפס ממנו בתולדות רב נתן (הערה ii). ואם תרצה הראיות על זה אשלחן לך,
 ואגב זה אודיעך עוד מה שעלה לי בחשבוני שנות המדקדקים. ונלך מהמאוחר אל
 הקודם. ר' יהודה חיווג קדמון יותר מרב האי (ריש מאונים) וגם הי' רבו של רב
 שמואל הנגיד (הקדמה לפרחון) שהי' כבר ביצנת תש"פ בהיכל מלך ושנת תשפ"ז
 נעשה לנגיד. נקבע איפא כר"י חיווג שנת תש"ן, לדוגש שהי' קודם לו תש"ך,
 ולר' מנחם בן סרוק ת"ש או פחות מעט עד בן קריש ד"א תר"ם. 1) ואעתיק לך פה
 מאמר קטן מס' שפה ברורה לראב"ע ז"ל הנחוץ לספרך למען דעת מתי וממי
 הוחלו שרשי לשון עבר להחשב לבעלי י"לש אותיות וז"ל. "והנה אפרש לך דעת
 חכמים. דע כי הקדמונים היו אומרים כי שורש ירד רד לבדו. ושורש ישב ככה
 ושורש עשה עש לבדו. וככה ימצא ברבי הפיוטים הקדמונים. ושורש נגע נע
 ושורש נטה נטת לבדו וזו על אהרן ז' לבדו. ושורש מכה אביו כ"ף לבדו. וזאת
 היתה דעת ר' יהודה בן קריש ור' מנחם בן סרוק, רק ר' אדונים הלוי הקיץ מעט
 משינת האולת, כי הנזכרים תרדמת השם נפלה עליהם. ויפקה אלקים את עיני לבב
 ר' יהודא בר דוד הוא הנקרא חיוג דהכיר אותיות הנוח ואך הם נוספים ונעדרים
 ומתחלפים. ויאמר ר' יהודה הנזכר נ"ע, אם אמרנו ששורש ירד רד לבדו וככה
 שב ועש, דנה משקל אחד לשלשתם. הנה נוכל לומר מן ירד רדתי כמו עיר רד
 עם אל והנה יהי' לו טעם אחר. ומן ישב שבתו ומן שב ישבתי גם רדתי שביתי

(* ע"י אגרות סד"ל ס"י קכ"ז עמוד 329 (שוח"ה)

1) ע"י מ"ם ס"ב ז"ל בנכתבו אשר ג"אט נאמרת בפרחון ע' X וע' XIII (שוח"ה)

ומן עשה עשתי יעשתי. וכמו לדרת נאמר מן שב לשבת ומן עש לעשת ונאמר מן ישב לשבות גם לשוב. והנה כל אלה מהרסי בנין הלשון והדין עמו וכו' עכ"ל.

והנה זה ספר שפה ברורה יקר הוא בערכו, וחברו הראב"ע אחרי שהוציא כבר כמה ספרים בדקדוק. שכ"כ בהקדמה "בעבור שכבר חברתי בדקדוק במדינת "רומה ס' המאזנים ובעיר לוקה ס' היסוד ושפת יתר ובעיר מאנטווה ס' צחות" עכ"ל. וזוה תראה ג"כ כי ס' היסוד איננו ס' צחות כאשר חשב החכם גייגר (צייטשריפט 1 באנד 3 העפט צד 383). אך אהה, כפי הנראה הי' לפני המדפיס בקושטנטינא שנת ר"צ ספר חסר הרבה בסופו ואולי יותר הרבה מהנדפס כי חושב הסחבר כל האותיות ע"ם א"ב ומגיע רק עד אות ה"א ומססיק, אעפ"י שכתב ראססי (קובץ 314) שהשוה כ"י שלו עם הנדפס ומצאם דומים. ואולי חיסר רק המעתיק שלפני מדפוס קושטנטינא. ושם כתב עוד ראססי שבכ"י שלו גרשם בסוף הס' חתימת הראב"ע שחברו שנת התקכ"ז והוא לרעתי הס' היותר מאוחר ממנו.

נבא לענינינו. אשאלך אם רק לפי תומך או כנוונה כתבת שר' אלי' בתור כתב כי בעלי הניקוד היו בטברי? הלא ידעת ממה שהביא הראב"ע באיזה מקומות לבעלי הניקוד שהם חכמי טברי? כמו (שמות כ"ה ד"א) "ראיתי ספרים שבדקום חכמי טברי" ונשבועו חמשה עשר מוקניהם ששלש פעמים הסתכלו כל מלה וכל נקודה וכל מלא וכל חסר והנה כתיב יו"ד במלת תיעשה ולא מצאתי ככה בספרי ספרד וצרפת ומעבר לים" עכ"ל. ובס' צחות בתנועת קמץ גדול, "גם הס"א [צ"ל הפת] נקמץ בקריאתו ואיננו פתוח בפתח גדול כאשר אנחנו קוראין אותו במקומות האלה, רק אנשי טברי" גם חכמי מצרים ואפריקא (ויש להוסיף, אשכנז וצרפת) יודעים לקרוא הקמץ הגדול" ע"כ. ועוד שם. "כך כנהג חכמי טברי והם העיקר כי מהם היו אנשי המסורת ואנחנו מהם קבלנו כל הניקוד" ע"כ. ועוד קודם לראב"ע דבר מחכמי טברי ר' יהודה חיון ע"ש בתהלת ס' צחות "ויאמר החכם הנזכר (ר"י חיון) כי אנשי טברי קראו השוא המתנועע אם אחריו יו"ד כתנועת החר"ק" ע"כ. ובלי ספק שר' יהודה זה לא דבר כן מעצמו ולא רצה להיות בעיניו ובעיני הקורא כמדבר חדשות רק ככותב דבר הנודע סבכר לכל מנין במקרא. ועוד נביא לקמן שני חכמים קדמונים בדקדוק על אודות ידיעת חכמי טברי בעיני הנקודות. ומעתה נעמוד עוד ונראה אם תסכים דעתך למהלך הנהוגה בתולדות תבל וחכמיה. בא"י חדלו כל הלימודים וגם במקרא כפי מחשבותך, בעת בשלו הישיבות, ורק כבבל בימי רבנן סבוראי כשעסקו בתלמוד הרבה היו ביניהם גם עוסקים במקרא ונקדנים. ופתאום קפץ משם לימוד המקרא לטברי אשר שם שקרו כ"כ על המקרא ועל הנקודות שנתסדו מקרוב בכבל, עד שהוקנים והחכמים שבה הסתבלו שרש פעמים כל מלה וכל נקודה וכל מלא וכל חסר וקראו שמות נקודות ולטעמים הנשארם עוד אצלנו, ולמדו היטב הברתם, וחברו המסורות הנפלאות במלאכת מחשבת ושכל חד, לא במלאכת עבודה לבד כאשר הושב בעיניך לכתוב באגרתך דאחינוה, ונודעו אח"כ בדרכי הנקודות וחברתם להמדקקים הראשונים אשר החלו לחקור בדרכי הרשון, והבבליים נשכחו ולא נשאר מהם שם וזכרון בעינינו האלה? ומה זה הי' דעיר טברי" כי בפעם אחת התעוררו בה אנשים בתשוקה נפלאה ושקרה יתירה להבין ולהשכיל במקרא למנות התיבות והאותיות והנקודות והטעמים ולעשות סימנים

מושכלים רבים מאד אחרי אשר בזמן קודם לזה הדל מהם כל לימוד ואין אתם יודע עד מה? ועוד תשוב תראה שאלה גדולה ורבה כזה — הלא קרוב יותר מהלך כל הנושא הזה כאשר התותי לו? עיר טברי' היתה מושב הנשיאים מלפנים, בימי התנאים והאמוראים עד ימות רבנן סבוראי שאז נקראו הנשיאים רק רישי פרקי או רישי כלה, מפני מיעוט כחם בממשלה מדינית ולא היו בידם עוד רק להשגיח על עניני ביה"כ. ויותר שרבו הנזירות והכזיקות בא"י, יותר ראו הזקנים והחכמים ובראשם רישי פיקי שא"א להסתפק עוד בעניני הדת בקבלת אנשים מפה לפה, כי אפסו התלמידים וגם המקומות אשר בהם נשנו תמיד המאמרים והמשפטים ממורה לתלמידיו ומהם לתלמידיהם, וגם אם צמחו מחלוקות באיזה ענינים לא היו עוד חכם מוסמך ונודע אשר יכריע ואשר יתקבלו דבריו אל כל ישראל מבלי לשנות עוד, וזוה הגיעו לחשוב מחשבות אין לנדרו את הפרצה ויגמרו בדעתם לעשות בכל ענין דבר קבוע ומתקיים ונודע לכל. כתבו את הכל על ספר מה שנודע להם מזמנים הקודמים, משניות ותלמוד ירושלמי. אח"ז עשו מנהג' ביה"כ קבועים וקיימים וכתבום ג"כ על ספר, ובהם גם מנהגי קדוש החדש דרכי קבוציו וברכותיו אשר כל דת ישראל בחגים ובמועדים נשענת עליו. רשמו כל דיני קריאת התורה וכל הספיקות בקריין וכתבן ועשו עוד סימנים. וכל זה רואים אנו במס' סופרים. ועד כה הגיעו כבר היראים והצדיקים בא"י וביחוד בטברי' מקום הראש אשר עליו להשגיח על כל זה. עוד נשארו דברים נעים ונדים, אשר עם רבות המצוקות מעול מלכות לא יכלו להתקיים על הדרך שהיו עד הנה, וזה היו ביחוד בענין קידוש החדש, כברו הקיבוצים מאד ויותר עוד השליחות לערים שונות בזמן קצר, ואין עוד חכמים רבים מוסמכים אשר יתקבלו דבריהם בלי שום נדנוד, לאמר כזה ראה וקדש, היום ראש החדש והחג יהי' ביום פלוני, וכא ר' הלל האחרון עם בית דינו ומובחרי דורו וארצו ועשו גם בזה דבר קבוע ומוצק חק ולא יעבור, לחשוב חשבון מובן ומתקבל, ועל פיהו יקבעו החדשים והמועדים אז התראו להם ג"כ בלבולים והבדלים בקריאת התורה בשבת בבתי כנסיות, וענין זה נחשב להם לדבר גדול בדת והשגיחו מאד עליו כנראה בעליל ממשניות פ"ג ופ"ד דמגלה וביותר מהתלמוד ירושלמי שם ושם הנכתב בטברי', וראו איך זה יקרא בהברה זו וזה באחרת. ואף אם אולי היו כבר איזה נקדנים אשר עשו מלאכתם רק לתועלת תינוקות של בית רבן, לא היתה הסכמה ביניהם, זה מנקד כן וזה כן, כי בכ"א החפדה לא נחישבו עוד כלל, שהקפידו מאד בל יבאו הנקודות ח"ו לס"ת שבהיכל שנפסלו על ידם, כמבואר במס' סופרים, ובכל זה היו צריכים הכרה ברורה בעת הקריאה בשבת לפני העם, עד ששמו ראשי טברי' עינם גם על זה, קצבו איזה ספרים מדוקדקים, ומה שנודע להם מהנחתם עפ"י קבדה בחרו להסכים עם הנקודות והמעמים, ונכתב ספר תורה בהשגחת אריש פרקי ובית דינו עם נקודות המוסכמות להברות הנודעות להם, ומספר תורה כזה למדו הקוראים הכרתם הישב, למען ישתוו אח"כ כלם בכל בתי כנסיות בעת הקריאה בס"ת בלי נקודות. ולמען יוכלו להודיע גם בלי נגון את ההברות אשר ינהגו בהם המלומדים, קראו שמות לנקודות ושעמים, וע"י השמות ההם נודעים כבר תכונות ההברות. כפי הנראה היו כולל הספר הזה בראשונה רק חמשה חומשי תורה, מפני שרק לו היו צריכים מאד בתחלה לדעת ממנו בירור הקריאה בשבת. ולכן בשני המקומות אשר יביא בהם הרד"ק את ספר

זה (שורש שום ומכלול ד' ויניציאה דף כ"ד ר' ושם כתוב הללי לא הלאלי) מובאים רק פסוקי התורה. וקרב שאח"ז כשרבו המבינים במקרא שמו עין לכתוב גם נביאים וכתובים כספר קבוע ומוסכם אצל כל החכמים וצירפו אותם לספר הללי המוקדם בפירסום ונעשה לאחד ונקרא ג"כ על שמו, וממנו העתיקו עוד ג"כ הסופרים עד שבא קובץ מועתק כזה ביד די ראססי (413) ושם כתוב ג"כ כפי הנראה הללי ואולי היללי. וכן הספר שהגיה בן אשר בירושלים ה"י כולל כבר כ"ד ספרים (רמב"ם פ"ח מס"ח ה"ד) ונחפשו ספרים מוגהים ומדויקים בא"י. ומהם ס' ירושלמי וירוחו. בדור הסמוך ומאוחר יראו עוד פן ישעו איזה מעתיק ס' מספר הראשון וישבו המחלוקת בנקודות וגם בהברות ולכן עשו סימנים מושכלים ורבים מאד, למען לא יוכל לצמות עוד שום שינוי והם הכלולים בספרי המסרה אשר לפנינו. לפני הכתבים ה"י בהכרח ספר כתוב מדוקדק ומתקבל לכל החכמים הנודעים או וממנו עשו להם הסימנים, ואם לא כן היתה השאלה גדולה להם ערכך ערבא צריך. ואיזה ספר ה"י זה? קרוב מאד ואצלי אין ספק שהוא ה"י ספר הללי, אשר לחשיבותו, כי נקרא על שם חכם וראש ב"ד נודע ומפא"ר, לא הרהרו אחריו עוד כל הקהלות. זה הוא מהלך קורות ביהמ"ג כפי דרכי, ואתה השוה אותו עם המהלך ההוא כפי דרכך.

והנה מצאנו עוד חכמים קדמונים מזכירים את חכמי טבר"י בענין הניקוד והם (א) ר' יונה ו' גנאה שכתב בשמו ר' אלי" בחור בהקדמה שלישית למסרת המסרת וז"ל "הר"ש הדגושה והרפויה בקיאות בה אנשי טבר"י ולא אנחנו כי הם צחי הלשון מכל היהודים" עכ"ל. אעפ"י שלא ידעתי עוד מאין לקח זה הבהרה (ב) עדי בן יהודה הגויז (בלי ספק העלית שמו בין המדקדקים) במחברתו שכתב וז"ל "זה ר"ש הדגוש והרך לבני מעז"י הוא טבר"י בלבד כי הם מדברים וקוראים במקרא ובדבריהם והוא כפי האנשים והנשים והטף לא יזוו ולא יתחלף, קוראים בו במקרא ומדברים בו בדבריהם במקום דגוש דגש ובמקום רפה רפה, וסימן ר"ש הרך שבמקרא אשר איננו דגש נצב וסמוך לישמנה אותיות זרם סצ"ת ג"ל" וכו' (מכלול דף כ"ח ג') וע"ש כללים מבוארים בדגשות הר"ש שרא נחקלו אצלנו כלל. באנו סה לאבן פנה אשר לך בחזק ראיות הולדת הניקוד בבבל. ולא בא"י, שהרי אין בדינו דגשות הר"ש שהיתה לבני טבר"י, וכתבתי מתחלה כי נראית נכונה. ועתה ננסה אותה עוד דפעם, ונראה אם לא תתהפך אבן פנה זאת לאבן נגף לרעתך, והרא"י תהפך לסתירה נפלאה. מה תאמר איפא? כי בני בבל לא עשו דגש בר"ש בעת שהמציאו הנקודות אשר העמידו בלא ספק כפי קבלת הקריאה שבידם וידעו שאין ר' מקבלת דגש אעפ"י שבא"י חשבו כבר הר"ש מאותיות הכמולות בג"ד כפ"ה, וכן לא נשארה גם בדינו כי יד רבנן סבוראי תקיפה על כד ישראל. ואיך באה בכל זה אח"כ לבני טבר"י? עד שעשו בה כללים הנודעים עוד למדקדקים מאוחרים. הרבה להם? מוכרת אתה לומר שהם הוסיפו להם מעצמם דגש חדש באות, שלא ה"י נודע טרפנים, בעבור שרק הם ידעו להבדיל היטב בהברת הדגש ההוא, ובדו להם ג"כ כללים חדשים באיזה מקום יעמידוהו או ישמיטוהו, ואיך הרשו להם זה נגר רבנו בכל שה"י? כחם רב בדת? והנך מודה במקצת עכ"פ שהרשו להם חכמי טבר"י להוסיף נקודה חדשה ולמה לא נאמר שהרשו להם מתחלה להמציא כל הנקודות? והנה לא ידעו ג"כ בני בבל להבדיל

היטב בין ב' וכן בין ת' דגושה ורפויה כאשר לא ידעו זה עד היום רוב אחינו הספרדים ההולכים אחריהם, רק בני א"י ידעו זה על נכון ומהם קבלו האיטלקים האשכנזים והצרפתים כאשר הראתי זה (זמן הקליר הערה 10), ולאזיה ענין עשו המנקדים כבבל ב' ות' דגושה? וכן קרוב אצלנו שהכבליים כמו הספרדים היום ההולכים אחריהם בכל ענין, לא ידעו להבדיל היטב בין קריאת הקמ"ץ לפת"ח רק חכמי טבר"י ידעו זה לנכון כמו שראינו למעלה מראב"ע. וכן האשכנזים וצרפתים היום ההולכים אחריהם בכל ענין, ולאזיה תכלית א"כ עשו הכבדיים שני נקודות קמ"ץ ופת"ח? ויתראה מזה שהכבליים יגעו בכל מלאכת הניקוד שלהם רק למען חכמי טבר"י אעפ"י שבהברת הר"י"ש עזבו אותם. כי הגה באמת בס' יצירה שנתחבר בא"י נרשמו כבר שבע כפולות בג"ד כפ"ת והכפולות האלה היו בלי ספק בהברה, א"כ ה"י נודע מלפנים בא"י הבדל בהברות הר"י"ש על אופנים שונים דך וקשה, ולא השגיחו על זה מנקדי כבל רק השווו הברת הר"י"ש ולא עשו ציון מבדיל כלל ובכך זה בשאר אותיות כמו כפ"ת וגם בין קמ"ץ לפת"ח עשו ציונים מבדילים אעפ"י שגם הם לא היו אצלם נבדלים בהברתם רק אצל בעלי א"י, ואיך זה? יותר מזה, אם כדברך שאבדת ר"י"ש דגושה באה רק סמה שהשמיטוה בתחלה בני כבל, הנה הודית בעצמך שהמסרה נתחברה בא"י וקרוב מאד שה"י מקומה בעיר טבר"י (וכמו שהבאנו למעלה מראב"ע) אחרי שעכ"פ רק יושבי"י נתפרסמו כפי המרדקדים אח"כ לצחי לשון ומבניי טעם, ונצרך לזה שבן אשר הידוע ה"י משם כפי המוסנס (סוף תנ"ך ממכורנו שנת רע"ח) והקהלות העתיקו להם אח"כ כפריהם מספר בן אשר כמו הרמב"ם במצרים וכן באו בלי ספק ספרי ירושלים ויריחו מספר טבר"י ומהם נתפשטו עוד ההעתקות בארצות איברוסה, ואחרי שהרשו להם כבר מנקדי טבר"י להוסיף נקודה חדשה על נקודות הכבליים והיא הדגש ברי"ש ועשו כללים וסימנים לדגש זו וכתבו בלי ספק כן בספריהם, איך נאבדה נקודה זו מכל הספרים שהועתקו מספרי א"י, ולא מספרי כבל, מדי נשאר כל כללי המסרה וכל הנקודות אשר בהן גם דגשות כפ"ת וקמ"ץ ופת"ח, שידעו רק אנשי טבר"י להבדיל היטב ולא קהלות הכבליים והספרדים, על תקסס ועל משמרתם גם אצל האחרונים ורק דגשות הר"י"ש נאבדה מכל הספרים ככבליים כספרדיים כאיטלקיים כאשכנזים? והתשובה על כל אלה השאלות היא אמת אחת קרובה וברורה שכל הנקודות והדגשין התחילו בטבר"י ושם נעשו אח"כ הסימנים לרעת מקום האותיות והנקודות (מסרה) עפ"י בי"ד של הרי"ש פרקי כנוצר למעלה. כל אלה הנקודות והציונים עיקר התחלתם ה"י למען דעת היטב ההברה בקריאת האותיות מי ינות ומי ינוע, מי ישפל ומי ירום, מי ירפה ומי יתחזק. והמעתיקים הראשונים ראוב"כ רק על זה והשניחו היטב לעשות כמעשה הספרים הקדמונים שנכתבו בטבר"י למען ישוה ג"כ הברת הקורא בהם להברת אנשי טבר"י אשר היו מוחזקים לצחי לשון ומבניי טעם. ובראשונה העתיקו להם מספריהם קהלות הסמוכות יותר לטבר"י, בא"י ובמצרים, וכאפריקא, וכלם ידעו ג"כ להבדיל היטב בין קמ"ץ לפתח ובין כפ"ת ורפויה ודגושה ואחריהן האיטלקים ואחריהן אשכנזים וצרפתים, והספרדים הוכרחו אח"כ להעתיק להם ג"כ נקודות האלה אף אם נעלם הברתם שפיהם כמו כפי הכבליים אשר ילכו אחריהם בכל שאר עניני הדת. לבר דגשות הר"י נאבדה כמישך הזמן גם לכל הארצות הסמוכות לי לא הועילה כלום להברה. ויודעים אנו שהברת אות הרי

בעצמה היתה כבדה מאד לכמה ארצות מערביות וגם היונים לא יכלו כבר לבטא היטב אות הרי' משפת כנען ועשו מן אריה או אריא בהשמטת הא' *λεο* ומן דקר' (לשון המשנה ריש ביצה יתפור בדקר בלי ספק משארית שפת כנען ומן בעל דקר' *Δικελλα* ודורשי המלות ביונית לא ידעו מה היא וחשבוה מורכבת כן *Διγ-κελλα* אכן המלה השנית תורה על תנועה ורא על בקיעה וחפירה, ור' בנימין חשב שתיבת דקר במשנה באה ממלה יונית ואין ספק כי היא להפך, ועי' ג"כ עשו היונים מן דקריון [גח איש אדמה שהי' הראשון לתפור שדה בדקר] *Δευκαλιων* שלא ידעו ג"כ דורשי הלשון מקורו, (וזה חדש ונפלא) ועכ"פ אם הברת הרי"ש עצמה היתה כבדה להם, לא ידעו עוד אף הקרובים לא"י מקהרות איברוסא ואפריקא להבדיל בין ר' רך וקשה ולכן השמיטוהו הסופרים הראשונים ג"כ את הדגש כי עיקר הנקודות הי' בתחלה רק למען דעת היטב ההברה בקריאה בשבת (*). וזה ברור אצלי מאד.

עתה נבא לראיתך השני' מהאחדות הפסוקים בבבל שהיו מחולקים בא"י. ואברר שלא עשו הכבליים בזה דבר חדש. רק מכבר היו מחולקים כן הפסוקים בא"י. ורק איוה קהלות היו בסוריא ובמצרים שהיו עושים חלוקות חדשות בכל סטוק, וזה בעבור שאותן קצת הקהלות היו משלימים התורה לשלש שנים (מגלה כ"ט ב') והיו עי' הסדרים שלנו מחולקים ג"כ לשלשה חלקים, וכשרצו לעשות שבעה קרואים, וגם להוסיף לפעמים, לא הי' מניע בפרישיות קטנות שלש פסוקים לכל אחד, ועי' הוכרחו לחלק גם הפסוקים, על הדרך שהיו מלמדים לתינוקות כל פסוק מחולק אצל האתנחתא וכדומה. וכעין זה מצינו במעמדות שהיו קורין ס' בראשית עד יהי רקיע בשני קרואים ואין שם אלא חמשה פסוקים, והיו פוסקים הפסוקים אליבא דשמואל כמו לתינוקות של בית רבן (שם ב"ב א' בבבלי וכן בירושלמי שסרב אחי אמר חותך, ר"ל חותך את הפסוק לשנים או לחלקים קטנים). והנה נרשם בסוף כל ספר מחמשים שרנו מספר הסדרים אשר לא נודע עד כה ענינם. ואם נחשוב סך רשימות הסדרים בכל החמשה ספרים יעלו אל קנ"ד. ומצאתי בתחלת מקראות גדולות מרשים ר"י בן חיים ג"כ חלוקת הסדרים עפ"י המסרה ועולים גם הם קנ"ד. אין ספק אצלי שעפ"י חלוקה כזו היו קוראים בכל שבת משלש שנים סדר אחד. רק כפי הנראה יש מעות כאחד שצ"ל קנ"ה, שכן יעלו ג"כ השבתות של שלש שנים עם חדש העיבור. וזה פירוש המדרש (ריש אסתר) ואין קנה ע"י שלא קיימתם דברי הברית מנין קנ"ה. (2) ומ"ם שם קונה מלא וא"ו והמ"כ מחזיק במעות ולא דק אודם רא"י שרק קצת קהלות היו נוהגין כן בחלוקת הסדרים, וחלוקה המתפשטת מכבר היתה כמו שלנו, היא מהברייתא דסוף מגלה, תניא ר"ש בן אלעזר אומר עזרא תקן להם לישראל שיהיו קורין קללות שכתוב"כ קודם עצירת ושכמשנה תורה קודם ר"ה. וזה בהכרח רק כפי חלוקה שלנו בסדרים — והם לא היו חולקים הפסוקים בלי ספק לשלשה רק נשארו גם בפסוקים

(*) ע"ד הנחת הרי"ש ע"י גס מ"ט החכם גרעץ נזכר הדפטי ס"ו 1872
עמוד 280 (ועי' גס מ"ט ס' זילל זילתרז כער ס"ז 158) ונסתם 1881
עמוד 405.

(שוח"ה)

(2) ע"י מ"ט סליכות קדם ע' 10 וסלאס

בחלוקה שלנו, ורק הקהלות שהיו חולקין הסדרים לשלשה היו חוקקין ג"כ הפסוקים לשנים ושלשה כרי שיעלו שבעה או בהוספה עד עשרה קרואים לכל סדר ויעלו שלשה פסוקים לכל קורא. וזה נזכר להכיר עוד באיזה סדרים הנרשמים במסרה שכתחלת מקראות הגדולות כמו סדר כ"א בספר בראשית שנרשם ויוסף אברהם עד ואלה תולדות יצחק ואין שם לפנינו כי אם י"ח פסוקים, וכן סדר כ"ה של ספר דברים מן הן קרבו ואיך עד מ' האזינו ואין שם רק י"ז פסוקים. ויותר נפלא סדר ח' של מ' בראשית מן לך עד ויהי רעב בארץ ואין שם רק ששמה פסוקים לפנינו ובהכרח חלקו פה כל פסוק לשרשה ועולה כ"ד ויכלו לחלקם לשבעה וששמה קרואים והמעין בפרשה היא ימצא איך ה' נקל שם החלוקה של כל פסוק לשלשה. והחלוקה היא שעשו הקהלות בפסוקים לא היתה ג"כ חדשה רק ידעו כבר מדרבי הפסוק והאתנחתא, והיינו שראוי להשפיל הקול אצל מלה פלונית במקרא. וכבר נזכרו בתלמוד בבלי פ'סוק טעמים ובשמות רבה פ'סוק. ואעפ"י שלא היו עוד אצלם סימנים שלנו, בכל זה כעין איזה נקודה ה' כבר אצלם באמצע הפסוק המורה על מקום ההפסק בקול, וזהו שאמרו במדרש שה"ש נקודות הכסך זה שיר השירים מלה חתומה ומלה מסיימה. נראה ברור שסיום יותר מפסוק מן חיתום ונקודת הסיום היתה כעין סוף פסוק שלנו ונקודת החיתום במקום אתנחתא שלנו. ובמקומות החיתום היו חולקים הפסוקים בבתי הלימוד לתינוקות, והתירו להם הקהלות ג"כ בביהמ"ב בקריאת שבת במקום שלא ערו להם ג' פסוקים לקרוא. והנה בתרגום הסורי מצאנו סכומי כל הפסוקים הנרשמים בסוף כל ספר עולים ממש לערך שלש פעמים כמו מספר הפסוקים שלנו. וכן בילקוט פ' עקב רמז תתנ"ה מספר הפסוקים שר כל התורה מ"ו אלף ותתמ"ב והוא ג"כ קרוב לשלש פעמים ממספר הפסוקים שלנו. ונכון מאד מספר המשולש בפסוקים בסוף תרגום הסורי, שבו היו לומדים עם התינוקות את התורה ואצלם היו נוהגים לחלק פסוק שלנו לחלקים קטנים. וכל זה לפי דעתי מבואר בירושלמי (מנלה פ"ד ה"ה) ר' שמעון ספרא דטרכנת אמרין ל' בני קרתא קטע דביבוריא (הפסק במאמרים) דיקרינן בנינן אתא שאיל לר' חנינא א"ל אין קטעין רישך דא תשמע לון, ולא שמע לון ושרון לה מן ספרותא. בחר יומין נחת להכא, ותני ל' עוברא (לר"ש בן יוסינא) א"ל ולמה לא שמעת לון א"ל ועברין בן א"ל ולינן מקטעין דון בסדרא (בביהמ"ד) א"ל ולינן חורין וכללין להון ע"כ. והנה ר' חנינא זה למעמי' דאמר בכבלי שם ג"כ שלא התירו להפסיק אלא לתינוקות של בית רבן וגם שם היו המלמדים חוזרים וכוללים כל פסוק כמו שהוא אצלנו. אך בקריאה בשבת אסר שם ר' חנינא. ובכך זה הקהלות שהיו קוראין התורה לשלש שנים התירו להם ע"ד שאמרו שמואל ורב אמי פוסק או חותך. וכמו שרצה גם ר"ש בן יוסינא להתיר אף בקריאה. וזהו שאמרו בתלמוד, במערבא (ר"ל באיזה קהלות מערב) פסקי להאי פסוקא לתלתא, ר"ל שגם שם ה"י פסוק אחד רק שפוסקים אותו לשלשה בקריאה והוא ממש כלשון שמואל פוסק. אולם לראי' ג"כ שחלוקת הפסוקים שלנו היתה מתפשטת מכבר בא"י, היא ממקומו שם בקדושין (ל' א') בבביתא ת"ר חמשת אלפים וששמה מאות ושמינים וששמה פסוקים הוו פסוקי ס"ח ע"כ. והיא קרוב מאד לחרוקה שלנו רק כמו מ"ג פסוקים יותר, וזה הבדל קטן, כי גם המנינים שלפנינו בלתי מדוקדקים ונבדלים כמספרים קטנים. וגם הסימן שם והתגלת חציין שר פסוקים לא יסכים למנין שלפנינו, ואולי בא התבדל

הזה הקטן, ממה שרק איזה פסוקים גדולים מאד נחלקים אח"כ בכונה כנ"ל. ונס בעשרת הדברות שני פעמים, ה' ספק אם לחשבם לפסוק אחד או לכמה פסוקים וכמו שיתראה עוד בסמוך. ועכ"פ ע"י קצת הקהלות שהיו חוזקים גם בקריאה לפעמים פסוקים גדולים כדי שיעלו להם מספר הקרואים ה' נקל הבלבול במשך הזמן, במנין הברור של פסוקי התורה. וזה שאמר רב יוסף בפסוקי נמי לא בקיאין דבי אחא וכו'. והנה במסרה של תחלת מקראות גדולות נרשם בספר שמות סדר מ"ו ואתם תהיו לי ואין ספק אצלי שהוא מ"ם ולא יתכן להשלים סדר שלפניו באמצע המאמר שר השם ית' בהכרח א"כ כי ואתם תהיו לי סיום סדר הקודם וסדר מ"ו מתחיל ויבא משה וכשאנו מונים הפסוקים משם עד ואלה המשפטים סדר מ"ז, עולים מ"ב. ומהם ינוכה כ"ג מן וידבר אלקים עד סוף הסדר שלא יכלו לעשות שמה כי אם שרשה קרואים, והיינו כל עשרת הדברות כמו פסוק אחד ולא יכלו לחלקם, א"כ מן וידבר אלקים עד ועמדו מרחוק לקרוא אחד ונשארים עוד ח' פסוקים האחרונים לשני קרואים ולא לשלשה. ועפ"י נשאר עוד מן ויבא משה עד וידבר אלקים י"ט פסוקים, והיה אם רצו להוסיף בשבת זו עד עשרה קרואים כמספר המתאספים שאין קורין בפהות מהם, ובפ"ט בפ' מתן תורה שרצה כל אחד מהם בלי ספק לקחת חלק מעט בקריאת התורה ואפילו הבנים היו מרגילים בשבת זו כמו שיבא בסמוך. אז נשאר להם על ה"ט פסוקים שבעה קרואים ועי"ז הוכרחו לחלק איזה פסוקים בפרשה ההוא, ונקטו הנה אנכי בא אליך בעבור שהוא גדול ויכלו לחלקו לשלשה ושאר הפסוקים לשנים. ועפ"י יובן לנו היוושלמי הנזכר בפירושו קרוב יותר עוד. שמה שאמרו בני טרכנת לר"ש ספרא קטע דביביריא ר"ל בעשרת הדברות שנקראים בסתם דיביריא ובתרגום ירושלמי דברא קרמאה וכו' ובירו' רפ"ו דשקל' אין דבר אלא שהדיברות לתוכו. ובבבלי יבמות ה' ב') נקרא מתן תורה בכלל הדיבורי. ורצו שירמז עם הבנים פסוקים מחולקים לקרוא כן בעשרת הדברות, כי ספרא הוא מלמד הקריאה בכמה מקומות בירושלמי, דיקרינון (לשון הפעיל) בנינו ר"ל כדי שיוכלו בנינו להקריא אותם בשבת לנו כי המנהג ה' שהקראו לס"ת ה' קורא לפני העם, והיו מנקשים האבות מר"ש ספרא שילמד את בנייהם עשרת הדברות בפסוקים קטנים מחולקים ושירדעו לקרוא כן בשבת ויגיע גם להם הקריאה ועי"ז לא יצטרכו עוד לחק המקראות בפרשה הקודמת לעשרת הדברות, או שאפילו אם יחלקו גם אותם עדיין היו צריכים גם חילוק הפסוקים בעשרת הדברות מפני שבשבת של קריאת מתן תורה היו רוצים לקרוא כל איש ובניו אל הס"ת, ואולי נהגו גם בכל שבת לקרוא גם הבנים אך ביותר בפ' מתן תורה. ועי"ז מעטו להם אז המקראות. א"ל וליגן מקטעין דון בסדרא ר"ל בביהמ"ד מקום התלמידים הגדולים הלומדים הלכות ושם הוצרכו להפסיק בדברות למען אמור להם הדרשות וההלכות על כל דבור ודבור — ועכ"פ נראה שגם חלוקת הפסוקים שלנו, נודעה מכבר ומתפשטת רק הנוהגים להשלים התורה בני שנים הרשו להם לחלוק במקומות האתנחתא והפסיק שלנו — ויש לי עוד רא"י שגם בא"י כשנתפשטה יותר חלוקת הפסוקים שלנו לא הרשו להם עוד לחלקם אפילו הקהלות שמשלמים התורה לשלש שנים ועשו להם תחבולה אחרת להענות להם שבעה קרואים גם במקום שאין שם כ"א פסוקים, ורק עפ"י נבין המאמר במס' סופרים (פ"א ה"ד) וימלא שבע קריות ובלבד שיהא כסדר כ"א פסוקים שיתן לכל קורא וקורא ג', ואם פחות יוסיף על סדר הזה מפרשה אחרת ע"כ. והנה כפי חלוקת

הסדרים שלנו לא נמצא כלל סדר פחות מן כ"א פסוקים ואין אנו צריכים לצמצם ליתן ג' פסוקים בלבד לכך קראו, רק לרוב יותר מן כ"א, אלא ודאי שכוונת מפי סופרים לחלוקת הסדרים שעפ"י המסרה בריש מקראות הגדולות ושם יש כבר סדרים שלא יעלו ג' פסוקים לכל קורא כמו שרשמתי למעלה, והיו נוהגים מלפנים לחלוק הפסוקים, ואחרי כן לא הרשו להם עוד זאת רק משכו להם פסוקים מפרשה שאחר הסדר ההוא. הארכתי בכל זה, כי ענין יקר הוא בעצמו. וגם בנקל תראה ממנו כי לא חרשו בני בבל כלל בהתאחרות הפסוקים רק אהרבה קצת בני מערב הרשו להם לחלוק, וקצת חכמים גערו על זה.

אדבר עוד מעט על שמות קראו, וקראי אשר אמרת שנקראו כן בבבל העוטקים במקרא. ואני אומר שלא נמצא כלל שם זה לחכם בבלי רק לחכם ירושלמי כמו שקראו לר"א בר' שמעון אחרי מותו וכן הניבא קרא איש א"י, ובקרושין (מ"ט א') בכרייתא ע"מ שאני קריינא וכו'. ואין אמורא א' בבלי או שום חכם שיכונה קרא או קראי ולא נמצא תאר זה לשום איש בבלי. ועתה נתהלך בקצרה על כל סימניך.

א) דמית ענין כתיבת המשנה והתלמוד להמצאת הנקודות, ואינם דומים כלל, כי כתיבת תורה שבע"פ נחפשטה ונתרבה אחת אחת. וכבר הראתי לך איך היו התלמידים כותבים להם סאז ומקדם מגלות סתרים. וקצת חכמים כר' ישמעאל וכיוצא בו גערו על כותבי הלכות. ובכל זה נתפשט המנהג יותר ויותר לכתוב כשרבו המצוקות ומעטו הישיבות עד שהתירו גם החכמים את הכתיבה. וביחוד הי' זה בא"י בימי רישי פרקי שרצו לעשות בכל עניני הדת דברים קבועים בלי מחלוקת וספק, ואז כתבו את המשניות והתלמוד, וקבעו חשבונות העיבור, וכתבו גם הברות התיבות על ספר שיהיו קבועים ומשתיים, ואיך כותבים הברות אם לא בסימנים ואז החל הניקוד להתפשט. והבבליים כתבו להם ג"כ את התלמוד שלהם אחרי התפשטות המנהג בא"י לכתוב, כן הוא דעתי, כי תלמוד ירושלמי נכתב קודם לבבלי כמו שהראתי (תולדות רבינו נסים הערה 16) והתחלת הנקודות דבר גדול הוא ולא הי' נהוג מלפנים כלל ולא הי' נשכח מהבבליים אילו הוחל ביניהם, רק בא"י ששם לא היו חכמים מפורסמים עוד בתורה שבע"פ בימים האחרונים, ולא נתחבר מהם ספרים כמו מגאוני בכל.

ב) חלקת בין קרי וכתוב לשאר עניני הקריאה. ואני אומר כי ענין א' לכל תולדות הקריאה בתנ"ך. ורואים אנו שבא"י מקום חיבור המקראות שם השגיחו מאז ומקדם על דרכי הקריאה והכתיבה. והיו בקיאים בחסרות ויתירות (קרושין ל' א') עד ימות הרישי פרקי שנעשו דברים קבועים, והבבליים יראו באמת מהלוך נגדם בעניני קריאת התורה, לא כמו שהוספת וכתבת קריאת (פסוקי) התורה והקשית איך לא יראו מעשות הנה אנכי בא אליך בעב הענן לפסוק אחד שהי' במערבא לשלשה באמת הי' גם בא"י מאז פסוק א' רק קצת חלקוהו להקל להם הקריאה כנזכר, ולא חרשו פה בני בבל כלל, ולא ערבו את לבם לחדש דבר.

ג) אמרת כי הגאונים לא היתה ידם תקיפה בענין תורה שנכתב. ולמה זה? ולמה שלחו תשובותיהם בכל עניני הדת וכל ישראל שמעו לקורם ובוהו לבך נסוגו אחור? אעפ"י שהמקדים עשו מעשיהם רק עפ"י רבנן סבוראי לפי דעתך. אין זאת רק מפני שבני א"י היו המוקדמים לבבליים בענין זה. בזמן ובידיעה ובמעלה.

ובני בכל היו מחשיבים את עצמם במדרגה זו לכד למטה מבני א"י.

(ד) ה' הודית כי א"י היא מקום מולדת המסרה ושם נזכרים שזות לנקודות נראה שגורעים מכבר בפי כל סופר, והוראתם סורית לא בבליית. ומהלך הנהגו בתבל כשמתחיל דבר חדש להתפשט קורין לו במקומו שם חדש. ובלי ספק כשמתחילו הנקודות להתפשט היו צייכים הסופרים לקראם בשם. וכבר הראתי לך מקור השמות בא"י ולא בכבל. ונפלא בעיני מאד איך יכולת לחלק בין זה לזה, ולאמר שהשמות הם מערביים והתחלת הנקודות מזרחית. ומדי דברי בזה איסוף לך עוד הוראת שם אחד במסרה שהוא ג"כ מערבי לא בבלי. והוא א של מ ת א שקראו כן לספרי נביאים. וכתב בעל מסרה המסרת קרוב לסוף ספרו ז"ל ואנכי לא ידעתי למה נקראו אשלמתא. ע"כ. ואני ידעתי זה היטב שהוא העתקת מלת קבלה לרשון סורי. יעויין מ"ל (2) 15) למנא תלמידך עברין על משלמנותא דקשישא (קבלת הזקנים). " (3) 6) מטל משלמנותכון (קבלתכם) ובתרגום הסורי סוף ס' בראשית כפי נוסחת אוסעריוס. "שלם ספרא קדמא דאורייתא דהוין צתחיהו תלתין וארבעא וקסלאא ינסרין ותמשא איך משלמנותא דשבעין ותרין (כפי הקבלה של ע"ב זקנים) ואשלמתא הוא רק משקר אחר מן משלמנותא. ונקראים ספרי הנביאים קבלה במשנה ובתלמוד (ר"ה ז' א' י"ט א' חולין קל"א). ומשם מופיעים דברי גאון דהו ברש"י רפ"ב דתענית שהרי המקרא דחמש צאן עשויות הוא ג"כ סיפור. ומאי דנקט במשנה תענית שם לשון באנשי ניגוה ולא בקבלה הוא רק לברר הדבר יותר בסימנים שאף הם היו בעלי תשובה— ומסכת סופרים י"ח ג') ושם קרו לכתובים דברי קדש. וכן בקדושת התפלה ובדברי קדשך כתוב לאמר וכן בתפלת מוסף שר ר"ה ג' סעמים. אכן במשנה רפטיז דשבת כל כתבי קדש הכוונה ג"כ רק על כתובים ולא נביאים והוא הירוש האמתי שם ואין להאריך פה וכן באב הרחמים, ובכתבי הקדש נאמר למה יאמרו וגו'. וממנו ממש התרגום היוני Hagiographa. ובכל זה טעה החכם צוננו בחיבורו (צד 44 בהערה) שכתב כל ספרי קדש לכד מתורת משה נקראים דברי קבלה ומרשים הציונים הנזכרים והם כולם כנגדו. ומעתה נכון מאד שם אשלמתא לספרי נביאים. ומשם ג"כ פורכא לדברי מאן דהו ברש"י תענית שם שהרי בעלי מסרה קראו לספרי נביאים ראשונים שהם רק סיפורים אשלמתא קדמיתא. ועכ"פ הנה לך שם אחר עוד סורי לא בבלי, ואם קטנים בעיניך כל עניני השמות, גדולים בעיני.

(ו) כבר הראתי שבמקומות כתוב הללי. והכותבים הללאי הוא רק כי לא ידעו מה הוא. והשערת קרובה בעיני מאד. ודא אומר על ר' הלל זה האחרון שהוא ה' דוקא המציא הנקודות, רק שמיד בית דינו יצא הספר הראשון מנוקד עפ"י הדקדוק הנכון וקבלת ההכרה המוסכמת והספר הוא ה' מפורסם בעבור כן. ואשר לא הרבו הבאים אחריו להללו, הוא רק מפני שהגאונים אשר כל עסקיהם בלימוד התלמוד עשו אותו לעקר וכן קהלות הספרדים אשר למרו מהם. ונחשבו הם הגדולים יותר בעיני הדת. ובקהלות איטליא שהיו קצת מחבורים לא"י לא היו אז חכמים מצויינים שידעו לערוך דבר יקר כזה.

(ז) והמעייין במס' סופרים היטב יראה שהשינתו מאד ראשי וחכמי א"י על מנהגי ביהכ"ג והיו מיוחדים בהם ביותר עניני קדוש החדש והמועדים והתפלה והקריאה בהם ובשבתות. ועשו סימנים לקרי וכתוב ושאר חילופים. ואיך לא יה' קרוב

בענינו שבזמן הסמוך מאד לכתיבת מס' זו שעשו דבר קבוע בעניני קדוש החדש והמועדים רצו לעשות נ"כ דברים קבועים בעניני הקריאה וזה רק ע"י סימני הברות .

(ח) ממה שהמסרה נעשתה בא"י ומזכירים תמיד ספרי א"רא' גדולה ששם עסקו בזה מאד איזה שנים קודם שנתחברה המסרה. ומאשר לא יארך נ"כ הזמן מעת התחלת הנקודות עד חיבור המסרה הלא כמעט אין ספק שבמקום התחלת הנקודות שם נקראו בשמות ושם נכתבה המסרה אח"י. ובש"ס שאמרו על בני גליל דלא דייקי בלישגא הוא רק על לשון סורי המתהלכת אז כמבואר במשליהם שם. ובעבור שירושלים היתה מלפנים קרית מלך וגם אח"כ יושבי הערים הקרונים אליה צחים יותר בלשון שמדברים בה. ובכל זה בבית הנשיא היו יודעים היטב גם צחות לשון סורי כגודע מאמתא דבי רבי ומה שלמדו ממנה החכמים לביאור התיבות במקרא. אך מי יוכל להסתפק עוד שמעת נקבע מקום שבת הנשיא במבוי' ומשך כן זמן רב של כמה מאות שנים ושם הישיבה הגדולה ומשם יצאה תורה לכל א"י שלא היו יודעים שם היטב כל מנהגי ביהכ"ג וקריאת התורה וחילוק פסוקיה והברותיה עד שבאו לנקודות והיו הם ג"כ הבקאים יותר בהברה והספסה .

(ט) י' (יא) כבר אמרתי שלא נמצא שם קרא לאיש בבלי כלל רק לאיש א"י. — ועוד לא מצאתי משבעה הנקודות לאותיות סוריות. רק אעירך כי אייכהארן במבא לתנ"ך (ח"א סימן 154 הנרשם בגליון ל"א בפנים) וכן גיוניוס (קורות לשון עבר צד 206) משוים היטב ג"כ שמות והברות נקודות שלנו לנקודות שאצל הערביאים ושם מביא אייכהארן מספר כוזרי שנראה ממנו התחלת הנקודות רק שלשה .

אחרי כל אלה אדרש ללא תשאלני ואומר לך עצתי, כי עכ"פ לא תחליט הדבר. ואם תרצה תעמיד מענות שני הצדדים ותשאיר הדבר לקוראים אשר יוכיחו בין שנינו. ואז בכל אופן תשבע נחת אם יסכימו רבים אתך תשמח מאד. ואם לא יפכימו, תתענג עכ"פ כי לא התלמט והשארת המשפט למעיין. ולא ישר בעיני ג"כ אשר אמרת כי החקירה על מקום הולדת הנקודות איננה עקרית בספרך, ולמה זה? דבר גדול הוא מאד. ולא יאות לחכם מפורסם כמוך לדבר מזה כלאחר יד, ותכונת הספר תבקש בקרת מיוחדת על זה. ועת היא לאיש חכם עברי אשר יחבר בימינו ספר על מבא דקדוק לשון עבר, ויביא בו תולדות כל המדקדקים, שידבר בשער בפ"ע על מקום וזמן הולדת הנקודות בחקירה מיושבת ומתונה תחת אשר עד כה השפיקו בה רק נכרים .

ר' חיים היימאן מהמבורג לא ענני על אגרותי אליו פעמים אודות ס' הניקוד לר"י חיוג. אכן החכם ניגד הודיעני כי יבשר במחברתו אודות הערותיך לס' ישע"י שהדפסם ראוענמלילר ויזכר שמך בכבוד. ומה אומר על אשר הגדלת במהללי, ועוד הודעתני זה? וכמעט הובשתני. מכירינו ידעו כי רק מאהבתך העליתני. אך אשר לא נודעתני להם יחכו ממני עוד גדולות, ואני גבר מדוכא נתן תחת עול סבל הזמן, ומי יודע אם אמלא חצי התקוה אשר תסב אלי?

אעתיק סה למענך ההקרמה לפרחן. ואולי בימים הבאים אחל להעתיק למענך איזה עלים ממחזור ויטרי אף אם מלאכה כבדה היא עלי, וידעת מלפנים כי הזמן אץ לי ואין איש מתחזק עמי על כאלה. ואורי יש אתך שם איש

להעתיק למעני כל המחברת מר' יוסף בר' יהודה אלברצלוני ח"א על כללי התלמוד וכו' על משקלי' ומדות — ואשלם במיטב. והודיעני עוד איך אשלח לך כסף בעד ס' פחד יצחק אשר נחוצים לי כל החלקים הנדרסים ממנו. וכן יבקש החכם ר' יוסף פערל כל החלקים החרשים שנדרסו מקרוב מאות מ"ם ואילך. והעיקר לדעת איך יבא הכסף לידך ואח"י אודיעך איך תשלח הספרים.

כמעט שכחתי מלהשיבך על מלת אבידן וז"ל בערך מלים. (3) אבידן (פערזיש. פערזאמלונגס פלאטץ דער געלעהרשען) רב לא אויל לבי אבידן (שבת קמ"ז א') נ"ל שהיא מלה פרסית כי לא נמצאה בירושלמי ומדרשים. אבאדאן ברשון הוא מקום מרובה באוכלוסין (ראזענמיללער על הקדמוניות שבתנ"ך ח"א צד 297) וכן בקאסטעללי ואל"ף שאחרי הב' נחלפה בש"ס ביו"ד כי בלשון פרס ינוח א' כמו יו"ד שלנו. ודמיון בלשונות ארמיות שיו"ל שאול. ע' ריש אות א'. ובמקום שהוא הי' היכר או שוק שהיו מחוכחים בו החכמים. וכעין דברי רש"י שם. ע"כ. ביאור מלת נצרפי לא ידעתי עוד.

נכסף אנכי לדעת מחשבותיך עתה בדבר ח"ב מספר ישע"י לא לדבר עליהן רק לשמוע דעתך אחרי באת לתקופת השנים עוד הפעם על לימוד ספר זה ואולי עיינת עוד גם עתה במסלולי. ואמרת בפעם הראשונה כי עוד תשוב להתבונן בענין שהוא בעת יבא לידך בפעם השנית. ועתה כלתה נפשי לאמרתך אשר גורת בזה. והנני לידך אוהבך ומכבדך כערך הרב הכו"ח פת לבוב יום ל"ג בעומר התקצ"ו כפ"ק.

שלמה ליב כהן רפאפורט.

ושלום וברכה לתלמידך החכמים היקרים, ולדיעך החכם המהולל מוה' הלל הכהן נ"י.

הקרמה (לפרחון 4), כשראיתי אני שרמה בר אברהם הידוע בן פרחון אשר ממדינת קדעה מחברת של מר מנחם בן סרוק ז"ל בירי בני אדם והם מחבבין אותו ביותר, הבנתי אשר אין להם פירושים אחרים מדברי שרי המקרא האחרונים הנאמרים בלשון הגרות כגון ס' חיווג של ר' יהודה ז"ל שגלה לו הבורא דבר שלא גלה לרבינו סעדי' וכל [צ"ל זצ"ר] ראש המדרשים. אבל לא דבר מהר' יהודה ז"ל באותיות אה"י בלבד ובדברי מרות שיש בהן ב' אותיות כנפל כמו חנן רכך רנן וכדומה להם עוד, [עד] עמד אחריו ר' יונה ז"ל הידוע בן גאנח והרך על שבילו ולמד דבריו, ומצא כי לא יספיק אותו הספר לשום אדם, ומצא לו תפישות ושכחה ושגגה בשיעור אותו הס' הראשון, לפיכך הוצרך לעשות ספר קרא אותו מוסתלחק. והי' בדורו אדם גדול ושמו ר' שמואל הנגיד ז"ל, חרה לו מאד על שתפס את רבו וגילה שגגותיו ושכחותיו ומה שהשיב על דבריו הוצרך עוד ר' יונה לחבר ספר להביא בו ראיות כי מן הדין עשה כל מה שעשה, וקרא אותו ס' תשזור. והי' בימיהם ר' שלמה הקטן ז"ל הבין מדבריהם ומסתלקותם עניני המקרא. עלתה על דעתו לעשות מחברת לדבר בה על כל אותיות אלפא ביתא, ועזר אותו מזלו שהי' תייגון [פייטן?] לא קם כמוהו בישראל, ואותם הראשונים

(3) עיי' ערך נליס ע' 3 (שזוח"ה)

(4) מחנכת הספרות כדפסה א"כ צטנת תר"ד ע"י ר' זלמן כוכב טוב ע"ס. עם מכתב יקר כלאסו להרב ז"ל. (שזוח"ה)

לא דברו אלא עד אותיות אהוי בלבד. עוד אמר ר' יונה הנזכר צריכה המקרא עיון [?] שראוי לדבר בה על כל אלפא ביתא. עשה אותו, ולא אמר בו מדברי חיוג כלום ולא מדברי מוסתחלק כלום ולא מדברי תשזור, אבל עשה אותו שני חלקים. חלק א' קרא אותו ס' לומע וחלק השני ס' עקרי המלות. וכשבאתי אני למדינת סלוני, וראיתי כי אין להם מכל אילו הפירושים כלום, עלה על דעתי להפוך אותן ספרים הנזכרים ללה"ק, אבל לא עשיתים מפוזרים כמו שהן בלשון ישמעאל, אבל נתכוונתי לעשות ערך, וכל ערך וערך אדבר בו כד צרכו מה שהוא מפוזר במקומות אחרים מאילו הספרים הנזכרים, ואני אוסיף על דבריהם פירוש פסוקים חמורים, אעפ"י שאין זה הענין מענין המחברת אבל פירשו הגאונים ז"ל בפירושיהם, ועוד אוסיף [מה] שהוצרכו להם התלמידים שבאו אחריהם ולא מצאום בספריהם ועשו מסקומות [?] וכל מה שהוא דומה ללשון המקרא בין מן התרגום בין מן המשנה בין מן התלמוד אביא בו, וכל מה שהוקשה לי מרבתי ר' יהודה בן ר' דוד פאס המכונה חיוג ז"ל, וגם ר' יהודה הלוי קשטלי וגם ר' אברהם בן עזרא, אוסיפנו הנה, ואביא משלים על כל ענין מהכמת יוגית וממלות ומענין רפואות הנקראים גראמטיקא [?]. ואוסיף ענינים להסיר ספיקות שיש בלבות בני אדם מעניני המקרא כי הן מכהישים זה את זה, כגון וינחם ה' נחמתי כי המלכתי, נחמתי כי עשיתים, וכתוב לא איש אל ויכונ ובן אדם ויתנחם, וכגון וילך ה' ויעל אלקים וירד ה' וכתוב הנה השמים ושמי השמים לא יכלכלוך וכתוב מלא כל הארץ כבודו, וכגון אל יתהלל החכם בחכמתו וכתוב כי אם בזאת יתהלל המתהלל. ואדבר על מקצת דרשות שיש בתלמוד שאין הדעת מקבלת אותם, ואדבר על הפסוקים שיש בהן שינוי מעניני הלשון והדיבור, כגון ותשם בפור עיניה שמשמעו ותשם פוך בעיניה וכו', והרבה כגון זה אדבר עליו כשיודמן לי בערך שלו או בערך הזה (?) ואדבר על השינוי שמצינו בלה"ק, כגון למה לא רפו התינו שהיא אחרי קמץ במלת בתים בתיך ובתי כל מציים, כי כל קמץ שבמקרא מרפא האות שאחריה כגון כתיב, ומת המלך שככה. ועוד למה קורין העם שתים שתי הכליות בשו"א קודם (?) השי"ן. ועוד למה לא רפו התינו של שתים שתיהן שתי משום השו"א שתחת השין שקדמה לה שכל שו"א שבמקרא אחריה רפא כגון שתולים נביאים וכו' חוץ מן שתים שתיהן שתי, כי ה"י לי מעשה עמר' יהודה הלוי ועל כל זה, ועוד למה כל הדורות שבאו מחורבן הכית ועד עכשיו אפי' רבותינו בעלי המשנה מדברים בלשון עתיד במקום עבר, כי אומרים אמר פ' לפ' ונתן לו כך וכך ועשה עמו חשבון וכל זה לשון עתיד. ואפילו בשטרותיהן כותבין, כתבין וחתמין ונתנן לפ', וכולן ל' עתיד כמו ושמענו ועשינו, כל זה אוסיף בזה הערך [הערך]. ואדבר על הפיוטים והחרוזים למה לא דברו המשוררים כך על שיר ישראל כגון זה דוד ושלמה ובני קרח [?] ואדבר על הניקוד של מקרא והמעמים ולכל זה אביא משלים לענין מלאכות ומולות, כדי שיהי' ס' זה כערוגה מלאה בשמים משונים, כשלחן מלא מטעמים ומיני פירות שונים מהם מזה ומזה וחזור חלילה (?), ועלה על דעתי להתחיל ס' זה כאותן חרוזות של ר' שלמה גבירול זצ"ל כדי ליפותו, כדרך שתותם הוא דרך יפה ושם מה שעשו אחרים (?) שמלאכתו ביניה,

אנ"י שלמ"ה כות"ב, שהם אותיות תשמיש, ושם השאר ק"ט צ"ח גז"ע ספר"ד כלומר מדבר צהות מבני ספ"ד, אלו אלפ"א בית"א כולה.
 סיום הספר נשלם ערך ת"ו. השלמתי אני שרמה בר אברהם הידוע בן פרחן זצ"ל אשר ממדינת קדעה זה הערך, והפכתיו לרה"ק מספ"י הראשונים ז"ל, רבינו יהודה החיגור ור' יונה בן גנאה ס' מוסתלחק וס' לומע וס' יסוד המלות וס' תשור. וחברתי כל דבריהם בזה הערך איש איש ממלאכתו ובמקום הצריך לו, והוספתי על כלם ענינים וחידושים ומשלים כפי מה שיכולתי. והשלמתי בר"ח בר"ח כסריו שנת ארבעת אלפים ותשע מאות ועשרים ואחת לבריאת עולם בעיר סלרינו [סלרינו?] היושבת על שפת הים.

מכתב יא

שלום לך ידידי ואהבי החכם היקר נבון לב וטהור רוח מהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י.

רוח לי מעט מעט מצרותי וטרדותי, כי מתועלי אבי מודי עטרת ראשי, ובעל אחותי במשך שבועים, והיא יחידה ואלמנה עם ארבעה יתומים רכים, עלי היו כלנה. והעור על צוארי אשר היה מכבר כבד מנשוא, הכביד עוד משאו עלי, עד כשל כת הסבל. — זה מעט החילותי לשאוף רוח נחומים פנתי אל ידידי כה וכה אשר אתה היתר אהוב לי בהם, ולא יכולתי התאפק עוד מכתוב אליך. אחרי עברו ירחים רבים מעת באה אנרתך* ולא השיבותיך.

והנה בדבר מקום התחלת הנקודות, אך למותר הוא לדרב מסנו עוד אחרי נזרת אומר, ואורי כבר הפיצות אותו על פני חוץ. ראה זה לבד מצאתי להגיד לך, כי מאזיה זמן נשרש בלבי רעיון חדש על ענין ס' יצירה, וביחוד על תחלת הספר, הנוגע בענין שאנו מדברים בו. והוא. כבר העירותך שנסתאות משונות היו לקדמונים בספר זה. ובליקומי פרדם מרש"י מוכא מאמר ארוך ממנו שאינו לפנינו ועוד בספרים. ועתה אחשוב כי רק ס' ראשון הוא עיקר כל הספר, והשאר הוספות ופירושים ממאותרים בזמן. זמן פ"א ה"י קודם המצאת הנקודות, ובמקומן היו עוד אמות הקריאה או"י. ושאר הפרקים אחרו התחלת הנקודות, וידעו כבר מדגש ורפה של בג"ד כפר"ת, ובלי העמדת נקודות באותיות ג' וד' לא היו יודעים בראשונה לכנותם כפולות. ראשית כוונת שלש אמות היתה אותיות או"י לא אמ"ש אשר פירש מלבו בעל הפרקים המאותרים. ואיך תקרא אם בעבור שהיא התחלת מלה היונית של אורה, או ש' בעבור שהיא סופה של א"ש? זה דבר שאין הרעת סובלתו. ונודע היה כינוי זה לאותיות או"י. והיונימוס שכינה אותן Matres Leitionis למד זה בלי ספק מרבותיו היהודים וכן יש אם למקרא בתלמוד. אך אחר התפשטות הנקודות נשכח כבר שאותיות או"י הן אמות הקריאה והוכרחו לפרש "שלש אמות" בדרך רחוק — שבע כפולות אינם ג"כ כנ"ד כפר"ת, רק מנצמ"ך עם ב' ת'. שתי האותיות האחרונות היו מחולקות כבר קצת בצורתן,

כשבאות בתחלה ובאמצע או בסוף התיבה, ורואים אנו עוד ברוב לשונות בני קדם שתי צורות שונות לאות ת' כמו בערבית ופרסית ושם הן שונות גם בהכרתן כמו ת' הגוישה ורפוייה שלנו, וכן לשומרונים צורות שונות באות ת' יעוין מאור עינים פני'. אמנם לאות ב' רק חילוקים בציירה בין התחלת התיבה לסופה. וספק אם היה חילוק גם בהברה. אך זאת אין ספק אצלי שקודם התחלת הנקודות עשו הסופרים גם בכתב אשורי שלנו איזה שינוי קטן גם באות ב' כשבאה בסוף התיבה, והי' כבר אז הברתה מחולקת, רק אח"כ הספיקו אצל שתייהן ר"ל הת' והב' לשנותן רק ע"י נקודות כתוכן. ונמצא בתלמודים רק מנצפ"ך. בעבור שרק הם היו מחולקים בשינוים גדולים וניכרים. אך כשהחלה הכתיבה להתפשט מאד וישיבת סבירי התעסקה בעניני המקרא ובחיתתו, עוד קודם התפשטות הנקודות היו רגילים הסופרים לעשות גם שינוים קטנים באותיות ב' ות', וע"י נעשו שבע כפולות — ואחשוב עתה שגם כל הכפל של אותיות מנצפ"ך החל להתפשט רק ע"י הסופרים, כי רואים אנו בשאר לשונות קדם יש כמעט ככל אות חילוק בצורתו כשבא באמצע או בסוף התיבה. ובחרו להם הסופרים גם בכתב אשורי איזה אותיות אשר הי' נראה להם הצורך לעשות להם היכר כשבאים באמצע או בסופי התיבות. והם אותיות מ' ונ' הבאים לרוב מאד בסופי המלות הרבים ולרבות בשמות ובכינויים. ואותיות כפ"צ יש חילוקים בהברתן בכל לשונית קדם, ולכן גם נכפפות אצל כלן. וכפי המורגל כל אות הבאה בסוף התיבה היא רפוי' בהברה. ולסימן זה חתבו הקיום הישרים והרחבים של אלה השלשה בחלק התחתון שלהם בסוף כל תיבה ומשנו אותם לארוכים כלאחר יד ובלי הקפדה, והי' זה לאות שהברתם רפוי' ככתיבתם. ועד"ו עשו בזמן מאוחר גם באותיות ב' ות'. ואח"כ כשנתסדרו הנקודות הספיק להם ההבדל בין כתיבת דגש לרפה וכבר הראתיך במכתב אחר שסוף הפיק הראשון נשתבש כפי יצירה שנדפס בפ"ע. וגופפים שם המלות כסיד שלש אמות אמ"ש". ואינן נמצאות בספרים שנדפסו עם המפרישים. אחרי נחבר לי כל זה ונתיישב בלבי, הוליכוני רעיוני עוד אל ענין אחר, כי החל להתרחק בעיני מאד הפירוש המורגל עד כה, של"ב נתיבות פליאות חכמה הן מחוברות מעשר כחות נסירות שהן ענין בפני עצמן, וכ"כ אותיות שהן ענין בפ"ע. ואיך יחברו נושאים שונים כ"כ והיו למספר אחד? ולכן אמר לי לבי שגם לעשר ספירות פירוש אחד מדרגו. והוא, שנודע איך חלקו המדקדקים את הנקודות לעשרה. ובלי ספק הציגום המנקדים הראשונים רק מפני שנתקבל אצלם מאז עשר מיני הברות שונות לאותיות, ואליהן עשו סימנים מיוחדים. הברות ההן קודם התיסדות הנקודות נקראות בחיבור זה בשם ספירות. ונודע השם פעילה כמשניות על הפעולה המופשטת בזמן שתיעשה, כמו מן זרע וקציר, זריעה וקצירה. וכן מן מספר, ספירת העומר (דאם צעיהלן ניכט דיא צאהל). אכן בחיבור זה קורא ספירה לפעולה אשר על ידה ישלם הספ"י או הספור ויגמר הכליתו להיות אותיותיו נקראות. כי הכ"ב אותיות נשלמות ונגמרות רק ע"י עשר ההברות. אולם ההברות כשהן בפ"ע בלי אותיות נקראות בהשכל ספירות בלימה, שאין להם על מה לחול, רק כשיחברו אל האותיות נעשה ספר או דיבור שלם. ויפה עתה המנין ל"ב נתיבות החכמה, שרק מן כ"ב אותיות ועשר הברות נעשה ספר או סיפור שלם. והנה נודע נ"ב איך הפילוסופים הקדמונים

ציוואטת לפרסיים ופי'תאנורס ואפלטון ובמאחרים ירד' ליונים, השוו בריאת העולם להוצאת דיבור האדם. ואמרו שהבריאה היא דיבור השם, ומתחלה היתה כלה במחשבתו כמו הדיבור במחשבת האדם קודם שיצא לחוץ. ונקרא דיבור השם לפרסיים הגבור. (הנברא) או צענדאפעסטא (דבר אלקים חיים). ואצל היונים לאנאס, והצינו אותו לברי' בפ"ע. (יעוץ געשיכטליכע דארשטעללונג דער יודיש אלכסנדרנישען רעליגיאנס פירסופ" מאת החכם המעמיק דאהנע ח"א צד 208). ואצל חכמינו מימרא דה'. ואמרו עוד כי דיבור השם הוא המכתב כי בעת צאתו נחקק מיד כל רצונו בנושאים המקבלים אותו. ונוסף עוד אצלנו שהתורה היא תחלת ותכלית כל הבריאה וכפי המדרשים צפה בה וברא את העולם. א"כ היטיב הכותב להתחיל מאמרו בזה, שכל הבריאה נעשה בל"ב נתיבות חכמה (והן עשר ספירות — הברות — וכ"כ אותיות של התורה). והנה צריך עוד לאלו הל"ב נתיבות שלשה נושאים, הספרי אשר נכתבו בו האותיות, והסופר (הוא הקורא כמו ספרא בירושלמי וחכמים הראשונים שנקראו סופרים) המשמיע אותן, ומבין שניהם יצא הסיפור [פארטראג], וזה האחרון מורכב מן עשר ספירות (הברות ראשונות) וכ"כ אותיות אשר בהן שלש אמות הקריאה לעשר הברות. ושבע כפולות במכתב וי"ב פשוטות. שאר דברי הפרק הם רק ביאורי רמזים ומשלים לעשר הברות ושהן בעצמן כשנאצלו ממחשבת השם, נושאים נפרדים. ויש בהם מארבעה יסודות בעירובים שונים. שאר הפרקים מאוחרים בזמן. ועפ"י כל זה נעשו שני משניות הראשונות מתאימים ושלמים מורים על ענין אחד שלם — נא אחי בחון דברי וחקור בהם והעמד דבר על בוריו.

זכרתי כי בפירושוך על שירת הים אמרת קדש מורכב מן קד אש ור"ל מוקד אש. אך לא אזכור עוד אם הבאת רא' לדבריך מדברי חוקי' (קדושין נ"ו ב') סן תקדש, חוקד אש.

נדבר המספרים של שיר חריו, הי נפשי כי כתבתי בביאור להחכם גיגור אשר היית אתה המעיר הראשון במספ' מלת נה"י. ואני באתי אחריו בשני המספרים האחרים. והיטב חרה לי על כתבו בסתם ועירב דברי שנינו. וכבר כתבתי לו אחרי כן והעירותיו על זה ובקשתיו כי באחת ממחברותיו העתידות יבאר הדבר היטב מה ממך ראשונה ומה ממני באחרונה. אולם העצבתי מעט כאשר אמרת כי הנך בוש ונכלם פן יחשוב א' הקוראים שאתה הרית את כלם, כי הראת בזה אשר כלימת אוהבך ואיש בריחך לא תגע עד נפשך מאומה, ולא צר לך בצרתך ובבשתך, ורק כחיתך תחת. אך הוא הרבר אשר אמרתי כמה פעמים. כי לכך שהור ויקר הרבה יותר משפתך. וכאמת גם על דברי אולת אשר נמלטו מפי ירדך אתה נכלם, אף אם הכהדת זאת תחת לשונך — ועתה באתי להסיר יגונך, ולדבר על לכך דברים טובים ונחומים, כי השערותי לא זרות הן כי"כ כאשר הראת מהשקפתך הראשונה, הק אמנם רק קריר הכנים בפיוטיו נמטריאות ולא חריו. אך בשיר זה בעצמו הלא הראה כבר כי רצה לכלול מנין השנה בתיבה העולה כן במספר כאשר העירות בצדק במלת נה"י. ועוד זאת הראה כי רצה לעשות סימן רק על מספרים דקטנים ולהשמיט הגדולים ע"ד שעשו רז"ל (ע"ז י' א' וב'). והיינו מן ד"א תתקס"ה השמיט ד"א חת"ק והעמיד רק נה"י. אין לך איפא יותר קרוב שגם מספר השמיות אלף תקי"ז רצה לכלול במלה העולה כן במספר וחשמיט ממנו אלף ת' והציג רק

זע"ס. והשם זע"ס להתחלת מלכות יונים יאות מאד. ועפ"י קרוב מאד ג"כ שרצה לכלול מספר הנוצרים 1205 במלה העולה כן והשמיט ג"כ אלף ושני מאות והציג רק מלה א"ד. ונכון גם שם זה להתחלת חשבונם. ועולה יפה המאמר והאל (הבורא עולם) קרא שמה נה"י. מספר הבריאה. ועל משמרתו אעמודה במחשבתי שלכל המספרים האלה כיון התריו .

יפה מצאת מספר פסוקי תהלים, אך יותר עוד השכלת בניאור שני הפסוקים ביחזקאל, וביחוד נפלאה השערך במקרא ג' י"ב. עד שכמעט אחמה על לא יכולתי למצוא לה איזה ראי' בתרגומים ובפרט בהעקת השבעים . ואוסיף לך רק מעט חיזוק, כי רק בפי הנביא יחזקאל נמצא כמה פעמים המקור בלי כנוי עם ב' בראשון, כמו בלכת החיות ובהנשא החיות (א' י"ט) ובלכת הכרובים ובשאת הכרובים (י' ט"ו) וכן ברום כבוד ה' .

אוסיף לך הערה למאמרי על תרגום אונקלס ואראך עוד שהוא בכלי, ונמנר בישיבת רב יוסף — והדבר נוגע ג"כ אל ספרך היקר אוהב נר . כי הגה כתבת שם בהקדמה צד IX המכנה בעריות פירושו בתלמוד וכו' ובמס' סופרים פירוש אחר כו' . והנה זה הפירוש האחרון הוא הנכון כוונת הגמרא ומבואר בערוך (כן ד') וכן בפי' המשנה להרמב"ם ורא' כי פעל כנה בתלמוד נופל על דיבור קשה שלא יהי' לנוכח רק לגסתר, מהא דשבועות (ל"ו א') יתיב רב כהנא וקאמר הא מתניתין (יכך ה' אלקים) א"ל כנה. יתיב ההוא מרבנן קמי דרב כהנא וקאמר גם אל יחצך לנצח וגו' א"ל כנה. ופירש"י בשני המאמרים הפוך דברך כנגד אחרים אמור יכהו יצהו . אח"כ מצאתי רא' זו בקצרה בקרבן עדה על הירוש' מגלה שם. *) ודברי מס' סופרים נובעים מירושלמי ההוא ואיתא שם תני ר' יונה ערייתא דאבוי וערייתא דאמיה . והחילוק ששם בשבועות הי' מרשהו לכנות מפני שהוא רק דרך לימוד ודיבור ובמגלה מיירי במתורגמן שמשמיע לעם דברי התורה ומתפק דברי אלקים חיים. והנה ר' יונה זה בירושלמי הוא המתקן נוסחאות התרגום שכן בריש הפרק שם תיקן דלא יאמר על טנא, טנא, רק סלא . וקרוב מאד שהיו מתרגמים ג"כ מלפנים ערייתא דאבוי דרך כנוי והתנאים אסרו זה. וכבר הראתי כמה מקומות בתרגום ירושלמי שלנו שהם כפי הנוסחאות הישנות שנאסרו אח"כ כמו באותו ואת בנו, ובזו המשנה בעצמה אצל ומזרעך לא תתן להעביר לסולך נשאר התרגום הישן הנאמר רק שנוסף לו קצת. ונראה שגם כאן אצל ערות אביך נשאר התרגום הישן ונוסף לו עפ"י המשנה תרגום חדש. מתחלה הי' כתוב איתתא לא שמש עם אבהא וגבר לא ישמש עם אמיה, ואח"כ נוסף עריית אבוך וכו' . ובשאר העריות שאחר מקרא זה נשמט התרגום הישן מכל וכל. יותר אערוב את לבי עוד לדבר דבר הדין ולאמר, שגם תרגום אונקלס נתקן בטעות בכמה מקומות שכתוב בתורה ערוה עפ"י פרש"י דמגלה אשר בלי ספק שמע כן מרבתי שלא שקדו עוד היטב על תלמוד ירושלמי . והנה כמה נוסחאות מתוקנות מרש"י בתרגום אונקלס שלפנינו. ולפעמים הוא משבש ואומר המתרגם כן טועה ואעפ"כ נשארה הנוסחא המשובשת לפנינו כמו בראשית ט"ו י"א דברים י"ג ל'. ופעם הוא מביא בעצמו נוסחאות שונות כמו בראשית כ"ז ל"ו. ואחשוב שבעת החלו הסופרים

(*) קלמ מוזז כמז הרז ז"ל אח"כ נספר נחלת יסודס ע' 235 (שזח"ה)

האשכנזים להעתיק התרגום הכבלי שבא אליהם הרישו להם קצתם לשנות במקומות עפ"י דברי הגמרא או פירושי חכמים מפורסמים. וכזה קרה לדעתי אצל כל לשון ערוה שבתורה, השבו רש"י ורבותיו האשכנזים שהכניו הנאסר ה" כתיבת קלנא במקום ערוה. ומלשון רש"י נגמ' מגילה שם שכתב כדמתרגם קלנא דאביך וקלנא דאמך, נראה שראה לפניו נוסחא כזו והסופרים חשבוה כבר למשובשת עפ"י דגמרא, ושינו לכתוב בכל התורה ערייתא במקום שהי' כתוב קלנא אולם האמת נראה ברור כי הוא ההבדל בין ר' יונה הירושלמי לרב יוסף הבבלי, ששניהם רצו לפ"ש כנוי המשנה שמדבר בל' נסתר. אך בתרגום של מלת ערוה דברו כל א' כפי דרכי לשונו. ר' יונה תרגמו ערייתא. ורב יוסף הגודע לשוקד על התרגום, קלנא, כפי דרך תרגום הבבלי לבחור תמיד ל' נקיה, כמו שהראת לנו בנתיב ח' אצל אשת ח'קך וכדומה. וראי' גדולה לזה, שכן בתרגום נביאים אשר הוא בל' שפך ג'כ משיבת רב יוסף ומקור א' עם תרגום הבבלי של התורה כאשר הוכחתי ברור, נמצא לרוב על מלת ערוה קלנא או על המעט בהתחמא, ואפילו במקומות שהכוונה על ערוה ממש לא דרך מליצה (ש"א כ' ל'. ישע"י כ' ד'). יחזקאל כ"ג י' וי"ח וכ"ט הושע ב' י"א חבקוק כ' ט"ו) לבד במקום א' (יחוק' כ"ב י') ערוה אב גלה כך נמצא ערייתא. והוא האות שגם מקום זה מתוקן עפ"י הגמ' לפי פירש"י, בעבור שמתחם מקרא זה למקרא של ערות אביך בפ' אחרי מות. וכמו שתקנו שם הכנוי במשנה לפי דעת הסופרים, כן תקנו פה. ואת היותר הישירי בנביאים. אך בתורה אשר הסופרים השיגו מאד בשקידה יתירה לכתוב התרגום עפ"י דעת החכמים מפני החיוב של ב' מקרא וא' תרגום, העמידו ככל מקום מלת ערייתא במקום קלנא. כן דעתי. אעפ"י שידעתי כי יש מקום לבעל דין לחלוק. מן הסתם קבלת כבר לפני ירחים הסך 11. 40 ff. מאת ר' אביגדור גיינבערג בעד שבעה כרכים פחד יצחק עד אות מ'. ותורה רבה דך על זה. ובקשתי לשלוח לי הכרכים האחרונים אך לא דרך בראדי עוד, כי יגיעה רבה היתה לי טרם השגתים. אך דרך ווין אל האדון המדפיס שמיד והוא יגיע לידי בטח. שאלתי ובקשתי בל החן העתקת איזה מאגרותי ליד שום אדם בלתי ידיעתי וביחוד אבקש זה על אודות בעל כרם חמד, בל תשלח לי דבר ממני. ואל יתעד לאמר כי אני הבטחתי לו זה. כי נמרתי בדעתי לבלי הוציא דברי לאור ע"י שום אדם אחר, אשר שגיאות המעתיק והמהגה רבו, חוץ ממה שנעשיתי ערב בעד כל דברי זולתי הבאים בכרם חמד, וגם בעד תכונת כל איש ואיש. כי כן מנהג אנשי ארצי, לכלול כל הקרואים ביחד תחת משפט אחד, ולאמר אלה חברת אנשים. . . בקצרה אכתוב לך עוד איזה נרנר חדש וע"י פירוש חדש במקרא קשה. חופה קונה (ריש קרושין) לא ידעו דמפ"שים וגם המלמדים היום מה ענין חופה זו. ורמב"ם פ"י (פ"ה דכתיבות מ"ג) היחוד עם הבעל. ואין זה נכלל בהוראת חופה. אך פירושו כפי מנהגינו עוד היום בארצות פולניא, החתן הולך ביום חתונתו אל הכלה ומכסה את ראשה. וזה קרוי חופה שמחפה פניה. ומצאתי כעין זה בטנהיג הלי אירוסין סי' ק"ט, וענין חופה זו הוא. שעד הנשיאים הולכת העלמה בראש מגורה ואח"כ לעולם כפנים מכוסים בארצות קדם, וכזה טעה גיוניוס כמה שפי' מכעד לצמתך בשה"ש, בעד צעיפך, שהכתולה לא היתה מכוסה כלל בצעיף. רק צמתך מל' צומת הנרנר (געפאלעכט). ורק ע"י הצמה (לאקקע) באמצע המצת

נעשה רקתה כפלה הרמון. וכן רבו משערות ראשי . . . עצמו מצמותו לנוסחא הקרובה. וכן ושאר צמים חילם, יאחו בעקב פת יחוק עליו צמים, והוא שורר ומרצה מאותו עם רוביים אשר שערותיהם עבותות, והם פראים והומסי אדם (כפי הירודות ד' קפ"ג : ז' ע') והוא מכדיל שם בנייהם ובין אותם הלוביים ששערותיהם פשוטות והם אנשים שלווים ושקטים. ועוד בימינו כן באפיקא. (העערן על מסחר הקדמונים וכו' ח"ב כרך א' צד 173) וצמים יחיד על משקל תמים. וקירוב זה לפי הרד"ק בשרשיו — ומשנה מפודשת (רפ"ב דכתובות) אם יש עדים שיצאה בהינמא וראשה פרוע ו"ל או ראשה פרוע. ובירושל' על זה א"ר יוחנן כמו ביוה"כ. ויפה כפי קרבן עדה שהכוונה כמו שהבתולות היו יוצאות לחול בכרמים ביוה"כ בראש פרוע. וכתוב אצל רבקה שנאשר ראתה את יצחק וחשבה עצמה לנשואה ותקח את הצעיר ותחכם. ולא ראיתי למפרשים שדברו בזה. ולא רק הבתולה היו פניה מגולות אך גם אלמנה. וכתוב אצל תמר. ותסר בגדי אלמנותה מעליה ותחכם בצעיר. ואח"ז ותסר צעיפה מעליה ותלכש בגדי אלמנותה. ומ"ש שם ויחשבה לוונה כי כסתה פניה פירוש שע"כ לא הכירה כדברי הרמב"ן. ואולי היה ההפך בין אלמנה לבתולה רק בשערות שאצל אלמנה היו כבר שערותיה מכוסות כדמשמע לישנא דמתניתין רפ"ב דכתובות. אך פניה מגולות עד תנשא עור. ונראה מנהגנו שהחתן מכסה פניה קדום מאד. ומפורש מאמר ד"ע (קדושין י"ח ב') בכנודו בה כיון שפירש טליתו עליה אינו רשאי למוכרה. ומלשון זה נראה שהי' מכסה אותה בטלית שלו. וגם זה ישן נושן ומיוסר במקרא. והוא ענין ופירשת כנפך על אמתך אצל רות, שהי' לוקח כנף בגדו ומכסה אותה לאות שהיא כבר נשואה וגם היא אשתו ותחבסה מפני כל אך לא מפניו. והיא הכונה ג"כ בגילוי כנף אביו (דברים כ"ה א' כ"ז נ"א). ונראה שהי' ניכר ע"ז ג"כ הנשוי מהפניו, שהנשוי הי' חסר כנף מבגדו אשר שמהו על ראש הכלה. והוא ענין אם בנפו יבא כמו בכנפו, ר"ל שהוא פנוי ויש לו עור כנף, כנפו יצא. ואם בעל אשה הוא וגו'. וזה דבר יקר אצלי. והעיוני עוד חכם א' על מאמרם (גדרים פ"ט ב') ההוא גכרא דאיתסר הנייתא דעלמא עלי' אי נסיכנא איתתא וכו' הריש בגפא ותוכלי'א ולא מצי למיתנא. יעו"ש במפרשים ובערוך שנרחקו מאד. והנה תוכלי'א הוא חבל אך מה הוא גפא? ועפ"י דברינו מובן מאד שהי' קשור חבל סביב הכנף והי' פנוי עור.

הנני יודך אורבך מלב ומכבדך כעורבך הרב החותם פה לכוב יום ה' ד' אדר ראשון התקצ"ו. שלמה ליב כהן רפאפירט.

ושלום לרי"עך החכם המופלג החוקר המהולל מוה' הלל הכהן נ"י. בשמחה קיאתי שני מאמריו בכרם חמד. יקרו בעיני מפנינים.

כמעט שכחתי מהשיבך על אודות דברי הרד"ק בפירושו על מתי קבל, והנה לא מצאתי כעת מקור לדבריו, רק מחוקנים ומובנים יותר בשרשיו. ושם ג"כ כמ"ש רז"ל מתקטלין במתי קבל.

מכתב יב

ב"ה יום ג' י"ז כסלו צ"ט . טרניפאל .

לכבוד ידידי איש בריתי החכם היקר הכפואר. המליץ הנשגב. טהור לב
מוה' שמואל דוד לוצאטו נ"י.

ברגע זו קראתי אגרתך החמודה לידידנו היקר הר הזוב, * ולא יכולתי
התאפק עוד מבלי הרוש בשלומך ומבלי השב מאומה על דבריך, למען השקט
מעט כעסך וחרון אפך על לא דבר. דע איפא ידידי בתורי. א) כי לא אתרצה אל
המהחסדים באשר אהי' למגן בעד הראבי"ע ורמב"ם ז"ל. ונהפוך הוא. הם שמחו
וישמחו על מלחמתך נגדם כעל מוצא שלל רב על הראבי"ע דברו גם מלפנים נאצות
בלי מעצור. אך על הרמב"ם נשמרו עד כה מדבר בתוצות ועתה באו להם דבריך
כפחם לגחלים. ומה אומר אשר יומרו עוד למזמה ולשווא? יהפארו עתה בראש
הומיות כי גם המשכילים, ואני ואתה וכל היודעים לדבר בלשון מוכנת באיש אחר
יחשבו למו, יודו עתה את אשר ידעו הם מאז ומקדם. רק בהגדל כי הם ידעו
ונשמרו מדרכי המהפספים, ויברחו מכל לשון זרה וספר כתוב בחכמה, והמשכילים
יחרפו את אנשי בריהם בפידם, ובכל זה יעשו כמזהם גם עתה וילמדו את בנייהם
חכמות ורשונות למען היותם עוד למכשול לבית ישראל — זה הרכם כסל למו.
ב) כי לא העירותי קנאת חכמי צפון עליך בשירך הנפלא והנעים. וכמעט לא
תשיריה עוד עין אחד מהם, כי מלבד אשר לא נמהר אנכי להתפאר, וראתי ג"כ
להראותו על דברך — רא בסתר — בספר הקדוש לכל בני ארצנו. ויאמרו, עתה גילה
אחד מידידיו "מה בלב המהולל ממנו. אף אם כבר ערכתני גם אנכי את לבי
לדבר ברי' משה די ליאון, אך נשמרתי מהעלות שם הספר על שפתי, ואמרת
הזבין יבין והתם לא ידע מה. ג) חלילה וחלילה לאיש כמוני. ולא יתרה לבני
טימי גם מלהתראות כשונא לך אף רגע אחר. אבל רוחך התם יציג לפניך מאז
כראות בלתי בהירות כאלה. לא תוכל להאמין על איש אשר גם אם רק בדבר
אחד לא כמחשבותיך יחשוב, כי אוהבך הוא עוד כמלפנים. ואני חי האמת כי
כמאז כן עתה נקשר נפשי בנפשך, ונהרות הזמן עם כל חמדותיו ומצוקותיו רא
ישטפו אהבתי העזה אליך. נפרד אנכי ממך רק בדבר אשר אתוכח אתך. אך
חלילה לי מפגוע בכבודך היקר לי מאד, או מלהקטין גם אחת ממעלותיך הנשגבות
באמת. וידעת כי נפרד הייתי ממך בזה מאז ומקדם לא שנית איפא מאומה.
לא אחנף למתחסדים כמו למתחכמים בארצינו. — יותר מזה אומרה לך
מכתבי ילחם יותר הרבה נגד החולקים באשכנז על כמה מדברי רז"ל הקדמונים,
מאשר יתוכח נגד דבריך על הראבי"ע ורמב"ם. ובכל זאת גם את הראשונים לא
אבה ולא אכנס באיזה שם רע כמנהג המתוכחים בענינים כאלה או וגם היום.
מרכז הענין — הוא לי למשרה. ונגדו לבד אערוך את הצי. ד) אם יודפס מכתבי
אי"ה ומפני איחור הזמן לא אוכל להעתיקה לך אומרה ישם בביאור, כי לא ראית
אותו בכתב. ה) צדקתם באשר לא כתבתם לפראג מאומה, ואין בלבי שום רוגז

* ע"י אגרות סד"ל ס"י ר"ך עמוד 558, ונכתזה הזכיר נס"י ר"ט עמוד 578

חיו בעבור זה, חותם המורים לא יכולתם לתת מעטם המלך וכתב מליצה אך
ההיו נדרשים ללא שואל? אך הרב הה"ג האב"ד נ"י יכול לעשות כזאת, כי רב
הוא, ורשיון לרבנים מאז להגיד דעתם על כל הנעשה בתבל בעניני רבנות —
וגם אני אודהו כי הושיעה לו ימינו וזרוע קדשו להטיב עם ידידו ומכבדו מרחוק.
(ו) החכם ר' משה לגדא כתב לי בכיזור איזה פעמים כי הסיר מלבו כל שמץ
כעם עלי, אחרי ידע ברור כי נחמתי עד מהרה על הפיזתי מעט על המדה בהשנותי.
(ז) אשר לא שלחתי עד כה המחיר בעד הקונטרסים החדשים מס' פחד יצחק, הוא
רק מפני קטנו. ולא הי' לי עצה עד כה לשלחהו, רק כפי תקותנו יהי' ירידנו
הר הוהב אצלכם א"ה בתחלת הקיץ הבא, והוא ישלם את כל בתודה רבה.
ועוד לא נתתי דך תודתי על דבר המנחה אשר שלחת לי הוא ספרך הנחמד
בלשון איטלקית וכבר נמרתיו לפני זמן רב, ומצאתי יקר, מחוכם ומסודר. ולא
נחסר בו מאומה מאשר הכיתי בדברי אדם גדול כמוך. ולא מצאתי להעיר רק בדבר
אריך מוקדת הנקודות והטעמים אשר כבר החלפנו בזה אגרות למדי. ואם הוספתי
אחרי כן איזה ראיות לדעתי כי יסודתם בהררי קדש לא בככל, אשר לי לא היו
נצרכות. עוד חזון למועד ולמקום על זה ברצות ה'. ואשר אזכור עוד מהשאלות
במכתבך האחרונים, היא על מה שהביא הר"ק בפירושו ל"חוקאל (כ"ו. ט')
מדברי רז"ל מתקמין במחי קבל, ולא ידעת איפא הן המלות ומה ענינן. ונמצאים
גם בשרשיו (מחה) ושם כתוב יפה מתקמלין, ומצאתי המאמר בש"ס (פסחים ק"א א')
ושם הוא לחש. יעו"ש פירש"י ורשב"ם. היה שליו ושאנן ואל תרגו חנם על
דיעך אוהבך מלב כל הימים, ומכבדך תמיד כערכך הרב.

שלמה יהודה לייב כהן רפאפירט.

ואדרוש בשלום כל החכמים היקרים שם הלא המה הרב הה"ג האב"ד שם
ור' הלל הכהן ואב"י ומרחוק גם בשלום הרופא החכם די לא וואלטה נ"י. והנה
מאד יצר לי כי לא אוכל להשיב לאיש ואיש כלבני.

מכתב יג

ב"ה יום ב' כ"ח ניסן תר"א פק פראג.

לכבוד ידידי אשר נפשי קשורה בנפשו הרב החכם הגדול החוקר המהולל המלץ
המפואר אשר אין ערוך אליו מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י.

החיינתי אחי, והקימות את רוחי אשר בא עד דכא, ותאמר שוב בן אדם
והתנחם, כי עוד יש באדם לב רוחש דבר טיב. ואני כמעט אמרתי נואש עד
הנה לכל מכיר ומודע מזמן רב. זה המתחכם אשר אמרת עליו, "שנאתיו מאסתיו,
אשנאדו ואשנאהו" ואנכי מאנתי לרחק אותו גם נגד רצונך אשר היית לי תמיד
בחיר מאהבי וחותם על יד ימיני, זה יאסטי יסד מחבתו לריב ומצה. וגם הוא היה

בקושרים להגדיל מדורת הריב בינך וביני. והוא תמיד מגרה מדון בעלי שיהו ונחלי
רתמיו, כאשר נסה מחדש לעשות כן ביני ובין ירידך הצעיר החכם ר' יהושע שור
אודות אשר הוכחתו על דברי בידידי מנוער ד"י פערל ז"ר אחרי

עלותו למנוחת כבוד. אף אם לא כדברי יאסמ שלחתי כבודו ולא חמסתי חתקה הטובה אשר לנו ממנו אם רק ישקול דבריו יותר בפלס. וכן בני ובין החכם הגדול צונץ אשר נשא לי לבדו עד כה מכל היודים, וגם אותך התעה בזה כאשר תשמע עוד. והוא (יאסמ) תמיד כמתלהל וגו'. מוריד כבוד איש לעפר ויאמר כפעם בפעם מה עשיתי אין דבר. ונציונו הציב לי ציוני תמרורים על בלי מה ונגד דברי אתו בכבוד ויקר. וגם לא בצדק ולא על נכון, אף אם אולי נדמו דבריו בזה נכוחים בעיניך, כאשר תראה אי"ה ותשתומם. ולדוגמא עוד אחת מתחבולותיו להתראות כמהלל ולהשפיל בכל זה. על המכתב ההוא (י"ז) אשר הללתי ואשר הצליח להשיב לי לכך הטהור, כתב מתחלה איזה הלולים נלחצים והוסיף "אויסגעלעגט מיט געלעהרואמקייט" ולא ידעתי אם חבין היטב כמוני הוראת מזה זו בלשון אשכנז. ואם כן, אשאלך התכירני לאיש מתפאר רק בציונים מבהילים מכלי תועלת לקורא ואך להראות בקיאות? ואם הצנתי מעודי אף דבר אחד אשר חשבתי כי יספיק בלעדו? וראו דרכי, כי בהצנתו אתי אודותיך והתראה כמנן לך ומעורר חנייתו כדון — קישוט נגד ריחים ורכב רוח וסוסי ענן, לא נגד איש מלחמתך אשר לא חטא לך מאומה, רב רבתי אתו וסוד אחר לא גליתו ח"ו, להראות לו איך החוקתי מלפנים בכבודו נגד מכתביך אשר חזקו עלי נגדו. חלילה לי מדרך כזה לעולם. — ומה אומרה עוד לשני בני גילו פה'ליסזאהן ופירשט. אלה אשר החליקו לשונם לי תמיד במכתביהם אלי. וגם כך דברו דברים אשר לא מעט הכאיבוני גם הם. אך זה לשלשתם יסוד קיים, כמו לדוב אנשי הדור החדש הלזו דור וגו' וגו', כל איש אשר לא בעזרתם להרוס ולבנות, או גם רק לפאר ולעדות בגדי עדיהם. בין אנשי ריבם יעמידוהו וידיקו עליו כל אשפותם. ועוד חמסי ושאריו על החכם הגדול יש"ר תאמר נפשי, כי מדי כתב לי באר היטב אשר נקי אנכי מכל עון נגדך, ירה אלי אחרי כן בכל זה חצים לעיני כל בכרם חמד להעמיס עלי חטא אשר חטא אז הוא בעצמו, באמרו כי לא יאות לאנשים המתהלכים יחד בכרם לבנות זה את זה, ובאמת הוא עושה כן בכתבו כזאת ולא אנכי. ובכל זה עוד לבי טוב אליו כמאז. אך נניח עתה כל זולתנו, נמתיק סוד ונתערס באהבים כמקדם, ידידי ואהוב לבי. חי רוחי כי תתרומם נפשי בקרבי ככתבי זאת, וכל קרבי יהמיון עונג אין קץ, לא טעמתי כמהו מומן רב מאד. ורחש רבי תודה רבה לאוהבנו הרב החכם הגדול רמ"ל וכתחתי המשכיר היקר השנון מוה' צבי בודק ג"י אשר הוא פה מגי ביתי ואוכלי שלחני, וליתר היודים כי ידעו לזכות לי שלא בפני ולמלא רצוני מבלי הודיעני דבר מה. באשרי כי אשוני בני וידידי להשיבך לי אח יקיר.

אך מדי אקרא ואשנה דבריך היקרים* ואשתם בצמא, עוד פחד לא מעט ירחף לנגד עיני. כי אראה עוד בהם כמה מלים קשים ומרים. מזכירי עון אשר לא הוא. עוד תקראני בראשית מכתבך רודף אחריך בהערותי. העוד גם עתה תחשבני כן? דמיתי כי רק כעסך הראשון התעך מני דרך, ועתה אתה מתחזק על עמדך זה. אוי לי כי חשדתני בכך! אני רציתי לרדוף אחרי ידי נפשי אשר כל מעיני בו? והא לך שבועתי. כתפי וגו'. אם הניסותי את ידי או היה את

(עזח"ה)

* עיי' אגרות ש"ל סי' ל"ו עמוד 730

לכבי לרדוף אחריו או להכעיסך או גם להקטין כבודך ח"ו. אך זאת ידעתי בלבי ברור לאין ספק. אילו כתבת אתה הערות כאלה עלי לא כהו מאור אש אהבתך בחדרי לבי ולא שנרתי קנה הירירות ולא הישמעתי בחוץ קולי. זכור כי אתה הרחקתני פעם מבא בסודך, ורק בעבור קרבתו איש אשר רחקת או וקרבת עתה,

ואנכי התרעמתי אז רק לפניך, ברחמי ממך אליך ועד מהרה החזקתי בך כמקדם.—
ועתה הנה חדלתי מדאוג על העבר ודאנתי עוד מעט על העתיד. כי הנה נדפסו עד כה מכרם הששי י"א בענין. ולא חפון כי בכל מקום אשר הזכרתי את שמך ברכתך כראוי וכנכון לך. וביחוד באגרותי אל הרואים ונגד הרואים. אך לא חדלתי ב"כ פעם מדברי תוכחה בנועם ובכבוד על אודות תכונתך לעמוד על דעתך אף נגד סברות קרובות לשכל ומוכרחות, אם רק אינן מכריעות ומכריחות. והוא בסיוע מכתבי על הפייטן קליר אשר נדפסו חליפות המכתבים בינך ובין החכמים יש"ר וצונץ וזה ברשיונך והסכמתך, ותשובתי על שלשתכם. ושם אמרתי כי כבד מאד להכריעך אל דעה אשר כבר סרת ממנה. ומעט מלים עוד כעין זה על דבריך נגד אדוננו הרמב"ם ז"ל, אף אם הרבתי שם מכורם במהלך אשר יאות לך באמת. תוחלתי תנחמני כי לא יקחך עוד לכך להרשיעני ח"ו, וזכור תזכור כי כל זה נכתב ונדפס בעת תרב עוד כעסק עמדי ולא היה עוד מה לירוא, וראיתי רק על הענין ונשמרתי אז רק מחטוא נגד דרך המוסר והנימוס הראוי לחכם גדול כמודך. ובה ידעתי כי לא עויתי מאומה אך עתה אשמור עוד יותר דרכי בל אנע גם בראש שרביט כבודך, להאדיב במעט קט את לבך הרך והענוג והמפונק מאד.

והנה ראה גם ראה ידירי, אם לא גם עתה במכתבך זה עודך מתחזק על דבר קטן ותחשוב להצדיק אמרותיך בדבר אשר אינו מן הענין. נפלגנו בכוונת הראב"ע ז"ל אם אל הגאון רב סעדיה ביון או לא. ומה תעיר עתה על זה? רבי סעדיה לא אמר שחשבוננו מוטעה רק שהוא הל"מ. והנה זה רק חשובה נגד הראב"ע ואין רצוני לדבר עתה בהצדקתו. אך לא בארת דבריך. התחשוב עוד כי הראב"ע ביון לגאון אחר זולת רבי סעדיה? לא אוכל להאמין כזאת. ובאמת אף אם צדקת דבריך על דרך כזה בעלים של החכם יאמס, לא דברת כן בהערה סוף המחברת היקרה אנכי זכרון אשר הפלאת לעטר אותה בהנהגות נחמדות ומושכלות מאד. ושם שבת לכעוס רק על הראב"ע, ולא כחדת תחת לשונך כי הגאון הוא רב סעדיה ועתה תשוב ותתראה כאילו הערתי הפך האמת. מה תאמר על זה?

עוד אמרת בתחלת מכתבך, כי ראיתי בונה מזבח לכבוד הראב"ע ולכן קרחה אש באפקך. ועתה הפול עלי אימתי פן לא תשכך חמתך עוד בידעך כי אני בונה עוד גם עתה מזבחות כלבי לכבוד הראב"ע ז"ל, ולא אסור מכבד אותו בלב ונפש, אף אם לא אסור ב"כ מאהוב בכל רב אותך איש ריבו ושונאו רק מפני רעיון אחד אשר הכה שורש בלבך המהור. ואנסה לשאול אותך עוד הפעם. עד אנה לא תשבת מלחמתך זאת? עד מתי תהי זאת לנו למוקש? נניח כי הראב"ע ותרמב"ם ז"ל לקחו איזה דרכים מחכמי יון, הבעבור זאת לא התחזקו במעוז תורתנו הקדושה? הבעבור כן לא היו עמודים גדולים לבית ישראל? התחשוב כי היה ביכולת היודאזמוס לעמוד תמיד לבדו מבלי קחת מאומה מעמים

אחרים? אחזה אנכי בדרכי ההשגחה המיוחדת עלינו בני יעקב, כי פורה אותנו ככל קצוי ארץ, למען מדי נלמוד מעט פה ומעט פה ממתקנים שבהם נהיה מלמדים ומורים לכל העמים יסודי דתינו הטובה המצויה והאזעלת לבדה לכל יושבי תבל, עד אשר יהפכו כלם לקראו בשפה ברורה יחד בשם ה'. והנה כבר התנאים לקחו שמץ מה² מהיונים, בחכמותיהם ומליצותיהם, והרב החסיד בעל חו"ה ורבי סעדי³ גאון והראב"ע והרמב"ם ז"ל העמיקו יותר, בעבור כי נעתקים לפניהם ספרי ארסטו אשר דעותיו באמת קרובות מאד בכמה ענינים לדעות תורתנו הקדושה. כן אמנם היודאיומוס יש לו יתרון רב על אטיציומוס בכמה ענינים. אך לכרד לא היה יכול לעמוד במשך הזמנים. אמור נא, הקאללעניוס הנפלא אשר תלמד בו להועיל, אם תכונתו כלה על דרך היודאיומוס לברו? ואם יכולנו עמוד עמו כפי דרך רש"י ז"ל בין העמים? השכחת מה העתקת על שמו ממחזור ויטרי בדיני פורים, ומה העירות עליו? ומה חטאו הגדולים הספרדים כי עמלו לקרב המחשבות הטהורות אשר בחכמי הערביאים אל תכונת היודאיומוס? הרף ידידי, הרף ממלחמה כבדה הזאת אשר לא יתרון בה, לא לך ולא לבית ישראל. והנה מעת היונים הקדמונים עד הנה לא חדלו כל חכמי הדורות מהשתמש באיזה דרכים של חכמי אר"ה. והייתי נכסף לשמוע דעתך על ס' כבוד אלקים והוא לר' יוסף בן רש"י בעל ס' האמונות החולק על הרמב"ם. ובנו זה כמכריע בסברות ישרות, והוא מעתיק דברים עמוקים ויקרים מארסטו, ומקרבים ג"כ אלינו. והנה כל דבריך נגד האטיציומוס הוא רק בעבור חלפת לשונו וחן חזונו בלתי צדק פנימי. אולם רבי בחיי והרמב"ם ז"ל לא לקחו דרך זה ממנו בשום מקום, ורק השמאטיציומוס העתיקו ונתנו אל כלי היהודים, ועשו ממנו מרקחת לתורה כנראה בסוף חו"ה וסוף מו"נ ופרקי הצלחה. — ואך יחלל זה כבודנו בונים, אם ישמעו כי גם את המיימוני תפארנו ועדיינו, נבזה עתה. ומה נשאר לנו עוד ביניהם? אחרל מזה, כי הנני טרוד מאד מאד בכמה דברים. ובחו"ה⁴ לא יכולתי לכתוב. ולכן מהירתי לכתוב עתה בנוסח שלנו נגד מנהגי, ואתה כאוהב נאמן תסלח, ותודיעני כשוכך אם לא תכבד עליך הקריאה באותיות כאלה — ואולי אכתוב לך עוד הרבה לעת הרוחה, כי יש לי כמה ענינים לשמוע דעתך בהם. וגם רוב ידיעתך בקדמוניות.

עוד תאשימני אודות הערותי עמוד 163 על דברי החכם הגדול צונץ ועמוד 233 על החכם ווייסעס. ועל זה אני משתומם ומתפלא מאד. והנה עמוד 163 לא מצאתי מאומה. אך כוונתך כפי הנראה על עמוד 161. וכפ"ז יאסט היה בעוכרי, יען כתב בערה המורה אשר לו על שורה אחת אשר כתבתי בסוף העמוד ויש להוסיף בו, "דאס צונץ אי בער זע הן צו האבען שיינט" וזה הוא מגרנו דרוק ניציץ למען יעשה תכערה. אך הנם אתה תחשוב זה לחטא באשר כתבתי ויש להוסיף בו? אם עד כה ילך הכיבוד והיראה, לא ידעתי עוד אם נוכל לכתוב מאומה — ומה תבקש עוד? אם אראה איזה דבר קטן הראוי לחקן אכתוב מתחלה להמחבר, ועלה הנדפס מושם לפני רק להגיה ישר בעית הדפוס ושם ימתינו עד בא תשובת המחבר? כן קרה בקראי עוד הפעם בעת ההגה דברי הרב בעל מ"ע וצונץ הרשני לזה. וכן קרה לי ג"כ בעת ההגה בדברי ווייסעס אף אם לא הרשני זה להעיר. המחויב אנכי לכתוב לאיש אשר לא אכירחו ולאמר

לו מזה זאת מספרך? המחויבים המדפיסים להמתין? ומה כתבתי? "כל זה צריך תיקון" וכי הגם זאת פגיעה בכבודו? והנה במכתב ווייססע יש כמה טעויות ולא שמתי עין עליהן. אך בהגיעי במשך הקריאה לטעות זו שכתב ר"י טוב עלם הלכות גדולות חשבתי כי חרפה היא לכלנו להשאיר שגיאה כזו, והוספתי ההנה הקטנה, ולא אדע לי בזה אף חטא קל. וחי האמת כי כן קרה לי גם בהערה על אודות ר"ס גאון. והוא עלתה לפני רק בעת הקריאה האחרונה מדי הוכן כבר הכרס ללכת ממרנאפאל לפראג. והוספתי לפי תומי ולא ידעתי באמת כי יפצעוך מעט הדברים ההם. ואל תשכח כי הרשתני לזה.

הוי ארג ימי יסע הלאה הלאה ועוד לא שבעתי בהקיץ תמונתך היקרה, אהוב נפשי, ועוד לא התענגתי מנופת פיך. מי יתן לי אבר כיונה. אולי יאשרני עוד ה' ויתן לי רוח ויכולת ואז לא אתמהמה מהתראות פנים עמך. וכעת תברך בשמי כל החכמים היקרים הרב אב"ד, יש"ר, די לא טורדע, אב"י, קנטוני די לא וואלטה, ותלמידוך המשכילים השלמים, כרצון אוהבך אהבה עזה לא תכבה ומכבדך כערכך הרב.

שלמה יהודא ליב כהן ראפאפורט

יש פה חכם מפורד ר' וואלף שמו נקרא דאקטור וועסעלי, והוא דאקטאר יוריס. וחבר ס' נתיבות האמונה בלשון אשכנז לתועלת הילדים בבית החינוך אשר הוא מורה בו. (עפפגענטליכער רעליגיאנסלהערער). והוא נחמד. ובסוף כל פרק שיר נעים מלוקט מספרים אחרים, כולל כמעט מלים כל הנאמר בפרק ההוא, לעזר הזכרון בלב התלמידים כי מן השיר יזכרו תכונת כל הפרק, וישלחו לך למנחה, אקוה כי אחרי תשיגוהו תכבדהו ותשיב לו תודה כאשר יאות לו.

מכתב יד

ב"ה יום ו' עש"ק כ"ב סיון תר"א בק' פראג

לכבוד ידידי הרב החכם הגדול החוקר הנשגב משורר להלל
מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י.

את אשר יגורתי בא. כמעט חדשת ברית אתי והפחת בקרבי נשמת חיים וששון, והנה מתלאה ועוצב. רגע בטובך בערב אדין רנה ולבקר בני. ואם אמרתי אחריש לכל תלונותיך, על עמסך עלי חסרוני עושק וגזל לא אוכל להחריש. ואמרת *) כי זה בלתי ראוי לאיש כמוני וזה אמנם שקוץ ותועבה לכל נברא בצלם אלקים. וחדשת עתה מנות יקר אשר פזרת לי כבר בימי אהבתנו הראשונה. ואמרת "אל תגזול ר"ש ד"ר" וגם אז לא יכולתי להחריש. ועתה זה השלמנו מעט, עלת הידידות בינינו עוד רענן ורטיב, ואתה תמהר רבלעהו ממקומו. וכמו תכחש בי דאמר לא ראיתיך גם היום בטוב ולא הפצתי כך רק כדתך באנוש נכזה התלתי בך. הגדתי היום לך אהובי באמת ובתמים, דברי בזיון כאלה ככדו עלי מאד מנשוא. רק אהבתי הנפלאה אליך, תמצא מקום להקל מעט המשא, והוא מצב נפשיך אשר

הוא בעת ברע מפני מחלת רעיתך הנעימה, ה' ירחם עליה להחלימה כתפלתי בכל לב, וגם עליך, להניח לך מעצבך ומרגיזך. אך אחת שאלתי עוד. כי חשב להשתעשע את יריך מרחוק ולהרותו עונג מכוסך, חפש בנר אלקים אשר בך כל חריו קרבך, ואם פרוע הוא וירתח כסיר, מכינתך חלל מכתוב בעת ההיא, סן תחת יין תשקהו חמת ראש ולענה ותמית הידידות בעודנה באבה. אך זו רעה חולה ראיתי רובצת לפתחך. דבר קטן הוא בעיניך מאד בזיון איש במדותיו ומעשיו, ותחשוב לרע רק כי ימצא איש משגה והעלמה אחרי זולתו. ונהפוך הוא בעיני מקצה לקצה. אבחר לשמוע ארף פעמים בזה טעה ש"ר וזה נעלם ממנו, משמוע פעם אחת לאמר לא טוב עשה בעמיו או בידריו. ולכן בעיני לא חטא הראב"ע נגד הנאון כאשר חפשו עליו פעמים כי טעה לפי דעתו, אם על נכון או לא, אין דבר. אך לא התכבד בקלונו ח"ו, ולא היה ממנהגו לזרוק בו חציו כאשר נראה בעליל מחיבור מיוחד אשר עשה למגן לו מחציו זולתו, ולא נתפז היה יותר מכל מחבר גדול ומצויין, וכלנו בני אדם נכונים פעם לחפזון ושגיאה, ולא דיבר ג"כ אחד בפה ואחר בלב ולא הערים בספריו יותר מכמה מחברים גדולים ונכבדים וגם מרבינו סעדי' בעצמו, כי כל דורש לאלפים הוא מוכרח לראות לזמן ולמקום ולאנשים הסובבים אותו, וגם המקראות כיסו לפעמים את הכלתי ראוי לגלות, וסופרי המקרא כינו במקומות, וכבר דרשו על דניאל שאמר מרי וכיון להשי"ת, ואמרו כמה פעמים אסור למדרש' בפרקין או בפני ע"ה, ופעם גם בנראה לתועלת להם כמו בקיום לא ימוש ע"י ק"ש שחרית וערבית דחר אמר מצוה לאומרו בפני ע"ה וחר אסר ממה שהבין ההיזק בפרסום. (מנחות צ"ט ב') ומה חטאו ומה פשעו של הראב"ע ז"ל כי הצרפתים לא היה להם מה לכסות והדרש היה להם לפשוט והרחוק לקרוב מאד? וידעתי כי רחקו מחשבותיך ממחשבותי בענין זה [ואולי לא יתקרבו דעולם ולכן אמרתי בטוקדם רק אנסה עוד הפעם] ולא בזה בלבד רק בכל ענין וענין ממכתבך המתוק והמר המרפא והמוחץ. אך כל פגנות אלה לא ירחיקו מפנימתי לבי ולא יגעו גם בשולי אהבתי אליך. נשאתי לך בנערך בי והרחקתני מכא בסודך וזה בפרוח אהבתנו כתבצלת השרון, רק יען תעבת אז את יאסט ושקצת אותו עד להפליא אשר השבתהו לרוע כאח לי. ונשאתי ואשא לך עת בחרת ההפך וחשבת להרוג שם אוהבך חמים ושלחתהו מעל פניך בספר כריתות לפני קהל עדים והכל על "חנם ועל בלי מה וחפצת ותחפוץ בשונאו יאסט אשר הרע וירע לי. ונשאתי לך עת גם במחברותיך עקצתני והשפלתני ולא על נכון מאומה? אך איך תבקש ממני אשר אכרה לי אזנים לשמוע עוד מחדש במכתב ידידות ממך כנויים חודרים כאלה בעושק וגזל? וכל זה מרי תאמר ותשנה כי נמרת בלבך שלא לריב עוד עם שום אדם? ואם ככה את עושה עוד, הלא חרפה גדולה תהי לשנינו, כי תבחר ותרמוס ותבחר עוד ותרמוס ותדלח עד מהרה? ועל מה חחשבני לעושק וגזל? בעבור לא שמרתי הבטחתי להעתיק ליקושי מחזור ויטרי וקצור חיי יהודה. והנה גם לזה כסף ולא ישלם אם רק מבלתי יכולת כי אין לו, עוד לא יקרא עושק. ואני לא שמרתי הבטחתי ג"כ רק מבדתי יכולת, בעת הבטחתי משלתי על הזמן ואחרי כן הזמן משל בי ולא הניח לי עוד. ואיש אין אתי להעתיק. כן הם הצעירים בימינו אלה. את הכל יעשו לרומם את ערכם אם יוכלו גם ע"י השפלת זולתם, ולא מאומה לטובת זולתם. ובכל זה

אנסה מה ואתאמץ כפי יכלתי אולי ה' יהי בעוזי ואשלח לך ההעקות אחר אחר. ואחבר לדרכך זה לחפוש את ריעך בתכונתו ובנימוסיו ולא בלימודיו, אשר אמרת כי תשא קולך ותוכיח לעיני השמש, כי מליצתי "אדונינו הרמב"ם ז"ל" היא בלתי נאותה לא לאיש יהודי ולא לאיש פילוסוף. תאחזני איפא בדת יהודית ותצדיק כזה אשר פטרתי בגש כריתות כראוי לעוברת על דת יהודית. ואב אראה לך ממה שנמצא כן כמה פעמים בפאר הדור (לדוגמא ס"י ק"ד) לא ויעיל כי תאמר גם שואלי הרמב"ם נפלו באטיציומום. ואם אראה לך עוד שקרא כן מר רב יעקב בן מר רב נסים את רב שרירא ורב האי (ערך אביי) תוכל לאמר זה רק מאיש לאיש בחייו דרך כבוד אבל לא במותו. אך לא ידעתי עוד מה תאמר אם תמצא כי כינה כן רבינו האי את מר רב חננאי כהנא תלמיד רב יהודאי ז"ל (שערי צדק ח"ד שער ג' ס"י י"ב). ואין תשובה זו מועתקת מלשון ערבי כי אז היה רשום עליה העתקה כמו על איזה תשובות מרבי סעדי. נכון אנכי מה תענה גם על זה? והגם רב האי בין האטיקיים? אך רחוק בעיני אשר תשוב מדבריך, כי אשר הוצאת מפך ובידך מלאת אין להשיב עוד מצרך.

ועוד אשר לא יכולת לעצור במלין איך גמולך רעה (?) אנשי שלומך, וחלף עמלך התעללו בך (?). והכלימוד בקהל רב (?). ובמה? כי מכתב המיוחס לר"א בן הרמב"ם העתקת להנאתי והעירותי עדיך בלי ידיעתך. והנה הזכרתי שמך בראש לכבוד ולתפארת כראוי לך, והראתי לכל קורא הטובה הגדולה הנעשית רק עני דך. וכל זה שחתי רק באשר הצגתי הערה הקטנה על הערתך, כי בש"ס כתוב

בר בר חנה? יאמר נא אדם כי לא הביאו כעס כזה לידי גיחוך? הוא הדבר אשר דברתי כי אין חטא גדול בעיניך מאשר יראה איש אחרי דבריך איזה ציון חדש אף קטן כחוש השערה. ומה אוכל לעשות אם בעיני לא כן הוא? וכן לא יהיה בעיני כל דורש חושיה ובלתי מפונק עד להפליא כמוד. ומה אעשה אם גם אנכי טעיתי כזה ולא עיינתי באמת בעין יעקב כאשר הראית על נכון? והרעשת הרים להביא איך דרכי לעיין בע"י ובכ"ז לא עיינתי פה. והנני מצדיקך מאד אם תאמר כל זה באיזה מקום אל הקוראים, ולא יכעיסני זה מאומה. ואדרבא מדברי שנינו תצא תועלת שצריך להמחק בש"ס מלת חנה וכפירושך היקר. והוספת עוד לאמר "וכה עשית לי בסת"ו אשר העתקתי לך זה עשר שנים ואתה בלא ידיעתי דקדקת והעירות עלי בעינינו אשר רו שאלת את פי היית רואה כי נימוקי עמ". מה אומר להאשמת חנם כזו? לעלילה מחופשת כזאת? באיזה ענינים העירותי עליך? רק באשר העירות מחדש ולא בעת שלחך לי ההעתקה. ותשכח תמיד כי הרשתי לעשות הערות. וגם עיקר הערותי הן על סת"ו בעצמו והוא כבר ה' חפשי לכל אדם אחרי הוצאת אותו מתחת רשותך. ובאמת לא עלה על רעיוני לעשות לסת"ו הערות והייתי מאחר עוד דברי למקום הראוי. אך אחר שנדפס אמרתי לא אמנע טוב להאיר בו איזה דברים הנראים כתמוהים. אכן הנגרע מכבודך ח"ו אף מעט קט ע"י הערותי? אין כל מאומה. זאת יעידני כל איש ישר ואוהב חכמי בלא רכסי לב ובלא חנף כאשר קננו בלב יאסא והדומי לו. אך בכל זה יצר לך בקרכך כי לא עמדת עד הנקודה הנפלאה אף אם מצאתי לך בזה חבר גדול והוא הגאון בעל היותסין ז"ל. הוא הדבר אשר דברתי בדבר המשגה והטעות. וכל

תלונתי על יאסמ רע רבב ומחרחר ריב, כי תחת לכתי אתו בשלום ובמשור בנועם ובכבוד כאשר הודה מתחלה בעצמו. ונשמרתי מלאמר גם מלת טעה בחשבוננו, ^{גנה} גנה הוא מצודה גדולה ויעש מגלה עפה עם אדה היוצאת עמה, וירה חצי בזיון ע"י מלאכים ושרפים ופצע בחיבות מסותרות רק מעט מתחת למדיו. דרך כזה לא יתכן לפני איש ישר. ואם היה אומר על דברי "לא כן, ש"ר טעה" באמונה הייתי נותן לו תודה על חקירתו אף אם הייתי מראה ההפך מדבריו כאשר הוא באמנה אתי. — וכלאחר יד תאמר מי הייתי רואה אשר נימוק עמך. הגה בדבר הנקודה כבר היית כמו מודה בהגהותיך סוף אבני זכרון. אך עוד תנסה להרחיק פירושי הנפרא והאמתי במלות ר' ירמ' בנו של רבי זעירא. יתקרב השערתיך החדשה ורק בעבור כי בחך היא ותאמר כי ה' כתוב ריבוי ר"ל ר' יוחנן בן זכאי. ולא שאלת את נפשך איך היה יכול לעלות בלב איזה סופר שם חדש כזה ר' ירמ' בר' זעירא? ואיך לא עמד על הפשוט הנודע ר' יוחנן בן זכאי, או עכ"פ ר' יוסי בן זמרא או ר' יוסי בר זמינא או ר' יהודה בר זמינא, אשר כל אלה נמצאים בתלמוד? ואם עדה ברעיונו שם זעירא ה' לו להציג עכ"פ ר' יצחק בר זעירא שנמצא ג"כ ולא ר' ירמ' בר' זעירא שלא נמצא כלל. ולמה הוסיף עוד בעותתו לעשות "בנו של ר' זעירא" אשר לא נכלל כלל בראשי תיבות?

חוץ מכמה ראיות אשר יש לי עוד לעזרתי ולנגדך. (1) אמנם הודתי לך והללתיך כראוי בעבור הגהתך המושכלת שצ"ל תיגוקות שמלו. וכל זה לא תמצא עוד בכרם חמד הששי הנגמר היום.

ואורות דברך על הקליר אשר החכם הגדול צונץ שלח להר הזהב, אולי תזכור אם אזכירך אשר שמעתי או מפי הר הזהב כי כתב או אמר לו ידיך ר' יהושע שור אשר כתבת לו כי יש לך אצל צונץ דברים על קליר ואוחם ויכל לתת להר הזהב אם יכתוב לו. וכתב לו הר הזהב והוא שלח לו כל חריפות האגרות בינו וביניך ובין החכם הגדול יש"ר, להרפ"סן, זה יותר משנה וחצי. והר הזהב נתן אותן עד מהרה בכרמו. אך נמשך זמן יציאתן לאור עד הנה, ואני הבאתי עמו הנה לפני שנה שני הכרמים, ואין הטענה בזה כי אם על המדפוס השותף של הרב החכם רמ"ל אשר הוא לפעמים מאריך במלאכתו. אולם עיקר תלונתך היא בעבור פחרתך הגדולה פן טעית ח"ו במאומה ובמשך הזמן היית רואה בעצמך הטעות. אשאלך ידי האמת, מה בכך אם מוצא או מצא זולתך איזה טעות בדברך? הוא הדבר אשר דברתי. — אך דע למנוחת רכך כי לא מצאתי אחרך שום טעות ושגיאה, ואני טוען נגדך רק בהשערות וסברות קרובות אלי ומי יודע אם אריך. ותוכל עוד להתחזק על עמך אם תרצה. ובפרט כעת אחרי סברתך החדשה כי קליר היה בכלי. וגם בירבי. ודמיון הברת ה' וחי' הכלתי נהוג בבבל, ונשותו תמיד יותר אל הירושלמי ומדרשים מאל הבבלי אשר כבר הכיר זה רבינו חס ז"ל, ואשר נודע ונתקבל יותר בזמן מוקדם ובחשיבות לאחינו האיטלקים ואשכנזים מאל הספרדים שהי' צ"ל בהפך אילו היה בכלי, ואשר לא נודע משמו ומפיוטיו מאומה בכל ארצות קדם מעת היותו ועד הנה, כל אלה לא

ידחקו עוד השערתיך כי בתך היא. ועוד יהי לך למסער מה שקראתי מכבר באיזה מאננאלען מהמבוהל והמבהיל לאנדויער ע"ה כי מצא איזה פויט של קליר מובא באיזה מקום מרב סעדי', מבלי הגד מה ואנה, מה שלא אאמין עוד בשום אופן — 2) ואולי שכחת כי יודן אינו שם בכלי כלל רק בא"י היו קורין ליהודה יודן, וגם בין הגאונים לא נמצא. אך ניכר בכ יודי מכבר נשותך להוריד כל איש נודע באחינו אל בקעת בבל. מארבע רוחות הבאת אותם והפחת בהם רוחך והעמדתם עד רגליהם שמה, בעלי הנקודות והפייטנים ובהם גם קליר ויודן — ואולי בכל זה מכתבי החדש על הקליר יגיעך להשיב עפרו אל מקום מנוחתו באמת והוא אישליא. ואני מספק עוד בדעתך איך תפול בענין זה אחרי חקרא דברי א"ה.

ועל עמדך על משמרתך בדבר אשמתי נגד צונץ אשתומם עתה יותר מאשר השתוממתי במקדם. מאין ולאין דורש אמת? הכי השגתי טאומה על צונץ בדברי אודות השיר „אליך השר" או אם היה כוונתי כלל להשיג? אדרבא מצאתי לי בדבריו סעד על ההבדלים בדפוס מנשובה בעצמו ועל זה אצט"ה בתחלה „אתמהה!" וכי אהי נמהר כ"כ להשיג על חכם המביא מאמר שנמצא בדפוסו ולא בדפוסו? וזה לא יחשוב ג"כ כל מעיין בצרק ובלי דיעה קודמת. רק אתה כמעט ראית איזה הערה בלשון תימה, חשבת אותה כבר לתפישיה בהעלמה והוא החטא היותר גדול אצלך. הוא הדבר אשר דברתי — ועוד זאת תדע כי גם פה לא עשיתי דבר מעצמי. מתחלה הרשני צונץ לעשות הערות כרצוני גם מבלי הראות לו. ובכל זאת שלחתי לו הגהות ותיקונים וקבל רק קצתם, ונתקן אשר קבל ונשאר בעינו את אשר לא קבל, רק הערה ג' עשיתי אחרי הגמר. אמנם זו הערה האחרונה בדבר השיר „אליך השר" כתבתי לו כמתפלא ורציני לרעת באמת שורש דבר ולא ענה על זה אולי עברה מנגד עיני ומדעתו, והייתי מוכרח להציגה מנפשי, להעיר עוד לקוראים אשר בירם מאור עינים ד' מנשובה, על ההבדל הזה.

ועתה לא אוכל להגיה עוד גוף הענין אשר נפלגנו בו. כי תחשוב דבר לעון אשר תשוב למצוה וההפך לעון. כי ימצא איש להגיה דבר הברור לאין ספק אחרי דברי זולתו, הוא לדעתך איסור גמור לעשות כן אם לא ישמע תחלה תשובת המחבר, ועד מהרה קשרת גם בזה שם יהודי ולדעתי אין כאן שום איסור רק אדרבא מצוה גדולה, אך באופן אישי לא יחבל את הכותב בדברים בוטים, ואסור להפך לראות איך גורמים לרבים להשחות ספר שאינו מוגה בתוך ביתם ולהחריש, וזה מצד דת יהודית של חז"ל אשאלך, מה יתרון היה למחבר ר"י ווייסע אילו החדלתי את הגהתי וקוראים רבים ועצומים טעו אחריו, ומעט אשר עמדו על הטעות היו צועקים אחריו טעה זה האיש וכן הספר כלו מלא טעות? האין טוב גם לפניו כי הקילותי מעליו מעמם הכשלת רבים בדבר אמת? ומה הבדל לו אם אמרתי כזאת בהגה קטנה ורכה אצל דבריו, או במאמר אחר או גם במחברת אחרת? או אם זולתי אמר כן רק באופן יותר מכעים? או אולי תחשוב שאסור להעיר על שום מחבר בחייו וגם בספר אחר שים נשאל את דעתו? אולם

2) חונס לח"כ נודע כי בלגת נוצל הקליר נרס"ג, ונפסי זה הוכח ס"ב ז"ל להקדים זמן הקליר לטנת מד"ל, ע"י המגיד סנס ססית ע' 325.

לקוראים יש הבדל אם ההגה במקום אחר, מאן דקרי הא לא קרי הא, ועוד חשאר האמת נעדרת לרבים. וגם על המדפוס חובה לדעת להסיר אבני מכשול מעצמו אם הוא משיג והזמן ירשהו לזה, וכן נהגו מעולם כמה מדפיסים. אך חלילה למדפיס לפקוד עמי מאומה בדבר כזה וחלילה לי לקבל פקודה כזאת. יותר מזה אני אומר, אם יודע איש מוזר למדפיס ולמחבר, כי נדפס עתה איזה טעות חובה עליו להזיז לבית הדפוס ולבקש ולפצור כי יניחוהו להגיה ולחקן הטעות. וכל זה רק באופן הנאמר כי לא יפצע את המחבר בהשפלת כבודו. ומובן ג"כ כי אם המחבר מתנה בל יגיה איש לדבריו, צריך למלא רצונו. אך יותר מזה אני אומר, כי המחבר המתנה כן מראה כי יקרה בעיניו נקודה קטנה ומדומה מכבודו, מכל החסדים ומכל האמת אשר ירצה לעשות וללמד לקוראים. אמנם בעיניך הגה היותר קטנה אם רק יש בה דבר אשר לא נגע בו המחבר, מכה רבה היא לכבודו. ולכן הגדלת אשמת הכותב על דברי זולתו. ואתה אשר לא כן חשבת בתחלה והרשתני לכתוב על דבריך הערות, חרה אפך מאד אחרי כן בכל זה, על כי הוצאתי מעטי מלין "אין ספק שהוא רב סעדי" גאון". הוא הדבר אשר דברתי —

באנו עוד הפעם להגה זו, אשר בעבורה תתחוק מחדש בכעס בלתי נכון. ותלונתך כשלה ומבוטלת אצלי מכל צד. כי מלבד אשר לא היה שכלי מחויב לעמוד תיכף גם על טעות הראב"ע המדומה ממך, כמו שגם אתה לא עמדת עליה מתחלה, רק אחרי רציתי להעמיד דבריך, וגם אם הייתי עומד על כעין זה, הייתי חושד עוד שכלי הרחוק בזמן ובמערה משכל רבי' סעדי' והראב"ע וספריהם הקרובים זה לזה בזמן יותר הרבה, והייתי משאיר הענין להכריע, הנה גם כגוף הדבר רק שנאתך הגדולה לראב"ע הטתה את לבך גם בזה לצעוק עליו חמס. ואעתיק לך את אשר הכינותי לי, על דבריך בענין זה. בסוף ספרך היקר אבני זכרון הנגמר כבר ת"ל — וזה כתבתי עוד בעת הנדרת הרחקתך ממני, ואתקן עוד הלשון א"ה בטרם יצא לאור. ובכרם הששי לא נדפס עוד מאומה. ואלה דברי.

הערות על כרם חמד ד'. באגרת השבת שם עמוד 168 "נגד מ"ש שם המעיר על דבריו (של רשד"ל) כי הראב"ע מכוין בדבריו על ר"ם גאון ז"ל, רוצה להראות כי לשוא השיג הראב"ע עליו, ומה שהוא למעלה מכל ספק כי הדבה אשר הוציא עליו הראב"ע לאמר שהוא אמר כי חשבון קדמונינו בלתי מדוקדק דבת שקר הוא. ע"כ ועכ"פ הוא (רשד"ל) אינו חולק עוד לאמר שלא כיוון הראב"ע לגאון, רק מחדש עתה שהראב"ע ברא מלבו דברי שקר ואמרם בשם הגאון. ואם כי זה לבד כבר די בזיון וקצף, ככל זאת נתקרב עתה יותר אל האמת מלפנים, כי באחד מעלים האשכנזים לישראל משנה העברה רצה לעמוד עוד על משמרתו חזק כצור ולאמר שלא אל ר"ם כיוון הראב"ע. ואף גם עתה עוד לא יוכל לעזוב את דבריו לגמרי ועדיין אינו זו מחבבם, כי בסי' ב' פה מסיים עוד "אשר זכרו תשובתו (של חשב"ץ) הסותרת לכאורה את דבריו" רק לכאורה ולא בהחלט? אולי יפרש עתה דבריו הראשונים כמ"ש אין ספק שאין זה רבי' סעדי' ר"ל שרבי' סעדי' לא אמר כן אף שאומר כן הראב"ע בשמו. לא אטעון בזה. אך אומר מה שהוא עתה אצלו למעלה מכל ספק. ישאר עוד ספק גדול מאד לכל בלתי דבק חרבה בדיעה קודמת אשר הורגל בה עפ"י עצמו או עפ"י זולתו.

ומי יפותה לאמר שהראב"ע יביא דברי הגאון אשר לא נכתבו ממנו כלל, ולא יירא כי כל בני דורו אשר ידעו ואשר ראו עוד אז ספרו של הגאון יצעקו אחריו מלא? וגם הוא ידע דעת הגאון כחשבון שרק על פיו לבד היו קובעים המועדים כמו שמביאו בזה פ' אמר. ועל הקושיא של רש"ל מאחר שדעת הגאון כן איך יאמר כי פעם לא היה חשבון המולד בדקדוק? יענה כל משכיל אדרבא בעבור כי חשב הגאון שהקדמונים נהגו כמותנו בקביעות ועיבורים חשב ג"כ שלא השגיחו תמיד על המולד כפי אשר הוא במציאות כאשר לא נשגיח גם אנחנו תמיד על מולד האמתי רק על האמצעי, אך היו מינעים תמיד להתקרב אל האמתי כמו שהוא עוד לפי חשבוננו היום (יעוין רמב"ם פ"ז מק"ה) על כן היה נקל לו לכתוב כי חשבון המולד לא היה כפי ראותו בדקדוק יפה עם המציאות, והיינו שלא עלה ברגע התחברות שני המאורות. אך לא הזיק זה לחשבון קביעת המועדים כלל, והלא יודה רב סעדי' בהכרח כי אין חשבוני הקביעות הולכים תמיד בדרך אחד עם החשבונות במהלכי המאורות. ועכ"פ המולד האמתי לא הי' עיקר גדול בהם, ולא עיכב כלל אם לא הסכים פעם זמנו עם המציאות, והי' רק לסימן קיים ברעיון לחשוב ממנו תמיד סכום של חדש ימים, ובאמת היו חושבים רק מהלך האמצעי והוא אינו כפי מולד האמתי רק ע"י דחיית ימים היו מתקרבים אל המולד האמתי. אך לא בדקדוק מצומצם. ומה שיש לפרש בדברי הגאון ז"ל כי כוון בעצמו להשגה הראשונה של הראב"ע ור"ל חשבון מהלך האמצעי לא הי' שזה עם המציאות שר חיבור שני המאורות דעת המולד. אך הראב"ע ז"ל בעבור גי' השגות הנשארות עשה גם הראשונה להשגה, וזה בעבור סתימת לשון הגאון ז"ל. ע"כ דברי. (3) וידעתי כי גם על זה יהי' לך מה לטעון, והשנאה לראב"ע תקלקל השורה, וגם למען חזק דבריך ודעתך הקודמת אשר לא תוכל להסדר ממנה. ולא אוכל עוד גם עתה להסתיר מכאוב לבני כי אראך ידירי איש גדול בכל ענין, מלאה את רוחו בדברים אשר עכ"פ לא יועילו לעם ישרון, נכר הוקם על בשכל ובתבונה על רוב בני דורו ונעים זמירות ישראל. חכם בדת ישרון ובלשונות ובמדעים, מי כמוך? מי כמוך יודע ויכול להרבות תועלת ע"י העיון בספיים קדמונים יקרים במציאות נרפסים וכתבי יד הפתוחים לפניך תמיד בארצך הפוריה ומצמתת ארזי אל אזרחים רעננים? מי כמוך בנפש טהורה ורוח נכון אשר לא ידע קונה כי אם בוראו ולא ימשלו בו אנשים כי אם רצונו הטוב והמטיב? ועתה אתה ברוך ה', תפור עתותיך וכתותיך למציא ננעים ומומים בראב"ע ורמב"ם ז"ל, ולהרבות פרשות דרכים בין יודאיזמוס לאטיזימוס, אשר באמת לא לבד מאחרון קבל הראשון כמה דברים, אך גם מכמה וכמה רוחות העמים אשר בהם התערבנו. ולמה לא תמנה בבליזמוס, פרסיזמוס, ערביזמוס, גאליזיזמוס וגירמניזמוס? ורז"ל חבבו בכל זה את יפת יותר מכל העמים ודרשו עליו ישכון באהלי שם. ובפסיקתא דרב כהנא (סוף פ' פרה) אמרו אין בה מוס דא מלכות יון. אלכסנדרוני מקדון כו'. האומנם גם על מדי דרשו שם לשבח, תמימה שהם תמימים ואין לו להקב"ה עליהם אלא שעברו ע"ו שקכלו מאבותיהם בלבד, אבל

(3) ע"י מה שכתב הרב ז"ל נכנס חמד ח"ז עמוד 254 (שוח"ה)

אדומה ולא עלה עליה עול דרשו ער בכל ואדום לגנאי מאד. ופעם נמצא אצלה גנאי גם על מלכות יון ומדי וזה כפי שינויי הזמנים אשר בהם הטיבו או הרעו לנו . אך על בכל ואדום לא נמצא שבח בשום מקום — הה מה תהמי נפשי על הזמן הרב אשר הלך בהיותנו נפרדים. ומי יודע כמה דברים נאבדו מאתנו עת דרשנו בד בכד. ואתה מכיר בפירדתנו דרכי ההשגחה לטובה. הן אמנם צדיק הוא ה' וחלילה לנו להסתפק וכשם שמברכים כו'. אך ברכת הטוב והמטיב לא אומרה עמך בזה . והנה זו שארה ישנה כי כל תכלית היוצאת מפעולת אדם נציכת היא לעולם ולכן טובה בלי ספק וכן גם ענות ישראל ע"י המצרים , ובכל זה האדם הבודד עתיד הוא לחשבון. וזכור במה היתה נקשרת מחשבתך אודותי אם לשבט אם לחסד? בזמן בוא לידך אגרת אחת קטנה ממני ע"י ר' צבי גוט. אי הווא קדמא ואחיא הוית מנמיר לי רחימתך. אך אחרי בושש לבא הובשתני לעיני כל וירית מרחוק לרגלי ספר כריתות מבלי מצוא בי ערות דבר ומבלי הקדחתי תבשייך, והיית מיקל יותר מר"ע כי אפונה אם מצאת יריר אשר יאות לך יותר ממני. אך ורק בעבור כי לא מצאתי אז חן בעיניך — שאלתי עתה על העתיד כל תמהר לעשות כן. מצדי תהי בטוח. אני לא אוכל לגרש כי לא אוכל להתחורר ח"ו , יען כהן אנכי. אל תהי נא מריבה עוד בינינו. ואשיב למלחמתך אשר תמאן בשביתתה ולא אנסה עוד להשבייתה , אך על ראייתך אדון עוד , כי מצאת לך עור בדברי נכרי יאהאן מיללער. אכן מעולם לא ידעו הנכרים לשפוט על עניני עם ישראל . וכמעט אמרו תמיד הפך המציאות והראוי להיות . ואף כי זה הגבר אשר בחלקת שפתיו ידבר מחכמת דת משה בעצמה בלי חיבור תפארת זרים אליה. וזה רק למצוא עלינו עלילה חדשה . מלפנים ועוד גם היום רבים מהם פערו פיהם עלינו בעבור מצאו בתורה פיצול המקלות ושאלות השמלות ממצרים ושנאת בני חם והרומה לזה , כאשר נשפטו מאז עם נביאה ובימינו הארממאן . ואחרי החלו קצת כדעת תכונת תורתנו הקדושה ותכונת חכמינו הקדמונים , והמאותרים לתלמוד אשר היו פילוסופים מעמיקים במדעים ומתיגעים להסכים כל חכמה עם התורה , יתפשו עולות חדשות באמרם השחיתו בפירוסופיא זרה וחכמת מה להם. ובאמת חכמינו בין הערביאים לא בקשו דרך חדש , רק את אשר הזמן והסוככים פעלו עליהם פעלו הם על זולתם. ומעת השלכנו מארצנו לא יכולנו עוד להתבודד בין העמים. ואם היינו יושבים עוד ער אדמתנו, אולי יכולנו לשכון כבד ובגוים לא נתחשב , והיינו סוגרים כל מבא כמו דאקטאר פרנציא בפאראגוא, אשר באמיריקא הדרומית. אך אחרי נסורנו בכל פאה וטולמלנו בכל גוי נוטל גם המסגר מאתנו . שערי הגהרות נפתחו מכל צד, ומי ישים להם בריח ודלתים? רק בארצות אשר מאד הבדילונו דרעה במאות האמצעיות נשארנו בנימוסינו אך גם בחסרונינו. וכל זה היה לנו בארץ ובזמן רש"י ור"ת ז"ל . ואם טובה בעיניך תכונת אחינו אז ושם , הלא תכסוף גם כר הזמן הנחמד ההוא עם ציותו ומציקותיו. עת לא נתנונו העמים גם לראות אור באיזה לשון ומדע או ללמוד איזה מלאכה והשאירו לנו חיי צער מרבית נכרי, למען יוכלו להתגולל עלינו כפעם בפעם ולגרשנו חנם אין כסף, והעירו והגדילו בקרבנו כל שנאה נגד עם זר וגם נגד משכיל מעמינו , או לא לא היית מורה בקאללעגיום כלשון צח תורה עם מוסר השכל ותולדות ישראל

ומדעים ביחד. ואתה עם ריעיך ותלמידך היקרים החכמים, עדים חיים על הפעולה העצומה של הזמן אשר כנבוד ירוץ ארח ואין נסתר מתקפו. אך כל זה אות על קיום ההבטחה ואף גם זאת וגוי' והיא תפארתנו ומעוזנו, כי עם כל השינויים בדרכי המחשבות של העמים, חדשים דברים, יסוד דתנו לא יזוע ח"ו ועמה נלך במח דרך כל הזמנים והעמים, יאמר ויחשוב איש איש אשר יאמר ויחשוב, כפי זמנו וכפי שכלו הגדול — אם כן כל נבר בתכל על עמדתו וזמנו, יתפעל ויפעל. הרמב"ם וראב"ע ז"ל עומדים לנס בתולדות עמינו מוסכמים ומקוימים, ואין משיבם אחור עוד ממקומם הנכבד אשר ניתן להם בקורות ישרון. ואתה בעצמך חתניע דהוציא לאור מראב"ע ז"ל אגרת השבת ושאר מאמרים, בידעך איך חביבים כל דבריו בעיני חכמינו. אך באשר ינעת וטפחת ורביית תלאה נפשך אחרי כן למצוא מומים, ולראות ערות האיש אשר חשפת מסתיו, לאמר פה הוציא דבה על הגאון ופה דבר לא כרת. וגם על רבותיהם ורבותי רבותיהם ותלמידיהם ותלמידי תלמידיהם תפריש כבר רשת ללכדם אם לא בדיעות עכ"פ באיזה מעשה או מנהג. אולם ראה גם ראה אם פעלת עוד מאומה על לב אחד משלומי אמוני ישראל. ונהפוך הוא כלם יתעצבו מאד על הדבר הזה. ומי היו הראשונים אשר מצאו מקום להזכיר שמך בענין זה? קרייצענאך ואנשי בריתו אשר שמחו וישמחו תמיד להשליך ארץ כל תפארת ישראל, ורק למען יבצעו אשר זממו לאבדנו בנוים ח"ו, והיא לא תצלה באמת. והנבחר בהם הוא לאין ספק הרב החכם ר"א גיינר. וכמה פציתי בו כי ישוב אחור מדרכו, ואיך אמרתי לו מראש כי יזיק לאומה מעט ולנפשו הרבה מאד. ומה היה לו מעת גמר וכלה מחברתו העתית אשר היתה בתחלתה יקרה, ובאחריתה מרה. לא פעל עוד וגם לא יוכל לפעול זמן רב. חכמתו בזויה כעת ודבריו אינם נשמעים. וגם ידיריו בברעסלויא מיעצים אותו בלי לדבר עתק עוד בחיבורים נדפסים. ואתה ידירי אחרי הוצאת הברלים בשרשים וכנור נעים ואוהב גר שמחו לקראתך כל דורשי תושיה ואוהבי אמונת ישראל, אך החלו להשתומם מעת החילות לצאת נגד רבינו משה ז"ל — פלס גם את זה. איך נוכל לסמוך על משפטינו? והנה שנינו ידירים נאמנים כן יאמר לי לבי באמת. ובכל זאת נפלגנו בכמה ענינים. וביחוד באגרת הזאת כמעט אין דבר אשר נהיה שוים עליו במחשבותינו, עד כי פעם מה שאצל זה עבירה לזה מצוה תתחשב. וחלילה לך לחשדני כי רק מאהבת הויכוח והנצוח הנני מתנגד לך בכל אלה. השם יודע כי רק מתום לבי ומאשר נתישבו ונתחזקו כל המחשבות ההן מכבר בקרבי מצאתי עצמי כמוכרח להראותן לך. ועתה איך נחרוץ משפט על זולתנו? מה יהי' איפא להלאה מנהגנו בימי חיי הבלנו? התהלה לאל בדבר אחד נשוה לאין ספק והוא לדרוש טוב לעמנו ולבקש לו כל תועלת. אותו נשמור דע: ות כל הימים אשר אנחנו חיים בעזרת הצור. — ואחרי הדברים והאמת האלה אומרה עוד אם חשמע ואם תחדל, באהבתך החזקתי ולא ארפה ולא אסור ממנה עד אגוע. דבר על איש ואיש מגדולנו כטוב בעיניך, וגם עמי לא תחוס. אמור כי אתי תלין משונה תמיד. רק אל תשפוך בוז על אמונתי ומדותי. והאמת אני לא אוכל שאת קלון חנם כזה, כי רק הן מנעמי ותענוגי בתכל. הן מענני חיי ובהן אשב שאנן ושמה. אנא ידירי אל תשבית די מעגלים האלה. עברי אנכי ואת

אלקים אני ירא ואת עמי אהב. ידיר לירידים ולא שונא לאויבים הנני. אל תחמוס עוד ממני אף על רגע שם יְהוּדִי אשר בו אתפאר, ואל תאמר אם גם רק דרך מליצה היא על מנת למיקט כי עושק וגזל אתי וכדומה לאלה הכנויים הנתמדים. בקראי שאלחך על סיוס תרגום איוב כ"י, 4) מהרתי ורשמתי פחרוני ורציתי להגיד לך כי זה הסיוס איננו שוה בנזק רגע לעיין עליו כי אחשוב את כוחבו לאיזה אחרון המתחכם בחידות ילדים. ועוד אני כותב זה וזה תלמידך היקר אשר אדרוש פה בשלומו בא בעבר השני ממכתבך ומגיד על הסופר מה שחו. ותשואת חן לו כי הרחיב לי זמני גם ברוך יהיה ממני.

ר' אלחנן בר' יצחק (כן חתום בתשו' מיימוני להל' שבועות סי' ד') הוא בעל תוספות נודע ומצויין. ומוזכר הרבה מאד בתוס' ישנים יומא וגם בתוס' שעל הדמים שם וכן בתוס' חגיגה. וחיבר סדר תיקון תפלה עם דינים (תוס' ברכות סי' ב) ובתוס' ע"ז (ל"ה א') מובא ממנו פ' על פיוט הקליר פ' פרה. ותמחול רעיון בתוס' ר' אלחנן שלך אשר הוא ג"כ על ע"ז עד הרף ההוא ל"ה ועד בכלל, ויחנן כי חמצא בו מה שמובא שם ממנו. ובתוס' ב"מ (ק"א ב' ד"ה ור' יוס') מובא תוס' ר' אלחנן וכן במכריע (סי' ל"א). יעו"ש דבור ארוך ממנו על מס' מגילה. אך בזה יש עוד עיון כי הסופרים יאמרו שהוא בן ר' יצחק בר שמואל והוא הר"י הזקן בעל התוס' הנודע וכן בתשב"ץ (ח"ג ס' רמ"ו). וכן מצאתי במנחת יהודה על התורה (סוף פ' וארא) וז"ל. וג"כ פ' רבינו אלחנן בנו של הריב"ש בסוד העבור שיסד ע"כ. יעו"ש דברי חכמה בתקופת החמה. ועוד מצאתי בתשובת מהר"ם מרושינבורק הגדול (סי' תקמ"ו) חתום שמואל בר אלחנן, ובאמצע התשובה כתב ראיתי לרבי' יצחק זקני ע"כ. נראה שם שמואל אחרי אבי זקני שה' ג"כ שמואל. וכן בתשב"ץ שם בנו של ר' אלחנן ר' שמואל. אכן בתוס' ישנים על יומא ג"ו א' מובא ר' אלחנן בר' יצחק בר' מאיר. ודיעה שרש"י נראה מהסופר בכ"י שבידך, שקוראהו ר' אלחנן בר' יצחק מדמפ"ר. ומצאתי בתלמודי רבי' יונה לברכות (דף ל"ד ב' ד' וויז). שאלו דר' יצחק בר' אברהם מטנפ"ר. ובסה"ד כתב שנהרג ר' אלחנן ב"ר יצחק שנת התקמ"ד ולא ידעתי עוד כעת זו מנין לו.

תולדות רש"י לא ראיתי עוד גם אנכי. וכן לא ידעתי מאומה מתכונת תשובות הגאונים אשר בידך. אם יש את נפשך להודיעני מה מזה תעשה עמי חסד, כי ידעת אשר הרפסתי איזה דברים על זמני הגאונים ועניניהם. וגם בכ"ח הששי על בה"ג ותלמידיו.

חיה בטוב ובנעימים, ויגדל שמך בישראל ובלאומים, כנפש ידריך אוהבך באמת ומכבדך כערךך הרם דורש שלום תלמידך היקרים וביחוד שלום בן ארצי ר' משה עהרנרייך נ"י.

שלמה יהודה ליב כהן רפאפורט.

בזו הרגע בא לנגד עיני ציון מחדש סיון. ונבהלתו בראותי מכתב אשר נמצא בו שבעל דברי הימים לא הבין דברי בער ס' מלכים וגם לא הבין הענין.

4) ע"ד הסיוס ומרגום איוב כ"י (אשר הי' צ"ד כסד"ל וכעת צ"ד) ע"י נוס' סכתנן יודי המכס ר' אהרנס זלנינער כ"י נספ"ו סיקר על מרגום אונקלס עמוד 106. (שזח"ה)

ויותר נבהלתי כראותי שמך הגדול יידי ויקירי חתום עליו. לא ימעטו המתלוננים על זה ברבנים החממים. ומה יאמרו עוד המעלילים ומתאנים? מה מאד יכאב לבי כי הראית לאלה האחרונים עצם גדול אשר עליו יחרצו לשונם וינבחו. רע עלי המעשה כי נתת שמך הטוב לשלל לקרייצענבאך וחברתו.

מכתב מו

לכבוד ידידי הרב החוקר החכם הגדול המליץ הנפלא
מוה"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י.

מארבע הרוחות בואי הרוח, רוח צה ונעים. רוח חסד ורחמים, רוח אהבה וחמלה, רוח השקט ושלוות לב, ונחמי לי ידידי וידיד החכמה והאמת. ונשבי מקריבו כל תונה וכל מחלה נפש. אמרי לו, אל לגדוד כמוך שחתו מכוס היגונים ימים רבים. אל תתן לעוצב חילך וסגולות נפשך כי נתונים נתונים המה לך ממרומים, לאשר בני דורך בדרך תבונה ויושר, ורגע תחרל להקר מימך המהורים לא ישולם בכך הון. חרל איפא מזעום ומהתעצב. מבינהך חרל! השב לבניך אב, לתלמידך מורה, לבני דורך מלמד להועיל, וידיד יקר לידידיך אשר בתיכם לא תשכח אוהבך מני אז אהבה עזה, מכיר מני קדם ערכך הרם ומכבדך כפיהו, המעתיר לאב הרחמן כי ירחמך וישיב לך לב שמח ומשמח, ומתק שפתים מעצת נפשו, זירפא רוחך הנשבר ומשבר.

שלמה יהודה ליב כהן הפאפורט.

נכתב ונחתם יום ד' כ"ה תמוז. פ"ק פראג. לבי ננבחה מגלתי לפ"ק

נחמי לי ידידי אהובי שמואל דוד לפ"ק

בדבר נוספות מתרגום ירושלמי בתרגום נביאים, לא אוכל כעת רק להעירך על אשר כתב בזה ידידנו החכם הגדול צונץ בספרו צד ע"ז וע"ח. תורה רבה לך ידידי על רשימת כ"י שרך מתשובות הגאונים. (* והנה איננו יתר על שערי צדק רק קצר ממנו. צא וחשוב. ארבעת הסימנים א' ב' ג' ד' בדרך כ"ט משערי צדק והחמישי שהוא שם סי' י"ט דף ל"א ול"ב עד אמר לו בעל הבשח, מחזיקים שם נ"ב שורות ואצלך עמוד אחד. ובעבור כי עמוד אחד בש"צ מחזיק ל"ח שורות יבא ערך מספר השורות בעמוד א' של ש"צ אל ערך מספר השורות בעמוד א' מכ"י שלך כערך ג' אל ד'. ולהפך מספר העמודים כערך ד' אל ג'. היינו מה שהוא בש"צ בארבעה עמודים יהי' אצלך בשלשה. והנה מחזיק כ"י שלך קי"ד עמודים, הצריכים להיות בש"צ קנ"ב עמודים אם יהי' שני הספרים שווים בעינם ובתכונתם. אמנם ש"צ מחזיק באמת צ"ט דפים והם קצ"ח עמודים. וזה רק התשובות בעצמן חוץ ההקדמות והמפתחות, א"כ יש יותר הרבה תשובות בש"צ מבכ"י שלך. אמנם מה שצריך לראות ולהשוות הוא שם כל גאון הנרשם על כל תשובה, כי אלו בלא ספק לא ידמו. וכבר נודע לי כי הגדולים מביאים איזה תשובות על שם גאונים אחרים מהנרשמים עד תשובות ההן בש"צ

(* עיי' סגרות סד"ל סי' ט"א עמוד 744. (שוח"ה)

וכבר הראתי כי לפי דעתי אסיפת שערי צדק נעשה באספמיא, ולכן נזכרים בה ר' משה ור' חנוך ור' יוסף בן אביתור ולא רבי' חושיאל ורבי' חננאל ורבי' נסים (תולדות הר"ח הערה ל"ד).

רצוף פה חיי יהודה כ"י שלך, אשר בחיי ובנפשי לא נולתי ולא עשקתי רק לא שמרתי המקרא שונא מתנות, ולא אשאל ולא אבקש עוד מאומה. ודע עוד כי לא הייתי משנים רבות מורה לתלמידים. כי אם פה התילולי להורות שעה ושתיים ביום, וגם הם לא ישנאוני ת"ל. אך אלה המופלגים בתורה ובחכמה עתותם נחוצות להם באמת עד מאד, ולא אותם קראתי צעירים. והם דבקים בדת יהודית ת"ל כמו רבם הרבך בה ובהם לאהבה, אך מבלי להתייר ולהתנאות בה ולהתכבד בפיו ובשפתיו ולהתהלל בה כל היום, ומבלי להכריז ולנאץ בה תמיד ולסחוב ברפש את זולתו, כי כל זה אין מדת יהודית אך נגד דת משה וישראל. ברוך ה' כי יכולתי לכבוש את יצירי להשיב לך מתנתך ולשלוח לך כתב ירך בעינו מבדי העתיקהו לי מאפס זמן. אולי יהיה לך למשיב נפש לכלכך את רוחך המר והנמחר, וסלחתי לך עוד גם עתה כי נפשך מרה לך. ומי יודע אם אוכל כן עד העתיד. וכבר בקשתיך על זה והתחוננתי רך. ואם כת אבנים כחי לסכול פצעים עמוקים כאלה האחרונים ממך, היורדים חררי בטן, וכמעט יתר לבי ממקומו. אך זאת הפעם התאפקתי ואמיתי הן קלתי מה אשיבך. ידי שמתי למו פי.

בחתי חיי יהודה בתוך מכתבי השקפתי כרנע בשולי יריעה אחת ממנו דברי אהבה ממך אלי נובעים מקירות לבך, וזה מאשר ראתי אז דרכי נגדך, לא מן איזה דמויני ציזום או איזום רק מלב תמים וישר. וגם על זה לא חסתי עתה ואשלחתי רך בשמחה על כי צלחתי להכניע את תשוקתי, למען אראה הכצעקתך הבאה אלי תעשה כלה לתלונתך ותאכתך ותאנתך — עוד הכני לבי פן תגלה חיו חרפת הבונה בקהל רב, על דבר תאותו אל השחוק, ותתן מקום לשחוק וללעוג באדם יקר אחד מאלף, ולבנות את הנכבד כפי נשות לבך. ואולי תשלחתי חיו לבעלי ציון לבנות ציון תמרור ער חרבות גבר מצויין, ותתן קברו את רשעים השמחים אלי גיל ישישו כי ימצאו קבר לגבר אשר דרכו נסתרה עד כה בענין אחד, ויסק אלוקי בעדו, ותשפוך דם נקי בקרב ישראל. אמרתי אף על זה יהי מה אשלחתי, ואומרה ידני לא שפכה את הדם הזה, וככהן ההולך בשלום וכמישור אענה. כבר לעמך ישראל.

מכתב טז

ב"ה יום ו' י"ד מרחשון תר"ב פ"ק פראג

לכבוד ידידי ואיש בריתי הרב החכם הגדול החוקר לכל תכלית המליץ המפואר מוהר"ר שמואל דוד ליצטו נ"י.

קוה נפשי סליחה מאתך אהובי, ער לא עניתי ער כה על ספרך הנחמד מיום ר"ח אלול שנה העברה (1) הוא יום הולדתך להוליד חדשות ומועילות. ואיך יתעצב לבי על העבר אשר רא ישוב, כי יכולתי להשיב עד מהרה על כל דברי חכמה

ולהשתעשע עם אוהב חכם כמוך. ועתה מה נפזרו עתותי והיו לשלל ביד מבקשיהן. זה חדש השישי, לוקח כל נפשי. כמו שבעה ושמנה דרושים גדולים בהכרות ואגרות אנדי בקהל, לבר מאשר נתון אנכי כל הימים אל אנשי העדה הנכבדה לדבר עם איש איש כלבבו וכחפצו. ובמשך הימים ההם חלטה צלעתי תח' חורי כבד, ותהלה לרופא חולים כי תשוב לאט לאט לאיתנה. וזה שובי דהנפש מעט, פנתי אליך יקירי ואל דבריך הנעימים תמיד לאזני, אם נס לא לכל הקרלות בהם חין ערך הראוי. אך כוונתך רצויה בכל עת, והיא תעשה לי גם מפעליך ומדברותיך רצויים ונחמדים.

א) תודה רבה לך על בשורתך כי מצאת בילקוט נפלא שלך כ"י, הנוסח בשלוח מנות של ר"י נשיאה כהשערתי. וכן אודה בכך לכב להרב המאה"ג האב"ד נ"י אשר אדרוש שלומו פה באהבה ובכבוד, כי מצא ענין זה במנורת המאור סי' קל"ז. אך בזה לא ארד עמכם לקיים נוסח של האחד המאוחר בעל המנורה ובעל שנים של הקדמונים בעל השאלחות ובעל הילקוט שלך. ותחת אשר היה לך לקיים דברי עפ"י עד חדש בעל הילקוט אשר מי יודע אם ראה פה השאלחות, והם איפא שני עדים כשרים, אחות בעדות בעל המנורה המאוחר. וראה דבריך ידירי אשר אמרת "נוסח משובש נודמן לפניך בשאלחות" כאילו מצאת איזה שאלחות עם נוסח אחר. וסברתי עומדת חזקה בעיני כי אשר היא מתנה לאביון היא פעמים רק מנה לריע. ולדבריך אם נותן אדם מתנה גדולה לאביון נקראה כבר מנה ולא קיים המשלוח מתנות לאביונים או אולי קיים שניהם בשילוח אחד, מנות לרעהו ומתנות לאביונים. זה דבר קשה להתקבל על הלב. ולדעתי בא העירוב בילקוט שמעוני מאשר רצה להשתמש בירושלמי ובכלי אחר, וכן בעל המנורה, והוא אפשר שהשתמש כבר גם בילקוט שמעוני. ובדברי רש"י אין הכרע איך היה לפניו דגירסא. אך ילקוט כ"י שלך עד נאמן ונכון וקיים וישר הוא לי.

ב) קנין גדול קנית בילקוט הנפלא. (2) ולא מצאתי אב לילד הנחמד הזה. וגם אח אין לו ולא ידעתי על עפר משלו. והנוסחא במס' ד"א אצל יעבץ היא יקרה וקרובה. ושם יעבץ במשפחת הנשיאים של הלל ה' תמיד זר לפני. וגם נוסחת בן בנו (במקום בנו) של ר"י הנשיא הוטבה בעיני. ואציג לפניך השערה קטנה ומסופקת. כי אפשר על כן באה הקבלה עליו שנכנס בחייו לג"ע, בעבור כי לא נשמע עוד שמו בין החיים ר"ל לא בתלמודים ומדרשים ולא בסופרים, ור' הלל אביו נודע עוד למתקן חשבון העיבור, אך בנו זה לא ניכר ולא נרשם עוד בשום סימן אשר יאמר עליו כי הוא זה אשר עשה או אשר דבר עם חכמי דורו. — ועוד אני מסופק על זמנו של בעל ילקוטך. ומי יודע אם לא פירש"י הנמצא במקום א' או גם במקומות, נוספת מהמעתיק. ואשר יעשני למסתפק הוא מפני שקשה עלי לחשוב על מאוחר מרש"י שיכתוב פירושים ונוסחאות השונים מפירושים ונוסחאות של רש"י והיו' כמתעלם ממנו אעפ"י שלפעמים ראה את פירושו. ואם העתיק פעמים לשון רש"י מבלי הזכירו, אפשר שבמקומות ההם גם רש"י בעצמו מעתיק לשונות של מפרשים קדמונים בסתם, כאשר ידענו זה ממקומות סתמיים

(2) ע"ד ילקוט זה (הנוסחא כעת אלג'י) ע"י מ"ס ס"ב מוסר"י לאזניאוויוץ
במ"ס דקדוקי סופרים חלק שלישי (תענית סוכה) (שזח"ה)

ברש"י ובערוך בשם רבי גרשון או בסתם. — וגם מקומו מסופק עוד אצלי. שתי המלות לועזיות אשר מצאת אפשר הן איטלקיות ישנות. וירדתי רק אחת מהן guantos היא גם באיטלקית (האנדשורה). ואשר יניעני מחשוב אותו לספרדי כי לא היה מדרך הספרדים הקדמונים לקבל אנדות וביחוד מתלמוד ירושלמי אשר רובם לא השתמשו בו הרבה לפני הרמב"ם, תחת אשר באיטליא היו הקדמונים מאספי אנדות ורק משם באו לצרפת ואשכנז כאשר הראתי. ושם נתפרסם נ"כ לימוד הירושלמי בזמן קדום. והנה לא בררת עוד דבריך אם נמצאו בו גם הלכות המתיחסות למקראות כמו בילקוט שמעוני. ומסוף דבריך יש לשפוט כי רק אנדות הוא מעתיק. וזכרוני לא יעמיד לפני כעת איזה מקום לשאול בו הנוסחא. ואשר יבא לפני אשאל א"ה. אמנם אודות דף פ"ד ע"א במסכת ב"מ, אין ביכולת ילקוטך להכריע בזה מאומה, שהרי גם רש"י ז"ל פירשו על פני כלה, כאשר פירש במסכת זו כמה מקומות הנוספים מתלמידי רב יהודאי. וגם דף זה נוסף כבר מהם בבבל, וכן בא לארצות א"ראפא. ועם ר' טובי' בער הפסקתא אומר. "הנה זאת חקרונה כן הוא והתלמיד הוסיף ואינו עיקר וגם הפירושים כדעת התלמיד ואין בזה כלום" (כ"ח ח"ו צד ק"ב).

ג) אודות הרואים. מה אעשה כי מוזרים לך מנהגי הקוראים אצלנו? וכבר אמרתי כי רבות לחמו רעיוני בקרכי אם לחשות או לדבר. אך ראיתי את העם הזה בארצנו ואמרתי עת לדבר. ומראש ידעתי כי אם אמה את נפשי להשיב, אהי' מוכרח לברי השטט מאומה מטענותיהם, ולענות עליהן. ונתתי את שכמי גם תחת עול הכבד הזה, אך הפעם הזאת ולא אשנה. וכבר פייסוני הראשון והשרישי מהם אחרי ראו תשובתי, ולא חדלתי מענות להם שלום. והנה אגרויך אל שני האנשים האלה נפלאות ונחמדות, רק בדבר השם סומכוס אשר עשית למשל ולשנינה, ועל ארח כזה יתלונן מאד כל תלמודי, כי הוא תנא מהתנאים, ולא בעבור מה שנמצא עליו פעמים שדחק ונכנס לביהמ"ד של ר' יהודה נעשהו ח"ו לכינוי של גנאי. ועד"ז יבחר לו איש איש איזה תנא ובעבור חסרון אחד אשר ימצא בו יכנה על שמו כל בעלי חסרון כזה, ויהיו ע"ז הרבה ממורינו ומדריכנו לחרפת בפי ההמון ח"ו. והנה אמרו כל העם רבין גמליאל הנשיא על מי לא עברה רעתך תמיד (ירושלמי פ"ד דברכות). ועתה יכנה סופר אחד כל התקופים ומצערים חכמים בשם תלמידי רבין גמליאל, וכדומה עוד. והנה ר' יהודה קרא לתלמידי ר' מאיר בכלל קנתרנים. אכן סומכוס נראה ממשובחים שבהם, ואעפ"י שדחק ונכנס לא אמר דברי קינטור רק שתי הלכות שונות מר' מאיר רבו אשר כיבד אותן רבינו הקדוש ונתן להן מעמד בסתם משנה במקומות שונים, בקדושין (נ"ב ב') ובנוזר (מ"ט ב') יעו"ש ושם. ור' יופי אמר על ר' יהודה שכעס ב' פעמים על ב' הלכות אלו, יאמרו יהודה כעס, א"כ הוא היה הכועס ונגד ההלכה ולא סומכוס. וחשבוהו ג"כ לגדול וראוי לסמוך עליו בהלכות. שכן שאלו ר' אבא (והוא רב) דין אחד אשר השיב לו מעצמו ולא משום זולתו. (כתובות פ"א א') ועוד גדול מרב והוא ר' נתן התנא שהיה אב"ד אצל רשב"ג אבי רבי. שאלו על הלכה היאך אמר ר' יהושע (שם נ"ב א') ומשם נראה ג"כ ענותו והשכלתו, שהשיב לא שמעתי ונראי' הדברים כן, וזה מרוב הירפיותו (עירובי' י"ג ב'). ולא ידעתי מי ומת הכריחך ידירי להזכיר שם תנא גדול כזה על חסרון במדות. וכל

מוסרך היקר יתכן גם בלעדי הכנוי המכאיב הלזה .

(ד) ולא אוכל להתאפק מלהגיד לך כי גם דרכך נגד הרב החכם הגדול ר' נחמן הכהן ז"ל לא יישר בעיני , וכן לא יישר כפי דעתי בעיני כל אנשי מוסר ותושיה . והוא איננו אתנו עוד . וזה לכד ישפוק לחון את עפרו ולכסות על משונותיו אשר מצאת לפי דעתך . וכבר שיערתי כי המאמר רוז"ל אין משיב' את הארי לאחר מיתה (גיטין פ"ג א') לקוח מאיזה משל קדמוני הנודע להם , וקרוב שהי' במשלי איזופוס אשר הונחו כלם על החיות ובהמות . ובעבור כי הארי מתירד בקול שאנתו כל חיותו שרדי אם דברו מאומה נגדו , יתראה העומד לשעון עליו אחר מיתתו כאילו רק עתה לובש נכורה בידעו כי קול מלך החיות לא יחרידהו עוד . ולכן השתמש בזה ר' יהושע לאמר למשיב' על ר' אליעזר לאחר מותו , אין משיב' כו' כלומר איזו הי' בחיים אולי הייתם נסים מפני תשובותיו כאשר יגוס איש מפני הארי . ועתה מה יאמרו הקוראים עליך גבר יקר , כי תוציא דברים נגד הכהן החכם אחר מותו . ולמה לך דברי כעס כאלה כמו , "תהא כפרה על כל עונותיו" "הכהן המת יגוח על משכבו" "המוציא דבה אשר אולי בסומו היה פוסל" "אתה הכהן ! אן חכמתך , לא דיך שדברך סותרים דברי תורה" . על הענין אשר תרצה לחזק חאמר כלבבך . אך מה לך לגעת בכבוד השוכן בצל שרדי , אשר אין אומר עוד בפיו להשיבך ? ולמה תעציב נפשות בניו היקרים אשר לא חמאו לך , ותעלה חמתם כאש נגדך ללא תועיל ? והנה רצונך לתת מכתבך זה לכרם חמד , ובאמת שם מקומו ויהי בו לנטע שעשועים . אולם רק בעבור הדברים ההם המורידים יקרת איש מפואר בארצנו אשר גדלה עוד אחרי הלקחו מאתנו , וביחוד בעיר טארנאפאל משכן הכורם ומשכן בני הנשפל ע"ה . אמונה מאד אם יאספחו הר הזוהב אל כרמו , כי לא יוכל אחרי כן לראות פני הבנים ההם , וגם יתר המשכילים אשר שמה והם עד כה מאנשי בריתו . או אולי תחשוב עוד גם עתה כי אני בעצמי אוכל לחבר מאמרך אל הכרם , הנני מוכרת לשנות פה את אשר אמרתי כמה פעמים , כי אין לי רשיון לעשות מאומה בכרם בלא דעת בעליו , והוא ישרחהו הנה חמיד כליל מראש ועד סוף מבלי יחסר דבר , והכל יושם לנגד עיניו ואת אשר יבחר בו יקריב אליו . ולמען לא תהי' האמת נעדרת אומרה עוד כי גם איזו היתה אסיפה כזו בידי , לא ערבותי את לבבי להוציא לעיני השמש דברי בזיון וקצף כאדה על גבר גדוד בשם ובמעלה כמהו — . וביותר אני מדבר כל זה באזניך , חי האמת , למענך אהוב לבבי . כי לא אוכל לראות ולשמוע כל היום שמך מנואץ לאמר . הנה הגבר עם כל מעלותיו לא יתן תנועה לחיים ומנוחה אל המתים . והנה כבר רבות רבת את ריבך , ועתה מבינתך חדל מדרך כזה . אמור את אשר יאלפך שכלך לקיים דברך ודעותיך , אך ערות איש ריבך אל תגל . ולוא ידעת את אשר היה ביני ובינו איזה זמן לפני מותו , אולי השתוממת איך יכולתי לזכור רק את הראשונות ולכסות על האחרונות אחרי כספו עפר .

(ה) ואעירך עוד על איזה דברים אשר גם כגוף הענין עברת הנכול נגדו כפי דעתי . האחת . באשר אמר "כי הרברים (על ח"ב מס' ישעי)" נודעו ככל ספרי המבא ונקראים כבר בסומבי במדרשי החכמות ואין צורך לשנותם כאן כוונתו גלויה כי רצה רק לתת סכה לאשר איננו מאריך בכל המשעם המתקבלים לו באיחור זמן החלק ההוא , כי כבר נודעו לרבים עיי ספרי המבא ועיי הקריאה

בפומבי לא שתהי' הידיעה והקריאה במדרשי החכמות הסבה לאשר יקבל גם הוא דיעה זו, וכן יבין כל קורא דבריו. וכפי אחרוב יכוון עוד להתנצלות על כי יגלה מה שניסו רז"ל לדעתו וכן הראב"ע ז"ל, באשר כי כבר נודע עתה הדבר לרבים ולכן איננו הולך רכיל מגלח סוד. תהי' גם הכוונה האחרת בדבריו נכונה או לא, עכ"פ הכוונה הראשונה נראית לעין. ועתה ראה היעמדו טענותיך משאר דברים הנלמדים בפומבי והם נגד יסודי אמונתנו. ומה שאמרת שדבריהם צריכים הקירה, זה אמתי. אך החכם רנ"ק ז"ל כבר חקר ומצא ראיותיהם חזקות כפי דבריו בכיארור. — וזאת שנית. הראי' מהבריתא מאיחור ס' ישעי' לירמי' יחזקאל, איננה מדעת בעל הבריתא, רק מן הסדר אשר מצא הוא כבר לפניו, ובאמרו סדרן של נביאי' כו' אין ספק כי כוונתו, כך הוא הסדר מכבר והוא נשאר להם בקבלה. ועל זה תבא השאלה הגדולה איך עלה מראש מקדם על רעיון אנשים להקדים המאוחר ולאחר המוקדם? ומה נוכיח כי בעת סדרו אנשי אסופות ספרי' תנ"ך ידעו עוד או עכ"פ נסתפקו כי אלה הנחמות מן נחמו ולהלאה היו מתחלה לספר בפני עצמו, ורק מצאו מקומם אחרי נבואות ישעי' לאיזה טעם, ומבלי היה כתוב עליהם ביהוד שם וזמן הכותב נטפלו לנביאות ישעי' והיו לספר אחד. וזו היא התשובה היותר מתקבלת על השאלה הנפלאה. וכל שאלותיך האחרות על יתר דברי הבריתא הזו אינן דופות כלל אליה. ועל שארתך למה פנו אל סוף הספר ואחרוהו ליחזקאל ולא לראש, התשובה נקלה כי כן פנו המסדרים תמיד אל הסוף, ירמי' מסיים בחרבן, יחזקאל איזה זמן אח"כ, ישעי' בזמן כורשו, תרי עשר בזמן דרושו. ואילו היו רואים על התחלה היו מקדימים תרי עשר לכל הנביאים האחרונים תחת אשר אחרוהו לכלם. אולם מספר זה של תרי עשר נוכל לראות כי כבר מצאו המסדרים בניהם אסיפות קטנות. ואם לא כן היו מעמידים מיכה ועמוס בראש נביאים אחרונים. אין זאת רק שכבר מצאו אסיפה כזו. וכן ה' ספרי תהלים, וכן ישעי' שני החלקים ביחד, וקרוב לומר שמאנשים ישונים באו להם אלה הקובצים, ולא רצו להפריד עוד כל קובץ, רק פנו תמיד אל הסיום, כי ממנו ידעו היטב שהמאסף ההוא הי' עכ"פ מאוחר בזמן למאסף אחר, ולפי"ז הלכו אחרי סדר הזמן של המאספים. ובוה מיושבת יותר עוד קושייתך למה פנו אל הסוף ולא אל הראש. כן הוא עניות דעת. — וזאת שלישיית. באמרו ואל יתעד המתחסד כו' לא כיוון בשום אופן אריך כי לא אמרת עוד עליו ועל המחזיקים בדעתו שהם מכחישי' בזה בנבואה, רק עתה במכתבך זה תרצה לעשות מענין זה קדוש השם וח"ה ח"ו. וזה בעבור כי ראזעני-מיללער וגיויניוס הוסיפו דברים שאסור לנו לשנותם ולא גם להסתפק בנטולם. ואין הפסוקים ההם שהבאת טוכחים כלל על מה שיאמרו, כי עיקרי הנבואות לזמנים רחוקים היו על גדולות עם ישראל אשר יעמדו נגד עמים רבים וירושלים תהי' לקרי' גדולה, כאשר פי' כבר ר' משה הכהן כפי זכרוני, וכל זה לא הי' עוד בימי מלכי הפרסים. ולא אוכל להאריך. ועכ"פ לא אליך כיוון אז הרב החכם רנ"ק ז"ל, רק לאיזה מתחסד מארצו האומר כן. ולחנם תרדפהו ותבזהו על זה. — בשם אשור נקראה בעזרא (ו' כ"ב) גם מלכות פרס. וזה לפי דעתי כי כספרי לה"ק הי' שם פרס כמו זר נחשב אעפ"י שנמצא באסתרו, ולא הוצג ברשימת שבעים אומות בפ' נח, ומלכות בבל פסקה כבר. ונתיישבו השאלות על כ"ז ו"ג כמי שיאחרו ועל נ"ב ד'. ואשור באפס עשקו ר"ל באחרונה מלשון

אפסי ארץ, ומקביל למצרים ירד עמי בראשונה, וכו'. וכמדומה שכן ברבינו סעדי'. וכך זה ראשי דברים רק מעין מה שהי' משיבך הנעלב בפומבי אילו היה חי, ואני רק לך לבדך ורא לזרים. אך עצתי נשארה נאמנה לך כי גם אם תמתך בפ"ך איזה רעה נגד אשר תחשבהו לאיש חרמך תכחידנה תחת לשונך ואין מדברים אחרי מטתו של מת. ועצה זו נובעת ממעמקי לב אוהבך באמת אהבה עזה ומכבדך מאד.

ירידי! פחד יצחק שלי מסיים באמצע אות מ' דף ק"ס. ובקשתי מאד אם תוכל שלח לי את אשר נרפס יותר ממנו. אולי יש לך מה לשלוח פה להרב ר"מ לנדא ותשלח גם את זה. או תשלח לעיר מלוכה ווין על אדוועססא אַליאַס בֶּרֶדַח יוֹנְגָאָר, עם הפקודה לשלחהו אלי תיכף. וזה טובה גדולה לפני. והכסף אשר לך ע"י הבי דואר פראנקא אם יהי' כדי שילוח. ואם לא, אורי תאמר לתת לאיזה איש בוויין או פה ואמחר לתת.

מכתב יז

ב"ה יום ב' ויחי ז' טבת תר"ב פ"ק פראג

לכבוד ידיד יקיר לי הרב החכם הגדול החוקר המהולל המשורר הנשגב מוה"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י.

תחלת דברי תהי ברכת כהן הדיוט שדעתו יפה אליך, על דבר השידוך ההגון אשר נעשה בינך ובין העלמה היקרה אחות אשתך. ישלם ה' פועל שניכם ותהי משכורתכם שלמה, כי עשיתם חסד עם החיים ועם המתה, עם הילדים אשר חנן אותם אלקים עתה ויהן להם אם הרשה תחת האם אשר בצדק נתישנה שנת המותה, והיא כעת תביט ממרומי עֶדֶן ותשמח בפריי בטנה כי ינדלו על חיק אחותה עצמה ובשרה, ויקבלו מטובה וצדקת דרכיה כפלים לתושיה. ועתה אבא לעניני המדע במכתבך הנחמד.

יקרו עליהם החדשים אשר שלחת עד מאד, ולא מעט אור ותועלת יפיצו בחקרי הזמנים הרם של בעלי התוספות ז"ל. ואעשה להם הקדמה קטנה כרצונך. ושמתחי כי הניחות חמתך מעל הרב הכהן ז"ל, ואמרת להסיר כל שמץ דבר הנוגע לכבודו. ועוד לי בזה רק שאלה קטנה. אם אולי כינוי הר"ר בארצך כמו הרב, ואיננו כן בארצנו. ונוכל להוסיף לו כינוי הרב ואפשר גם הרב החכם, או לא תרצה עתה גם בכינוי רב אף אם בראשון היה כתוב. ואשר יצר לי עוד, כי הרחקת את הר הוהב כ"כ עד תשאירהו בלי מענה, אשר לא כן נהגת גם נגד הרואים כי השיבות לאיש איש מהם. והם כתבו קשות והוא רכות וטובות בלי ספק, כי חמיד היה והוא מאוהבך ומכבדך עד להפליא. הן אמנם באמת חטאתו נגדך נסתרה מנגד עיני. אולם אם גם מצאת בו איזה עון הלא תשא לו ותרצהו כי דבר עמך שלום. ואשר אמרת כי אתה בורח מן התנופה, לא ידעתי אם תכוין לחנופתו נגדך, הנה אוכל להבטיחך כי יותר מכל מהלל פיו הוא מיקר מעלותיך בקרבו, כאשר ידעתי ברור מזמן רב היותנו יחד. ואם תכרת מאיזה חנופה ממך

נגדו, הן לא בעבור כן תסוג אחר מהשיב לו על דבריו, ומה נקל לך להודיעהו כי קבלת מכתבו וכי רצונך לאצול גם מהדרך על הכרם החדש, וכבר שלחת לידי מאמרים. ומה ענין פה לתנופה? אכן באשר תקרע הקשר עמו חסב גם אלי לא-עננ. ידעת ידידי כי רחקתי תמיד מהעמים עלי עול אסיפת דברים מחכמים שונים והוציאם לאור. וגם את שמי לא הזכרתי עוד במחברות המאוחרות ועבדתי באמת ובהם לב רק לתועלת הדיישה והדורשים. בכרם האחרון יש ממני כמו י"ג בענין, ובכל זה השארתי להר הזהב את שם הכורם אך עמו גם טורת האסיפה וההוצאה לאור. ועתה אתה מושכני נגד רצוני להיות למאסף ולמסדר. לא אדבר מן מחיר הרב של כסף הפאסט אשר נתתי בעד שני מאמריך הנחמדים, והוצאה זו אשר חלה על הכורם, לא תושלם לי עוד. אך גם ער הדפסת המאמרים בעצמם רצוני כי לא יוכל הר הזהב לאמר, דבר זה או לשון זה לא ראיתי ושי"ר הדפיסם מעצמו. ולדוגמא. המאמר נגד הרב החכם קראחמאל ז"ל. טוב בעיני מאד בתאר אשר הוא עתה ולא אפונה כי כן היה טוב בעיני הר הזהב. ובכל זה נקל אצלי כי אם ימצאון עתה עוד איזה אנשים בנאליציא המחוקקים מאד בדבריו החכם ההוא בכל אשר יאמר, וירע בעיניהם איזה מטענותיך, יסיר הר הזהב עול תלונותם מעליו באמרו, זה הדפיס שי"ר ולא שאלני על זה. וככה בדבר תשובותיך המחוכמות לרואים, והם פייסוני עתה עד מאד ועניתי להם שרם וידעתי כי אין אמן בהם. ובכל זאת היה רע בעיני אילו חשבו כי רק אני לבדי הוצאתי לאור מחדש דברים נגדם. ולכן אם תרצה להסיר מעלי כל עצב ודאגה, העצה היעוצה אשר לא תעשני לבעל דבר באשר לא הייתי בו לעולם, וכאשר כפי תקותי תשיב להר הזהב תודיעהו כי כתבת נגד דעת החכם הכהן ז"ל בדבר נחמת ישעי' אך בלי נגיעה דכבודו. וגם לרואים יש מכתבים קטנים נעימים. והוא יכתוב אלי כי הוא שמח בכל אלה וסומך על חכמתך סבלי אשר יצטרך עוד לראות גוף המכתבים.

ועוד יש דבר אחד לא אוכל להניחהו לך בלי מענה. והוא באשר על ידי עשית לך שם חדש "בני צפון", ואראך כבר רוכב על סוסך זה מהיום עד איזה זמן, כמנהגך. כמעט החילות את מכתבך בשם זה, ולא יכולת עוד להתאפק מהשתמש בו גם בסופו ולחכרהו אל הלסטים בעלי היוורנאליסטים. פתאום כל אחינו בארצות פולניא ורוסיא ואשכנז נצרו ממך בשק אחד. להטביעם בים הביוון. ויען מה? יען רציית להקל כעסך מעל פלוני המת. ואמרת "בני צפון עד מה" וגוי תחת אשר תאמר "בני איש" או התסיר האנושית מכר ההמון הזה ח"ו? איש יהודי! הלא אב אחד לכלנו? הלא מארץ אחת נפורנו? האיש אחד יחטא ועל כר ערת ישראל בצפון איברופא תקצוף? וכבר נהגת בזה בעת החילות לצאת נגד אדוננו הרמב"ם ז"ל, כי פירשת מצודתך גם על רבותיו אשר השבת בהם את ר"י מ"ש. ואולי באהבתך החזקה לחכמינו הציפתים היית לוחם על כל חכמינו הספרדים לולא היה נמצא ביניהם ר"י הלוי ז"ל יקירך וגם יקירי באמת אך לא יחירי כמו יחידך. — והלא זאת תלונתנו מאז על רבים בעמים, כי יחטא אחד מהם רק בשמו יקראוהו מבלי הודיע את דתו, וכי יכשל אחד מאתנו באיזה עון קל, עד מהרה יצעקו חטא ישראל וגם גנבו וגם כחשו. אחלי יקירי! אני הוא אשר חטאתי ואלה הצאן מה עשו? תהי נא ירך בי ולא בעמך לנשות צפון על תהו! והנה שברת הקנה מכבר על משוררי צפון בהוציאך משפטך עליהם לאור.

ועל זה לא אמרתי ולא אומרה דבר, כן אמנם. מאז ומקדם רב כח בני נגב בשיר יותר מזולתם. כי יודעים יותר לעשות פתח וסוגר ולחקוע יתר במקום נאמן ותרו עליו כל כלי הנבלים לפרוט על פיהם ולחשוב להם כלי שיר כדוד. אך אשר הנחת עתה שם הכולל בני צפין על שנים ושלישה שונאי ישראל מוציאי עלי שיר לענה וראש, ומבאשים ריחניו בעיני העמים, בזה הפרות על המרה. ומי חוק אלה המנאצ'ם כר רב וכל סופר, כל בעל דת וכל משכיל. ומי נתן להם כבוד יותר ממשך בהציגן שמך הטוב על דוחותיהם? ת"ל כי לא נפתח לבי על חלקת אמריהם ולא שלחתי להם דבר קל. ואשר הרפס אחד מהם על שמי אודות השבועה, (1) לקח בלי ידיעתי מאיש בראדי, ועד מהרה כתב לי כי נחשבתי ממנו כבר בין עוזרי מחברתו ולכן אסתר לשכוח לו עוד דברים, ועניתו כי לא אשלח מאומה — ועוד שבת במכתבך היקר לדבר מדרך רש"י ז"ל בדיוק ובקיצור. וברכת את נפשך כי בחרת בדרך זה. ואלוי צרפת כבר שם יהודים קדמונים לאמר כי גם הם הלכו בו. הנה לא אציג לפניך את הרי"ף ז"ל אשר עם כל קיצוריו, האריך במקומות מאד לבאר דבריו היטב וכן רבי סעדי בתשובותיו, כי האמר ספרדי או בבלי הוא זה ולא צרפתי המקצר. האמנם יש גם ספרדי מקצר והוא אשר בעיניך מתנגד לרש"י ז"ל מקצה אל קצה, ר' אברהם בן עזרא ז"ל. אך זאת אשאלך הנכון המיד הדרך הזה? והנה הקיצור של רש"י ז"ל הסב את הצורך לעשות כמה פירושים על פירושו. ואולי האמר רק אוהבי האריכות עשו זאת, הנה לפנינו מהרש"א ז"ל האוהב מאד את הקיצור, וגם הוא הוצרך לפרש על פירושו ז"ל, ועתה גם פירושו של המהרש"א צריך לפירוש מפני שגם הוא קצר. וככה כל הקיצורים הסבו אריכות וכל אריכות קיצורים. וחזור הלילה. התלמוד באריכות, הרי"ף קצר ממנו. הרא"ש מאריך עליו, והטור קצר ממנו, והב"י מאריך עליו, ובש"ע מקצר ממנו, והש"ך והט"ז מאריכים עליו. מה תועיל א"כ בקיצורך? אולי תבקש בזה שם עולם כי יעשו פירושים על דבריך כמו על דברי יהודים קדמונים, כי באמת דבריך לפעמים בלתי מספיקים והדיוק איננו לפי ערך הקיצור, ולא יוכלו להשמר מכל ספק בהם. כמו לשונך "נוסח משובש נודמן לפניך בשאלחות" (2) הוא עשוי להטעות עם כל אשר תאמר גם עתה, כי כל קורא יחשוב אשר יש באיזה דפוסים מס' שאלחות נוסח מתוקן, ורק לפני נודמן בו נוסח משובש. וכתבת עוד "והמאמר ההוא יש ממנו נוסחאות מתחלפות, נוסח אחד נמצא במנה"מ ונוסח אחר נמצא בשאלחות" ושכה להוסיף בשאלחות ובילקוש כ"י, כי היושר מבקש להגיד לקורא את הכל אם יבא פעם מכתבך לנגד עיניו. ואולי בעיניו יהיו טובים השנים מן האחד. וגם בספרי עזרה בשלו האחד מפני השנים, ואף במקום ששיקול הדעת יסכים עם האחד כמו מעונה ולא מעון. ולכן לא תועיל גם שיקול הדעת שלך נגד שתי הנוסחאות. חוץ מאשר בעל מנה"מ הוא עד מאוחר. אך מה לך ולשיקול הדעת? והלא אחריו הלכו רק חכמינו היושבים בין הערביאים כר' שמואל בן חפני וראב"ע ור"א בן הרמב"ם ז"ל כאשר הראתי? הלא זה העם אשר מאסת בו? אקוה כי אף גם זאת לא מאסתני להפר בריחך אתי ח"ו כאשר יאהבך ויכבדך לנצח ידיך מלב. שלמה יהודא ליב כהן רפאפורט

(1) כדפס בליטרטורבלאטט של אריענטט טנה ראטונה ע' 263 (שוח"ה)

(2) אונטס צומכט צד"ל סדרפס צכרס חנד ק"ז ע' 215 תקנו סלסון כוס : "נוסח משובש נודמן לפניך ע"י ס' שאלחות" (שוח"ה)

מכתב יח

ב"ה יום ב' י"ג שבט תר"ג ס"ק פראג

לכבוד ידידי הרב החכם הגדול החוקר הנשגב משורר להלל
מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י .

כאשר שערתי כן היה. איזה ימים לפני בא מכתבך היקר השגתי אגרת מהר
הזהב, והיא תשובה על מכתבי מכבר אשר בו הודעתיו כל אשר כתבת אודות
תלמידך היקר עהרענרייך. והוא כותב אלי כדברים האלה. "קראתי דברי הרב החכם
שד"ל אודותי, ונהנתי כי ישוב לנו כמאז ומקדם. ובאמת הוין יקר ואוצר נחמד
הנהו לכרמי. באשר אסמיו מלאים מסיקים מזן אל זן. ואנכי כבר חליתי פניך (?)
שתשלח אלי המכתבים ההם ע"י הבי דואר, ואחר לעבוד עבודתי בכרם השביעי,
כי זאת לא אעשה בשום אופן להציג שמי על שער הספר מבלתי ראות המכתבים
בטרם תזרח השמש עליהם. וכבר יש תחת ידי מכתבים נפלאים מאת החכם יש"ר.
וגם בימים האלו יבואוני מכתבים מהרב החכם ר' הלל הכהן ומאת החכם דר' צונץ.
ואל תחוס על דמי הפאסט אשר אשלם, רק תשלח בלי איחור אלי המכתבים האלה
וגם מכתביך היקרים. והיום אחזור ואכתוב להרב החכם שד"ל שישלח אלי עוד
מכתבים ומאמרים להכרם. עד כי יעלה כמותו לחמשה עשר בוגין, ואוציאהו לאור
בדפוס, כי כבר עיני רבים כלות ומיחלות אליו כאשר הודיעני זה ימים הרב החכם
גיינער נ"י" ע"כ והנה גם אני לא אעשה זאת בשום אופן לשלוח לידו איזה מן
מאמרי למען ישוב וישלחם הנה להדפיסם. ודעתך בזה לא אדע עוד, היה בטוח
כי לא אשכח מכתביך בלתי פקודתך. ונחכה עוד אולי ינחם הר הזהב על מחשבותיו
הגבוהות ממני וגם ממנו. ואשר כתב כי כבר חלה פני שאשלח לו מכתביך, היא
שכחה מאתו, כי לא כתב אלי עוד מאומה בדבר הזה. וכבר השיבותי לו מדי
שלחי אליו כתבך האחרון הרצוף במכתבך אלי, כי אנכי אפונה אם יניחוני טרדותי
לעבוד עוד מאומה בכרמי. וגם לו אוכל לעבוד, אפונה עוד יותר אם יתנני לבי
לשלוח עבודתי אליו, למען ישיב הוא וישלחנה הנה להוציאה לאור.

שאלה אחת קטנה אנכי שואל מעמך. הנה יש פה גבר נעלה בחכמה
ובמדות והוא ידידי משנים רבות, הרב החכם החוקר הגדול וכחכמתו כן צדקתו
מוה"ר מיכאל זקש נ"י דאקטאר, דרשן מפואר לעדתנו פה אשר נפת חטופנה
שפתותיו ופעולותיו רבות בלשון עברית ואשכנזית, ותראה א"י"ה אותותיו המאירות
בכרם חמד השביעי אם יצא לאור. וכעת הוא עוסק בהעתקות נפלאות של כמה
וכמה שירים ספרדים ללשון אשכנזית צחה, אשר בה הוא משורר נשגב, ואולי
ישאל ממך איזה שירים מן כתבי יד הנחמדים אשר בידך מר"י הרוי והדומים לו
ז"ל, נא אל תמנע טוב מבעליו ומכל דורשי טוב יעמנו, והוא יזכיר שמך לטוב
בתוך קהל ועדה.

בדבר שיקול הדעת, אחות בדרךך אשר לא תרפה, לעשות חיש קל מן
הפרט כלל. עת חשבת כי רמייתך לנקות את המת מעון נגדך, או עת מצאת באמת
נגעים במגלות שלשה שושעי ישראל הנקראות ממך בצדק אומנות לסטים ואשר
אתה דבקת באחד מהם לאהבהו לא חסת על מרחבי ארצות רכות וגדולות אשר

יש בהן יותר מרובא רבנות מאחינו, וקראת לכל בהם בשם הכולל "כני צפון", ותמפול אל עון יחידים, עדות לישראל רבות ונכבדות ששמה ישבו כסאות למשפט אנשים חכמים גאוני ארץ, גוי וקהל גוים מישרון. ועת חשבת כי באתי להקניט נפשך אשר באמת לא השבתי כזאת ולא עלה על לבי, חברת אליך עוד הפעם כל בני ישראל הישרים והתמימים, ואמרת כי באשר שלחתי בזה לך לעג כך (כפי דעתך ללא אמת) שפכתי בזה על כל אלה. ואל זה יחובר עוד דרך אחר ממך אשר כבר הצגתי לפניך וגם בו הרגלת מאד, למהר ולהצית לפידי בזה דעות שזאנן ולהעריך להבת מלחמה עם איש המתנגד רק לדעתך, במקום חדש שוקט ובטוח ואין מכלים משם דבר. זה יעיר דבר מה נגד דבריך ומחשבותיך בעיני השכל ודעת, ואתה כרגע תורה חציך המלאים רעל נגד חכונת נפשו וישרו ומנמת פניך לכלותו מנפש ועד בשר. והיותר נפלא כי נקל לך מאד לראות מה יוזמן מלי האיש אשר כל הטאו כי לא כמחשבותיך יחשוב, ותאשימהו לחנם כי כל חשך טמון לצפוניו וכי יצא רק להקניטך ולהכלימך. ולא תראה את דבריך נגדו המכעיסים אף להלל הזקן. והוא ידבר עמך בלאט ואין שומע, ואתה תרבה ערו נאצות בתוך קהר ועדה בעט ברזל ועופית אשר לעד יחצבון לבלי המחנות. ואנכי ת"ל החרשתי ואחריש לכל רעמיך, באשר ידעתי ואדע חסרונך זה כי אתה נוח לכעוס ולהכעיס ברבים. וגם עתה עצרתי מדבר את הדברים האלה, לורא כמעט אלצנתי להשים פעם מכשולך נכח פניך. ואם קננה בלבך שנאה עפ"י דמון תועה נגד איש ואנשים, לא התן מנוח לרוחך, ולא תעזוב מקום זמן ויחוס קל אשר לא תשמח כי חמצא קבר לגבר אשר דרכו נסתרה ממך. ולא נגדו בלבד תערוך כלי משחתך, אך גם בכל משפחתו ברבותיו ובתלמידיו תשים פניך להכריתם והוא ממנהגך לעשות מן הפרט כלל. ולא לבר בחייהם כי גם אחרי מותם בקרבנם לפני ה', וגם עפר קברם לא יסך בעדם. וכל זה הראית בשנאהך הגדולה נגד הראב"ע והרמב"ם ז"ל, אנשים אשר לא אני ולא אתה ולא גדולים וטובים משנינו, נוכל להתפאר כי נשיג דבריהם היטב, או כי נגענו גם בשולי מעלתם ותפארתם בכל מדע ראה גם ראה. בכל יגיעותיך נגד האדם הגדול בענקים רמב"ם ז"ל, ננעת רק באיזה מראשי אצבעותיו. בענין תח"ח"ה (כפי דמויך) ועל אשר שלח ידו להוציא מן כל הפלפולים בשני התלמודים הרבה הפסוקה, ורפכת תפארתו זאת וידו הגדולה והחזקה אשר בה גם משנאו יכחשו לו והורו כי מלאכה גדולה עשה גם חכמה רבתי הראה, לבושת וגם לכלימה. אך אל פנימת ההיכל הנפלא הוא לא חדרת, להראות לו שם חסרונו. והנחת העבודה הזאת על הראב"ד ורמ"ך ז"ל. אכן עוד הראה מופתיו ואותותיו בפירושו לכל המשניות ובהקדמותיו היקרות ומועילות לכל לומד תורה הנמסרת וביחוד לסדרי קדשים וטהרות, גם אותם הנחת שוקטים ובוטחים. וכן ספרי היקר על המצות עם שרשיו הנפלאים בתועלתם. ועוד כתב חבורים יקרים בחכמת הרפואה, וכן השאיר אחריו ברכה בהלי קדוש החדש. לכל אלה היית כמחריש, והיו לפניך קריות בצורות. וכן עצמת עין למוסריו הנחמדים מפנינים בסיומו הלכותיו ובאגרותיו. אם כן איפא תאחו את ארך הקומה הזה בקצה ציצית כנפיו, וחצעק השגתיהו והשפלתיהו לארץ.

ידעתי גם ידעתי וכבר אמרתי לך כי לא יונבל ההבדל בינינו על איוה ענינים לבר, רק כמעט על כל רעיון ורעיון. ידעתי כי אם אברר לך ההפך

מרעיונך על דבר שיקול הדעת. איך ומי היו המחזיקים בו הצרפתים או הספרדים וביחוד הראב"ע ורמב"ם ז"ל, תלחום עד מהרה על ההוראה בעצמה של שיקול הדעת. ומי יודע את אשר תאמר מה הוא שיקול ומה היא דעת. ובכל זה לא אכחיד חתת לשוני את אשר יגיד לי לבי, כי אשר יאמר הרמב"ם וראב"ע רחוק משיקול הדעת והצרפתים ואשר לפניהם דבקו בו, רחוק הוא בעצמו מאד מאד ממנו. וכבר ראינו כי אתה הדעת מאסת עת משל כך הנצות, והפכך כחומר ביד היוצר הם בידך. אם תרצה תאמר כי אין לדחות קבלת אבותינו (?) בקריאת גאון, ובקריאת אבותינו נחזיק, ולקריאת גאון היה צ"ל שתי וויין (?) אעפ"י שהערביאים יבנו גאון (זעהער) מן פעל ר א ה, ומעורם לא עשו שתי וויין. וממש כזה גאון מן ג א ה.

ועכ"פ לקריאת מלה מאוחרת הזאת תקרא קבלה ותנער בסר ממנה. וכן תאמר אם תרצה כי יש חיכול השם בשינוי הדעות על הנחמות המחויבות לספר ישע"י, ותשפוך קלון אין קץ על המדבר בזה נגד דעתך. ובכל זה אם אין לך מי לנצח, נקל לך דחוף קבלת אבותינו בקריאה ובכתיבה, באמת בניך תכל יתם מן תכליתם.

וכן תשליך אחרי גוך קבלת כל רבותינו ז"ל ביחסם ורוה"ק לספרי כתובים, ותאמר רק בעבור אהבתך הרבה להגיוני לבך, כי בעל דברי הימים לא הבין דברי בעל ס' מרכים. זה הוא שיקול דעתך. והנה כל שורותיך ותיבותיך האחרונות הן ההפך מקצה אל הקצה מן האמת הנראה לכל מבין ישר.

אמרת כי חכמי ישראל דבקו תמיד בשיקול הדעת, ובשיקול הדעת היו כל התנאים והאמוראים והגאונים חולקים על רבותיהם ורש"י בזקנתו כו' ורשב"ם הגיה תהרסם, ורק ראב"ע ורמב"ם היו נשבעים במלכם ארסטו, והם כתבו ספריהם בגאון ובגודל לבב להשפיל עד לעפר לבות הקוראים, ומאז והלאה אין זכרון עוד לשיקול הדעת בישראל.

ואני אומר. רק מתי מספר מחכמי ישראל הקדמונים דבקו בשיקול הדעת ורובם ככלם דחוהו אם רק נראה להם מתננד לדברי הקודמים, ולא חקרו עוד להשוותם. כן האמוראים נגד התנאים וכן הגאונים נגד הקודמים מהם וכן כל אלה נגד רבותיהם בעצמם, וכן כמעט כל חכמי צרפת ורק כמה מחכמי ישראל היושבים בין הערביאים כמו רבי סעדיה, ר' שמואל בן חפני רבי נסים רבי חננאל ר' יונה ר' גנאה, ר' שמואל הנגיד, ר' שלמה ז' גבירול, ר"י הלוי, ראב"ע, רמב"ם ור"א בנו ז"ל נתנו לשיקול הדעת יד ושם בעניני הדת. וביחוד שלשת האחרונים כתבו ספריהם בענוה יתרה והכנעת לב השפילו לרדת אל לבות הקוראים ומשכום אליהם למעלה. ומאז והלאה החל שיקול הדעת לפרוח בישראל ויצץ ציץ ויגמול פרי נחמד להשכיל.

העיני האנשים הסבינים תנקר? מציאה גדולה מצאת. ארשב"ם הגיה תהרסם ולכן אות הוא על חכמי ישראל כי דבקו תמיד בשיקול הדעת! ועתה גם לרברוך יש יתרון עוד בשיקול הדעת לראב"ע או תלמידו באשר אמר כי יש שבוש בד"ה! ומה מוסר עוד המאמר המורגל אשר העתקת מפי המינים לא בשיקול הדעת, כי הראב"ע ורמב"ם היו נשבעים במלכם ארסטו! והנה הראב"ע כל דעותיו בטבע וכמה שאחריה שונות מאד מדעות ארסטו. אך גם אדוננו הרמב"ם ז"ל היה חוקר לכל תכלית כפי עומק שכלו ולא פנה אל רהבים. ובכמה דברים עוב את

ארסמו ונלחם נגדו במופתים שכליים, כמו בתירוש העולם והשנחה ונבואה. ומה רבה ענותנותם. נודעים דברי רבינו ז"ל במה שכתב ואני שבח לאל כבר הכניעוני המקרים. ובכמה מקומות בספריו ובאגרותיו הוהיר על מדה זו לאחוז אותה בקצה האחרון. והצג נגד דרכי מכתביהם את מכתבי רבינו תם ז"ל נגד רבינו משולם ורבינו אפרים ז"ל, והראב"ד נגד רז"ה ורמב"ם, ואתה אחריו ועל דרכו ועוד במ"ש הראב"ד איזה פעמים הראוני מן השמים, והופיע רוה"ק, ואם הי' הרמב"ם כותב כזה וכזה, היית לועג עליו כל היום. ורק הראב"ע ורמב"ם סתחו עיני העברים העורים. ולולא הם מי יודע אם לעת כזאת הגענו לדבר מה בכל מצב וענין.

ועתה איך אתמה על ההפך הגדול היותר מבהיל ממך. באשר תאמר כי שפכתי בוז על כל בני ישראל הישרים והתמימים? ובאמת חלילה לי מעשות כזאת מימי. ובמה? באשר אמרתי כי אחרי שיקול הדעת הלכנו חכמינו היושבים בין הערביאים. ומי שופך בוז ולעג כמורך על ראב"ע ורמב"ם ז"ל הישרים והתמימים? וגם כתבי הקדש הישרים והתמימים לא נמלטו מבזיונך. ועתה אתה אומר אלי כי שפכתי בוז כו' ? אולם גם ירדיך אלה ברגע הלזו רש"י ורשב"ם ז"ל ביות מאד אם תיחס להם את אשר ירחיקו. ואילו שמעו כזאת ספיק, הלמוך ורדמוך וקראו אחרך מלא. ואם הניתוך לשלול ספור או מאמר אחד מהרבה מדרשים ואגרות אשר הם נגד שיקול הדעת? ומן הגאונים אשר הבאת אל תשכח ואד תתעלם מה שכתב רב שרירא גאון ז"ל בתשובתו (תחלת ס' שערי צדק) וששאלתם דאית ביניכו תלמידים והם שוועלים קטנים דלית בהו מששאי, וחולקים ואומרים על הגאונים עמודי עולם. מנין להם דבר זה כו'. ולא השינו אפילו דבר קטן ממה שהשיג תלמיד מתלמידיהם של קטן הגאונים כו', כי כלם דברי אלקים חיים, ואפילו במדרשו של משה רבן של נביאים לא ידחו אותם ממקומן. וחכמתם ופולסולם הוא הדבר אשר צוה ה' אל משה. ואעפ"י שאומרים הכי הוא ואין מביאים ראיה באיזה מקום הוא, אין לחוש על דבר קטן ונדול. וכל החולק על שום דבר מכל דבריהם כחולק על ה' ותורתו ע"כ. צא ולמד עוד יקרת שיקול הדעת בעיני הרא"ש ז"ל שכתב כי שני הפכים הם (חכמת התורה וחכמת הטבע) צרות זו לזו ולא ישכנו במקום אחד. ועל דעתך האריך ר' אברהם בן רבינו לחנם להראות קדימת שיקול הדעת נגד שנים ושלושה מהצדפתים המגשימים ואוהבי החוש והמוחש באלקים ובעוה"ב, ומתאמצים לתת מדור גופני ליותר רוחני ולהאכיל לנשמה או לנוף צח ומצוחצה בשר ורגים ממש משור הבר וליתן. החזק לך את האנשים ההם לבעלי שיקול הדעת ואני וכל המודים על האמת באמת נחזיק לכאלה את הספרדים.

ותדע עוד כי עליך להודות אל הנפשות המהורות של הראב"ע ורמב"ם ז"ל, אם יכולת לערוב את לבך ולדבר בהם נבלות כאלה. וזה רק בעבור כי על ידם לבד נפרצה רוח החקירה בישראל, מבלי לסמוך על דיעם נושנת יהיו בעליה אשר יהיו. ולולא זאת היית מעטים עריך מלחמת כל בית ישראל בחברות שפתים היורדות חדרי בטן. וידעת מה עשו כמה קהלות מעט שנים אחרי מות רבינו ז"ל, למחרתיו. ומה דבר הר"ם אלשקר ז"ל נגד רש"ט ז"ל אשר ערך דבריו לדבריו נגד רבינו ז"ל, כערך דבש אל רע. ועתה הנה עברו יותר משש מאות שנה

מעט חלף ארוננו ז"ל מאתנו. וכל גדולי הפוסקים אשר מימהם אנו שותים וביחוד רבינו בעל בית יוסף ז"ל אשר כל בית ישראל נשען עריו, עשוהו לעמוד גדול בהוראה, ומפני שמו הגדול חרדו וזעו. ואתה תצעוד על ראשי עם קדש האלה ותאחז בראש עמודיהם להפילו, ותאמר מה עשיתי אין דבר. הן אסנם הקוראים לא יחושו לדברך נגדו מאומה. אך גם לא יתאספו עליך, כי הגיע התור אשר מדות ומחשבות רבינו ז"ל הכו שרש בלב עם ישראל לאהוב התקירה בכל ענין, ולא לדרוף את המדבר גם נגד קדמונים מכובדים מאד ומקובלים בעיניו, וגם לא את המדבר נגד שיקול הדעת, לקיים מה שנאמר. ואיש את רעת רעהו על תחשבו בכבבכם. והאמת והשלום אהבו.

ובדבר ביוניך נגדי לחנם, עתה ואף להבא, אנתם את נפשי באשר נודע לי ברוח, וכן יודע לכל שומע שמעך הטוב, וכאילו כרוזא קרא בחיל, כי תירופיך אינם חידושים, ואיסוריך לא איסורים, כי רוחך אש לוחט, ויסיחך להסכים אין חקר, ונסלח לך על כלם כי הכל ממך בשגגה, ודי לי כי אעמוד ואחסה בסתר כנפי הראב"ע ורמב"ם ז"ל, וחציך אשר לא ימחצו אותם לא ימחצו גם אני.

והגני אוהבך ומכבדך בעבור מעלותיך, ועובר ומעצים עין על כל חסרתך.

שלמה יהודה ליב כהן רפאפורט.

מכתב ימ

ב"ה יום נ' י"א ניסן תר"ג ס"ק פראג

לכבוד ידידי הרב החכם הגדול החוקר לכל עניני ישרון מליץ נפלא ומשורר להלל מזהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י.

ביום בא דבריך הנאהבים והנעימים אשר ירדו חדרי קרבי וימלאום אורה ושמחה, חשבתי להשיבך עד מהרה ולבא לקראתך בקול רנה ותודה. אך מה מחשבת אנוש? רעיתי היקרה אשר חלתה עלי עוד בטרם הגיע מכתבך והחלה להתרפאות מעט, שבה מעת היא למחלתה והוכחה במכאוב ויסורים אשר לא רפו ממנה מאז והלאה רק על שעות (ישמרך ה' ממצוקות כאלה). אך זה יומים ושלוש אשר תחל לשוב לאיתנה, ועוד איננה בריאה כמלפנים. ולבי נע ורוחי שמש בכל "הזמן ההוא. לא ידעתי דבר כלבבי. ואל כל זה חוברו מטרותי מעניני העדה הנכבדה י"צ, אשר שנכו ממני להציגם לפניך ידידי היקר, ומטך לשער אותם. ובהם גם ההמצאות וחידושים אשר הוכרתי להכין כפעם בפעם בהלכה ואגדה, וביותר על שבת הגדול הזה, בו אדרוש וררשתי גם עתה כשתים ושלוש שעות, שה בעיר ואם בישראל, אשר חכמיה הגדולים בתלמוד הורגלו ולומדו עוד מאבותיהם בדרכי הדרשות והפסולים של הגאון מאור הגולה הנודע ביהודה ז"ל. ואני אשר מעודי לא מצאתי נחת בדרך הפלפול ההוא, הנני כמוכרח לבלי השבית שעשועי נפשם ולהזכירם באשר התענגו בו תמיד. ובכל זה אודה לאל גומל עלי כי הקרה לפני גם בנכני ים ההוא כמה דברים קרובים לשיקול הדעת ולאמת, הן בהלכות והן באגדות. ועתה כי באו מעט רגעי

הרוחה מזה ומזה, ארוץ אליך גבר יקר לי, עם כל המית לבי לחבקך ולנשקך, על טוב לבך מאז, ועל דברים טובים ונחומים השיבות עתה לדברי במכתבי הקודם, אשר אולי חזקו יותר מהראוי. ואתה סלחת ותסרת כי תדע לפלס לחשב חבר הענינים יחד, המלמת עמך ומצבי נפשי אשר הזכרתי. ואין לי רק לבקש עוד על העתיד. אל נא תהי עוד גם מריבת דברים בינינו, רבו גם לבותנו שלמים תמיד. יפרדו רעיונינו על ענינים ואנשים, כאשר נמנע כמעט כי ישוו בכל

אצל שני אנשים. אך לא יתנו רפיון לרגשות נפשינו הקשורות. ואומרה אריך כמוך אלי. עוד לא האזינו חושי קרביך את רחשי לבכי לקראת לב הומה טוב וחסד אהבה וצדק. מי יתנך בפנימת לבי, אז תראה ונהרת, וידעת את רגשותי כי דובקות ונדבקות הן לרוח נדיבה כרוחך. צור נא ההבדל ההוא אשר בין רעיונינו, חתום הפירוד במעמקי לב, וכן אעשה גם אני. ומכתבינו יהנו רק דברי שלום ואמת, אהבת איש את אחיו ואהבת הדת והאומה. ומה לא נעשה יחד כי נלך אחרי מוליכים ישרים ומאשרים כאלה.

תודה רבתי לך כי נרצת לשאלת ידידי הרב החכם הגדול ד"ר זאכס. ועוד תראה אי"ה כי לגבר יקר יעצתך להתחבר, ואומרה לרבק טוב ויפה. וזה יזכירני לבקש מלפניך טורח קטן, אם תוכל לצאת למעני העתקת פיוט אתה כוננת הראשון אשר אתך בכתובים כפי הקדמתך החמודה לבתולת בת יהודה. ידעת כי לא הייתי ולא אהי כפוי טובה לכל מנותיך החמודות אשר שלחת לי. ואם יצטרך אליו גם החכם זאכס אתנהו לפניו בכל עת. האמנם עיניו עתה יותר על הפיוטים אשר הם רק מליצים בין נפש האדם ליוצרה.

הכורם הר הזהב כתב לי כי יסמוך עלי בדבר מאמריך ומאמרי (אם אכתוב) ולא יעמים עלי עוד הטורח לשלחם אליו ולהשיבם ממנו אלי. ואקוה להשיג ממנו אי"ה בימים האלה כל הכתבים אשר נאספו אליו מחכמים שונים. וחברתי אליהם מאמריך הנחמדים ומאמר יקר מאת החכם זאכס. ואולי גם איזה ממני, ויצאו לאור ויהיו למאור לבית ישראל, אי"ה.

מה אומר בדבר המשורר הנעלה לעטערים? הראה לי מכתבך ויאמר כי לא יוכל להדפיסו כאשר ידבר על פורטים מיוחדים מבינתך, ומי יודע אם יכספו להם קוראים שונים? השיבותי, יקר כל אמר מחכם כמוך, לכל קורא. ואחרי נראה עוד כנבון, יעצתיו לשאול אותך עוד הפעם על זה ולהציע לפניך ספיקו. ועתה ראה מה כתב לך. ודע ידידי כי לא יכולתי להראות וגם להגיד לו דבריך אודות הבראזירע אשר הי' בדעתו לשלוח לך, פן יכיר או ישאל מה במכתבך אלי אודותיו. ותחכה תשובה על זה מהחכם זאכס.

עוד דבר גדול לי אליך. הר הזהב כתב אלי כדברים האלה. "ר' יהושע העשל שור שכת אלי אגרת הרב החכם הגדול רשד"ל מיום י"ח טבת אשר באמת מלאה ברכת ה', מלבד קצת מזוורות נגד הראב"ע ז"ל. וראה זה דבר נפלא מצאתי בתוכה ז"ל. עוד כ"י אחר. הביא אלי תלמידו. והוא פירוש על כתובים... ובו גם פירושו ר' יוסף קרא על איוב. וכס"י ל"ח מביא לשון ארוך מר' שבתי דונגור דף וחצי. כו' ועתה הנני מעתיק לפניך מה שמצאתי ממנו ברף הזה. וזה לשון בעל הספר (ר"י קרא) וראיתי בס' ר' שבתי זצ"ל שמפרש בו בריתא

דשמואל וחשבון י"ב מזלות מכימה וכסיד וכו'. ובכלל דברי ר' שבתי, מצאתי ז"ל ור' אלעזר בירבי קליר זצ"ל פייש בקרובה המתחלת: אור חמה ולבנה הנאמרת בשבת וריח, כימה מהם אינה נספרת, והיא למדה זנב ולשור עמרת. וגם הקרובה הזאת נראה שאברה מאתנו. עכ"ל הרב שד"ל. ופה נמצאת הערה מר"י העשיל שור וז"ל. ירידי החכם וכו' מוהר"ר יצחק ערטער נ"י העירני כי במה שהביא ר' שבתי את הקליר בהוספת מלת זצ"ל יפלו כמה השערות של הרב שי"ר (כ"ח ו' מכתב ג') שכתב שר' שבתי קדם לקליר כמו מ' שנה, וגם שפיוטי הקליר מעניני הטבע לקוחים מתחכמוני ודונולו והדרא קושיא לדוכתא מתי היה הקליר". ע"כ לשון הר הזהב.

ואצלי שי"ר כמעט אין ספק שמן "ור"א בירבי קליר פייש" כו' ואילך איננו עוד מדברי ר' שבתי * רק מדברי בעל הספר ר"י קרא. ואולי דלג הסופר המעתיק מקדם או אחת ירידי על מלת "עכ"ל" לפני מלות "ור" אלעזר" כו', או שסמך ר"י ק בעצמו על הקורא שידע כי פה סיים דברי ר' שבתי ומתחיל להביא חכם אחר והוא קליר. יהי' איך שיהי' הנה משם עוד ראוי להשערתי שדברי הקליר בתכונת השמים לקוחים מדונולו, שהרי מביא ר"י ק גם שניהם בזאח"ז לענין אחד בכימה מלה ושור. והנה החרוז הזה של קליר הוא כמפורש ממש נגד הגמרא (ברכות ג"ח סע"א) אולם הנפלא שכדברי הקליר חשבו גם רש"י ותוס' ז"ל (ר"ה י"א ב') ועוד ברש"י (ב"מ ק"ז ב') אך התוס' שם שואלים כשאלתי פה על הקליר. וכבר דברתי מזה במכתבי למחבר ס' תולדות השמים הגדפסים בראש הספר שהוא (ווארשווא תקצ"ח) וקרוב מאד שגם רש"י ז"ל ראה כן בתחכמוני. ועכ"פ עליך ירידי דעיון עוד הפעם היטב בנוף הכ"י של ר"י ק ודתת השגחה יתרה עך התחלת וסוף המאמר. למען רא תצמח מבוכה חדשה לחנם.

במכתבך להר הזהב אשר רצפת במכתבך אלי, אמרת כי לא קראת את הרואים בשם, באגרותיך אליהם אשר נתת לכ"ח החדש. אמנם באמת נמצאים שם קרואים ממך בשמם. אולי שכחת ורצונך למחות שמותם העצמיים, רק למהורר . . . כאשר עשיתי אנכי, הודיעני זאת ואעשה כחפצך.

והנני יודך ומכבדך כערכך הרב דורש שלומך ואשרך בלב ונפש.

שלמה יהודא ליב כהן רפאפורט.

שמח ב' מ' המצות לפ"ק

מכתב ב

ב"ה

לכבוד ירידי הרב החכם הגדול החוקר הנכבד המליץ המפואר מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י.

רבות שכעה לה נפשך מאנתותי ועתה כי קרבו ימי שמחת בתי הצעירה נישל תחי' הנשארת לבדה פנוי' אחרי אמה ז"ל, ולא אותה אני לך ? ביום א'.

(* חמסס ח"כ חזר צו הכז ז"ל והקדים זמנו על הקליר לסנת תר"ל ע"י המגיד טנה טסית ע' 325 כמו שהעיתותי למעלה למכתב כ"ה (שזח"ה)

מ' וירא א"ה י"ב מרחשוון תשא למז"ט ותהי לאיש חכם ומשכיל במקרא משנה ותלמוד ומדעים. האמנם רבו מאד הדאגות והמניעות, ועוד לא כלו. ואין ספורות לכל המטרות והמציקות אשר בארץ הזאת לכל נושא או נישאת, ולאבותיהם ומילדיהם. ואני כבר סבלתי רבות בנשואי שתי בנותי ובני יחירי. אך כאין הוא כל העמל והיגיעה אצלם, נגד העמל והיגיעה בנשואי זאת הצעירה. ועוד תחסר לה יד הרכה והאהובה אשר עזרה תמיד בכל מאדה לנשואי ילדיה, היא אמה ע"ה. ובכל זאת אקוה כי יגיעתי ועמלי לא לריק תהי, ובתי תהי מאושרת ותראה חיים טובים עם האיש אשר יאהבנה, והוא יהי מוצא חן ושכל טוב בעיני אלקים ואדם ולא ירבו הימים עד יהי לרב בגליל א"ה.

והנה כל המעמסות האלה ביוצאי חלצי. ומה תגדלנה ותכבדנה עוד בנישואים אשר לילדי רוחי! ומי יהי מחותני או? המדפיס דפה הנקרא פרי י"ג. הרואה אתה מה עשה בכרם חמד? כשני ירחים לפני חג הפסח בא לירו, ועד היום לא ננמר. לפני שני ירחים לא הי' לו להרפס עוד רק כשני בענין, ופתאום השליך את הכרם ממנו והלאה, ובכל שבוע אומר היום יפנה אליו ויגמרהו, ועוד לא פנה אליו —.

אחלי, אהוב נפשי! אמור או כתוב שלום למעני לכל הידידים היקרים החכמים אשר בסביבותיך, והודיעם הבשורה הטובה מנשואי בתי האחרונה למול. ואשר בצפיתי אצפה אולי יהי' ה' אתי, ואוכל לפנות אל נשואי הילדים אשר חנן אותי ברוח ובשכל. ובראשם ריעך היקר הרב החכם הגדול מוהר"ר הלל הכהן די לא טוררע, ואחריו תלמידך היקרים המשכילים ובראשם בן ארצי ובן מכירי הנבון המהולל עזרענריון נ"י, והרחוקים אשר כבר עשו להם שם ברבנות הרב המאה"ג ר' הלל קנטוני אבד"ק טורין, והרב המאה"ג האבד"ק וויניציאה, וזה האחרון עצם

מאד, ולא נודע אם ישפיל עוד לראות או לשמוע בשורתי. ועוד לריעך הרב החכם הגדול מוה"ר יש"ר נ"י, ולירידנו החכם היקר מוהר"ר שמואל חי די לא וואלטה, כלם יתברכו ממני ברכת כהן הדיום שדעתו יפה אליהם. להרב אב"ד בעירך ארצוף פה מכתב מיוחד. והייתי כותב עוד להנכבדים הנזכרים לאיש איש ביחוד כערכו הרם. אך המטרות יהלמוני עוד מאד ולא יתנו לי מנוח. וכבר טורח הרבנות פה רב הוא מהכיל. ונוסף על זה מעת חלתה אשתי מחלה כבדה כשנה וחצי ומעת מתה כשנה, הי' עלי דבדי כל מנהג הבית וצרכיו, וההכנות לנשואי זה זמן רב. בקצרה. עבד אנכי לכל עניני העולם, ואינני חפשי רק בשכבי על מטתי, אולי ייטב לי ואצא למרחק, אחרי נשואי בתי תחי'. אמן כן יאמר ה'! הי' בטוב וראה חיים עם האלה אשר אהבת מאוהבת אותך ואת בניך בני אחותה, ואל תשכח את ידיך אוהבך מלב ומכנרך כערכך הרם.

שלמה יהודא ליב כהן רפאפורט.

פראג יום ו' עש"ק כ"ו תשרי תד"ר לפ"ק.
קרא ידידי מכתבי להרב אב"ד נ"י, והשב לי
ששוני ורוח נדיבה אם תוכל.

מכתב לא

ב"ה יום ב' חמשה עשר בשבט יום טוב אך ישראל לפ"ק .

לכבוד ידידי הרב החכם הגדול החוקר המהולל המליץ הנכבד משורר להלל מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י .

חשתי ולא התמהמהתי מלכתב את אשר רחקתי על רגע, וששתי לעת מצוא אותך מחדש כמוצא שלל רב. אחלי ידידי! אנא איש בריתי! אל תפרוץ עוד בחומת אהבתנו. השבעתי אותך אהוב נפשי! אם תעיר ואם תעורר עוד איזה רוגז ח"ו. בכל הפרצות אשר שלח ה' במסבי, אתה (ואולי עוד אחד או שנים) היית נחמתי בעניי. כי מתו עלי כמעט בשנה אחת רעיתי אישון עיני, כלתי אשת בני יחירי, רכה ועגונה נעימה ויקרה, ועוד זה לא כביר אם חתני הרבנית ז"ל, אשה אין כמוה בכל נשי העיר הזאת בצניעות וטוב לב, ותלפח בדמי ימיה כשש שבועות אחר חתונת בנינו, והיתה לאם שנית אל בתי הצעירה והאחרונה. — והשם יודע כי בדם קרבי ככתתי לך דברי האחרונים. הודעתך את החתונה היא, למען תקח חלק במשיבת נפשי ואמרת אל לבי המכסה אני מאוהבי את השמחה הנעשה בביתי. ובצפיתי צפיתי כי גם לנך ארנין, ותשיר לחתני בשמים ושלש דלתות שירת דודים, כי אדם יקר הוא חכם וירא אלקים, משכיל ומוצא תן. ובתי תחי' לו יאתה, בכל מעלותיה אשר נשתבחו בהן האמהות. טוב קייתי ויבוא רוגז, ותחת גיל ממר בזיון וקצף, בדברך אשר ירדו חדרי לבי — נשכח נא כל הזיון הזה. אוחילה למקור הנחמות כי לא תשנית עוד ברית אהבתנו, ולא תחרד עוד נפשי השוכנת בירכתי ספינה מתנודדת, כמעט זמן אשר יתנני עוד אלקים לחיות על פני האדמה, ורק כחמש עשרה שנה עוד לי לימי השיבה (שבעים שנה, כי נולדתי כאשר ידעת י"ט סיון שנת תק"ן) ואם בנבורות וגו'. ועוד כמעט תחשכנה עיני מראות התועבות הגדולות והגבולות הרבות הנעשות עתה בישראל אשר באשכנז. כמה המכונים רבנים יסירו את העם מאחרי ה', ויאמרו לישראל בפה מלא אין לך חלק בתלמוד ח"ו וגם בתורת משה, ויהיו מאשרי העם הזה מתעים. והנה נשארנו רק מעט אנשים מיתר הפליטה מאשר יאכל ויבלע הערוב הזה בישרון, ואתה תבא להפריד גם בין מעט האחים האומללים האלה. ידידי. הנה בא העת להפנות מן המתים הנקראים חיים באמת, ולכלי החרד מנותחם הנעימה, אשר אם גם חטא מי מהם בדבר מה, כבר עמד למשפט וכופר לו, ולפנות אל החיים הנקראים באמת מתים, להראות כי לא רוח אלוה באפם רק רוח שד ושעיר יגיעם עוד עלי תבל. — רצוף פה מכתבך המחבל רוח, קרא וקרע אותו, וכן תשלח לי מכתבי המחבל גם רוחי, וכן אעשה בו, והי' כלא הי' אז כל הספר.

צדקת ממני בפירוש דברי ר"ת אומן שלא קם כמותו. (1) ואני חשבתי אומן כמו מעשה ידי אמן, ומזה כפי דעת קצת מסיר שפה דנאמנים, א"כ הוא גם על מליץ. ועוד קצת זר בפי פייטן, לשון תלמוד פשוטה, בשורה אחת

(1) עיי' קורות הפיוטים להסכם לונץ ע' 60 ועי' 83 והוא פיוט לשעמח תורם וכוונת אללי ככ"י בתוך עוזרזר נכסה יוכי (ס"י 353) דף 253 והוא ע"ס א"צ ונכסו אלכנור חזק. ולדעת ר"מ איננו להקליר עיי' כ"ס ח"ו 31 (שזח"ה)

שתי תיבות שלא, כמותו, וככל זה השערתך מושכלת ומתקבלת. ויתכן כי הי' הפיוט ע"ס א"ב, וזה החרוז הראשון התחיל באות א' או שהוא ראש חתימת אלעזר קליר ור"ת ז"ל לא השגיח על סימני החתימה. והנה נפלה הראי' אשר אמרתי כי ר"ת לא חבר שירים ע"ד הספרדיים ממה שחשב את הקליר לאומן שלא קם כמותו. ואעפ"כ אין ספק אצלי גם היום, כי השירים הנמצאים במחזורים ספרדיים או פרובינציים על שם יעקב, לא מר"ת הם. —

מציאה יקרה אנה ה' לדרך בפי' סי' שקלים כ"י, וביותר אם היא מהרא"ש ז"ל. (2) כי יש במסכת ההיא כמה דברים על זמן הבית הראוים למחקר. ואתה תעיין ואם תמצא דבר מה אל תמנע טוב גם ממני. והנה כתבת "כמדומה לי שהוא מהרא"ש ז"ל", וכפי הנראה אין לך ראי' יותר רק במה שהוא מחובר להרא"ש סדר מועד. ואני מצאתי עוד קצת סעד לדבר, כי מעין סוף הדברים שהעלת למעני נמצא בפי' הרא"ש למס' כלאים (רפ"ב). ואתה תשוה עוד שאר פירושים לפירושים של הרא"ש במקומות אחרים. — לא י"ד עמודים מחזיק המכתב השמיני כי אם י"ג. ובהם שנים (קמ"ח וקמ"ט) על בירור פירוש הברייתא יוס שמת ר"ע נולד רבי ויתר הענינים שם, ואותם לא תכלול בלי ספק בדברי ריבות, נשאר י"א עמודים. אך לא קטן הוא ג"כ לדעתי להראות קרב עמוק של האיש ההוא במחברותיו ודבריו, ושנאתו הפנימית נגד עם ישראל, וגם נגד כל אוהבי ישראל, אף אם התחפש לפעמים ונראה כאוהב לאלה האחרונים. והשם יודע כל אשר כתבתי חשבתי לנחוץ לטובת אחינו הנרדפים מכל צד, מצוררים גלוים, ומאורבים להם בסתר וצוררים אותם בנכליהם.

ועתה אערוב את נפשי עוד הפעם לבקש על דבר העתקת פיוט אתה כוננת הראשון, הראני נא את מראה הקדמון הלוה. ואני אין בידי יכולת עתה רק להבטיח לך לשכות לך העתקתך בחזרה אם תרצה, ולא יותר. כי זמני כמו רוחי מסוּר ומפורד עתה מאד. ותשלח הכל, גם מכתבי הקורס, גם ביתר אם תחנני, רק על הוצאתי ולא תשלם עוד מחיר הבי דואר, כי לא יתכן זה בין אוהבים נאמנים, שלום וכל טוב רך ולביתך כחפץ תמים של אוהבך מלב ומכבודך באמת כל הימים בעבור מעלותיך היקרות. שלמה יהודא לייב כהן רפאפורט. נגד רצוני נתעכב מכתב זה פה שני ימים, ושליחא הוא דעוית.

מכתב כ"ב

ב"ה יום ה' ט' אדר התר"ד לפ"ק. פ"ק פראג.

לכבוד ידידי הרב החוקר הגדול החכם היקר המליץ המפואר
מורה"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י.

יום יום יחלוף ויעבור עד לא אוכל עוד להחריש. ביום חמשה עשר בשבט כתבתי לך אגרת שלום ואהבה לקראת אגרתך היקרה אשר גם על פניה רחפה ידידות, ונתתי לקשר ג"כ תודה על פירושיך הקרוב ומושכל, באומן שלא קם כמותו.

(שוח"ה)

(2) ע"י מכתב כסוד"ל ז"ל נולד נחמד מ"ח 145

וגם שלחתי לך בחזרה אגרתך מכבר המלאה רוגז, ובקשתי ממך לשלוח לי ב"ב אגרות הנכתבה ממך לבי, וכאשר רצית אתה בעצמך לשלחנה לי קייתי עד מהרה להשיגנה וגם לראות ממך יקירי שורות שתיים. ותחת כן, בא לידי ביום ב' שבוע זו ששה לחדש זה, מחזור גדול עד קמחא דאבישונא, ורצופים בתוכו עוד מכתבים יקרים, בהם גם פיוט אתה כוננת אשר עיני כלות ומיחלות לו עד כה. והנה תודתי רבה מאד על זה וזה, ולא אדע במה להשיב, כי מעודי תחי רוחי בבא לידי נצורות ויקרות כאלה. אך שמחתי לא יכלה להיות שריטה, כל עוד לא ראיתי ממך שורות שתיים אלי ביתוד, וביותר יפג לבי כי לא שלחת לי בחזרה אגרת כעסי. ולא ידעתי מה אשפוט על כל זה. אולי שלחת אגרת מיוחדת ע"י הפאסט ונאבדה. או אולי נחמת על מחשבות שלומך, ולא תרצה עוד לשלוח אגרותי, וזה האופן האחרון קלה אצלי להאמין. יהי מה כתוב שורות שתיים, למען אדע עכ"פ, אם צריך אני להעתיק הכתבים הרצופים, ולשלוח אח"כ אותם בחזרה, ואעשה כן עד מהרה. וגם על מצב נפשיך ננדי הספק יכאיבי יותר הרבה מהדאי. אנא ידידי הוציאני מבור הספיקות, וחרות דבר מה אודות הכתבים הרצופים אשר השני בהם אודות ווערויפיקאציאן בלשון אשכנז. עוד לא קראתי, כי השאלתיהו תיכף להחכם הגדול דר' זאנס, ועוד לא השיבנה לי. והנני ידיך מכבדך כערכך הרם

שלמה יהודא ליב כהן רפאפורט

לא שלמתי מחיר הפאסט פה, כי יראתי פן יאבד עי"ז המכתב, ואמרתיו אולי גם מכתבך נאבד עד"ו.

מכתב ב"ג

ב"ה

לכבוד ידידי הרב החכם הגדול חוקר ומליץ טפואר

מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י.

אם אולי לנך אלי איננו כתמול שלשום, על החרשתי לכמה כתבי ידידות היקרים ממך, תדע כי לא שקלת בפלס את משפטך. מחלת צלעתי אשר כבדה עליה ועלי יותר משנה, עם יסורים גוראים המכאיבים כל בני ביתה כמותה, ומותה ביום ה' כסלו, שמוני שומם עד כה ומי יודע עד מתי עוד. נפוגותי ונדכתי עד מאוד. נדחה ממני עזרתי בעת התקרבי לימים אשר בהם ביותר לא טוב היות האדם בלי עוד כנגדו. ותרב מצוקת נפשי עד כי גם אגרותיך הנעימות אשר בואן היו לי תמיד לששון ולשמחה ולמועדים טובים, לא יכלו להביא לי רוח צה בכנפיהן ולפתוח מסגרי פי נאלמתי דומיה החשתי מטוב וכאבי נעכר. אישון עיני עזובני, חשקת נפשי ושמחתי, המר שדי לי מאד. ובעת באה בשורתך הטובה כי לקחת לך אשה חמודה ויקרה כפי מעשיך, היי בביתי חשך צר ומכתי טריה עוד. וכמו נבואה נזרקה בפיך בפרט השנה אשר עשית שמה קומי אורי כו', כן אמנם אורך קם ואורי ושמשי בא בא. ומי יודע אם יזרח עוד. ובכל זה נספך נחמה הוא בכום יגוני, שמחת נפשך ואור רוחי, כה ילך ויאיר על ארץ צדיקים עד נכון היום. אחרי עברו ירחים והמדפים פה (ר' שמעון פריינד לא הרב רמ"ל אשר שרדתו בעיני הקהלה לא תתנהו להשים עין אף רגע על בית הרפוס) אף עלי

בדבר כרם חמד. החילותי לעבוד בו ולא שקטתי ולא נחתי עד גמרתי. לא לידה אחד ולא שנים הייתי נייעור, עד העלתי עלי לוח כל מאמרי וסדרתי אותם וכן את יתר המאמרים מהחכמים נוטעי הכרם. והנה זה יותר משני רוחים אשר נגמר. ומיהרתי למסרו אל המדפיס. ואמרתי אם יודפס הבוגען הראשון אולי אוכל לשלחהו גם לך, או לפחות להודיעך כי הילד המקוה זה זמן רב יחל לראות אור. אך גם תקותי זאת נשארה מעל עד היום. כמה טעמים ותחבולות מצא לו המדפיס להאריך עוד ימי ההריון. הניחו אצל הצענזור זמן רב תחת אשר חלקים הקודמים היו מונחים שם רק יומים או שלשה. ואחרי השיגהו מהכור ההוא עם השממות ומחקים אשר בהם יכאב לבי ביותר על הסיפור הנפלא והמועיל במכתבך אודות הוס ואנשיו, (*) (ונמתק מצענזור כפי דברי המדפיס אף אם ערבתי את לבי מראש למחוק איזה תיבות נחשדות כמו גלחים וכמרים ודומיהם. וזה אחרי אמר לי המדפיס כי הוא מסופק על זה הסיפור אם יותן עליו רשיון ועתה אני מסופק מאד אם היה מסופק באמת) הנהו כושך עוד התחלת הדפוס מזמן לזמן ומי יודע מתי וגם אם יודפס. לא ידעתי אם מצאת מקום להכיר דרכי המדפיסים כמוני אשר הכרתי ארחות דרכם בארץ מולדתי. והנה זה כאחד מהם. ואודיעך עוד כי עשיתי שני מכתבים על שני מכתבך הכוללים העתקות כ"י מגדולים. הראשון יבוא לפנייהם והוא כמו הקדמה לדעת קצת מעניני הגדולים הבאים בהם ואת פעולותיך היקרות בהעתקת דבריהם. והשני אחריהם מדבר על איזה ענינים הכלולים בהם. ושם גנתי על הראב"ע ז"ל אשר יסרתהו עוד הפעם בשרביט הזהב אשר בפיך. ונשמרתי מאד מדבר דבר נגד כבודך ח"ו היקר חמיר בעיני. והנה העת והעונה להניח הדבר הזה שוקט ודומם.

תודה רבה לך על רשימותיך מספר הערוך כ"י אשר הוכיח לך ה'. הערך שא החסר בדפוסים מאוחרים נמצא בדפוס משנת רצ"ב באותיות מרובעות. ואשמח על הצורות אשר נמצאו בכ"י שלך ואולי אצטרך עוד לאחת מהן. וכעת אשאלך על המלות בסוף ערך נער "כעין זה הפירוש יש בערך בקר מן הגאון" אם אולי חסרות בכ"י שלך, כאשר שיערתי עליהן (כ"ח ח"ו צד קס"ח).

ראה חיים עם האשה אשר אהבת כנפש אוהבך בכל לב ומכבדך כערכך הרם

הכותב פ"ק פראג יום ה' ואו ג' יום ג' ירח ה' אלה ו'ה נסים לפ"ק.

שלמה יהודא ליב כהן רפאפורט.

מכתב כד

ב"ה יום ג' ז"ך ניסן התר"ד לפ"ק פ"ק פראג

לכבוד ידידי הרב החכם הגדול החוקר הנכבד המליץ המפואר משורר להלל מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י.

רק אחרי עברו ימי החג גם כל עניניהם וטרדותם, שבה אלי היכולת להשתעשע עמך ידיד יקר, ועם בנך הנחמד האהוב כבר אלי מאד. ולוא היית

(*) כנראה היה הסדפס לח"ב נס' הליכות קדם ע' 79 (שזח"ה)

פעם ביתר עמי בימים האלה, כי אז נשאת לי בלי ספק על אחרו פעמי מכתבי לעת כזאת — . אחרי דרשתי בשבת הגדול כשעה וחצי ענין רחב בסניאו דהקדש חמץ ושחרור מפקיעים מידי שעבוד, אמרתי באגדה ג"כ דרוש ארוך. והקושב היה „לא במחיר ולא בשחר אמר ה' צבאות" (ישעי' מ"ה). ומנפשך תבין כי ה' ערוך נגד הנוגדים החדשים אשר יחשבו לתת שחר חלק מדתנו או כלה. למען יהפכו לב השרים והעם לטוב עליהם. ולא כן אמר הנביא על כורש, הוא יבנה עירי וכלותי ישלח לא במחיר כו' .

עוד לא חדלו מלבי רחשי תודה על דבר המתזור הנפלא אשר כבדתני בו וגם על העתקת הפיוטים אשר השאלת לנו עם מתברתך הנתמדה. ואמרתי להודיעך איזה דברים אשר בררתי לי אחרי בוא כנגד עיני כל האוצרות ההם. וארשום פה רק התולדות אשר הוצאתי לא ההוכחות באורך, כי היריעה לא תשפוק, ועציתי זאת רק למען תדע להכוך בטח בתקירותיך להלאה .

(א) על דבר אהיה כוננת. הנה בזה תצדק כי הרב בעל העיטור, ורבינו תם אשר ציינת הנהתו כיוונו לזה אשר שלחת עתה העתקתו. והוא מיוסי בן יוסי איש פרובינצי מחבר הפיוט הנפלא אהלה. אך לא אליו כיוונו בעל הזוהר פ' אחרי' והראש"ש (סוף יומא) ואבודרהם (החסר לפנינו) והב"י על טוא"ח (סי' תרכ"א) רק לזה של הספרדים הנדפס במחזורם עם כמה שינויים מאשר היה בב"י, והוא הקדמון הרבה לזה של יוסי בן יוסי ולכל סדרי עבודה אשר בדינינו. ומתברר בב"י . *

(ב) בסוף מתברתך התמודה אשר שלחת כעת תחליט מחדש כי הקליר מפומבדיתא (קרית ספר) ומזמן קרום לתש"ל, ובתשע מאות ועוד כיוון למאמר המדרש (ריש צו) וכו'. אשאלך עתה אם תשאר עוד עת דעתך זאת. ואולי ידפיס בן יודינו הרב החכם הגדול ר"מ זקש בשמך, ואז תכריחני להשיב לך בדפוס . (ה) כי לא לבד המכה בירבי אך גם התאר רבי לא נמצא בבבל. ונדוע הכלל כל רב מבבל כל רבי מא"י (ערך אביי). צא וחפש בכל תשובת רש"י שביחוסין אם תמצא כנוי רבי לאחד הגאונים והגדולים שמה. (ג) קרית ספר קרא ר"ח דרך מליצה בהספד לפומבדיתא. אך בין הגאונים לא נמצא מי שיקראנה כן. וגם לא נמצא מי שיכנה איזה שם חדש לעיר, רק בפרובינציא הסמוכה לאיטריא נודעים השמות קרית יערים לעיר נמש"י, הר געש למונטפליירה, ומגדל יריחו לעיר לינע"ל. (ג) המדרש (ריש צו) אשר הבאתי בעצמי בהוספות להערה 3 על קליר (והראביה החדש נגב ממני כלי מלחמה ללחום בהם נגדי לא אחד ולא שנים) אין לו יחס עם מאמר „תשע מאות ועוד", כי אם למאמר „בתשע מאות שהיתה שנאה נגילה מלהשמע" וגם שם קרוב אצלי שכיון לזמנו ואחו לשון המדרש רק דרך מליצה, כאשר הראתי שם בהוספות. ובאמת במדרש שם כתיב קרוב לתשע מאות שנה, וכן הוא האמת כי חשבו זמן בית ראשון ת"י כפי הרבה מדרשים וגם בתלמוד, ות"פ עד הבית הרי תת"צ. וקליר אמר בביאור תשע מאות ועוד. וכן דרך אחריו ר"ש בר יצחק לענין זמנו (כ"ח ו' צד"ח) אעפ"י שה"י בכמה שנים מאוחר ממנו.

והראב"ע ז"ל אמר בדרך זה "אלף שנים ועוד" (זולת ליום א' דר"ה במחזור קמחא דאבישונא). חוץ מהראיה הגדולה מן דרכי הלשון אשר אין כמוהם בפיוטי בכל, וגם משאר ראיות מוכרחות. יהי נא מטובך להודיע עוד מחשבותיך בזה לירידנו החכם ד"ר זקש, שלמה אהיה כעוטה על עררי חברי ואהיה מוכרח לדבר עוד הפעם על ענין נדבר עליו די והותר. ודע כי ירידנו זה יעזוב עדתנו למסכאוב לבי הגדול מאד ולמכאוב כל אנשי העדה כי נתמנה לרב ומוכיח בקי ברלין, ושם ידפיס חיבורו היקר פיוטים עם העתקותיו ועם מבא גדול בכמות ובאיכות. ותוכל להשיבהו דבר עוד הנה, כי ישאר עוד פה איזה ירחים.

ג) מעשה ד' שביום שנשבו בספינה ובהם רבי' חושיאל ור' משה ור' חנוך בנו וכו', היה בשנת תש"ך לא תש"ן כאשר הוא לפנינו בס' הקבלה לראב"ד. ובימי רב שרירא גאון" שם, פירושו בחיי הגאון ההוא, אך לא בזמן נאונות שלו רק בהיותו עוד אב"ד ע' סוף אגרת רש"ג. וזה ברור לאין ספק, ויצמח מזה כמה ענינים חדשים.

ד) כחבתי בכ"ח ז' (צד רס"ו) "ולא מצינו שיקרא אדם את בנו על שם אביו החי עוד" ע"כ. ועתה מצאתי שרצו לקרוא לנכד הרמב"ן משה בחיי רמב"ן. רק הוא רצה יותר בשם יונה (שו"ת רשב"ש סי' רצ"א) ובכל זאת אעמוד על משמתי בפירוש השיר "לרב יצחק נשיא כל הנסיכים". ובדבר ראיתי משירת ר"י הלוי על נשואי ר"י ג' מיגש, שכחתי כי ר"י הלוי חיבר ג"כ ציון על קבר ר"י אלפאסי ז"ל בשנת תתס"ג, הרים ביום סיני לך רעשו "והיא ממש השנה בעצמה ששיערתיו לזמן נשואי ר"י ג' מיגש. ועוד יש דפרש בתחלת ס' כיווי "שיש היום כמו ת' שנה" ר"ל שלא נשלמו עוד הת' שנה עד מלאת. וא"כ יתמעט יותר הסך "אחר חמישים". ויהי רק בן נ"ג או נ"ד. וזה קרוב אצלי יותר.

ה) ברבר הערתי לצד 205. אוכל לאמר שישו בני מעי כו', כי נתבררה רי אה"כ השערתו עד לאין ספק. אשר גסקלגס בסוטה שם הוא קאיום (ולפי הברת היונים גאיום) קאליגולא. יעויין מגלת תענית (פ"א) וקדמוניות לכן מתתי' (סי"ח פ"ח) והשלוח המוזכר שם במג"ת הוא פירונוס. ודברתי על זה באורך והסירות' כל הפקפוקים. ועכ"פ שם גסקלגס הוא מאז בכנינו לבנין שם א ס ו י ר ו ס. מן גאיום ג ס, ומן קאליגולס ק ל ג ס, ונשמטה רק הברת ל' השני' הקל על הלשון. ובכל זה לא כיוונו לזה בסד"ע רבה בסופו, ורק שם הוא בשיבוש.

ו) אפנה אל בנך אהוב לבי המשכיל הנחמד נ"י. אשריך יקירי! כי החילות באבי חלדך לחפש בעפרות זהב ולהעלות פנינים מעמקי נשיה. כן תוסף חכמה ודעת ולשונך תמהר לדבר צחות, למען תוכל להכות רשעי דורנו המואסים כל חמדת קדומים, ברוח שפתך. והיה צדק אזור מתניך והאמונה אזור חלצך. חגור חרבך על ירך גבור, הודך והדרך. והדרך צלח רכב על דבר אמת ועגנה צדק וגוי. ועל שאלתך בפירוש שורה אחת במצבה אשר צלחת למצוא, "מהר"ר אברהם אם כניו אביה" הנה פשוט בעיני, כי ר' אברהם זה חתם עצמו בחייו בראש' תיבות אבי ה, ר"ל אברהם בן יהודה, ואותיות י-ה הם תחלת השם יהודה. או נקרא אות ה' הלוי כי כמדומה שראיתי באיזה מקום שהיו בני מינץ ליום. —

אחי' מצאתי בתשובת מהר"ם פדוואה (סוף סי' קכ"ג) עכ"ל מורי חמי הגאון כמהר"ר אבי"ה מינץ ז"ל ע"כ. ומושכל המאמר מהר"ר אברהם, (כן אנחנו קוראים אותו היום) אז כנווי אבי"ה (הוא כינה עצמו בלא רבי) וזה ממש ההפך ממנהג אבי"ה שבימינו (ע' כ"ח ו' צד צ"ו).

ז) אערוך לפניך הרב שד"ל שני דברים אשר עליך לעשות אם תוכל. תעבוד בהם עבודת קדש, ותגדיל תועלת ישרון ותפארחך בהם ועמם. האחד. התאמץ לדבר על רב אחינו הנוסעים לאיטליא הדרומית, כי יתאחרו יום או יומים בכארי ובטארענט, ושמה יפשו מצבות עבריות או איזה העתקות מהן אם נמצאו שמה, גם אפשר כ"י קדמונים בבתי איזה יחידים, ונקל כי ימצאון כאלה אצל שר או כומר אשר לא ידע ענינם וערכם. שמה היו הקהלות היותר נושנות ומשם יצאו ד' השבויים המפוארים. ולא מעט גרויח בזה ליריעת תולדות עמינו — והשני כי תכתוב לתלמידך הרב המופלג החכם המפואר ר"ה קנטוני אב"ד בטורין נ"י אשר יחפש היטב בקובץ של ר' שבתי דונולי תחכמוני וצפנת פענח, במקום שמפרש ברייתא דשמואל ומאמר איוב (ל"ח). ויראה אם נמצא שם ור"א בירבי קליר זצ"ל פייט כו' (כ"ח ז' צד ס"ב) ועליך ביחוד מוטל הטורח הזה, אחרי החילות להטיב עמנו, להעתיק לנו דברי ר"י קרא המביא דברי ר' שבתי, וירדע כי ביד תלמידך היקר גוף הספר. ואם תרצה תבקשהו גם בשמי כן.

ח) עוד דבר גדול לי אליך. מעת הכרתיך וידעתך בשם, ככתה נפשי לדבר אתך פה אל פה ולהמתיק סוד עמך. ובעת פניתי לבא הנה חזקה תקותי לדלג על ההרים, לבא לאיטליא ארץ נושנת ולמצוא שם את שאהבה נפשי. אך לא לאדם הבין דרכו, כמה ענינים עצרוני עד כה ומי יודע אחרי מתי עוד? ולא אפונה כי גם לפניך כמה מניעות אשר לא יתנוך עבור גבול ארצך. ועתה הנה יש לאפן אשר אלי על ידי, כפי אהשוב, תוכל לנסוע לארצינו ולעירנו. כי נמצא פה עשיר אחד קצין עד אשר יעלה הוננו לערך חצי מיליאן רייגש כסף ק"מ, שמו ר' ליב דארמיצער, ורו בת מהוללה אשר בדעתו לתת לה חמישים עד ששים אלף רייגש כסף ק"מ, כאשר נתן לאחותה הבכירה לפני שנה. והאיש נוהג בדת ישראל ואוהב עמו, אשר יקר הוא בימינו, כי יתאחרו עושר ואהבת הדת אצל אדם אחד. והיה אם תדע שם עשיר גדול כזה אשר בדעתו ג"כ לתת לבנו סך כזה או מעט ממנו, אם בנו זה הוא מושלם באיזה ענין כמו דאקטאר דער רעכטע, או דער מעדיצין, תציע לפניו החיותן הזה. והוא ישאל על האיש הקצין פה וידע האמת. בתו הבכירה השיא לפני שנה לבן האדון עדלער פאן האפמאנסטהאל, בוויץ. ואם ירצה הבן המדובר משם לנסוע הנה להכיר את כל בית האיש ומשפחתו ומצבו הגדול פה ולגמור הדבר, יקחך עמו. ואולי תוכל להביא עמך גם בנך הנעים, ותגדיל עוד שמחתי יותר.

בדבר כרם חמד אשר נמזר זה כארבע ירחים הנה התעני המדפיס ר"ש פריינד באמרו תמיד כי ישלח לך בקרוב הבענען החסרים כך. אולם איך נבהלתי אחרי נודע לי בימים האלה כי לא שכה לך עוד. ועתה הנה כרמי שלי לפניך. אכול מפריו ושמה בו כנפש יודך ומכבדך כערך הרב.

ג"ב. הפויטים לא נעתקו עוד כלם מאתנו. ונשלחם לך בחזרה אי"ה עם תודה. —
בזו הרגע שלחתי הכרם ע"י הריליגאנץ, והאגרת הזאת ע"י הפאסט.
עוד שכחתי לבקשך אם תשיג איזה קובץ כ"י יהי מה תמחול להודיעני
בקוצר תכונתו.

מכתב כה

לכבוד ידידי ואיש בריתי הרב החכם הגדול החוקר המהולל מליץ מפואר
מזהר"ר שמואל דוד רוצאטו נ"י. שלום וברכה!

הימים ימי הנוסעות של אנשי ארץ מולדתי למקומות המים המרפאים בארץ
הזאת. וזה כמה שבועות אשר לא יתנו לי מנוח. עוד זה מתאחר פה עם בני
ביתו ומשפחתו, והנה זה בא עם משפחה חדשה. ובהם עשירים המכששים ירדות
וכבוד, ועניים השואלים חמלה ועזרה. ועלי היו כלמו כי אין להם פה מודע ומכיר
וזרתי. היום הזה ראשון להשקט מעובר ארח. ופניתי לירידי הרחוק במקום וקרוב
בלב. אך כמאז כן עתה כי אראה דבריך תתפעם רוחי. אפתח מכתבך בשמחה רבה,
וכבכורה בטום קיץ בעורו בכפי ארצה לבלעהו. אך עד מהרה תבא מעט מבוכה,
כי רוחך נע ומשנתה ררגעים, לא בירידות ח"ו. כי אם במנהג ארך להראותה
אם לרגו מעט בתחלה או באמצע למען תת עונג אחרי כן יותר בדברי חמדה,
כאלה האוהבים המתראים לעתים ומאשימים זה את זה בתחלת דבריהם על דברים
קטני הערך. כן אגרתך זאת תחלתה חשך ותלונה, וסופה אהבה ואמונה. אחל מן
הסוף אשר בו הודעתני, כי בת יולדה לך למיזם ולברכה בתוך ביתך. והיתה לך
ולרעייתך היקרה רמשיבת נפש ולכלכל את רוחך בנועם ובטחה, כי רוח חן נמשך
על פני כל ילדה יותר מעל פני ילד זכר, והוא יגרש כל ענן מעל פני האבות
ומקרבם, כזה המתראה עתה אם גם עב קטנה ככה איש עולה על פני ראש
דבריך. אמרת "אמת כי חרה אפי (קצת) בראותי אותך מפלפל ספסול בלתי ישר
להליץ בעד הראוב"ע בענין רס"ג". הנה אמת כי הפלפול ישר עכ"פ בעיני. וכבר
כתבתיו לך זה שנתיים ולא השיבות אז עליו מאומה. אך יונח כי הוא בלתי ישר
ועכ"פ בעיניך. העל כן יחרה אפך? ואם אשנה אתי תלין משוגתי. אך מה עשיתי
לך? וכי נגעתי ח"ו בקצה כבודך? ואמרת עוד "אם עוד אניף לכתוב על זה לא
בועם אניף ידיו" כאילו הוא לפלא גם בעיניך אשר תמשול בו עמך. ולמה זה?
ועל מה זה? אי מזה יבא הזעם? מאיזה רוח יעוף? ומה ישערהו ממקומו? עד
מתי יירידי תחליף גם רק בקרבך, מחוקקת בדיעות, עם מחוקקת וריב בין ירידים?
פלגות חקרי לב, בפלגות רגשות לב? — שאלת עוד "למה לא אחזה דעתי אף
אני? (בדבר הקרוי). ואני לא אדע הגם זאת היא בי פיקסע אידעע?" ומה זו
שאלה? וכי להפחידך באתי למנעך מדבר דבר, חלילה וחלילה? אך נסיתי עוד
הפעם להעריך לפניך גודל הריחוק הנמצא בהשערך, ע"י טענותי נגד הכנוי בי-
רבי והשם התמיד קרית ספר בחתימת איש, וכן לסתור ראיך מן תשע מאות,
ואמרתיו אולי בראותך עוד הפעם דברי, תסוג אחור ולא נצטרך לדין ודברים לפני
רבים, ולא יותר. ועליהם לא השיבות מאומה. רק אמרת כי הוא בעיניך מכלל
נמנעות שיהיו אנשי איברופא בימי הגאונים בודים להם לשון חרשה כלשון

הקליר אם לא למדו מהגאונים עצמם או מחכמי ישיבותיהם. ואני אומר על זה. אם הוא מן הנמנעות שיהיה אדם בודה לשון כזה רק בימי הגאונים, יותר ויותר הוא מהנמנעות שיהיה בודה אדם לשון חדשה בימי הגאונים וגם בארצם ובישיבותיהם, אשר נודע כי לא כתבו כן חכמי הארץ ההיא מעולם, מן תקיעתא דבי רב, ותפלת ותודיענו, והספרים הנמצאים במו"ק, עד פיוטים הנודעים מזמן וארץ הגאונים, אשר הניא, ואשר בגלל אבות, ואתה מבין תעלומות לב, לא אחד בהם כדרכי לשון הקליר. וגם החתימה חזק אשר הוא מנדג רומי לדעת, וגם שם המקום בחתימה לא נמצא באחד מהם. אך באיטליא היתה נמצאת רק המחברת מר' מנחם בן סרוק (פרחון בהקדמתו) ושם הלימוד כביאור רחב אודות השרשים בעלי שתי אותיות. וממנו בנו כן הפייטנים וכמו שכבר העיר הראב"ע ז"ל מזה בתחלת ספרו שפה ברורה. ויש לפנינו ג"כ מר' שבתי דונולו חתימה עם מלת חזק ושם עירו וכן ר' נתן בעל הערוך עם מלות בירבי וחזק. כל זה אומרה ואמרתי מעין זה רק דרך עצה והערה, לא שתהיה בלבי איזה תנואה נגד רצינך בדבר הזה. ובאמת לא ידעתי ולא אדע עוד גם עתה מה דעתו של החכם זאכס אם להוציא לאור דבריך ואם לא. וכפי אחרשוב גם הוא בעצמו לא גמר עוד בלבו מה לעשות. אך ידוע חדע באמת ובחמים ובשמים עדי, כי אני לא אפעל בזה מאומה לעצור דבריך — נבא ליתר הענינים בטוב לב וביושר.

א. יוסי בן יוסי בעל אהללה, כבר הראתי בתולדות קליר שמדבר תמיד רק ממלכות רומי ולא מאומה ממלכות ישמעאל. והנה הספרדים היה להם מעולם סדר עבודה אשר להם עוד היום, כאשר הראתיך מדברי הזוהר והרא"ש ואבודרהם. וזו של יוסי בן יוסי מובאה רק מצרפתים, מר"ת כאשר הבאת, ועוד באיזה מקומות בתוס', וביחוד מבעל העיטור איש פרוינצי, והלשון צה מאד מבלי חרוז שוה הברה, לא כדרך הצרפתים הצפונים ולא כדרך הספרדיים. וסדר עבודה של הספרדיים קדמון הרבה ממנו, ועוד אראה זאת א"ה באריכות.

ב: ג אודות קליר כבר דברתי — ג. מעשה ארבעה שבועים שהיה בשנת תש"ך, לא כמה ששלחת לי מצאתי זאת, רק מעת החילולי מחדש לעסוק בזמנים וענינים ההם ע"י המחזור הנפלא ששלחת לי. ואולי בקרוב א"ה תראה הראיות המוכרחות בקאלענדער הנדפס בוויין מאדונים שמיד ובוש. ואמרתי להודיעך מזה בקצרה רק למען חדע אם אולי יולכך רוח חקירתך בזמנים ההם.

ד. כאשר הודעתך, אודות נסקלגס ושמת אני כי מצאו דברי חן בעיניך. ה. הלמות השמש על ראש בנך היקר הלמה את לבי, שלמה יחרף נפשו עד כה לעמוד כחום היום זמן רב במקום אין צל? כל עניני ישראל ודרישותם יבקשו חיינו ושלומנו. וחי בהם כתוב על כל אלה. בן אהוב ונחמד! השמר ושמור את נפשך מאד, כי איש סגולה אתה לישראל, ולמועד שמור לך לאמר עבוד בעדנו והיה לנו למגן ולמחסה מזרם הזמנים ומשוט שוטף כי יעבור! עמוד גם אתה על התורה ועל העבודה, ואל תרפה משקוד על ספרי התורה והחכמה, לדעת ולהבין את הראוי לעשות ואשר נעשה מספר הימים, אך אל תחליש גיוך ח"ו בימי נעורייך. פרח נטע שעשועים, פרח, למען תהיה לגמן אדרת המשמח אלקים ואנשים. — ובדבר לוצאטו מצאתי רק אחד עוד, ר' של ה לוצאטו חיבר שיר על ביאור ספורנו לתורה הנדפס בוויניציאה שנת שכ". והטעם מן לוויין. לוחמיאה,

נראה קרוב. ועוד לא השנתי הספר „ארכיב פיר געשיכטע ווין 827, ואולי אשינה בקרוב א"י"ה ואודיע את הנמצא שם. אמנם עיינתי כאשר רשמת מהקדמת צמח דוד מהתפוחים, וראיתי שקורא אנשי משפחתך בני לוציאטא ומציין אחד מהם הקצין חשוב ונורא כמ"ר יצחק בן החכם כמה"ר לוציו ע"ה. נראה קצת שעל איזה אב קדמון הנקרא ר' לוציו, היו נקראים יוצאי חלציו בני לוציאטו. והנה לוציאטו שם רומי ובאיטלקית לוציו, אך לא מצאתיו עוד ליהודים. ואולי הוא העתקה משם אורי או לפידות. והבן הנחמד יעיין על כל זה ויודיעני אם ומה ימצא בזה. — ובדבר רפאפורט, נראה כי בעל מנחה בלולה ובעל עובר לסוחר אחד הוא בעיניך. ורא כן וואלף סי' 115, 1433, 1452. בעל מנחה בלולה וצננת פענה שמו ר' מנחם בן ר' יעקב כהן מפירטו. ובעל עובר לסוחר, ר' מנחם ציון כהן, ואולי סברתך נכונה יותר בזה. והספרים אינם בירי, ואתה עיין עליהם והודיעני. והשערת הבן הנחמד בענין רבא, רפא. ועורבים מושכלת וגם נראה קרובה. ועתה אודיעך הסיפור הנסיי המפורסם אצל בערי משפחתנו. אומרים שיש להם בקבלה. עת היו עלילות דם בפסח מצויות יותר, והערלים השליכו פעמים הרבה איזה ילד מת אל תוך חצר ישראל, ואח"כ בקשו ומצאו והרגו ר"ל, והיהודים היו נשמרים מאד בחדש ניסן והיו נזהרים לסגור כל חדר אך התנורים הם פתוחים תמיד לצד חוץ בארצות הקרות להשיק שם ולהחם הבית. ושם השליכו פעם ילד מת, וכאן ג"כ רחפש שם בליל פסח, ונעשה גם ומצאו במקום הילד תרנגולות מפוסמים הנקראים בלשון אשכנז רעב-או רעפהינער, ובלשון רומי פערדיקס, והיהודים בפולניא קורין אותם עוד היום ראפהינער, והוא עוף כשר. והנה בזה יתאחדו לנכון רפא ורבא, ולא כן במלת רבא על עורב שלא נמצא ממנו רפא. אך שם העורבים מסכים בכל זה יותר לשם * רבא. וצריך לעיין הישב בצורת * העוף שעל הדגל אם איננו רעכהוהין, ואז יהי * כנוי עורב רק מקרה. ואם נניח ספור הנסיי על העורבים נאמר שבאו עורבים ואכלו את הילד ולא נשאר ממנו מאומה ויתפיש לנכון שם עורבים למשפחה. אשר לא תכנה עצמה כי אם לשבת, — ומימי לא ידעתי כי יש למשפחות ישראל דגלים עם תמונות כמו לחורי האומות בלתי אשר שמעתי ממך היום.

ו. שכחתי להעיר בקודמת כי קראתי במכתב עתי (מאנאצין פיר דיא ליסעראמור דעס אויסלאנד נומר 144 1 דעצעמבר 843 עד 574) כי יש מוזעאום בעיר קאגליארי ובתוכו הרבה קדמוניות פהעניקים וקרחגייס, וגם כתובות (אויפשירסמען) ברשונות ההן. ועוד טאליסמאנע בלשון עברי ובלשון ערבי ע"כ. — והנוסעים גם רמו"מ גם לשעשועים לבארי ומארענט או לקאליר. אולי ימצא בהם בכל זה אחד אשר ימלא בקשתך להתאחד שם איזה שעות ולהעתיק איזה דברים. וגם הוא יעשה זכרון נצח לשמו. — וידעתי היטב כי אין ביד מהר"ר הלל קנטוני סי' דונולו רק חשבתי בחפזון כי הוא באוצר שורין. אכן גם בפארמא, יוכל עוד הפעם לעיין איזה ממכיריך המבינים ואולי יהיה מהר"ר הלל בעצמו עוד שם.

ז. עצתי אמונה כי תחן להר הזהב ממעשי ידיך היקרים ואל תמנע טוב. אך בזה לא דבר נכונה באמרו כי בעבור אשר ידפס הכרם במקום אחר לכן אחרל להיות מנוטעיו. ונהפוך הוא. לא אביתי לנטוע עוד למען לא יהי' לי עוד דו"ד עם המדפס ר' שמעון פריינד. ולא ידעתי עד שמעתי ממך כי בדעתו להדפס במקום

אחר. ואני רואה עוד האיש הזה הר הזהב מתפש עלילות נגדי למצוא לי איזה עון ולעמוד כמתרגו. כן כתב להחכם דר' זאנץ, אשר נשגב ממנו לא יוכל להבין מדוע לא רציתי לעמוד בעבורו פה נגד המדפוס אשר הרע עמו באמת והחליף את משכרתו עשרת מונים? והוא (ה"ז) יודע בלבבו כי לא אוכל לעשות מאומה עם שום אדם מפה נגד זולתו מעיר אחרת, ואף כי עם זה המדפוס אשר את נפשי לא יכולתי להציל ממנו והצר לי בכמה דברים, ועוד גם עתה. ואתה ראית איך נרג עמו בהסרת הדף הפסוק כמה פעמים הבטיח לחתוך אותו הקונטרס, ורק להשקיטני על רגע ולהתענותי ועד עתה הנהו נותן לכורך כל הספר עם הדף הפסוק וסומך עליו אשר יקרא את הגדפס מטה, והוא לא יקרא רק יכרוך את הכל כאשר יבאו עוד כמה כרכים לנגד עיני עם הדף ההוא, מלבד אשר שחת. והודעתני כל זה להר הזהב. ובכל זה נכפן בעיניו אשר אהי עומד עוד בעבורו כעמוד ענן לקבל בליסטראות של המדפוס הזה? אכן כבר הרגלתי בתואנות בדויות כאלה נגדי מזה ומזה אשר הם מעלי דעי. יאסט כתב בארענט אגרת גדולה אשר בה רוצה לכסות מערומי זדוניו ושגנותיו, וכמתנצל על התוליו לא בצדק, אמר כי אז בעת כתב כגלתו היה לפלא בעיניו עת ראה כי כתבתי מאמרי הראשון בכרם הר' על דבר מלכי רומי, מבלי אשר קראתי אז בשום ד"ה לרומיים, ועל זה הודתי עתה בעצמי בכרם השביעי? הנשמע שקר כזה? וכזה רוצה רק להתח מחדש, להתכבד בקלוני למען הגדל את נפשו בעני הנכרים אשר רק זאת כל מנמתו בעולם. ובאמת אמרתי (צד קמ"ד) כי היה חסר לי רק הקובץ מן סקריפמארעס סעקס לבד. אכן מי הישר אשר יראה מאמרי בכרם הרביעי יוכל דאמר שקר כזה ברבים, כי לא קראתי אז שום ספר ד"ה לרומיים, אחרי אשר כמעט בכל סימן שם נדבר ממלכי רומי וקורות מלכותה וארצותה, וכאלה וכאלה כזבים אשר הרבה. ואני לא אחוש כעת מאומה לאשר יתעה את הקוראים המזורים. ותשפוק לי צדקתי אשר תענה בי לכל קוראים משכילים מאחינו ב"י. — אכן מהר הזהב אסוג אחור על איזה זמן עכ"פ. ורק דבלתי תת לו מקום לתואנות חדשות אשר כפי הנראה, ירצה בהן עתה וילחם גם נגד ריחים סובבים ברוח אם לא ימצא אנשים וענינים

אחמול בא לעיני מכתבך הקטן על דבר הב"ה יוסף כהן. והנה זה האישן מעשהו רחוק מעירי. ובכל זה כפי יכולתי לדעת ממנו עד כה, הוא איש עושה מלאכת המסחר באמונה ובאומנות. ובנקל יכלכל נפשות ביתו. ואמו תחי' הקרובה לעירי, היא אשת חיל ומכלכלה את נפשה בכבוד בחנות אשר לה. ולה עוד בן אחד אשר הוא ארצט, והוא ניכר לי יותר בשמו, וידעתני כי אדם חשוב הנהו.

ה' יברך אותך ואת בנך המשכיל הנחמד נ"י, ואת רעיתך היקרה עם יתר בניך כתפלת יודיך אוהבך באמת ומכבדך תמיד כערכך הרם.

שלמה יהודא ליב כהן רפאפורט

יום ו' עש"ק י"א תמוז ה'תר"ד ל"פ. ס"ק פראג.

מכתב ב"ז

ב"ה

לכבוד ירדני הרב החכם הגדול ההוקר המהולל המליץ דמסואר כש"ת
מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י .

אחרתי להשיב על מכתבך הנחמד מן כ"ח אלול, מפני כמה ענינים עברו
עלי מאז ועד היום. ומתם מכאוב הצלע איזה שבועות אשר לא נתנני לכתיב
מאומה וגם הקריאה בעיון הכביד עלי. ות"ל הוקל מכאובי הרבה אך עוד לא סר
וחלק כלו. ומלבד טרדות החגים בתחלה, באו אח"כ בני וחנני נ"י וישבו אתנו
שבועים — בשבת תנוכה זה דרשתי נגד אסיפת כמה אנשים המכנים עצמם רבנים,
והתירו נשים נכריות והניחו השאלה "אך להסכים השבת עם החיים" [היינו להתיר
כתיבה וכישול וכדומה] על אסיפת שנה הבאה. והאנשים ההם הולכים ופורצים
יום יום בחומת התורה והדת, ומראים בעליל מנמתם להאבד שארית ישראל ח"ו.
וקצת מההמון תועים רק בחשבנם אותם לרבנים ומנהלי העדה. ולכן חשבתי את
הדרשה הזאת לצורך גדול, להאיר את נכליהם מכל צד, ות"ל הוטבה גם כעני
הפוסקים או העומדים לפסית על שתי הסעיפים, והורו לי על כל דברי — ועתה
פניתו אליך ירדני וירדני עם קדוש, להנפש מעט ממצוקת לב על הנכדה אשר
נעשה עתה בישראל. בא עמי אהוב נפשי! ונתחנא באחד החדרים ונדברה וירוח
לנו, על קדמוניות אומתנו, אשר מפי זרעינו עד עולם לא ישכח, והכלבים יחרצו
לשונם וינבחו. — וזה יזכרני בכנך הנחמד השנון נ"י אשר נתן ה' חכמה
ותשוקה בלבו להיות לנו לעזר בדרישת קדמוניות. לכה אתנו עלם משכיל,
והיה הטוב ההוא אשר ייטיב ה' עמנו והטבנו לך, מלבד אשר ייטיב לך ה' כפלי
כפלים אך צר לי מאד, כי עודך מחזיק בדרך, בלי לשמור חי"ך ובריאותך,
ולחקרים יגיעתך בתורה וחכמה על חי"ך, ובאמת חי"ך קודמים. ואם לא עכשוו בימי
בחורותיך תשים עין על כחות גופך, אימתי? ועוד יבאו ימי היגיעה ככמה דברים
אשר אין לך בהם חפץ. זכור דברי הרמב"ם ז"ל המתקיים וראוים למי שאמרם
(רפ"ב מהל' שבת) "הא למדת שאין משפטי התורה נקמה בעולם אלא רחמים
וחסד ושלוש בעולם" וכו'.

א) ואורות דברי הראב"ד על רב שרירא, השכלת למצוא אילו היה הדבר
כאשר היא למראה עינים. אך באמת לא כן הוא יקירי צעירי! ישם בראב"ד יש
ט"ם מוכרח והתיקון קל וקרוב, כי מ"ש אצל רב אהרן הכהן "ומת בשנת ד"א
תשי"ב ואחריו ר' נחמיה ה' שנים צ"ל ומת בשנת ד"א תשי"ב ואחריו
ר' נחמיה ח' שנים וזה ממש כדברי רב שרירא באגרתו שמת רב
אהרן בשנת רע"א [לשטרות], ולפי חשבון הראב"ד בהוספת ג"א תמ"ט, עולה
ד"א תש"ד לבריאה. "ובשנת רע"ט אפתמיכי בנאוונת" כפי דברי רב שרירא עד
עצמי, ועולה אל ר' נחמיה שלפניו ח' שנים היינו מן רע"א עד רע"ט. ואין שום
סברא ולא איזה מקור מתעה שיעווב הראב"ד דברי רב שרירא על זמנו של ר"ש
בעצמו. וכל דברי הראב"ד מקידם ישם הולכים רק על הסדר של אגרת ר"ש. והוא
מסיום שם "ובשנת ד"א תשכ"ח היה רב שרירא לגאון ובשנת ד"א תשנ"ה היה
רב האי לגאון. ובאונותם היתה ע' שנה, רב שרירא ל' שנה ורב האי מ' שנה"
ע"כ ואין לך דבר מכוואר מזה. ומ"ש אביך הרב נ"י להגיה במקום תשי"ן תשי"ו,

הנה כפי הראתי אך למותר הוא להרחיק בתיקונים, כי הראב"ד כתב „אם פחות מעט" ותשי"ו פחות מעט מתש"ך. אך הריחוק הוא עוד באשר כפי הנראה לא היה רב שרירא לאבי"ד עד שנת תשי"ט. ולכן חשבתיו גם אנכי כי אין זאת העקספערדיציאן הנזכרת בקאנדע, רק אחרת מאוחרת, וכאשר יסיים עתה גם אבי"ד הרב נ"י. ועוד זאת תדע כי חכם אחד יהודי מברלין ושמו לעברעכט, הקדימני בהשערה זו של תש"ך במכוס תש"ן. באחת ממחברות העיתות היוצאות שם לאור כלשון אשכנז. ואני באמת לא ראיתי המחברת ההיא בעת כתבי מאמרי בקאלענדער וגם לאבי"ד הרב נ"י. וזה איזה שבועות הודיע בזורנאל „אריענט", כי דבריו היו קודמים בזה לדברי. אך מבלי לחשדני כי בשאט בנפש דקחתי לי ח"ו מציאת זולתי. והנה הביא גם הוא ראיותיו מומני המלכים אך לא מר' חסדאי ור' הונך. ועכ"פ לו ראוי הקדימה. אך את זה חזיתי נ"כ אח"כ ממנו במחברת מאוחרת, שמצא בספרי הערביאים, כי האדמיראל של העקספערדיציאן המוזכרת בקאנדע, היה שמו בן רמאחין, וט"ס בראב"ד שכתוב ב' פעמים דמאחין בדל"ת. ועכ"פ זה יחזק מעט ההשערה כי שילוח הספינות אצל הראב"ד ואצל קאנדע, אחד הוא. ועדיין יש לפקפק, אם לא הממונה ההוא בעצמו נפקד ללכת בזמנים שונים, כמו שאנו רואים עוד היום כן. ונשאר זה לבד עוד בספק.

(ב) ידעתי מקדם כי המדפיסים עשו להם חותמות שונות בשערי ספריהם. אך מחותמי המשפחות לא ידעתי עד כה. וברבר מנחה בלולה ועובר לסוחר, הנה נכון לברר את המוקדם בזמן משני אלה ולחקור אחריו מאין מוצאו ומובאו, כי אצלי איננו ברור עוד על פורט שהיא פיורדא. — ובדבר השם לוצאטו, הנה עוד חנוש ההשערה על שם ר' לוציו אבי המשפחה. ובעל צמח דוד יקראנה עוד לוציאטו, וזה ירחיקנה מן לוצאציו ויקרבנה אל לוציו. הרא דבר הוא?

(ג) הודיעני אז הרב החכם ר' זקש בזמנו, מעסקכם הטוב והמועיל לתקן ס' שערי צדק המשובש מאד בדפוס, מתוך הכ"י. אך שנינו חשבנו תיכף כי אין תקוה כעת להדפיס פה הספר אצל ר' שמעון פריינד. זה האיש צועק כל היום כי אין ברכה בספרי ישראל ובכל אשר ידפיס מהם יפסיד, כי אין קונה. והנה גם בכרם חמד אשר תעודתו לפני קוראים שונים בדעותם ומעורתם, יאמר כי הפסיד הרבה. ובאמת ידפיס עתה רק ספרי נכרים בל"א. ולא נשאר לו שום עסק בספרי ישראל, רק בש"ס קטן אשר יגמור, ומלבד כל אלה מי יפנה עתה אליו בהדפסת ספרים, אשר כרנע ניתן הספר בידו, ימשול בו ובנותנו בחזקה, מבלי פנות מאומה אל אשר נדבר והותנה והיכפל כמה פעמים? ולכן נחכה עוד בדבר הזה. ואולי יבא איזה זמן הטוב לזה ולא נאחר להשתמש בו.

(ד) בכל סליחות אשר לפני מדפוסים אשכנזי ופולניא כתוב קץ ותכריז לַשְׁבִי עִמָּךְ. וכן הרגלתי לאמר מנעוריי. ואין לפני סליחות שר רז"ה לעיין אנה ראה לַשְׁבִי פִשְׁעֵךְ?

(ה) ר' יצחק ברי בנימין ור' נתנאל ברי יוסף ור' אליהו שנישרף לא נודעו לי עד כה. אך משפחת הפיצני. כמדומה שראיתי באיזה מקום.

(ו) ושמתי את הראשון באגרתך לאחרון אחרון הכיב באגרת. בדבר שאלתך למה לא העמדתו זמן מות אדוננו רש"י ז"ל? הנה הקדמתי כי כמה אנשים ועינים אשר היו ראוים לציין, ולא יכולתי רק בעבור כי לא נתברר לי היטב השנה

בפ"ט. וכן חשבתי אז על שנת מות רש"י ז"ל. אך אח"כ עלה ברעיוני כי אתה נכתב באיזה מקום את אשר מצאת על זה באיזה כ"י בכי"אור. אך לא אוכל עתה לזכור אם יחדת הדבר אלי באיזה מכתב, או הדפסת זה כבר באיזה מהכרמים או במקום אחר. ולכן שאלתי ובקשתי ממך ידידי ואהובי, כי תמהר ותודיעני זאת באר היטב. ואמרי "תמהר" הוא בעבור כי המדפיס בוויין אץ עלי כבר לשלוח לו איזה דברים לקאלענדער של תר"ו, אשר ברצונו להוציא לאור תיכף אחר הפסח א"ה. והסידור וההדפסה צריכים שיקדמו עוד יותר. ובדעתי להוסיף עוד אי"ה איזה ענינים ואנשים מצוינים. ומי לנו גדול מרש"י ז"ל? ותחפש עוד את אשר נודע לך מזמני אנשים וענינים מצוינים, והיינו מפ"ט השנה. וכך תהיה צדקה. ואזכירם כולם על שמך כאשר ידעת מנהגי. היה שלום כנפש אוהבך מלב ומכבודך כערכך הרב דורש שלומך ושלום ביתך וביחוד שלום בנך בכורך המשכיל נ"י בלב ונפש.

שלמה יהודה ליב כהן רפאפורט.

פה פראג יום ו' זאת הנכת הבית שנת ארבע חיים למעלה למשכיל לפ"ק. ושלום לתלמידך החכם היקר כי משה הלוי עהרענריך נ"י.

תשואת הן לך ידידי על כי עמלת ועלה בדרך להשיג למעני הקונטרסים מטי' פחד יצחק עד סוף אות מ' והמחיר סך 2.40 fl לא ערבתי עוד לשלוח רצונו באגרת. ותוכל להראות הסך ההוא על האדון בוש בוויין אשר ישלמהו בהגיע הקונטרסים לידו. ואם אין דרך זה נכון לפניך, אהיה מוכרה לשלוח המחיר ע"י אגרה. אך זכור אל תשכח את אשר ציינתי כמה פעמים כי יחסרון לי רק הקונטרסים מדף ק"ם ואילך והיינו הדף ק"ם ישנו בידי. והוא באמצע ערך מעביר נח לה- המודעה על גמר הספר התאחרה לכא ליד. והנני נכון לקחת כל קונטרס כאשר הושט מהמדפיס. אולם איך יבואו לידי ואיך אשלם המחיר? ולמה לא הפקיד המדפיס עכ"פ איש א' בוויין, לשלם אליו ולהשיג ממנו הקונטרסים? איך שיהיה שאלתי גדולה כל תחדלו להעמיד שמי בין החתומים. הוסף חכמה ודעת והיו ענין רואות את מורך, ובדרכיו תלך ואת משמרתו תשמור. ונתן ה' לך מהלכים מעלה מעלה, כי לב מבין בקרבך, ונכון לקבל גם לחדש כל דבר טוב ומועיל.

שניאות להבין

צד	57	שורה	21	מצחן צ"ל מליין
"	66	"	13	מלמטה באתי צ"ל באת
"	73	"	18	ודרכים צ"ל ודרכים
"	"	"	6	מלמטה שירוחו צ"ל שרשמו
"	"	"	5	ויגיעו צ"ל ויגעו
"	74	"	6	למעלה Matres Lectionis צ"ל Malus Latiosni
"	"	"	17	למטה וירד צ"ל וירד
"	75	"	13	מלמטה אולי צ"ל אילו

צד 76	שורה 16	ממעלה בכסל צ"ל בכבל
77 "		בהערה תחת וכרמל צ"ל לכרמל
80 "	16 "	למטה בפצימת צ"ל בפנימת
" "	11 "	מאתרים צ"ל מאמרים
89 "	19 "	מלמעלה תנ"ך ממכירנו צ"ל תנ"ך : בומכירנו
91 "	15 "	הכסך צ"ל הכסף
98 "	4 "	Lectionis deitionis צ"ל
107 "	6 "	הק' צ"ל הן
106 "	13 "	מלמעלה דרכו צ"ל דרכו
131 "	5 "	למטה דיעם " דיעה
133 "	5 "	למעלה ת' רבו נם צ"ל בשנם
134 "	6 "	למטה למכתב כ"ה צ"ל למכתב י"ד
135 "	6 "	הארה " מאוהבת : צ"ל הא'שה " ואוהבת
137 "		שורה אתרונה לקשר צ"ל לך שם .
140 "	2 "	בסינאו צ"ל בסינאו
" "	7 "	וכלותי " ונלותי
141 "	20 "	כזורי " כוזרי
142 "	23 "	לאפן אשר אלי צ"ל אופן אשר אורי
" "	4 "	למטה התעני צ"ל התיעני
142 "	7 "	למעלה הנוסעות צ"ל המסעות
144 "	12 "	למטה יולכך צ"ל יוליכך
146 "	11 "	למעלה והודיעני " והודיעני
146 "	13 "	רעני צ"ל דיני

S. L. RAPPOPORT'S

hebräische Briefe

an

S. D. Luzzatto

(1833 — 1860)

Mit Anmerkungen von S. J. Halberstam nebst
Einleitung von Dr. A. Harkavy.

Herausgegeben

von

Eisig Gräber.

ZWEITES HEFT

PRZEMYSŁ

DRUCK DES GR. KAT. DOMKAPITELS

1885.

אגרות שיר

אשר הריץ

הרב שיר ז"ל אל רשד"ק ז"ל

(משנת תקצ"ג עד שנת תר"ך)

עם הערות הר"ר שוח"ה נ"י ועם מבוא והערות הרא"א הרכבי נ"י

הוציא לאור

שאלתיאל אייזיק גראָבער

מחברת שלי שית

פרועמישל

שנת תרמ"ו

KAUFMANN
DÁVID
KÖNYVTÁRA

B. 24. 3.

אגרות ש"ר

Hebräische Briefe

אשר הריץ

הרב ש"ר ז"ל אל רשד"ק ז"ל

(משנת תקצ"ג עד שנת תר"ד)

עם הערות הר"ר שזח"ה נ"י ועם מבוא והערות הרא"א הרכבי נ"י

הוציא לאור

שאלתיאל אייזיק גראָבער

מחברת שלישיית

פרועמישל

שנת תרמ"ג

S. L. RAPPOPORT'S

hebräische Briefe

an

S. D. Luzzatto

(1833 — 1860)

Mit Anmerkungen von S. J. Halberstam nebst
Einleitung von Dr. A. Harkavy.

Herausgegeben

von

Eisig Gräber.

DRITES HEFT

PRZEMYSŁ

DRUCK DES GR. KAT. DOMKAPITELS

1886.

מכתב כז

ב"ה

לכבוד ידידי אהוב נפשי הרב החכם הגדול, החוקר הנפלא, מליץ מפיאר משורר הלל, דורש טוב לעמו ועובדו בכל לב ובכל נפש, כ"ש מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י.

עלי לשלם לך הרבה תודות, והן עמוסות עלי מאד, על דבר אגרתך החמודה מן כי טבת והרצוף בתוכה הקדמה הנדפסת מאבי המשפחה רפא או רבא פורט, וביותר על דבר חק ראשון ממחזור בני רומה, והקונטרסים האחרונים מס' פחד יצחק, וקטן היה בערכו מחיר הפיאכט אשר שלמתי מפאדובה עד ווין ומווין עד פה, נגד השמחה הגדולה אשר נתת לבני באלה הספרים. ולא אוכל להשאיר עוד הוצאתיך על קונטרסים הקודמים מס' פחד יצחק ועל האחרונים, עומדות כתובות לפני. ורצפתי פה fl. 5 ואם מעט, אחלי אהוב נפשי, אל תכלם מהגיד לי ואשלח עוד בתורה רבה, כי לא נכון לפני גם לפניך, אשר עם רב הטורה תוציא גם כספק, ואתה צריך עוד הרבה לזה היקר המדומה היותר נחוש בהבלים אשר ברו להם בני אדם מאז סרו מנתיב הישר ובקשו להם חשבונות רבים. ה' ירבה ביתך והוצאתיך כפלי כפלים ושם לוצאטו יאיר עוד ממך והלאה, הולך ואור עד נכון היום הגדול, אשר אתה עליה על שמי משפחה זאת המפוארה בישראל, ככב חדש מזהיר ומתנוצץ לשמחת כל ישרי ונבוני לב.

תשואת חן על דבר הרשימה משנת מות רש"י, אף אם לא אשלח בשנה זו מאומה אל היאהרבוך בוין, וזה רק מאשר אין לפני נושא מיוחד ונכון למחכת כזאת אשר לא בחקרי לב הרצה להתראה, כי אם במליצות או בשורות פשוטות ומאמרים נמרצים. וכבר אמרו על מאמרי משנה העברה כי מחקרו רב מאשר יכון אל מחברת כזו. אך בכל זאת נשאו לדבריו, כי מענין חכונת הקאלענדער היה. ועתה אין לי בזה חדשות ידועות רק מות רש"י ז"ל. ושריפת הש"ס בשנת שו"ד לא הייתי שולח גם אילו כתבתי מאומה, כי רעות זמננו ודורנו וארצותנו הן כנגד סיפור דבר כזה ברבים. רבנים רשעים יעיוו פניהם לאמר פפה מלא, רק התלמוד היה בעוכרנו (ח"ו), והשחית כל מוסר ומרות ישראל בפנימת האומה וביותר נגד עמים אחרים. ועתה ישישו כי ימצאו קבר ח"ו לאשר מאסה נפשם, ועד מהרה יאמרו כי הטיב והשכיל לעשות הגזר שרפה כאשר השכיל או הסכיל לעשות יהויקים במגלת ירמיהו. ויש גם מושלים רשעים אשר ישמעו לדבריהם. לכן אמרתי תהי האש ההוא עוד עצורה בעצמותנו, ולמועד נכון נדבר מזה עת נדע תועלת ההודעה ולא נדאג היוק ח"ו. —

ר' יצחק הישראלי אשר בקירוואן, איננו בלי ספק אצלי, ר' אדונים בן חמים הבבלי או המזרחי כפי אשר נקרא בפי הראב"ע ז"ל במקומות שונים. וידעת עוד כי צפון אפיקא ה' נקרא אז כפי הערביאים ויהודים אשר בנייהם, ארץ המערב והיהודים משם מסתערבים, והראב"ע בעצמו קורא (בריש מאונים) את ר' אדונים בן לברט אפאס וגם ר' יהודה חיוג אפאס בשם מערבי, אחרי קרא למעלה את בן חמים ככנוי הבבלי. והישראלי לא נודע בשום מקום ודא מובא למדקדק.

וגם אם נחשוב בן תמים שם כי הוא הישראלי מקירוואן יהי כל סדר הומנים מכולכל, כי אחריו מביא ר' יהודה בן קריש וכן סרוק אך כפי האמת מביא תחלה את המזרחיים, ומתחיל סדר חדש של המערביים מבן קריש וכלאה. ודמיון שני יוסף בן שמעון במקומות רחוקים כרחוק מזרח ממערב לא יתענו. וקירוב עוד אצלי מאד, כי בן תמים הוי אצל היהודים בין הערביאים, כנוי מורגל לשם יצחק על שם אביו אברהם בתורה שהיה נקרא תמים. וכן קראו לרוב כנוי. אבו או בן על שם בנו או אביו כפי הנודע בתנ"ך או בקירות עולם, ודבר זה הוא נכחן וברור. והחכם שמינישניידער כתב על זה מאמר מיוחד, והוא אשר בצרור כתביו או ספריו, אשלח עתה אנרתי זאת, איש נכון יודע היטב עברית וערבית ודורש קדמוניות ישראל, וראוי לקרבהו א"כ נשאר רק השם אדונים, ואולי גם הוא רק כנוי לכל שם יצחק אף אם לא אדע עוד הטעם. ועוד קירוב שהראכ"ע קרא בכונה לבן תמים זה הבבלי או המזרחי להבדילו מהישראלי שנקרא בן אך הוא מערבי, ואקוה הסכמתך לכל זה.

צד לי כי לא נמצא אצלך הציטטירפט פיר דיא רעליגיזעזע אינטרעסין דעס יודענטהומס פאן Dr. Z. Frankel Oberrabbiner in Dresden כי אז קראת ממנו וממני ומזולתנו כמה מאמרי מלחמה נגד שונאי התלמוד והאומה. והסקת בזול. ובכל חדש כרך אחד בר' אשכנז. וכבר יש יש במחברת אפ"ל מאמר מהחכם יש"ר. והשילוח מפה ככד בכל חדש. אך עש"י הנוכהאנדעל תשינהו בנקר. משנת 844, יש תשעה מחברות כי הוחר מחדש אפ"ל. ומשנת 845 אשר הוחר מן יאנער יש כבר ארבעה או חמשה.

ועוד תדע כי הוא גרשם בשער verlägt von M. Simion in Berlin בעל הכרם מאז חפשי עלי עלילות לא השיבותיו ולא כתב ארי עור. אולי אשינהו עוד.

שירי ו"י הכוי ורמב"ע תוכל לפקוד עלי כי אתנם לאשר תרצה כי דיפוסס. אך צי' לי מאד אם ישארו באיזה מקום אשר יהי קשה להוציא משם. ואם תרצה כי אשלחם לך בחזרה אשלחם לך תיכף ותרשני להעתיקם לי למעני. אך דע כי הם מונחים אצלי כאילו היו אצלך נכונים לך תמיד. ואם יודסם דברי מה, כרם או מחברת אחרת הנני לתתם ראשונה לרפוס. אל הרואים כתבתי כי לא אוכל לתת אל מחברתם ירושלים, כי בושתי והזמן לא כביר עוד אשר בוונג, ואולי תהי' גם דעתך כן. כפי אשמע שלת להם כבר ההכם יש"ר מאמר, והוא באמת ענוה יתירה. אם יש בידך חלק ראשון מן קמחא דאבישונא, עשה זאת למעני וצוה לאחד מתלמידיך היקרים, אשר יעתיק לי ההקדמה מן המפרש, כי נכסף אנכי מאד לדעת איך מצא הוא הסדר ההוא, ואם נדפס כבר מלפנים. — ואדרוש בשלום בנך המשכיל השנון ה' ישמרהו ויחיהו לתורה ולתעודה.

והנני יודך אוהבך ומקירך כערכך הרב הכו"ח פה פראג יום ד' ז' אייר תרי"ה.

שלמה יהודא ליב כהן רפאפורט.

מכתב כה

ב"ה

לכבוד ידיד לבי מחמד נפשי הרב החכם הגדול החוקר הנכבד, יקר במעלותיו ובמדעותיו
מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י .

החיתני אוהב יקר! במעט אמרותיך דנעימות. הקימותני מעפרות חכר אשר
תכל היא עתה. עודך חי לי עם שלהנת אהבתך אלי כמאז ומקדם! הלא
יספוק לי זה לרוממני ער כל שפרות אשר נראה מרחוק ומקרוב, ולהשיב בקרבי
רוח חן וידידות אל מעט הישרים והטובים הנודעים לנו. ואם נבהלתי מעט על
שאלתך אלי "אם עוד חפצת בי ובקרבותי, או אם פניך הסתיר ותחשבני . . .
[? ?], הלחושב מחשבות כאלה תוכל לחשוב אף רגע את ידיך מימים ימימה?
ואם מזכות כאלה תוכל לחמוס עלי? — אך שעיסי ישיבוני. "הלא ידעת דרך
אוהבך יקר זה, כי רק בחומו יהפך הדבר אל קצה האחרון למען עורר בקרבך
התשוקה העזה אם היא נרדמת" אמנם לא נרדמה מאז ולא תנוס ולא תישן ער
עולם. ומה מאד שמחתני על מציאתך הנפלאה אשר קראתי אח"כ במאמרך היקר
דניתן בלוח השנה של בוש, כי לוצאטו ורפאפורט היו אוהבים זה את זה עוד
לפני מאתיים שנה. ולמשיוש נפשי מצאתי נ"כ כל המאמר ההוא יפה אף נעים,
סוכב והולך אל המטרה הערוכה, בחקרי לב ובמועצות ודעת .

א) אך עוד לא אוכל להשליך אחרי גוי הדבר הקטן אשר העירותי כבר על
שם המשפחה לוצאטו. כי עוד הוא כספק אצלי אם איננו משם לוציו אבי המשפחה.
ולא דבר רק ולא מקרה הוא מ"ש בהקדמת צמח דוד די פאמיש, "בני לוציאטו
כו' ובפרט" הקצין חשוב ונורא כהר"ר יצחק בן החכם כמהר"ר לוציו ע"ה". ואשר
אמרת (שם בלוח צד 98) כי לא נמצאה משפחה דוידאטו או סאלאמאטו,
אין ראיה אצלי, כי משם עצם פרטי של תנ"ך, לא עשו כנוי משפחה בלשון רומי
ולא הרכיבו עברית ורומית יחד. לא כן אם נעתק שם העברי בעצמו ללשון אחרת.
אז הלכו כפי דרך הלשון ההיא והוסיפו איזה אותיות לעשות כנוי משפחה ממנו.
והנה שם לוציו הוא בלי ספק העתקה משם עברי, יהיה עד"מ מאיר. וכבר בנו
ממנו שם משפחה "המאירי". אך בהעתקה רומית לוציו, בנו נ"כ כפי דרך לשון
רומית לוציאטו. כאשר עשו טארקוואטיס מן טארקוועס. על הוראת שלשלה. יעויין
מדרשי מלים. וא"כ לוציאטו הוא ממש העתקת "המאירי". והו"ד בשם לוציאטו
נשמטה אה"כ. — ורצ"ד כתב שם כי בני לוציאטו מיוחסים הם ופרו ורבו בעושר
וכבוד, ולר' יצחק לוציאטו אחים כמ"ר דוד וכמ"ר יעקב. ועתה רחוק לאמר כי לא
נשאר מדם שם ושארית באיטליאה עוד. ואם נעתיק את החכם ר' לוציו ע"ה לזמן
קדום יותר מעט היינו אך ערך סך-1460 למספרם 'צדק החכם ר' שמעון לוצאטו
באמרו (שנת 1651) כי כמו מאתיים שנה נודע כבר שם משפחת לוצאטו. וגם
ר' לוציו זה אולי היה כבר בן מאיזה ר' לוציו הזקן. "ובהקדמה ההיא של צ"ד
נמצא עוד העתקה מן שם עצם עברי. ע"ש. כמהר"ר יחיאל רחביה אלאטיגו בלעז.
ונקרא גם אחיו בן כמ"ר משה אלאטיגו .

ב) ומה שהראתי בשם טארקוואטוס על הוראת שלשרת, נמצא לדעתי במשנה

עוד שם אחר אך בהוראה כזאת ממש. (סוף סומה) משמת ר' יוסי קטנתא פסקו חסידים ולמה נקרא שמו קטנתא שהיה קטנתא של חסידים ע"כ במשנה. הנה ביאר את שאינו מוכן במלה היא בעצמה שאינה מוכנת עור. מה הוא קטנתא? אכן בברייתא שם נגמרא בבבלי. ולמה נקרא שמו אבא יוסי בן קטנתא שהיה מקטני חסידים. ע"כ. והנה קטנתא או קטנתא איננו קטן וגם אין זה שבת עליו. אולם בירושלמי במשנה ובברייתא שם וזמה נקרא שמו יוסי בן קטנתא שהיה תמציתן של חסידים ע"כ. רואים אנו ביאור אחר שאין לו הבנה ג"כ מה ענין תמצית לקטנתא? אך עכ"פ נראה נוסח המשנה בבבלי עיקר שהוא ממהדורת רב, כאשר הראתי. ורק מפני שנסתפקו אח"כ בכוונת הביאור שר המשנה, העמידו להם אח"כ מיושם בברייתות. זה יאמר שהיה מקטני חסידים. וזה יאמר תמציתן של חסידים והעמיד כן גם במשנה. ונראה לפרש ביאור המשנה מלשון רומי Cotena הוא שרשרת וקשר. ונמצא שם זה כבר במשנה רק על אופן הקטנה קטלא הוא

Cutella שרשרת קטנה והיא של זהב. ע' ערוך ומוסף. אכן שלשלת גדולה נקראת קטנא. ומטנו ג"כ ברומית Catenatio. (פערקעטמונג, צוזאמען בינדונג) ומעתה יאמר על ר' יוסי זה שהיה קטנתא של חסידים, ר"ל קשר המקשרם יחד. אולי היה מכת האיסאי הנקראים חסידים בספרי המכבים וגם בתלמוד. ומשמת כאילו פסק הקשר ההוא. ומפרש א"כ בעל המשנה את הכינוי קטנתא במלה נודעה אז מלשון רומי. קטנתא, ממש על משקל לוציאטו.

ג) ואחרי שעמדנו לענ"ד על כוונת המבאר שם הכינוי במשנה, נרשה לנו

עוד לכת מעט אחר לשם הכינוי הזה, אחרי שאינו נוגע להלכה כאשר כתבנו פעמים רבות. והנה המקום הנקרא בספרי דתם בלשון יוני כבר קאנא, נקרא שם בלשון סורי קטנא. בורקהארד בנסיעתו לא"י וגיוניו בהערכת נסיעה זו יעמידו כבר קנה בין צפורי לנצרת. אך שם הסורי קטנא דא ידעו לו מקור. אולם יעויין ירושלמי. (ריש מגלה) וקטת ונהלל (יהושע י"ט) קטת קיטנית. וע"ש ביהושע שהוא בחלקו של זבולן. והנה שם ג"כ צפורי ונצרת. אין ספק א"כ שלמקום קטת ביהושע הנקרא בירושלמי קיטנית קראו הסוריים קטנא, והיונים המקצרים, קנה. ויוסי קטנתא ר"ל איש ממקום קיטנית. והיה עולה יפה ג"כ נוסחת בן קיטנתא כמו בן בתירא שהוא ג"כ על שם מקומו לדעתי וכן בן תורתא ואין להאריך עוד. ואשוב אל האהוב לי, שם לוציאטו, סכרתי קרובה עוד בעיני, ותחול לעיין עוד היטב אולי יודמנו לך ראיות, כי איש חכם אתה ולך חנות מזוינת אשר תוכל לשום עין חודרת בה. צר לי על המקרה אשר קרה לדעתך הנעימה, ישלח לה ה' רפואה שלמה. ויצרנה עוד מכל אסון ופגע. ואשר תשאלני על מצב נופי ונפשי. הנה מעת מתה עלי אשתי עוד לא מצאתי מנוח היטב. אחרי מותה נתתי את בתי הצעירה לאיש, והוא לא היה איש ולא גבר. וגם זו לטובה כי נתרצה לגרשה ושבה אל בית אביה בתולה כנעוריה. ועלי לתתה עוד הפעם לאיש. ומי יודע מה יהיה? וגם מעמד אחת מבנותי, הגדולה מזאת המגורשת, אינו בטוב. ונכונה לבא ארי ג"כ עם שני ילדים. ועלי תהיינה כלנה. ומעט נוחם דוח, כי

נתקיים לי מהעדה הנכבדה ומסקורת המלך, עתה אחרי שבע שנים, מהיום והלאה, שכר משמרתי לשנה שש מאות זהובים ק"ס. ואם מצער הוא אולי תחי נפשי בו — ובעולם המחקר מעט אשר עשיתי בשנים האלה, מהמון המבוכות אשר אנכי בהן. כתבתי "תוכחת מגלה" לרבנים סרבנים בעת התאספו בפ"ם דמיין ונדפס שמה עם העתקה אשכנזית. אולי ראית אותו. ולי הבטיח המדפיס חמישים עקסעמפלארע נראטים והשגתי רק אחד למעני, היינו הע"ם אשר שלחו לי מכית הדפוס להניח

ולא יותר. — בזמן קרוב יצא מכית הדפוס מברלין א"ה, ספר תשובות הגאונים, לקוח מכ"י עם הקדמה גדולה ממני, ונזכר בה שמך ידידי לשוב כמה פעמים. אקוה כי ישלחו לך עקסעמפלאר אחד מברלין, ואם לא, אשלח לך מפה א"ה. ואוחיל כי ייטב מאמרי בעיניך. — ומדי דברי מתשובות הגאונים, אזכרה כי גם בידך אסיפה של תשובות הגאונים. וכדעתי ליעץ אל המוציא לאור, כי ידפיס גם את זאת. והיינו אחרי יראה מעט ברכה בזאת הנדפסת. והיה כי יסכים לזה, תעשה אתה הקדמה אליה ותשלח את הכל אלי א"ה. ואעשה גם אנכי איזה מאמר. ואתה תנקוב שכרך בעד הכ"י ובעד ההקדמה ואני רק בעד מעט הוספה משלי. ואז נכא להשוואה כפי תוחלתי. — נתה"ש דחדש עוד לא ראיתי. רק מפי השמועה נאמר לי כי נמצאו שם דברך. ולא בדבר העקסעמפלארען מש"ס קטן, רצוף פה מכתב מהאדון המדפיס פריינד שותפו של הרב החכם רמ"ל. וזה השותף הוא הנותן והנושא לבדו בעניני הדפוס והספרים. תוכן מכתבו. כי מגיע עוד ממך איזה זהובים ק"ם וגם כי לא יוכל לשלוח העקסעמפלארען ביחוד, כי תעלה הוצאת הפראכט הרבה. עתה עוץ נא בחכמה מה לעשות עם זה האיש פריינד. גם שמחני כפעם בפעם באגרותיך היקרות ובמציא אותיך בספרי הקדמונים כ"י ואני נכון להשיב עד מהרה. כי כמאז אנכי תמיד אוהבך מלב ומכבדך כערךך הרם הכו"ח פ"ק פראג יום א' ה' אב תר"ן.

שלמה יהודא ליב כהן רפאפורט

פ"ש לבנך הצעיר בשנים וגדול בבינה ובשקידה כהר"ר אוהב גר נ"י.

מכתב כט

ב"ה

לכבוד ידידי איש בריתי הרב החכם הגדול החוקר הנכבד משורר להלל
 מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י.

חיש אחרי בוא אגרתך היקרה נתתי לר' שמעון פריינד המדפיס פה, סך 30 : 8 fl. היינו 5 fl. אשר שרחת והמותר השלמתי, והוא ישלח לך ע"י האדון בוש בוויין הכרכים ב"ב וחולין שני עקסעמפלארען א' דרוק וא' שרייב כפי הבטחתו. — מרוצת אגרותי אל הרב החכם הגדול מוהר"מ זקש נ"י לא רבה היא. ואולי ישלח לי מעט אשר השלמתי אחרי תכתוב לו, ולא ישוה הסך הקטן ההוא לדבר עליו יותר.

ואתן לך תודה רבה בעבור החלק הראשון מן קמחא דאבישונא אשר שלחת לי, והחסרונות של דפיס באיזה מקומות מעט מזער ערכם כערך יקרת הספר אצלי

בכלל, כי עתה לי ספר שלם. ומצאתי בו כבר שני שמות של פייטנים. האחד בלתי נודע לי רק שמו עד כה ולא שם אביו. והוא ליאוניטי בירבי איברהם ח"ק. (1) וחתום כן ביוצר אחר ליום שני של פסח, בראש תיבה שניה של כל חרונו אחר התיבה של פסוק מספר שיר השירים, והיינו אחרי סיום א"ב. רק אצל "אקומה היכן אבדתיו" צ"ל לענ"ד איכן אבדתיו והאות הראשון מן איכן, הוא הא' של איברהם. או שמסך זה על מלת אבדתיו. ושם השני דויד בן הונא. (2) כן חתום ביוצר אחר ליום ראשון של פסח, אחרי א"ב כפול, כדיבור המתחיל "צאנה וראנה" נ"כ אחרי התיבות של שה"ש. ונשאר שם חרונו האחרון בלתי מצטרף לחתימה והוא "מה יפו, "אמוניך" כשרפ"ם "מפארים". ואדמה שצ"ל הַמוֹנֵךְ

כשרפ"ם מפארים וזכר לדבר שגם המלאכים נקראים המונים בקדושה, כתר יחנו לך המיני מעלה, ואמר כי המוני מטה כשרפ"ם מארים. ויהיה ר"ת הכ"מ, מה שרנילים לחתום על שם אביו בשנה ראשונה למותו, ר"ל הייני בשרת משכבו (קדושין ל"ב סע"ב וש"ע יו"ד סי' ר"ג ס"ט). וכן נמצא חז"מה כזו בפיוט אופן ליום שמחת תורה מנהג אשכנזים המתחיל "אשריך אום קדוש", בכל תיבה שניה של כל חרונו אחר התיבה של פסוק אשריך ישראל מי כמוך עם נושע בה' וגו'. והיא כזה, מנחם בן אביניל ברבי יוסף הכ"מ (3). ובזכרוני עוד מי שחתם שם אביו עם ז"ל, ר"ל זכרונו לברכה. — אך מי זה שם הונא? בשמות היהודים מאיברוסא לא מצאתיו עוד. הנאמר כי הוא בבלי? ואולי תמצא עליו מאומה ותודיעני.

עוד לא ראיתי, גם לא שזעתי עד כה אם נדפס, איזה לשכה מספיק בית האוצר. ועל זה יצר לי מאד, ואיש מארצי ומעירי לא הודיעני מזה. אתלי ירדי אם תוכל שלח לי ע"י בוש הלשכה משנת תר"ו.

שו"ת הנאינים עם הקדמתי עוד לא באה לידי וראו ראיתיה ברפוס, אף אם כבר נתפשטה בלייפציג. ובעבור הערה קטנה אשר יש בה נגד יוליום פירשם המוציא לאור מכתב העתי "אריענט" אשר העתיק מסחברותי כמה דפים שלמים ולקח לו כל אשר העלתי אחרי חקירה ויגיעה מבלי להזכר את שמי, שפך ערי כל מרתו, וישמיני דחצי רעלו במכתב העתי ההוא. ובדא עלי שקרים וכזבים וכמהחל יציין עוד מכתבו מפ"א. ואני אשחק לכעס כסיל ונבל כזה. אך יפוש עוד מצורתו על הכלל כלו, ויבו בעיניו לשלוח יד בי לבדי וישפוך רוקו על כל היהודים הרבים אשר במלכות פולניא ורוסיא, נגד העמים בכתנם ובלשונם, וקראם "אנשי מרמה ומתועבים ומזיפים ופוסרי מטבעות. הנשמע עוד נאצות כאלה מאיש הרוצה להקרא עוד יהודי? בשגם מכורותיו ומורדותיו מארץ היא.

(1) ע"י נחלת שד"ל לוח הפייטנים ע"י 48 וקרות הליטרטור של הפייטנים להק' לונץ ע"י 173 (שזח"ה)

(2) ע"י ספרו הכ"ל של לונץ ע"י 139 אך לא הניח הר"ת הכ"מ. וע"י רשד"ל ע"י 23: "הכ"מ הריני כפרת משכבו מליחת סי"י" (שזח"ה)

(3) רשד"ל 3 ווח הפייטנים ע"י 50 הניח: מנחם בן אבנ גייכס (?) ולדעת לונץ (ע"י 704): "מס בן אביתר בן רבי לוי ברבי יוסף הסכס וע"י מנחם שאלח זה דעת הרב ז"ל כי ה"י סמו: מנחם בן אבניל ברבי לוי ברבי יוסף. (שזח"ה)

הוי אומר לאכ מה תוליד ולאשה מה תחלין ? ועוד יבא יום המתעלל הזה כפי תוחלתי לאלקי ישראל ואלקי אמת. ואי"ה כאשר אשיג איזה עקסעמפלארען מתשובות ההן, אשלח לך אחת, אם לא שלחו לך עוד מברלין, כפי כתבתי אל המתעסק שמה.

שכרי אשר נקצב לי הוא ת"ר זהובים כסף 600 fl. לשנה. ולפני הקצבה ההיא, היה לי כבר ת"ק זהובים כסף לשנה ע"י סוכס"יבציאן מנדיבים רבים. ועתה תבא תחתיה קביעות השכר. והכלכול פת ביוקר גרוי. ובכל זה אקוה להיות אי"ה בלי דאגה ובלי בויון על הפיננסה. ולא ידעתי מה זה שקל כסף אשר תקרא למחירך, אם הוא ג"כ זהוב, פלארין, אחשוב כי ישפיקו לך אלה ות"ק לשנה גם לאיש גריב כמורך ואם הוא מטבע אחרת, מעט הוא, הודיעני מזה.

שירי ר"י הלוי ורמב"ע מסרתי זה שנתים להאדון בוש כפי פקודתך. ספורי חי"ך אקרא אנכי בלי ספק בתשוקה גדולה אי"ה. וכן בלי ספק כמה וכמה קוראים, כי שמך הטוב נודע עד קצוי ארץ. ואבקש ממך בל יהיו מכתביך הבאים אי"ה ריקים מכל חידוש במחקר. והנני יודרך אוהבך מלב בלי חשך, ומכבדך כערכך הרב הנו"ח פ"ק פראג יום ו' כ"ו חשוון תר"ח

שלמה יהודא ליב כהן רפאפורט.

מכתב ל

ב"ה

לכבוד ידידי הרב התכם הנדון החוקר הנכבד משורר להלל
מהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י.

הלא רמזתי לך ידידי מי ומה זה האיש ר"ש פריינד. ביום המתרת אחרי תתי לו הכסף הבטיח לי כי שלח אל בוש הכרכים של ש"ס כפי המדובר. ועתה כבוא מכתבך הנחמד, ענני כי שדח הכרכים לבוכהענדלער דירענבערג בויון למען יתנם אל בוש. פציתי בו עתה וגם בהרב רמ"ל, כי יכתוב להבוכהענדלער וגם אל בוש למען יבואו הכרכים עד מהרה ליד בוש, והבטיחו לי שניהם, כי יעשה כן בקרוב. ואקוה עתה כי כבר באו או יבאו הכרכים בקרוב לידך.

(א) שמחתי מאד על מלאכתך לאסוף כל שמות הפייטנים עם רשימות כל פיוטיהם. וראוי ונכון לך כי תוציא אסיפה זאת עד מהרה לאור לתועלת כר הדורשים, ולכבוד רב יהיה לך ולכל בית ישראל כי לא בא עוד בישרון מספר רב כזה של חכמים וסופרים (חמש מאות איש). ומי כמורך יודע ויכול להעריך חיבור כזה. לך התכמה להשגיח בעין חודרת על כל דבר קמץ או גרול ולהביאו אל מכוננו, ולך היכולת על כל זה, כי נגלו לפניך אוצרות חשך ומטמוני מסתרים בכ"י הרבים ורפסיים ישנים מאשר בידך ומאשר ראית. ואל תאמר, עוד לא נמרה המלאכה, כי כזה וכזה יאמר לך לכוך עוד אחרי מועד מועדים. אוי כי כי נפתח לבי גם אני לקול העצל אשר בקרבי, אשר אמר לי תמיד לך ושוב ומחר תתן. אעפ"ך ויהי אלקים עמך. הוצא לאור את אשר גמרת. והיה אם אחרי איזה זמן תמצא לעשות הוספות והערות, תדפיס עוד איזה עלים עם מעט ענינים עוד על אודות הפייטנים ופיוטיהם. וכעת תוכל להעמיד בראש חליפת אנרוחינו

עתה בענינים האלה ואם תרצה עוד תשלח לי בקיצור שמות האנשים ע"ס א"ב בפעם אחת או פעמים, ואולי אוכל להוסיף לך מאוזה, ויהיה הקובץ שלם כפי האפשר.

(ב) ואשר אמרת "כרוך ה' שכתבת לי הדבר הזה (אורות ר' ליאונטי) קודם שתודיעוהו ברבים". הנה לא היה בדעתי כלל להודיע עתה ולא בזמן קרוב איזה דבר על ר' ליאונטי ורא על הפייטנים ככלל. וגם זאת תדע, כי לא טעות היתה בידי לקרוא אברהם, כפי מה שראיתי, רק הטעות היתה במחזור, ואתה מצאת אותה היטב, וישר כחך. אך לא בעבור כן תוכל ליחס הטעות אלי — והנה עוד עתה אקרא החתימה ליאונטי בירבי או ביר רבי אברהם. וזה בעבור כי איטלקי היה. ומי אשר יבחר לכתוב בר רבי בשני רישיון ולא בקיצור כמורגל, יוכל לכתוב ג"כ ביר רבי. ולהראה (ריש אות ו') נמצא כעין זה לפי סברתך. וכתיבת ב"ים כיון אל ב"י של ביר, והלך בזה בעקבות ר' שלמה הבבלי (ע' לקמן סוף אות ז') שהשלים ג"כ חתימתו בפיוטו על ענין הזה בעצמו, ליום א' או ב' דפסח, בתיבת ב"ים, שירמוז אל ב"י של בירבי. ואולי כאשר תעתיק עוד הסילוק לשבועות

מכ"י שנת רמ"א תמצא שם ג"כ החתימה ליאונטי ביר רבי אברהם. והנהת איכן במקום היכן אשר הגהנו שנינו. נכונה בלי ספק; ואשר כתבת עתה כי לכך מפקפק בה מאד להיות איכן מלה בלתי מצויה בלה"ק. תמהני, וכי זו בלבד אצרו מלה תלמודית, והלא הוא ליאונטי המערב מאד מלות זרות לתלמודיות בפיוטיו. ובפיוט הזה בעצמו כתב לסוסתי טיבתך. והנה גם היכן אינה מצויה בלה"ק,

רק הוא בחר יותר בדרך הלשון של תלמוד ירושלמי, כי איטלקי היה. ובירושלמי חמיד איכן במקום היכן גם במשניות. יעוין סוף שבועות במשנה בבבלי, כמה פעמים היכן שווי ובירושלמי בכל הככות ההן איכן שורי. והנה גם בחתימת ביר רבי בחרו האיטלקיים דרך לשון הירושלמי ורק בעבור כי היה להם חיבור עם אנשי א"י. וההבדל בזה בין ירושלמי לבבלי הוא ממש ההבדל בין לשון סורית לארמית. וביר ובר הוא ג"כ מההבדלים בלשונות ההן. שהסוריים כותבים הכל מלא. ונמצאים בתלמוד ירושלמי כמה תיבות מלאות הכתובות חסר בבבלי. וגם בתפלותם (ירוש' פ"ד דברכות) ולא קנאת אדם תעלה על לבנו, וכן כמה פעמים שם. ובבבלי (שם י"ז א') ג"כ בחפלה, אל ידוה לבנו. ובירוש' (שם פ"א) אמר ר' לוי ליבא ועינא תרין סרסורי דחטאה (וזה ממש כמו שביקש בעל ס' חסידים לכתוב בסידורים) ועוד שם. במקום שנהגו לשאול אבילים בשבת ובבבלי חמיד אנלים. ולדונמא (שבת י"ג ב'). ולא נאריך עוד בזה. והאשכנזים וצרפתים הלכו אחריהם בדרך זה עכ"פ בזמן המאוחר של ר' יהודה החסיד. רק במדת בירבי עזבו קדמוני הפייטנים באשכנז את דרך האיטלקיים וכתבו ברבי כאשר נראה עוד. — וזה ר' ליאונטי א"א שיהיה ר' ליאונטין המוכא בתשובת רגמ"ה, כי ר' ליאונטין הוא בן ר' מאיר הזקן כאשר הבאתי משערי דורא סי' מ"ו. (תולדות רבינו נתן הערה ט"ו) וכן בסוף סי' יוחסין. "ורבו של רגמ"ה ריב"ם כ"ץ הנקרא ליאונטין". ור' ליאונטי הוא בן ר' אברהם. ואין ספק אצלי שהיה איטלקי. ושמו יורה עליו ליאונטי על דרך השמות רקנטי. ריאטי. ונמצאים פיוטיו וגם שמו רק במחזור רומי, ולא גודע עוד יותר בעולם. ואוסף עוד זאת אודותיו. חתימתו בפיוט אנהים במר

יחידתי ל"ז בתמוז במחזור רומי, ידעתי גם אני אכן נמצא עוד שמו חתום בפיוט אחד אשר לא רשמתי, וכתבת "אחד לברו נמצא בדפוס" והוא ביוצר ליום ב' של שבועות אחר אות ג' יש חרוז המורגל בסיום, קדוש ליום וירח הנקרא שלישי, אמתך [צ"ל אמתך] נחול מניסה שלישי, ידעת על ידי שלישי, קדוש. ע"כ. וע"י הפיוט הזה נכיר יותר את המחבר ואת דרכו בקיושי המלות. ודרך זה בחיזות כמה מלות זו אצל זו שויי הברות. יעוין הסיום שם, תִּרְקָן בְּרָקָן אֶרְקָן וכו'.

ולפ"ז בצירוף הכ"י שלך, חיבר ר' ליאונטי יוצר וסילוק לשבועות. אכן יותר מזה אומרה, כנ"ל קרוב אצלי מאד אשר גם היוצר ליום א' של שבועות המתחיל אור ישראל קדושי, הוא ג"כ ממנו, וחתום בסופו יהודה, והוא שם הקדוש של ליאונטי כמו אצל ליאונטיין. והנה שם ג"כ מלות זרות ובנינים כשים וחדשים: ונשים עין על הנפעל דריכות אשר נפרכתם, ר"ל נשתעבדתם למציים בפרך,

וכן בפיוט לפסח, בהפעיל. "ולחומר מפריכנו" ר"ל מעבדים בפרך. ושם למעלה מיד פורכים, המצריים המעבדים בפרך. אכן גם השם "דריכות" אשר אהב זה המחבר לעשות על משקל תלמודי "שמירה, שבירה" ונמצא לו עוד בפיוט זה בעצמו קרינת עור הושפר, יש לו ג"כ כיוצא בו ביוצר ליום ב' של שבועות, רגגת בל תשמור. ומן הבנינים הזרים עוד ביוצר ליום א' של שבועות זהר מותבת להביעם,

ויפה פירש המפרש, זה מרע"ה המושם בתיבה. ועוד מרגם או משליר. (תרגום ירה יירה) מאדם ובעיר המגוד. — וכל חרוזיו א"ב בארבעה טורים שויי הברות

ומור הרביעי הוא מקרא א' מפרשת בחדש השלישי, ובסוף חתום שמו, הכל על דרך יוצר לפסח, שמיים ג"כ מור הד' במקרא א' של שה"ש. וכפי זה עשה היוצר ליום א' של שבועות על פי בחדש השלישי עד י' דברות, והשני לשבועות על הפרשה הסמוכה אח"כ היונו י' דברות. יש לנו איפא ממנו ב' יוצרות וסילוק לשבועות. — אך יותר מצאתי עוד חתום שם יהודה אצל יוצר אחר ואצלו יש יותר ראיות עוד כי הוא מ' ליאונטי, והוא רשבת הגדול, ג"כ א"ב בארבעה טורים וחתום יהודה אחר אות ג' בחרוז של קדושי, ליאונטי. ושם באות ד' דכות פורכי כמו ביוצר לפסח פורכים. ובאות ט' וי' טחון עניים מה לך כו', יזבחו וזבחי צדק למחוללך, וביוצר לפסח, אני אל מחוללך. קומי לך רעיתי יפתי ולכי לך.

ועוד מה הבנין הקשה סרסוני. — ומעתה בא זה יהודה ולימד על יהודה של יום א' דשבועות. — ועוד דבר קטן על המלות הקשות תִּרְקָן בְּרָקָן בוי. ואם

לא נאמר שהעמיד הכותב לעצמו איזה תיבות שויי הברות, רק לזכרון, שיוכל להשתמש בהם בחרוזי טורים לעת הצורך, צריכים מאד לביאור, שלא יתראה כותבם כמדבר בלי רעיון. והמפרש פ"י אֶרְקָן מלשון כטיט חוצות אריקם ולא ידע

כי א' אריקם למדבר בעדו. ואחשוב שהכל על התורה הנתונה ע"י מרע"ה לישראל. תִּרְקָן, תִּרְקִיא היא אכן טוב הרגום שבו (וע' עיוך) ר"ל היא התורה אכן טוב שלו, וע"ד שכתב פ"י יוצר לפסח לוחות סמפורונן, בְּרָקָן בִּיק שלו. אֶרְקָן אֶרְקָא שלו,

ע"ד שכתב באות ח' תרע"ש ארקא. ר"ל כאן, עילמו, ולא דוקא ארץ שלו סדקן
ואוצרו (ע' עורך) עזקן. חותמו. תרזקן, כמו תורקו, שמן תורק שלו, חקן עזשקן
מרע"ה עשק חקו ע"ד עליה למרום שבית שבי. לחשוקן, לישראל. (ע' עוד
לקמן אות ט"ו).

ג) התענגתי כי ישרה בעיניך הגהתי בפיוט דוד בן הונא, המוניך במקום
אמוניך, וע"ז סיום החתימה אחר שם אביו הכ"מ ועכ"פ הראיה מפיוט אשריך
אום קדוש ליום שמחת חורה נכונה היא, שהסיום שם הכ"מ אין ספק בו.
ועד"ז יחכן לקרוא ג"כ החתימה ר' משה בירבי בנימין בפתיחה לפיוט שושן עמק
של קליר במחזור רומי, כי אחר שם אביו יבוא החרוז זכור לבניו ר"ת ז"ל. ואולי
צירף עוד טוב של חרוז הבא אחריו ויהיה זכור לטוב. ואח"כ חרוז עדי עד יחכן
שמוסב ג"כ לזר. וכל זה עפ"י הגמרא דקדושין (ל"א סע"ב) אומר כך אמר אבא
מרי הריני כפרת משכבו וה"מ חוך יב"ח מכאן ואילך אומר וזכרונו לברכה לחי
העיה"כ. ויחכן שכן חתם הראב"ן ביוצר לשבת תשובה מ"א, אור עולם קראו, כ
אחר שם אביו ר' נתן יבא החרוז זכור לטובה והם — ואשר אפרתי. כי בפיוט
אשריך אום קדוש חתום אני מנחם בן אביגיל ב"ב יוסף הכ"מ. הוא רק כי לא
ירעתי מה לעשות כראשי החרוזים בה' בטוח, כגן נצח, עזריך אביך, גיל יגיל,
ואשר בתורת, חרב בידם, נאותך לויית. ואם תרצה קרא אני מנחם בן אביגיל
ברבי לוי יוסף הכ"מ. * ועוד זאת לענין דוד בן הונא, שיוכל אדם למצות עפ"י
מה שנמצא בתשובת רש"ג שביחוסין ד' קראקא (ק"ח סע"ב) וכד סמכיה דוד בר
הונא נשיא למר רב יצחק קשישא ע"כ. ויחשוב כי הוא הוא ומרבר כי אין ספק
אצלי שאין דוד בן הונא הפייטן בבלי, וגם מעולם לא כתבו בבבל דוד מלא
יוד. הנה באמת הנוסחא היותר נכונה בזה היא בתשובת רש"ג שכתופש מטמנים,
ושם במקום שמקודם בסמוך כתוב כנוסחת היוחסין, ובפלוגתא דרניאל ודוד דוד
נשיאים, כתוב בח"מ ובפלוגתא דרניאל ודוד בן יהודא נשיאים. ואח"כ בסמוך,
במקום וכד סמכיה דוד בר הונא נשיאה כתוב בח"מ וכד סמכיה דוד בן יהודה
נשיא. והוא הנזכר מקודם ועוד ביוחסין (ק"ז סע"א) ובאמצע ימי ישמעאלי בימי
דוד בן זכאי אשתפילו מן שלטנותא ע"כ ונראה תמיה כי דוד ב"ז היה קרוב
לדרו של רב שרירא ואך יושבהו באמצע ימי ישמעאלי. אך לנכון בח"מ, בימי
דוד בן יהודה הנשיא, והיא זה, ממש באמצע הזמן מהתחלת מלכות ישמעאלי.
עד דורו של רב שרירא ובעבור מחלוקת דוד בן יהודה עם דניאל אשתפילו מן
שלטנותא.

ד) ועוד שמחתי אלי גילך ער הקדמתי (תשובות הגאונים. וביותר על אשר
אמרת לנלות אזני על קצת דברים שאין דעתך מסכמת על דעתי. ולפני מי אני
עמל אם לא לפני איש כמוך, חכם ונבון ואוהב תמים. שמח לאשר ימצא טוב
ממני, מאשר מהלכי אם ימצא עון אשר חטא בעיניו. ועתה אנמה לבחון הערותיך.
בתחילה אמרת כי לא תוכל לקבל מה שכתבתי סי' ב' שהדברים בשולי סי'

* ע"י בהערה לעכצן טלפני זה (שוח"ה).

ש' הם מהמסדר, אבל הם דברי איזה מאוחר שהיה הכ"י בידו. וזה בעבור שכמי דברי המוציא לאור היתה ההערה היא בצד הכ"י, א"כ נוספה אח"כ, ע"כ, ואני בזה על משמתי אעמודה, שאיזה סופר מאוחר לא היה עורב את לבו לרשום בחינה בין דברי שני גאונים קדמונים ולאמר דברי זה טובים מזה. ומה שנכתבו הדברים מן הצד, הוא רק מאשר מצא כן המעתיק בכ"י הראשון כן כתב גם הוא. ולא רצה להכניס בסנים מה שהוא בגליון רק להערה ולא לפנימת הענין. וכמה כדגשים קדמונים עשו כן עוד שהעמידו ההנחות על הגליון. ואמרת עוד. "ומלבד זה אדם גדול כרימ"ע שאסף שו"ת הגאונים רק לתועלת כל ישראל איך יחבן שיביא בספרו תשובה אשר לא נכונה בעיניו והאחרת הנכונה בעיניו וזכירה ולא יעתיקה? וכי הכרך הקטן שירש מאביו היה מצוי ביד כל אדם? ומי לא יראה כי מלות אלה אינן אלא דברי מאן דהו לזכרון עצמו?" ע"כ. כפי הנראה הזמן שאחר כציאת הדפוס נבר כרנע על רעיונך ושכב לאחור בעיניך עד זמנו של ריט"ע. זולת זה לא אדע ההבדל שעשית בין כרך גדול לכרך קטן. וכי ידע שהכרך הגדול יתפרסם ע"י הרבה העתקות ולא הכרך הקטן? הוא סידר מתחלה תשובות הגאונים לתועלת תלמידיו ולמי שירצה להעתיק מסידורו. ולא היה זה חיבור שר הלכות. ואם הוטב בעיני איזה קוראים או נתרבו ההעתיקות, וכן היה המנהג גם בחיבורים הגדולים ובחידושים. וכבר הראתי שהתוספות קראו לסידור תנאים ואמוראים ממנו. קונטרס הבא מצרפת. וכן יכלו כל הנכספים לקרות דברי רב עמרם, להעתיקם להם מכרך הקטן. ובעבור כי בסדר זה לא נמצאו תשובות מרב עמרם הוכרח לראות על הכרך הקטן. ובהסך אם איזה מעתיק רשם כן רק לעצמו, למה לו זה? והוא יש בידו תשובת רב עמרם. או אם הודיע כן לקוראיו יקשה איך היה בטוח כי יאמנו למשפט מעתיק בלתי נודע אשר בעיניו נראה לבחור תשובת גאון זה מתשובת זה? — בא וראה. לפני ס' צ"א נרשם "תשובה זו השיב רב שרייא" כו'. ולא תכתיש כי בלי ספק זה הוא מהמסדר. והנה ממש התחלת רשימה זו כהתחלת הרשימה. שם ס'. "תשובה זו" וכו'. רק בעבור כי רשימה ראשונה באה אחר העתקת ס' ס' הוכרח לכתבה מן הצד בגליון, ורשימה השניה כתב בראש הסימן. והנה החכם קאססעל כתב על רשימה שניה בהערותו "כפי כ"י אשר לפני" ולא אדע עוד אם זו השניה נכתבה בסנים. ואולי גם הוא לא ידע עתה, כי הכ"י איננו בידו עוד. אך איך שהוא, מהשוואת הרשימות נראה לעין "כי מיד אחד יצאו והוא המסדר.

ה) כנגד זה אודה לך כי צדקת בדבר התשובה שמצא ר"ת בשני דפים הראשונים, ויפה התבוננת בפי' ב' דפים הראשונים, שראה התשובה בדה א' וב'. והתבוננתי עתה גם אני שא"א שיש כדפים לבאנען או קונטרסים. כי הנה הוא הראשון לענ"ד אשר יזכיר שם דפים לענין העלים בספרים. והשתמש בלי ספק בקריאה זו לדברי רז"ל. (מנחות ל' א') בדיני ס"ת מקצר והודך עד סוף הרף כו' יריעה בת שלש דפי' כו'. והכוונה שם מבוארת שקראו כן לעמודים. ובעבור שעוד גם עתה אין ספק אצלי שר"ת כיוון לסידור זה שלפנינו, כי רק בו נמצא הלשון שהוא שמביא, ועוד מטעם שיבא תיכף להלאה, על כרחנו צריכים אנו לומר, שלפני ר"ת היתה התחלת הספר הזה מתשובת רב שר שלום (ס' מ"ו) או איזה סימן הקודם לזה. וכל הקודם לו עוד היה לפניו בסוף הספר. ואח"כ כאשר

נקרעו עלים בסופו, הניחי הקרועים בסופו והשלמים בתחילה. ומ"ש בשני דפים הראשונים אעפ"י שמה שמביא הוא תיבת תחלת התשובה, יש ליישב בדרכים שונים, היינו או שהיה לפניו עוד איזה סימן קדום בתחלה, או שהיו כתובים בהתחלה עמוד ראשון איזה דברים כעין הקדמה מהמסדר, והתחילה התשובה באמצע הרף או י"ל עוד שכוונתו במ"ש שעיין בב' דפים הראשונים היינו בדיני יי"ג שהם לבדם מדברים מדיני יי"ג היינו תשובה זו והבאה אחריה. ואז מצא שם הלשון יין שניסך ממנו כו'. ועל ראייה ברורה עוד שמדר זה של תשובות הגאונים אשר לפנינו הוא מרי"ט"ע, העירני הרב החכם הגדול מוהר"ה יצחק מיוז מקראקא. כי על מה שכתבתי בהקדמתי (ס"ס ט"ו) אודות התשובה של מעריפא. והנה חסרה תשובה כזאת בקובץ שלפנינו" כתב לי הוא שבאמת איננה חסרה והיא בעצמה התשובה סי' קנ"א שרשמתי שם בראש האות, ואליה נתכוונו בכיורו המרדכי והנהמ"י, ור"ל שבתשובת ריט"ע היינו שפירד הוא. נמצא הדין של מעריפא שדיני לחשוב אותה כמו עסק ומסחר של זולתו, ומ"ש בהנהמ"י "ומדמי ליה" [וזה אשר התעני לחשוב שבעל התשובה מרמה ולפנינו בסי' קנ"א לא נמצא הרמיון ההוא] על נכון במרדכי "ומדמי ליה" ור"ל היש אומרים שם, ולא בתשובת ריט"ע. וממנה רק הראיה שדיני בה כמו בכל עסק ופעולה של מסחר. ולפי"ג גם מזה ראייה גדולה על הסידור שהוא מרי"ט"ע. נא יירדי רשום ראייה זו בקציה על גליון הקדמתי.

1) כענין החתומים בירכי שכתבתי כי הם איטלקיים. ואמרת דע יירדי כי כבר קבצתי כל הפייטנים שמצאתי בחתימתם בירכי ומצאתים י"ד. ואין ספק אצלי שלא היו כלם מאיטליאה". ע"כ. הנה גם מלשונך נראה וניכר שרובם מאיטליאה, ורק מתי מספר מצאת אשר הם לפי דעתך ממקום אחר. וכנגד זה ראה גם ראה המספר הגדול מאד של החתומים ברבי והם כלם בלי ספק מאשכנז וצרפת. ורק לפי הנחה זו לכד, אם נמצא חתימת ברבי או בירכי ולא נדע מאין הוא, ראוי ללכת אחרי הרוב ולשפוט כי זה מאשכנז או צרפת וזה מאיטליאה. והנה לא ידעתי אם חשבת בין בעלי בירכי גם ר"ג בעל הערוך איש רומי שחתום בן בחרוזים שנסוף ספרו. ולא נטעה בחתימת ר' שבתי בירכי משה מעיר רומא (כפי חתימתו בפיוט הראשון) שבפיוט צאנה וראנה נראה חתום ברבי משה, שבאמת שם, בן רבי משה ובמלת בנוי יש בן, והעמיד רק בן (עברי) במקום ביר ארמי. או שכיוון לראש וסוף התיבה בו במלת בנוי ע"ד ר' יהודה ביר ב' סתם) (ביוצר ליום שמחת תורה). כי ביוצר לשבת נחמו כיוון נ"כ במלת בחירי בסוף הפיוט אל ב' של בירכי. או מה שיותר נכון. כי ר' שבתי חתום שם ב' פעמים בר משה. כמנדל דוד פנוי, שני שדיך רבוב מלון שכינה. עד שיפוח בשמים ראש, כלך יפה ברה אתי מלבנון חשירי מראש לבכתינו. שמרתך, מה יפו הגיונד, ומלת יפה אינה מן המנין, כי היא מלשון המקרא. נבחנה נא את היחידים מהמון הרב של צרפתים החתומים ברבי, אשר מצאת חתימתם בירכי, הראשון ר' יצחק בירכי מאיר בסלחה אלקי עושי [מוסף יו"כ מ"פ]. והנה האמת אחר כי הוא ציפתי, ולא כרו"ה אחשבהו לאחי רשבים ור"ה, רק לבן ר' מאיר ש"צ המובא מרש"י, כי הוא כמו

אביו עושה פיוטם עם" אלב"ם וחיתם אח"כ ג"כ כמהו "הצעיר" ויהיה שמו יצחק כשם אביו. ויפ"ר קראת איפ"ש ביו"ד אחר האל"ף. ואחר "חוק" יבאו עוד איזה חרוזים, אין ספק אצלי כי רשם פה מקימו. ע"ד שרשימים רבי אפ"ים ברבי יעקב מבונא, ור' מנחם ציון ברבי מאיר מלא דבר. ואולי גם פה, כי אין כחו

כוי לולי דברך, הכוונה מלו דבר, כי לא דבר ולו דבר אחד הוא ושניהם נמצאים בספר שמואל. — ועיר הזאת אפשר אצלי שהיא הנקראת היום Lodere והיא בדעבארטעמענט Herault, נידערלאננעדאק, ובטולמויס יקראנה Lutera במחוז גאליליא נארבאנענזים. והר"ש נוסף כמו אצל לאנדניוס (לאנדאן) שהוסיפו הצרפתים ואיטלקיים רי"ש Londers, Londeru. אך עוד לא אוכל למצוא רשימת יתר החרוזים. ועכ"פ אם הוא בן ר' מאיר בר"י ש"צ. א"א להיות אחי רש"ם ש"א"כ יהיה אביו חתן רש"י, ורש"י מביאו בסתם ולקדמון ממנו.

אכן חתימת בי רבי אצלו איננה ברורה לדעת. ואם נקרא כן במלת יריביה דבר, נצטרך לדלג היודי שאחר הר"ש, כי לא אחד חתם ביריבי. אולם גם דילוג כזה אות אחת באמצע התיבה לא נמצא. ועל כרחנו נצ"ף גם התיבה שאחריה

"רבים" לרשימה זו. ונקח רק יו' מן יריביה ורבי' מן רבים, ויהיה א"כ ביר רבי. אשר מאנת דקרות כן אצל ר' ליאונטי. ואנכי אמרתי כי אפשר לקרות כן אצל איטלקי. אך פה אצל הצרפתי הזה אבחר יותר לדלג כל התיבה יריביה

ודקחת רק הג' אותיות מתיבת רבים. או כי נרפוך סדר שתי התיבות, "רבים יריביה ועמה הצעיר", ובשני האופנים תהיה החתימה ברבי כנהוג. והמכריחני לכל זה הוא פיוט אחר הנודע ממנו, ישראל עמך תחינה עורכים, סליחה לשני קמא, ושם תתום "צחק הקטן ברבי מאיר" וא"א לקרות בדרך אחר ולהוסיף "איזה יודי". רק שהסרים בדפוסים חדשים אותיות ט"ן מן הקטן. ונמצאות בסליחות ד' פראג שם"ה.

השני ר' אמתי החתום באופן לשמיני עצרת מנהג פולין, אמתי בי רבי שפטיה, ואמרת "כי כל פיוטיו במחזורי אשכנז ופולין ורק בקשה אחת מצאת לו בכ" גדול מנהג בני רומא. הכולל ענינים רבים בלתי נוהגים אצלם." [מלבד כי ידוע כי מנהג בני רומא לקח הרבה ממנהג אשכנז ולא להפך" ועל זה נשיב אח"כ]. הנה באמת אין לפנינו סליחות של בני איטליאה בימים שלפני ר"ה ועש"ת. ומי יודע כמה פיוטים היינו מוצאים שמה מר' אמתי וכמהו. ואולי אחרי

כי לא נדגו האיטלקיים לאמר סליחות בימים ההם, לא העתיקום עוד בספרים. או אולי יש להם גם היום כרך סליחות בפ"ע, לא אדע זאת, רק זאת אדע ברור כי האיטלקיים לא קבלו קרובות למועדים ולשכחות גם מקליר אע"פ שלחענת קבלו ממנו יותר מאשר קבלו הצרפתים, כאשר יבא עוד להראה (ריש אות י"ג) והשם אמתי יקר הוא מאד. ובתנ"ך נמצא רק יונה בן אמתי. אך בין כל המון חכמי צרפת מימים ההם לא נמצא איש ששמו כן, ועוד היום לא נמצא בין שמות אשכנזים וצרפתים. ומחכמי איטליאה לא נודע לנו איזה מחבר מימים ההם, ואם נמצא ביניהם שם כזה היום לא אדע. אך בזמן מאוחר נמצא באיטליאה שם זה ע"ד מליצה מן לץ אחד, אשר כתב שטנה שלו נגד רז"ל היה נמצא ביר ר' יהודא

די מדינא, כנרשם בקובץ די ראפסי נומר 85, וקרא עצמו אמתי בן רז (*). ואם קרא עצמו כן בעבור שידע כי שם זה נהוג בארצו או בהפך בעבור שאינו נהוג ועיינו יכיר הקורא יותר כי הוא רק כנוי בדוי ממנו, זאת לא ארע ג"כ. — אולם הרכה דברי קבלה ושמות הנמצאים בפיוטים של ר' אמתי הקדמון, וליכוננו יותר לאיטליאה מלאשכנו וצרפת, כי באיטליאה היתה הקכרה מתפשטת בזמן קרום יותר מבארצות צפון, כאשר הראתי זה איזה פעמים — ור' אמתי קדמון טאר עד כי כבר ר"ת מביא ראיה מפיוטיו כאילו רם מדרש (תוס' ספ"א דיבמות). וכן מסופק אנכי על ר' בנימין בר זרח אשר פיוטיו נמצאים במחזורי אשכנז ואיטליאה, אם איננו איטלקי ג"כ בעבור רוב דברי קבלה ושמות הנמצאים לו, ועדיין הדבר צ"ע.

השלישי ר' אברהם בירבי יהודה הכהן (כן חתום במעריב ליל ב' של שבועות במחזורים כ"י ובמנהגי ווירמיישא אשר לפני עתה). והנה לא נמצא שם איש כזה עוד בשום מקום לא בפייטנים ולא בין שאר חכמים. ובהקדמת רוו"ה למחזור כתב, גם הוא חבר ס' ארבע טורים תמצאנו בס' והיה בסוף אלה החמישי ע"כ. וחשבת כי בס"י ר"ל בספרי יוחסין וינעתי והפסתי בספר ההוא ולא מצאתיו. עד כי ערה על רעיוני ששבוש הוא וצ"ל בש"י ור"ל בשפתי ישנים, ושם מצאתי באות א' ארבע טורים ר"א בר יהודה ברצלוני והוא קצת עפ"י קבלה כו'. ע"פ ואין ספק כי איננו זה, ורוו"ה ערבב סה שני חכמים והיו לאחד בידו כאשר עשה דכמה פייטנים שונים. והנה בני רומי לא קבלו מעריבים לשום חג. ובכל זה יש במחזור רומי (ר' בולניא) מעריב א' לליל פסח, ואולי חיבר ג"כ ר' אברהם זה באיטליא מעריב לליל שבועות והאיטלונים קבלוהו. ר"ל במקומות שלא היה להם עוד מעריב אחר לליל זה מפייטני ארצם, כי זאת תדע אשר במנהגי ווירמיישא נמצאו רק פיוטים מחופשים, היינו בימים או בליכות שלא מצאו דהם פיוטים נודעים, חיבר להם כאלה ר' אלעזר בעל הרוקח, משם. או חישש אותם הוא מאיזה פייטן ממרחק והעתיקם לפני עדתו, כאשר תראה עוד להלאה. ואחר חתימתו של ר' אברהם במעריב ההוא יבאו עוד כמה חרוזים אשר לא אבין רמז שדהם רק התחלתם. אות מ'. ונראה כי רצה לרמוז על מקומו מאיזה עיר הוא. ולא ידעתי לכוון את המקום. וגם זה צ"ע עוד.

הרביעי מצאת במחזור כ"י מנהג צרפת, פיוט "אור נכון מוצאו" חתום שמואל בירבי יהודה ובמנהג בני רומא אינו נמצא כלל ע"כ. הנה זה ר"ש נמצא עוד ממנו זולת לשבת שלפני שבועות [מנהג פולין] "אלקי אקראך במחשב" וחתום שמואל בר יהודה חוק בתורה אמן אמן, והוא על גזירות תתניו יעו"ש. ומ"ש שם "וועדו לקרן אפילה" נ"ל כוונתו לעיר קלארעמונט, והוא בעברית כמו הר ננה, וקראו אותו להפך דרך גנאי ובעבור שמשם היתה אפילה לישראל ושמה נועדו פשרו אמיניש. ומרעיו כפי הנודע, ויעשו עצה ללכת ירושלימה. ע' עוד ד"ה רר"י הכהן אצל שנת 1096 למספס. — ואחשוב גם מר"ש זה בר"י הזולת לשבת שלפני שבועות (מ"א). "אלקים באונינו" והוא ג"כ על גזירות תתניו, וממש ענין ותוכן אחר לשניהם, ולבסוף "שיחה" ה' "מורה" לאנשי [אולי צ"ל

(*) הוא נס' ק"ל סכל הנדפס אש"כ נס' נתינת הקבלה (שוח"ה)

"אל אנשי ריבך יש ברמי שמואל". ואח"כ "תנוף הירוע קרטיה" חזק. אצ"ן זרועינו אח"ז ראיתי שבסידורי אמשט' חסרים בפיוט זה ב' בתים הכוללים ח' חרוזים ומשלימים הא"ב מאות ס' עד ר' ונשמט' כפי הנראה מפני מורא ונמצאים בשלמות במחזור זולצב' והמחזור אשכנזי וראשונים שבאשכנזי הוא הפיוט שכתבתי בכ"ח ו' ריש עמוד ד' שחתום בו אליעזר ברבי שמואל והיינו ע"י השלמת ב' הבתים וכפי אראה עתה מסתבר לי יותר החתימה שם אליעזר ברבי—אליעזר בן—נחן, והיינו ששכל שם עצמו. וזה ר' שמואל הוא ודאי אשכנזי או צרפתי ותמחול לעיני עוד היטב אם ברורה החתימה בירבי, כי אולי נפלה שם הו"ד במקרה מכלי אשר יכוון הפייטן אליה.

נניח כי שנים או שלשה מאלה הם אשכנזים וחתמו כן דרך פלאי, בכל זה לא יוכלו לקלקל את הכלל כי האשכנזים רובם ככלם חתמו ברבי, והאיטלקים חתמו כלם בירבי. ואם בא לפנינו איש אשר ארצו בספק, נשגיח על חתימתו ברבי או בירבי ונחשבהו מן הרוב או מן הכלל, עד שיחברנו לנו בפירושו כי הוא ממיעוטא דמיעוטא, או פ"ט א' יוצא מן הכלל ועתה יבא לפנינו ר' אליה בירבי מרדכי (למנחה י"ב) אשר עליו אנו דנין וחתימתו בירבי היתה אותי לאמר כי איטלקי הוא. ואמרת "כי נמצא רק אצל בני אשכנז ופולין ולא במחזור רוטא". הנה גם אצל האשכנזים לא נמצא רק במקום האחד הזה, ואילו היו דוקחים להם פיוט למנחה י"ב מאיש אחר, היה נעלם גם שם האיש הזה כמו שנעלם עוד ארצו. אבל האיטלקים לקחו להם למנחה פיוטי קליר. והאשכנזים אשר אולי לא השיגו פיוט זה של קליר לקחו להם פיוט אחר ג"כ מאיטלקי כפי דעתו. או נאמר שבחרו בפיוט זה בעבור כי הוא בקיצור יותר מפיוט קליר. ואחרי שהאריכו בפיוטי קליר ור"מ בר"ק למוסקא, הוכרחו לבחור פיוט קצר למנחה. ועד"ז היו יכולים שני הפיוטים להיות לפנינו באיזה מחזור איטלקי אשר הובא ברי ספק לאשכנז מאיטליא כאשר נבאר עור. והאיטלקיים שלקחו להם פיוט הקליר לשחרית (מה שהוא לאשכנזים למוסקא) בחרו בפיוט הקליר למנחה. ולהלאה (אות ח' בסוף) תבא עוד ראייה לא קטנה, על היות ר"א בירבי מרדכי איטלקי.

כתבת עור. "ואני שמעתי ולא אכין איך תעשה איטלקי גם ר' שלמה בירבי יהודה הירוע בתאר הבבלי ורש"י ובעל העטור קראוהו כן לפי הקבלה שהיתה בידם" ע"כ. שמע נא ירדי את דרכי משפטי על ר' שלמה זה. הנה מעורם לא היה אצרי ספק כי לא כתב פיוטיו בארץ קדם רק באיברופה תחת ממשלת הנוצרים. ובסליחותיו נראה זאת בעליל. [ואני מראש כי אין ספק אצלך כמו אצלי, שכל הסליחות החתומות בשם שלמה הקטן ואינן מכן גבירול, הן מזה הבבלי כאשר ניכרות מזרות לשונן], כמו ס' י"א מנהג פולין והוא י"ח, מ"א, המתחיל "אני יום אירא" וחתום "שלמה הקטן גדל בתורה" כתב, "החושבים להשגיח שם קודש הנעבד, ולהרגיל שם שומאה נקלה ונאבד" וס' י"ז מנהג פולין והוא י"ב מנהג פראג שס"ה. המתחיל "תערוג אליך" כתב, "סור ערל וטמא בעלי דבנם כו". יבזו יבזו ירדיך יכנסו כלבים, טיפש כומר ונבל תער הגלבים". ע"כ, כפי הנוסחא הנכונה במנהג פראג, והנה הישמעאלים יכנו כן את הנוצרים לא את היהודים. וגם יתר הכנזים הכל על כומרי הנוצרים. ובסליחה "אם אמרו" (ליום ב' של עש"ת מחזור אשכנזים שבאשכנזי) חתום "שלמה הקטן גדל בתורה חזק" ושם

אמר, "נשאים הבל פיצת פימו להכביר" והכוונה על הפראצעסיאנעס שעושים בחוצות וצועקים, וכדומה עוד הרבה. ושם בסליחה היא ובכמה סליחות עוד, נאנה כלב נשבר על רבוי הצרות והשמדות, ומתי היו כן בכבל ועכ"פ לא בזמנו או בדור שלפניו, שהיה קודם רב האיי או בימיו. והנה חיבר ג"כ ספקים והלכות כמו שמביא ממנו בעל העיטור הרבה. ואילו היה חי בכבל מי הוא זה ואיזה הוא אשר לא הכירוהו שם רב שרירא ורב האי ולא נודע בהלכותיו גם באיירופא רק לכער העיטור ולמהאחר ממנו הרבה והוא הטור. אין ספק א"כ שהיה רק נקרא בכלי בעבור שאכותיו באו מכלל או הוא בעצמו בנעוריו. כמו ר' נתן הבבלי שביחוסיין שבא לאיירופא. ועתה אם נחפש ארצו באיירופא, אין לנו כי אם להגביל לפניו איטליא או צרפת. והספרדיים לא ידעו ממנדבר חוץ מאשר פיוטיו אינם מדרכי לשונם ולא מדרכי לשון של משוררי פרוכנצא. ושוב יקשה עלינו אם היה מצרפת איך לא ידעו כל החכמים שם מהלכותיו ואינם מביאים אותו בשום מקום רק פיוטיו מובאים מרש"י בשני מקומות, ורק בעל העטור מביא הרבה מהלכותיו כמו שמביא הרבה את ר' משלם בר"ק מלוקא, בעבור החיבור של דרום צרפת עם איטליאה. ורש"י מביא ג"כ פיוט אחד בסתם בשם הבבלי. מה שאיננו מר' שלמה כי אם מר' מרדכי שותפו בפיוט פסח. אין זאת כי אם כאשר באו המחזוריים מאיטליאה כמו שנראה עוד, וידע כי פיוט לפסח מחובר מר"ש הבבלי, לא שת לבו עוד לפיטי הרברים וקראם כלם על שם הבבלי בסתם. והנה חיבר הרבה סליחות. אך כמחזור איטליאה לא נמצאו סליחות כלל לימים שלפני ואחר ר"ה. ובכל זאת אחת יש להם ממנו, והיא לצום גדליה, תחלתה "אמרנו נגזרנו לנו". וחתום "שלמה הקטן יחיה" ונמצאת ג"כ אצל האשכנזים. והנה הפיוט לפסח לא לקחו האיטלקיים אפילו מר' משלם בר"ק מלוקא כי אם מר' שלמה זה אפשר שהיה מוקדם מעט בזמן ממנו. ואל כל אלה חוברת חתימתו בירבי, ואציג פה חתימתו זו למתקיימת. בסוף זולת לשבת חנוכה המתחיל "אין צור חרף" חתום "שלמה הקטן בירבי יהודה חזק" וא"א לפרש החתימה בענין אחר, שבתחלת כל תיבה שם אות אחת משמו בלי שום דילוג. ועוד בסליחה "אב לרחם" (ריום ד' של עשי"ת ראשונים שבאיטליא) חתום כזה. על תיבות ביראתך כו'. ביר עונינו כו' שא"א ג"כ להכניס כוונה אחרת. וממנה נדע ג"כ דרכו לצרף לפעמים יו"ד אצל הב' בתיבה אחת. וכן עשה ביוצר לפסח במלת בָּיִם, לרמוז על פי של בירבי —. ולהלאה (ריש אות ח') נראה עוד ראייה כי כתב פיוטיו באיטליאה. *

(ח) אמרת, "מלבד כי ידוע כי מנהג בני רומא לקח הרבה ממנהג אשכנז ולא האשכנזים לקחו מבני רומא" ע"כ. וזה הידוע אצלך ידירי, איננו אצלי, רק ההפך ידוע לי עכ"פ מזמן הקדמונים. ומה מצאנו גם היום במחזור לבני רומא מבני אשכנז. סליחה אחת מר' אליה בר שמעיה ואיזה מר' בנימין בר זרח, אשר ספק בו אם איננו איטלקי ולא יותר. אכן זה אין ספק אצלי כי בימי הפייטנים

(* ועי' גם ע"ש הרצ ז"ל בהקדמתו למסעות גלוטים קלמונים דף ע"ג ע"ג ומ"ט הק' לונץ בקפלו קורות הליטורגור של הפיוטים לד' 10 ועי"ש לד' 104 ע"ד הרצ הצנלי המוצא גם' העטור. (שוח"ה)

הקדמונים של צרפת ואשכנז היו המהוורים מובאים מאיטליא, ואתם העתיקו והוסיפו בהם במקומות את פיוטיהם וזה אשר רצוני להוכיח עתה. והנה כבר נעשו (תולדות הקליר סוף הערה 33) שהשינויים הנמצאים בברכות יוצר אור ובתפלה אצל מהוורים אשכנזים ולא נמצאים בסידורי התפלה הם לקוחים ממהוורים הקדמונים שבאיטליא. כמו אור עולם באוצר חיים בגלל אבות תושבי בנים. מוריד הטל וכו'. וכל זאת כתבתי בטרם היה לפני מחזור רומי, ועוד בטרם פללתי ראות פניו. ועתה הראני אלקים אותו על ירך ירד נפשי. ומה מאד שמחתי בפתחי מחזור רומי ומצאתי בו נוסח אור עולם באוצר חיים ככל שבת ושבת, וכפי הנראה מחובר עם הכל יודוך והוא מתוספת הקדמונים בברכת יוצר אור של שבת. וכן נוסח בגלל אבות אף בימי החול. והנה ר' שלמה הכבלי כיון לנוסח זה בפיוט ברה דודי ליו"ט א' של פסח (והוא חסר במחזור רומי וכפי הנראה לא קבלו הקדמונים ישם פיוט לפני ברכת הגאולה) והוא מסיים "זה דודי גאלי קרובי, רעי ואהובי, אל אלקי אבי" ועל זה יאות היטב, בגלל אבות תושבי בנים. האין בזה קצת ראייה על פיוטן זה שהיה איטלקי. ור' משולם בר"ק בסיום פיוטו ברה דודי לא הראה כי"כ החיבור עם נוסח בגלל אבות, אך בכל זה יש יחס קצת ביניהם, "גאול נצורים כאישון, כאז בחדש הראשון", בגלל אבות, ר"ל האבות הנגאלי' אז לא כן ר"ש בר יצחק האשכנזי שאין רמז כלל בסיום פיוטו לשבת הוה"מ של פסח לנוסח בגלל אבות. — וכן שמחתי בראותי במחזור קטן חלק א' ד' ווינציאה שנת הקכ"ל והיא רובו זמן הקיץ, (והיה בירי בתחלה לפני בא מחזוריך אשר כבדתני בהם), בנוסח תפלת י"ח של חול נרשם בברכת אתה גבור, בקיץ אומר מוריד הטל, וכן בכל התפלות לפסח ולשבועות וז"ל תמוז וכו' כתוב רב להושיע מוריד הטל. האמנם לא מעט השתוממתי, כי אחרי השינוי מסך אח"כ מחזור קטן ח"א ד' ווינציאה שנת שפ"ה, ועוד מתוורים גדולים ד' בולניא שנת ש"א. ראיתי בהם שלא נרשם כלל בתפלת חול, בקיץ אומר מוריד הטל רק בתורף אומר משיב הרוח ומוריד הגשם. וכן בתפלות המועדים פסח ושבועות וז"ל תמוז וכו' כתוב ורב להושיע מכלכל, וזה היה נפלא בעיני מאד, מאין בא ההבדל בנוסחא זו בין מחוורים קדמונים למאוחר. שבת וראיתי כי בשער של שני המחזורים הקודמים בזמן כתוב, "מחזור כפי מנהג ק"ק בני רומה יצ"ו" ובשער של המאוחר כתוב "מחזור. כפי מנהג ק"ק איטאלייני יע"א" ועדיין הדבר קשה בעיני אם היה באיזה זמן הבדל בנוסח התפלה בין בני רומה ובין שאר ק"ק איטאלייני. ועליך ירדו לעיני בדבר הזה היינו איך הוא המנהג היום ברומה ובשאר קהלות איטאליא וגם איך נמצא בסידורים ומחזורים שלהם כ"י אשר יש לך בלי ספק איזה מהם. אולם עכ"פ ברור הוא לאין ספק כי לפני הפייטנים האיטלקיים שאומרים בני רומה ויתר הקהלות באיטליא עוד היום פיוטיהם היה זנוסח בברכת אתה גבור בזמן הקיץ, מוריד הטל. וזה נראה בכל הקרובות אשר נתחברו לברכה זו. וראה תראה כי בקרובה לעשרה בטבת שהוא מזמן התורף והיא מקליר, נמצא בסיום הפיוט של ברכה זו "וגשם חיים שאל מסך". לא כן בקרובה לז"ל תמוז והוא מר' יודן כתוב "ובתחית של משחר". וכן לת"ב מקליר "בטל מחיה מתים". ובקרובה האחרת לת"ב ג"כ מקליר אצל האשכנזים, "להטילכם בטל מיעונו" ולציוס גדליה והוא מאיש פלאי

„ובתחתית טל תתיר אסורי“. ועוד בקרובה לכל תענית צבור הנמצאה רק בסוף מחזור בולנייא והוא ג"כ מאיש פלאי, „והחיינו בטללי שפרה“ כפי הנראה חוברת קרובה זו על תענית צבור פרטי הנגזר בימות הקיץ. נחפש עור בתפרות יו"כ (שאין להם לאיטלקיים קרובות רק ליו"כ ולתעניות כאשר יבואר הטעם) ונמצא בשחרית יו"כ והיא מקליר (ולאשכנזים היא רמוסף יו"כ) בברכת מחיה מתים, בסיום, „תחיים בטללי נופש“, ולמוסף יו"כ והוא מ' יוחנן הכהן החיינו בטל להסביר. רק למנחה יו"כ לקליר חסר מלת טל. וע"כ נאמר שכיוון אליו במלת „רומה להחיינה“ ר"ל בטל הבא מרום שמים. וננעילה והוא לפלאי, אצל האיטלקיים ואשכנזים, „והחיינו בטל כשח לפנות ערב, ועוד נמצא במוסף יום א' דפסח שהצבור באיטליא קוראים כמו האשכנזים בעת שהשי"צ מגיע לרב להושיע „שאתה הוא ה' אלקינו משיב הרוח ומוריד הטל. והוא רק הסוף מפיוט הקליר לאשכנזים.

נבא לאשכנזים, והם בהפך לא קבלו קרובות רק לשבתות וימים טובים ומורים וקצתם גם לת"ב, ולא לתעניות, ונחפש הנוסחאות של הפייטנים שאינם מאשכנזי רק האשכנזים אמרים פוטרדם, ואותן שהן מאשכנזים בעצמם, ונמצא שבכל ד' שבתות שקלים זכור וכו' והם מזמן החורף וכל הקרובות בהם מקליר, כפיים תמיד בשחרית בברכת מחיה מתים, במלת גשם. וכן במוספי שקלים וחדש ובקרובה לפורים, ולשבת הגדול מ' יניי. ליום א' של פסח אין לנו פיוט בשחרית ולמוסף כבר ראינו נוסח מפורש משיב הרוח ומוריד הטל. ובתחלה בברכת אתה גבור „טל להחיות בו נקוץ סעיפים“ וגם כל פיוט המר במוסף זה מקליר יורה על הנוסחא מוריד הטל. ובשחרית ליום ב' שר פסח מקליר „מעורר רדומנו מרעוף מרוממנו“ והכוונה במלת מרעוף לטל. ע"ד המקרא (משלי ג') ושחקים ירעפו טל, ולא נמצא מלת גשם אצל פעל רעף. ובה המקרא בעצמו בחר הקליר במוסף יום א' שר פסח להעמיד עליו פיוטו כפי מספר הברכות כאשר נראה עוד (אות י"ב) ומרעוף מרוממנו ר"ל שמרעוף משמים הטל המרוממנו מעפר בזמן התחיה כפירוש ר"ו"ה. והנה זה ג"כ ראינו גדולה לדעתי שחיבר הקליר כל פיוט זה רק ליום ב' של פסח ולא ליום א'. ואילו היה כן, לא היה מוגע בשום אופן מלהזכיר פה מלת גשם כאשר לא מגע זה בשום זמן מזמני החורף — בפיוט ליום ז' של פסח העמיד ר' חננאל בר קלונימוס מלת טל בברכת מחיה, וזה בעין ראינו על היותו איטלקי. ובכל זאת חתם אח"כ אחיו ר' משה ברבי קלונימוס, וזה יורה על אשכנזי. הלא נרשה לנו ההשערה, כי שניהם באו מאיטליא לאשכנזי כפי קבלת הרוקח, ולכן באה החתימה ברבי כמנהגי אשכנזים. אך בנוסח התפלה נשאר ר' חננאל כמנהגי אבותיו וארץ מולדתו. והנה מ' חננאל אין לנו פיוט עוד רק זה ונוכל להחזיק מלת טל בכוונה על הנוסח האיטלקי לא כן אצל ר' שמעון בר יצחק שהעמיד גם הוא בפיוטו ליום ז' של פסח מלת טל בברכת מחיה, ועל כרחנו נאמר כי רק מקרה הוא שנזכר לעצמו בטל של תחיה, וכתב החיינו בטל אמרותיך, ולא בעבור נוסח התפלה שלה, שקרובות אחרות ממנו בזמן הקיץ יכתישו זה, שהרי כפיוטו לשבועות לא לבר שלא הזכיר מלת טל רק גם העמיד מלת גשם, וזה רק בעבור באו בזכרונו כמה פיוטים מזמן החורף לקליר ור' יניי אשר בהם באה מלת גשם בברכה היא, ובנוף נוסח הברכה לא היה כתוב טאומה לפניו לכן הלך אחר המורגל, אעפ"י שהקליר בפיוטו לשבועות העמיד מלת טל כמנהגו.

וכן בפיוט לר"ה שחרית ומוסף העמיד ג"כ הקליר בשניהם מלת טל ולא כן ר"ש בר יצחק בפיוט שחרית של ר"ה שלא הזכיר מאימה אצל ברכת התחיה לא נשם ולא טל. בשחרית יו"כ מר' משלם בר"ק באה מלת טל, וממוסף יו"כ כבר דברנו וכן מנעילה, במנחה יו"כ מר' אליה בירבי מרדכי בא ג"כ בברכת מחיה, בטלליו רדומים יחיה, האין פה עוד סיוע על היות ר' אליה זה איטלקי. ואיך הולכים יחד החתימה בירבי עם הנוסח טל בברכת מחיה, ששניהם ממנהגי איטליא. ובשנימיז של סנות שהם מקליר בא ככל אהר מלת טל. וכן עוד בשחרית שמיני עצרת אשר כבר ראה רבינו תם זה והביא ראיה מהזכרת טל ורא נשם שחובר לשמיני עצרת ולא לשמחת תורה (כ"ח ו' צד ל"א) והפיוט הזה הוא עתה לפני כאשר תשמע עוד (לא העתקתי זה עתה).

ט) אולם לא לבד בברכת התחיה אך גם בברכת השנים היה נוסח האיטלקים בנוסח הספרדים להזכיר בקיץ טללי רצון או טללי ברכה וכדומה שכן ככל הקרובות לאיטלקים מוזן הקיץ, היינו ל"ז תמוז ות"ב וצום גדליה ותענית צבור סוף מחזור בולוניא, בא בסוף הפיוט לברכה זו מלת טל. ורא כן לימות החורף. ל"י טבת לא נזכר טל. ובקרובה לפורים באה עוד מלת נשם ולא טל. ופה נראה כעין פלא שבקרובה לת"ב אצל האשכנזים שהיא ג"כ מקליר לא נזכר בפיוט ברכת השנים מלת טל. וע"כ נאמר כי נשמטה מלה קטנה זו במכתב וצ"ל שנת טל טוב או שנת "טר" במקום "טוב". ואפשר אותם המעתיקים שהעתיקו לקצת קהלות הקרובה לת"ב השמיטו פה בכוונה מלה זו בעבור שלא יתכן בחורף ובארץ הצפוני' ברכת טל, אעפ"י שבברכת התחיה השאירו אותה, בעבור שמוסב יותר על התחיה לעתיד. — וגם הוא רק הזכרה לא שאלה. — ודע שגם בנוסח ברכה זו ראיתי החידוש שבמחזור איטאלייני ד"ו שנת תקבל כתוב בתפלת י"ח של חול, "ותן טל (בחורף, ומטר) לברכה" אכן בתפלות הצומות י"ז תמוז ות"ב לא נזכר טל בברכה זו אעפ"י שהפייטנים יעמידוה כנוכר. אולם במחזורים ד"ו שפ"ו, ובולוניא ש"א קק"ק בני רומה לא נזכר טל בקיץ אפילו בתפלת י"ח של חול. ועליך ידירי לעיין גם בזה במנהג היום ובסידורים ומחזורים איטלקיים קדמונים כ"י. — ודע עוד שכמו אצל ברכת התחיה יש הבדל זה בעצמו בין כבליים ובעלי א"י שבני א"י הזכירו טל בקיץ כנראה בירושלמי (כ"ח ו' צד כ"א). כן אצל ברכת השנים יש ההבדל והוא בעצמו ע' בירושלמי (פ"ד דברכות) אצל תפלת הבינונו, שאומר בקצרה כרך שנותינו א"ר חגי אם היו [זמן] גשמים אומרים גשמי ברכה ואם היו [זמן] טללים אומרים בטללי ברכה ע"כ. ובכבלי מבואר שאין מקפידים בחורף על שאלת טל. וטעם ההבדל נראה כי הוא כמצב הארצות ואקלימם, רוב מדינות ככל הן צפוניות לא"י ולא יתכן בהן שאלת טל וגם לא הזכרת טל בחורף. ולא כן בא"י שקרובה יותר לקו המשווה. והבדל זה בעצמו בין איטליא וספרד ובין ציפת ואשכנז ג"כ במצב אקלימם.

י) ועינתי עתה יותר בפוסקים הקדמונים לענין שתי ברכות אלה. וראיתי בטו"ח (ס"י קי"ד) שכתב ונוהגי' בספרד [להזכיר טל בברכת מחיה] אף בימות החמה אבל באשכנז אין נוהגי' להזכירו אלא אומר רב להושיע מכלכל חיים ע"כ, והנה לא דבר כלל מצופת ואיטליא, אכן מצאתי במנהגי (הלי' תפלה ס"י נ"ד) ז"ל בימות הקיץ נהגו לומר ורב להושיע מכלכל חיים כו' וכ"כ רב עמרם (וזה כמנהג

ארצו בכל). אבל בצרפת ופרובנצא נהגו לומר ורב להושיע מוריד הטל מכרכר חיים. ואלו ואלו דברי אלקים חיים ע"כ. ונוטה אנכי להגיה במקום בצרפת צ"ל בספרד. שהרי מנהג צרפת שוה לרוב עם אשכנז. ותו חנא היכא קאי דקתני בצרפת ולמה לא הזכיר מנהג ספרד כדרכו שמזכירו לרוב וכמו שמזכירו בענין זה ממש להלאה ומשם ראה גדולה. האמנם התוס' (ברכות כ"ט ב') כתבו, לכך יש בני אדם שאומרים כל שעה טל (באתה נכור) ע"כ. אבל לשונם מורה כי כל העם לא נהגו כן. והמכריע זה יותר הוא. כי לקמן במנהג שם (סי' נ"ו) כתב אצל ברכת השנים וז"ל ונהגו בצרפת לומר בימות הקיץ ותן ברכה על פני האדמה ובספרד ופרובנצא ותן טל לברכה ע"כ. וכבר הראינו מנהג שוה בשתי הברכות מחיה ושנים שמי שאומר טל בזו אומר גם בזו, וכן להפך. ובשוא"ח (ריש סי' קי"ז) כתב ובספרד נוהגי' לשאול טל בימות החמה שאומרי' ותן טל לברכה ע"כ. ואיטליאה היתה כארץ רחוקה ומזורה לכל אלה הפוסקים.

יא) נשים עוד עין לברכת בנין ירושלים וצמיחת דוד שכבר הראתי בשם רבי ישעיה איך היו לאחדים אצל אנשי א"י וכן אצל אנשי איטליא (תולדות הקליר הערה 33 וכ"ח ו' צד כ"א) ועתה אחרי באו לנגד עיני המחזורים לבני רוטי. ראיתי כי לא לבד היו כן לפני הקליר בכל קרובותיו היינו ל"י שבת ולפורים ובשתי הקרובות לת"כ, אך גם לפני מחברים אחרים של קרובות באיטליא. היינו לר' יודן ל"ז תמוז, ולפני פלאי לת"צ בסוף המחזור, ועוד פלאי לצום גדליה. ושם טעות ראוי להעיר עליה במחזור בולונייא, כי עשו המדפיסים או הכותבים, בנין ירושלים וצמיחת דוד לשתי ברכות והעמידו עליהן שני פיוטים, והניחו שומע תפלה בלי פיוט. ובאמת הפיוט של צמיחת דוד צ"ל אצל שומע תפלה כמבואר מהסיום שם, "בצום השביעי סמוך נא מפילה, מפילי תחנה ותפלה", ופיוט של ירושלים מוסב גם על צמיחת דוד, כי לאחדים היו לפניו וכמבואר ג"כ מהסיום, "בצום השביעי נחם בני מלך, בבנין הרבות עיר המלך" ובזמן מאוחר נחלקו הברכות האלה לשתיים בסידורי איטליא, רק אור עולם באוצר חיים, ובגלל אבות נשאר על עמדם. ובדבר ברכת מלך צור ישראל וגואלו הנח לפנינו רק פיוט אחד לשני לילות הראשונים של פסח במעריב [פלאי ואולי התום שמואל] במחזור רומי והיא גם כמנהג אשכנז ופולין ונראה מזה קדמון ומתקבל, ושם במחזור רומי מכוארת הברכה מלך צור ישראל וגואלו בלי שום נוסחא אחרת. ואולי גם היא נשתנה בימים מאוחרים באיטליא.

יב) נעמיד פה עוד הערה מבוררת שלא היה הקליר מא"י, ובאירופא אין לפניו ארץ אחרת רק איטליא חוץ משאר הראיות. הנה ראינו דרכו בקרובות של התפלה לבחור לו מקרא הכולל מנין תיבות כמנין הברכות. כמו לפורים שני המקראות ויאהב השלך את אסתר, ומרדכי יצא, שכל אחד מהם מחזיק י"ח תיבות כמנין הברכות, ועל כל תיבה וברכה עושה פיוט, (כ"ח ו' צד ל"ד) ובקרובה ל"י שבת לקח המקרא בן אדם כתוב לך (יחזקאל) הנאות מאד לצום זה וסיום המקרא "היום הזה" חיבר לרשימה אחת וככה לשבע ברכות של מוסף שבת שקלים לקח לו המקרא הנאות לענין בעבור הדרש כופר על כופר נפש שול שקלים, אשכול הכופר וכו' שמחזיק ג"כ שבע תיבות, ומתחיל כל ברכה בתיבה אחת ממקרא זה

ועושה פיוט. ועדין ממש לקח למוסף מרשת החדש. המקרא ראשון לציון וכו' .
ועתה נראה בפיוטי גשם ומל, ונמצא כי לקח ג"כ מקראות כאלה ועושה על כל
חבה פיוט. לשמיני עצרת מתחיל אצל הברכה הראשונה בפיוט, בתיבת אף ברי ,
ובברכה השניה בתיבת יטריה, ונראה בעליל כי כיוון למקרא אף ברי יטריה עב
יפין ענן אורו (איוב) ועל כל תיבה עשה פיוט לברכה אחת, רק שחסרים לפנינו
הפיוטים על יתר הברכות והקהלות השמיטום מפני אורך הפיוטים הקודמים. והקליר
בעצמו לא חשש לזה האורך, שכן הקרובה לפורים האריך ג"כ אצל ברכת
ולמלשינים מפני שהוא מענינו של יום. והשלים בכל זה פיוטיו ליתר הברכות .
וכן עשה בלי ספק בפיוט גשם. וככה בפיוט מל מתחיל אצל ברכה ראשונה בתיבת
"בדעתו", ואצל ברכה שניה בתיבת "תהומות", וכיוון ג"כ בלי ספק במקרא
הנאות לענין . בדעתו תהומות נקעו ושחקים ירעפו מל. (משלי ג') ונשמתי
ג"כ הפיוטים ליתר הברכות והתיבות מפני אורך פיוטים הקודמים . אולם
הפלא יבא כאיש מנן עד לעין, כי נמצא בכל מקרא משני ארה המקראות רק
שש תיבות והברכות הן שבע. כמו בשבת. ולמה בחר על נכון לשבתות מקראות
אשר מספר תיבותם שבע כמספר הברכות, ובמועדים אהז במקראות חסרים בטספ
תיבה אחת כנגד מספר הברכות ? וכל זה א"א להשיב באופן אחר רק כי בעבור
אשר בפיוט יש ברכת כהנים, והכהנים עומדים על הדוכן עד סיום ברכת השלום
לא רצה הפייטן להשהותם שם מדי ינגן הש"צ עוד את הפיוט. וכפי דברי הגמרא
ורש"י (סוטה ל"ט ב') צריכים הכהנים להאריך בתפלתם "רבון העולמים" עד שיסיים
הש"צ ברכת שים שלום, כדי שיענו הצבור אמן על שניהם ; ועתה איך יוכלו
לעשות כן אם הפיוט יבא בנתים, ולכן לא עשה פיוט לברכת השלום. ונשארו
הפיוטים רק לשש ברכות כשש תיבות שבכל מקרא. ולקמן (אות י"ג) נראה כי
השלים זה הקליר בעשותו פיוט מיוחד אחר עושה השלום והוא סילוק לתפלה
בשמיני עצרת. וזוה ראייה שבשבתות שעשה בהן פיוטים לכל השבע ברכות וכן
בתעניות שעשה ג"כ לברכת השלום פיוט, לא היתה נשיאת כפים במקומו. והנה
בא"י ובמצרים נושאים כפים בכל יום ואף בשבתות, ע' ב"י על טוא"ח ס"ס קכ"ח.
והבידור היותר גדול, כי חיבר הקליר בקרובות מל וגשם עוד פיוטים לשאר
הברכות, כי בשני הפיוטים לשתי ברכות הראשונות החל לתתם שמו אל מן
אלעזר. היינו ראש חרוז האחרון בפיוט הראשון הוא אות א, וראש חרוז האחרון
בפיוט הב' הוא אות ל'. כן בפיוט מל בברכה א'. אות. ובשנית להחיות. וכן
בגשם, בראשונה אמוצים ובשניה להחיות. אך יותר יש שם עוד. בפיוט ראשון
ג' אלפין, היינו אחר אף ברי, אמת ואחר מים אבים ובסוף אמוצים. ובפיוט ב'
יש ה' למדין, ובהכרה כי השלים שמו בפיוטי שאר הברכות. — יותר מזה .
בקרובת מל יש סדר א"ב. היינו בברכה א' ד' חרוזים בראשם אבג"ד. וחרוז הה'
א' מן שמו. ובברכה ב' ד' חרוזים הו"ה וחרוז הה' ל' מן שמו, וע"ד שעשה
בקרובות למוספי שקלים וחדש בכל ברכה ג' אותיות מן א"ב, אב"ג וכו' רק שם
לא צירף חתימת שמו. נחשוב א"כ פה כל אותיות א"ב כ"ב וחתימת שמו אלעזר
קליר, ט' אותיות. סך הכל ל"א אותיות. והנה כל פיוט בקרובת מל מחזיק ה'
חרוזים, עולה לשש ברכות רק ל'. אותיות בראשי חרוזי' בלי ספק עשה בראש חרוז
אחרון מפיוט האחרון שתי אותיות אחרונות ביהד ומסדר א"ב, ש"ח, או משם

קליר, י"ר. וכן בקרובת נשם יש ג"כ ה' חרוזים בכל סיוט, ושלשה מהם כוללים אות אחת משמו. והיה לו בחמש ברכות שם אלעזר משולש. ובסיוט הששי חתם שמו קליר רק אות א' בכל חרוז, ונשאר לו אות ג' עוד למותר. ועכ"פ מכורר היטב שעשה סיוטים לשאר הברכות רק נשמטו לפנינו.

ג) מעתה נוכל לשער קורות הפיוטים באיטליא ומהלך המחזורים משם לצרפת ואשכנז בימים קדמונים. באיטליא החלו לעשות קרובות היינו לתפלת י"ח בחול, ונס לתפלת שבע בשבתות וי"ט, ולר"ה וי"ז, מה שהיה באמת דבר הדיש ונדול, להפסיק בברכות התפלה. ר' ינאי ור"א קליר היו הראשונים בדבר הזה באיטליא. מר' ינאי נשאר לנו רק הקרובה ליום א' דפסח [רא לשבת הגדול כאשר כתוב בסידורים, רק הקהלות החליטו הזמנים, כאשר עשו כמה פעמים כמו שיבואר. וכך הפיוט מורה שנעשה לקריאה ויהי בחצי הלילה, ופיוט ויהי בחצי הלילה ממנו הוא. אך לא אדיר מתוחים שהוא לשבת הגדול מאיזה פייטן אחר או גם ממנו. והקהלות לקחו להם פיוט ויהי בחצי הלילה לסדר ליל א' של פסח. כמו שלקחו להם פיוט אומק גבורותיך שהוא מקליר ליום ב' של פסח. לסדר ליל ב' של פסח] ומקליר נשאר לנו רוב קרובותיו שחיבר לתפלות. ואחריהם חברו ר' שרמה בירבי יהודה ור' משלם בירבי קלונימוס רק קרובה אחת ליו"כ. מר' שלמה ידענו רק סדר

העבודה המובא ממנו, ומר' משלם יש ביד האשכנזים כל הקרובות לשחרית ולמוסף יו"כ, ולא יותר חברו האנשים האלה קרובות, כי אם יוצרות. וכן הקדמונים בספרד חברו ג"כ בראשונה רק מעמד ליו"כ, כמבואר בחתכמוני שער ג'. וככה קבלו הקהלות באיטליא ג"כ רק קרובות ליו"כ ולא לשום שבת ומועד, וכנגד זה קבלו קרובות לתפלות י"ח בתעניות מקליר ומאיזה מאוחרים, ובהפך קבלו האשכנזים הקרובות רק לשבתות ומועדים ופורים ולא לתעניות. וזה יתן קצת אות על הבדל דרכי החיים ומצב ישראל בשתי הארצות האלה. באשכנז היו מרודים מאד לשחר לטרף בימי החול ולא יכלו להשאר זמן רב בביהכ"נ בניגוני הקרובות. אך בשבתות וימים טובים וגם בפורים היו כל תענותיהם בביהכ"נ ובתורה ובתפלה, ולא לקחו אף חצים לעצמם רק רובם לה'. ובהפך באיטליא לא רצו להאריך הרבה בפיוטים בביהכ"נ, בימי העונג, רק בימי התעניות מצאו הפך בהשאר זמן רב בביהכ"נ ולא שמו לב ג"כ אל קוצר זמן העסק בפרנסה. אך בשני ימים בשנה התאחדו שתי הארצות באמידת הקרובות. היינו יו"כ לאיטלקיים אעפ"י שהוא מן המועדים, אך כל עונג אסור בלא זה, וטוב דהם לעסוק כל היום בפיוטים בביהכ"נ. והאשכנזים קבלו הקרובות בת"כ, אעפ"י שהוא מימי החול כיון שבלא זה אסור במסחר ועסק, וכן פורים. — והנה אף אם לא קבלו האיטלקיים הקרובות לשבת ומועד מקליר בכל זאת היוצרות שלפני התפלה קבלו ממנו, ופעמים שיש להם ממנו יותר מאשר יש לאשכנזים, בעבור כי מאיטליא היא — ורק האופנים והזולתות הסירו האיטלקיים בשבתות, ורק מפני האריכות. ולא כן בר"ה, כאשר נראה. ואשוב עתה מאשר אמרתי בכ"ח ח"ו צד ל"ב, נגד הרשב"א, שהקליר לא חיבר מעולם יוצרות שלפני התפלה. וכעת אנקש סליחה מהרשב"א ז"ל, שאין ספק אצלי עתה כי אל כל קרובה שחיבר בשבתות ומועדים חיבר ג"כ יוצרות ורובם נמצאים בדינינו. ומסימנים כגם בזה כי אחר אות ג' מן הא"ב בא התרוז של קרוש, וגם איננו חתום בשום

יוצר או אופן, כי סמך עצמו על החתימה שאחר ברכת מחיה מתים כמנהגו. ונתחיל מ"ה. יש יוצר אחר בעינו ראשכונים ולאטלקיים. וזה של איטלקיים ארוך יותר. וכל הפיוט המתחיל "מלך עתיק ימים עד הנקדש בצדקה" אין להם ראשכונים. ונראה שהיה יוצר ליום ב' של ר"ה. ואח"כ האופן כבודו אהל והוא גם לאשכנזי. ולראיה קצת שהוא מקליר. כי אמר באות מ"ם מאתמול קדמנוך לחלותך מלך. ובקרובה למוסף ר"ה אחר ברכת מחיה, בפיוט "אף ארח משפטך", "כרי לבב מאתמול קדמנוך", חוץ מאשר יכיר כל מבין דרכי לשון ובניני החרוז של קליר ביוצרות ההם. ואחר האופן יבא פיוט מלך אמיץ ואיום ג"כ איננו אצל אשכנזים. ונראה מן הסיוס נתאדרת בים ובחרבה. שהיה זולת. ועוד אצל האיטלקיים ליום ב', יוצר מלך אדיר ונורא, נראה שהיה אופן וזה ג"כ מן הסיוס, "שנאני קדש כו' מברכים עם קדש כסוד שרפי קדש" והוא ע"ד סיוס האופן ליום א', ונכרכך אלקים חיים ומלך. — ואעפ"י שלא קבלו כל הקרובה מקליר ר"ה, מ"מ יש להם איזה פיוטים קצרים במוסף אשר דדעתי גם הם מקליר ולא נמצא אצל האשכנזים. והיינו פיוטים אסופים אסופי אשפתות כו' א"ב מחומש בלי שום חתימה, וכל חכונת הפיוט של הקליר נמצא בו. ועל שני הפיוטים אם לא חמל, אב לא חס, מסופק אנכי. ובראשון יש פלא שחורז איל, עם יין ועם עין, ואעפ"כ נוטה אנכי ליחסהו לקליר וביותר את השני אב לא חס.

לצום גדריה יש קרובה בלי חתימת שם, ומסופק אנכי אם הוא מקליר. ואפשר היא מן החתום בסליחה ראשונה בברכת סרח נא, "אמונת אומן". ולבסוף שם יצחק. ועכ"פ הסליחה שאחריה, "תאלת יום" והיא סתמית, יש ליחס אל בעל הקרובה ואחרי כן "אמרנו נגזרנו" חתום בסופה שלמה הקטן יחיה, והוא הכבלי, ויש בה מלות קשות מאד המורגלות אצלו, נגחנית דורגנית, חורטנית, רברבן, מורחן וכו' — ליו"כ יש יוצר ואופן אשר הוא גם לאשכנזים ושם לפני הקרובה של ר"מ בריק. ובה במחזור איטליא לפני הקרובה של קליר, ויש א"כ ספק ממי הוא היוצר, ולבי אומר לי שהוא מקליר ומדרכי לשונו, נכרו חמאים באני ישנה, וזה מתכונתו לקרוא ישראל סתם בשמות כאלה לפי הדרש. ובאות ע"ן, עורר כאור נגה שושנת עמקים, וע"ד שקראה בקרובה שושנת עמק. — הקרובה לשחרית יו"כ מקליר היא אצל האשכנזים למוסף יו"כ, מקליר, ומבלי הכריע פה, לאיזה הפלה חוברה, עכ"פ רואים אנו כי הפיוטים מרובים וארוכים יותר אצל האיטלקיים, וכמה וכמה חסרים אצל האשכנזים. אך מה שיש לעיין הוא כי נמצאו בקרובה זו פיוטים שנמצאו ג"כ בקרובה של ר' משלם, לשחרית יו"כ. והנפלא הוא כי במוסף יו"כ לאשכנזים שקבעו הקרובה אשר לשחרית אצל האיטלקיים, נמצא במקומות ההם פיוטים אחרים אצל בני פולין, ועתה תעמוד השאלה מי לקח ממי בקרובה לשחרית, וממי הם הפיוטים האחרים הנמצאים במוסף לבני פולין? בה נמצא פיוט אנוש מה יזכה לפני ברכת מחיה מתים, בשתי הקרובות לשחרית יו"כ. היינו כזו שלקליר לאיטלקיים ובזו של ר' משלם ראשכונים, ובקרובה של אשכנזים למוסף אשר היא זו בעצמה של קליר לשחרית אצל האיטלקיים לא נמצא במקום הזה פיוט כלל, ובאמת נראה כי אין לו מקום כלל פה, וככל הקרובות של קליר לא נמצא לפני ברכת מחיה רק פיוט אחד. וגם הוא כמו מפזין בין

הציונים שרצה הקליר לרמוז אליהם, שבת שבתון, יום כפורים, צום העשור :
 ובכל זאת יש במנהג פולין פיוט אחר במקום הזה השווה ממש בתכונתו לפיוט
 אנוש מה יזכה, והוא מתחיל אנוש איך יצדק ? וככה כל הפיוטים של הקדושה
 בשתי הקרובות של שחרית, המיוסדים על רוח, נפש, ובשר, ממי הם ? ולאשכנזים
 לא נמצא במוסף בקדושה שום פיוט. אך במנהג פולין יש פיוטים אחרים בקדושה
 זו, וכל זה נראה כעין פלא גדול, ואומרה לך דעתי על זה. אין ספק אצלי שכל
 מה שנמצא אצל האיטלקים בין פיוטי קליר, הם הקדמונים ומשם לקחו האשכנזים.
 וכה אחשוב הפוט אנוש מה יזכה מקורו בקרובה של קליר, וחובר להתעוררות על
 חי האדם אצל ברכת מחיה מתים, ויתכן אצלי שהוא מן ר' יהודה אחי הקליר
 שחיבר ג"כ הוספות אצל ברכה זו לשבת פ' זכור ופ' החדש (תולדות קליר הערה
 34) אך שם חתם שמו וגם שם הוא אחר הברכה, ופה לפני הברכה. והנה יש
 נוסחאות שונות בסוף פיוט זה, "תחת כן ולכן יום המיתה" כו'. יעוין במפרשים,
 וגם בנוסח איטלקי יש שינוי. ואם נעמיד כפי הנכון בלשון יום המיתה הוטב מיום
 הלידה, אפשר לקרוא פה ההתימה יהודה. והאשכנזים צירפו ג"כ פיוט זה לפיוטי
 ר' משלם בעבור ההתעוררות שיש בו. ואח"ז כשלקחו להם למוסף פיוטי הקליר
 של שחרית, לא יכלו עוד להשתמש בפיוט זה בכפלים. רק במחזור פולניא יש
 שם פיוט אחר בחרוזים כעין הפיוט אנוש מה יזכה. ובוה אני מסופק אם הוא
 מאתו ר' יהודה, ויש ללקט בתחלת הפיוט אותיות יהודה, אם רק נקח הוא"ו מן
 והכל גלוי, ונעמידנה אצל ואם יסתיר פניו. ופיוטי הקדושות אין ספק אצלי
 ששניהם מקליר, וכל מבין דרך וסדר פיוטיו יסכים לזה. ובפיוט למוסף (מנהג
 פולין), אז מלפני בראשית נוה ויגון השית "מדבר משיח ומסיים" נצח בריה
 חדשה עת לבראתו וכו' ע"ד שכתב בס' לוק פ' החדש, "להבראות בריה חדשה"
 כו'. וכן בקדושת שחרית בפיוט "תמיד תתלונן" מסיים "איחד זכרך תמיד נשף
 ושחר עד אשלים לך את הנפש" והוא על שמע ישראל שאומרים בקדושה. וממש
 כעין זה כתב על שמע ישראל בקדושת מוסף לר"ה, והוא מסיים פיוט "ועמך
 תלואים", "וזאת המתמדת שמע פה אחד רוגשת נשף ושחר ליחד לאחד", וההפרש
 בין קדושת שחרית לקדושת מוסף היה אצל הקליר, שבשחרית לא היו אומרים
 אדיר אדירנו, רק במוסף, ולכן יש בשחרית רק שדש מחלקות. היינו בתחלה קדושת
 אופנים ומלאכים, ב" קבלת עור מלכות שמים במקרא שמע ישראל, ג' גלוי
 המלכות לעתיד לבא, והוא על והוא ישמענו ברחמינו שנית כו', וסיומי הפיוטים
 תמיד מענינים האלה, כפי סדרם. וככה בפיוטים לקדושת מנחה מקליר, ג"כ רק
 ג' מחלקות, והסיומים ג"כ ע"ז. וכעין זה ועד"ו ממש פיוטי הקדושה למנחה יו"ב
 אשר הוסיף רוו"ה ממחזור כ"י קולוניא. ג"כ רק ג' מחלקות, ומסיים והוא ישמענו
 גו'. לא כן במוסף, שיש תמיד ד' מחלקות מפני אדיר אדירנו שנוסף, ועליו יש
 פיוט מיוחד ומסיים מענינו. כמו במוסף ר"ה מסיים נאור ואדיר כו' כי הוא מלך
 על כל הארץ. וכן במוסף יו"ב לבני פולין הפיוט הרביעי בקדושה מסיים אדיר
 באדירים כו'. ופ"ז נקח ג"כ לראיה שמקור פיוטים אלו בקדושה לשחרית יו"ב
 אצל האיטלקים, ורק לשחרית יו"ב, כי רק אצלם יש ג' מחלקות לכך אכן
 האשכנזים שהוסיפו אדיר אדירנו גם בשחרית, הוכרחו להוסיף להם פיוט לזה.

והוא נמצא אצלם ומתחיל "אליך תלויות עינינו" והוא מיוסד כלו על המקרא ה' אדוננו מה אדיר שמך. ואין לו ענין כלל עם ג' פיוטים הקודמים שהם כאחד מאמר שלם על ג' שמות, רוח נפש בשר; ובפיוט הזה של "אליך תלויות עינינו" השתמשו ג"כ האשכנזים למוסף יו"כ שאין להם שום פיוט בקדושה. וכן במנחה. ולא כן בני פולניא שלדם כבר ד' מחלקות בקדושה מקליר, ולא ה' צריכים עוד לפיוט "אליך תלויות" והשמיטוהו. ונשאר רק להעיר עוד על הפלא כי בני פולניא השיגו פיוטים מקליר למוסף יו"כ מה שלא השיגו האשכנזים! —

הקרובה למוסף יו"כ הוא מר' יוחנן הכהן, ובחיוו בה נגד הקרובות או סדרי עבודה של הקליר ושל ר"מ בירבי קלונימוס ושל הבבלי, בלי ספק רק מפני כי היא מעט יותר צחה ויש בה מלאכות רבות בסיומי החרוזים. למנחה יו"כ יש לאיטלקים קרובה מקליר, ויש בה דבר קשה שלא אוכל לפתרו למה חסרות בא"ב שעשה בתחלת הברכות אות ד' ואות ח' ? ולא מן הכותב המאוחר כי אם מן המחבר בעצמו, כנראה מחבור המלות של סיומי המקראות עם הפיוטים שאחריהן. ואולי תדע אתה דבר מה כזה ותשמחני. — הקרובה למנחה אצל האשכנזים היא מר' אליה בירבי מרדכי. וגם בה נראה מהוספה קטנה לבני פולניא שהם ראו קרובה קליר למנחה, כי ממנה הוסיפו להם אחר ימלוך ה' לעולם כו'. החרוז אמונת אום נוטרת כו' אשר בו חתום אלעזר נמצא רק אצל האיטלקיים ולא אצל האשכנזים — קרובה נעילה שזה אצל השלשה היינו איטלקיים ואשכנזים ובני פולין, וקרוב אצלי שהוא מקליר אעפ"י שהוא בלי שום חתימה. ואעפ"י כ לאיטלקיים יש יתרון שאצלם כל הא"ב שר הפיוט עד סופו. ואח"כ לפני ברכת מלך מוחל וסולח עוד פיוט גדול "אל כפלשך כל מעשים" ע"ס א"ב ופיוט קטן אשמינו תבלע ע"ס א"ת כ"ש בלי חתימה והכל מקליר כפי דעתי. — ועוד אני חוזר ליוצר שבת תשובה לאיטלקיים, המתחיל אלי שובה איומתי, אחשבהו ג"כ מקליר, והוא מרדכי לשונו, גם בעבור החרוז המסיים קדוש והוא אחר אות הג' ובלי חתימה וזה מרדכי כאשר נראה בסמוך. והנה זה רק יוצר, ואם חיבר ג"כ קרובה לשבת ההוא אעפ"י שאין בו שינוי קריאה רק הפסרה מיוחדת, ומסקתא עריה. וזאת לא אדע עוד.

יוצר ואופן זולת לשני ימים הראשונים של סכות חיבר הקריר וישנם בידינו, והם אצל האיטלקיים והאשכנזים רק שלא קבלו האיטלקיים קרובות למועדים כנוכר. ויש בזה איזה חידושים. והנה כמו בקרובות דיבר ביום ראשון יותר מלולב וביום שני יותר מסכה, כן בכל הפיוטים שלפני התפלה. והם כלם מרדכי לשונו, ואחר אות ג' יבא החרוז של קדוש בלי חתימה מפני שמך על חתימתו בקרובה אחר ברכת מחיה. ולא כן האשכנזים שחברו הרבה רק יוצרות ולא קרובות, חומו עצמם לרוב בחרוז של קדוש. היוצר ליום ראשון, אכתיר זר תהלה שוה לכלם, וכן האופן "אמיר אותך" אך בזולת "אנה הושיעה נא" יש שינוי, שאצל האשכנזים נשתנה החלק השני מן אות מ"ם ואירך. והעמידו חרוזים אחרים, והחלק ההוא החסר פה, נמצא בעינו בפיוט זולת לשמיני עצרת לאשכנזים, ג"כ מאות מ"ם ואירך. ולא אדע איזה יכשר. ליום שני של סכות אין יוצר לאיטלקיים, רק לאשכנזים, "אמיץ לנורא ואיום" ואעפ"י כ אין ספק אצלי שגם הוא מקליר עפ"י כל הסימנים ובטעות נרשם במחזור רו"ה שבסוף החום שהמ"ח שלמה, כי אין שם שום חתימה

ולא בחרו קדוש, כמנהג הקליר ביוצר. והוא מדבר מלולב וגם מסוכה. וכן הזולת לאשכנזים אנא תרב עליצותיך מדבר רק מסכה. אך אופן אין להם לאשכנזים ליום ב', ומשתמשים באופן של יום א'. אכן הוא לבדו נמצא אצל האיטלקים. ומתחיל אומץ קצות דרכיך, והוא א"ב מרובע עד כ' ומסיים במלאכים וכתר כדרך האופן. ומדבר כרו רק מסוכה. ולשון הקליר יכיר כל מבין פה. ורדוגמא. תיקף בתורה "אמצת מתוחי כאהל, אהלתם כסכה" ע' דף ס"ד ע"ב ד' בולוניא במחזור יו"כ "אהלת מתוחים". ועתה ראה פלא, אחלי ידידי, אל תשחק ברנע ראותך את אשר אכתוב, כי אם אחרי העיון מעט. בסילוק הו"ד אומץ ישעך בא, נמצא בסוף אחר הא"ב חלק גדול אצל האיטלקים ולא לאשכנזים "אבי עד חש לתאריך כו'. ושם חתום, אל עזר בירבי קליר חזק. וחתומה כזו נמצאה רק עוד בקרובה לפורים. לא רחוק א"כ שיחתום קליר ביוצר ליום ב' של סנות ממש כחתימה להו"ד. אך לא בראשי החיבות, כי אם במספר, שכן ממש מספר תחלת אופן זה "אומץ קצות דרכיך" ואם גם זה מקרה, מביא באמת להשתוממות לשבת חוה"מ של סנות נמצא האיטלקים יוצר, "את עמי טובות אבשר", והוא מקליר בלי ספק, בלי חתימה גם בחרו קדוש שאחר אות ג'. ודרך לשונו נראה על פני כלו, אך פ לא שאין בו מאומה מעניני סוכה ולא מקריאת שבת חוה"מ. ואצלי אין ספק שהוא מפיטויו למוסף שמיני עצרת, שכן מיוסד על פסוקים מעניניו של יום זה. בתחלה. המקרא הביאו את כל המעשר, (מלאכי ג') ונחלק לתשעה חלקים. וזה בעבור שמתחיל זמן המעשרות לעניים, וענין זה גם בחרו קדוש "אם מעשרו תתעשרו". וכל זה אעפ"י שבמנהג קליר לא היו קורין בשמ"ע עשר תעשר רק כל הבכור, כמנהג האיטלקים, וזה לא כדברי רש"י בליקוטי פירושם כאשר יבואר עוד ברשימת יוצרות לבני ווירמשא. — ואח"כ המקרא יפתח לך ה' את אוצרו הטוב את השמים לתת מטר ארצך בעתו (דברים כ"ח) ומחולק לשבעה חלקים, ושם חרוזים על שפעת גשמים, ספיקת רבוי רביבים וכו'. ועל מקרא הזה בעצמו בנה הקליר פיוט שלו במוסף שמ"ע המתחיל יפתח ארץ לישע, ושם על כל תיבה חרוזים. ומזה נראה ג"כ שהפיוט הזה "את עמי" הוא למוסף ולא לשחרית שמ"ע שאז לא היו מתפלגין עוד על רבוי גשמים. אח"ז המקרא "ויתן לך האלקים" נחלק לארבעה. ואח"ז המקרא "ה' עוז לעמו יתן" נחלק לשנים. ולמען דעת מקומו של זה הפיוט. אחשוב לקרוב מאד שחובר לעושה שלום והיינו אחר ברכת השלום והוא כמו סילוק כל התפלה שאז יתן ברכה לכל הקהל ע"ד שעשה ר' בנימין לפסח שבועות וסכות. ולר"ה. והוא מסיים ג"כ במקרא ה' יברך את עמו בשלום כמו כזה הפיוט "את עמי". וכן עשה ר' יצחק בן שמואל לשבת חנוכה. ויחכן עוד כי בעבור שבקרובת המוסף עשה הקליר פיוטים לכל הברכות ולא לברכת השלום מפני ברכת כהנים (אות י"ב) השלים זה בפיוט שאחר הברכה. — להו"ד פיוטים מקליר ודאיטלקים יותר מלאשכנזים. והסילוק יותר ארוך עם חתימת כל השם שלו, לשמ"ע כבר ראינו סילוק שרו וקרובת מוסף נמצא רק לאשכנזים ולא לאיטלקים שלא קבלו קרובות. ויש ממנו גם לשחרית קרובה ונמצא ביוצרות רבני ווירמשא אשר לפני. אין ספק א"כ שחיבר ג"כ יוצר. כמו לפני כל הקרובות שלו, והוא נמצא לפנינו פיוט "אום כאישון נצרת". שזה אצל האיטלקים

ואשכנזים ובני פולין. ואין ספק שהוא ממנו עם כל הסימנים וחרוז קדוש שאחר אות ג' בלי חתימה. ובאות ב' חרוז "להאביד, להרביד, דוד". נמצאים בעינים בסוף קרובה לת"ב לאיטלקיים. ככרכת אלקי דוד. ובמנהג אשכנזי ופולין, יש גם זולת ממנו, אך החלק השני מאות מ"ם ואילך נחלף בחלק השני של זולת ליום א' של סכות ממנו כנוכר. חסר א"כ רק האופן ואותו השלים ר' אמתי בירבי שפטיה ונמצא במנהג בני פולין. — לשמחת תורה יש פיוט על ויעל משה עד סוף התורה בא"ב, רק נחלק ונכנסו בין חרוזיו כמה פיוטים אחרים, ומליצותיו ותיבותיו קשות מאד, אולי מקליר או מר' יהודה בירבי מנחם בעל היוצר לשמחת תורה.

לשבת ר"ח יש קרובה ממנו כמובא מר' שבת דונולו (כ"ח ז' צד 64), וא"כ חיבר ג"כ יוצר, והוא נמצא לפנינו אצל האיטלקיים לבר, תאמת אור בקודש, וצ"ל חרוז זה בסופו, להשלים אות התי"ו של א"ב. ולאשכנזים אופן אחר "אלקינו אלקים אמת". חתום בו בנימן, אך החליפו הזמנים, כי לא חיבר פיוט זה לשבת ר"ח רק לשבת בראשית כמו שהוא על נכון במחזור איטלקי. וכל הפיוט טוב והולך על בריאת ששת ימים, רק בעבור שמאריך מעט בבריאת המאורות ומחזור הלבנה, חשבו להשתמש בו על שבת ר"ח. אולם האריכו בעינין זה הוא רק בעבור כי שבת בראשית הוא ג"כ תחלת השנה. ולאשכנזים נ"כ אופן לשבת בראשית "לבעל הזרח" וחתום בו ג"כ בנימן, א"כ תיקן ר' בנימן זה יוצר ואופן לשבת בראשית, והאיטלקיים לרוב השמיטו האופנים והזולתות. והקליר לא חיבר כלום לשבת בראשית לכן חיבר ר' בנימן, אשר קרוב אצלי שהוא איטלקי, ולא כן לשבת ר"ח, שחיבר כבר הקליר יוצר ואופן כאשר נראה, לא חבר עוד ר' בנימן. והנה חתום בנימן בלא י" אחרי המ"ם, ביוצר ואופן, ובאופן יש שמות כמה מלאכים. ונראה שהוא ר' בנימן בר זרח, הנודע בפיוטיו לבעל קבלה ושמות. וכן חתום אצל האיטלקיים בסליחה "אקום חצות לילה" לשחרית יו"כ, ולא נמצא אצל האשכנזים. והוא בלי חרוזים וחתום בסוף בנימן בר זרח, ג"כ בלי יו"ד אחרי המ"ם. — והזולת לאשכנזים לשבת בראשית הוא מהבבלי. והנה ראינו יוצר לשבת ר"ח מהקליר. ויש לנו גם אופן ממנו, "לך אלם אלפי אלפים אומרים קדש" כמנהג אשכנזים, והוא א"ב משולש עד י'. וכל מבין יכיר בו לשון הקליר. הוא ולא

אחר .

לשבת חנוכה יש קרובה מר"א הקליר, כמובא בהגמ"יי (רפ"ד מתנוכה), וא"כ חיבר גם יוצר ואופן, והאופן נמצא לפנינו במנהג אשכנזי ופולין "כבודו אור יזריה במקדש קדש" ניכר בו היטב לשון ודרך הקליר. אך היוצר חסר. ותחתיו יש לאיטלקיים ולאשכנזים ובני פולין יוצר אחר מר' יוסף בן שלמה, ואחשוב זה לאיטלקי, והוא כבר מאד בלשונו, ופעל "לכבודך" בסופו בזכרוני נמצא רק אצל ר"ם ב"ר קלונימוס מלוקא לשחרית יו"כ בפיוט "כי אדוקי אש" באות ל' "בלהקם ילבדוך". והסיפור מאכיוור החלוי אשר העיד על ראש אוליפורני ביד יהודית כי הוא הוא, נמצא רק אצל ר' נסים בר' יעקב כאשר העירותי כבר על זה (כ"ח ו' צד 166), ור' מנחם בר' מכיר המספר מעשה חנוכה בשני פיוטים היינו ביוצר וזולת לשבת ב' של חנוכה לא ידע מזה דבר. והאגדה היא היתה רק ביד ר"י בן שלמה ור"נ בר יעקב. וזה יורה ג"כ על היות ר"י בר"ש איטלקי, כי רק לאיטליא

חיבור עם אפריקא, ורק האיטלקיים יש להם ודוי דרב נסים נאון לשחרית יו"כ ומשם הלך ליו"כ קטן. — זולת לשבת חנוכה לאשכנז ופולין הוא מהבבלי. הקרובה לעשרה בטבת עם הסליחות בתוכה כלן בני בלי שם אהשוב מהקליר עפ"י דרכי לשונו, ועפ"י המקרא שבחר לענינו של יום, בן אדם כתוב לך כו' (יחזקאל) אשר תיבותיו כמנין הברכות. ועשה על כל ברכה ותיבה חרוזים הכל מדרכו. — לשבתות של ד' פרשיות יש לפנינו קרובות מקליר, וחיבר בלי ספק ג"כ יוצרות ואופנים וזולתות, וכלם נמצאים לפנינו, היינו היוצרות במנהגי איטליא אשכנז ופולין, כלם בלי חתיפה גם בחרוזי קרוש, והאופנים וזולתות רק במנהגי אשכנז ופולין, וקצת מאדה רק במנהג פולין. — קרובה לפורים מקליר, בלא יוצר, כי יום חוד הוא כמו בתעניות. —

ליום א' של פסח לא חיבר הקליר קרובה, או נאכדה, והיוצר שרו נדחה מפני הדרך החדש אחריו לעשות פיוטים על מקראות בשה"ש, ומפני זה נדחו ג"כ יוצר שלו ליום ב' אשר חיבר בלי ספק, אחרי נמצא ממנו קרובה. והדרך ההוא לעשות פיוטים בימים הראשונים של פסח על סדר שה"ש, אהשוב התחלתו באיטליא. שם יש ארבעה כאלה. מר' שבתי בירבי משה, מר' דוד בן הונא, מהבבלי, ומר' ליאונטי. ובאשכנז יש ג'. מהבבלי, ומר"מ בר"ק אשר גם הוא איטלקי רק נודע יותר באשכנז, ומר' שמעון בר יצחק. אשר הוא רודף חמיד דרך הקדמונים כדרכו. — ליום ז' של פסח חיבר הקליר קרובה בעדות ר' שמואל שולם ביוחסין וכבר הוטל ספק בעדות זו לרא נכון. אך יש לנו עוד דאיה על זה כי נמצא ג"כ יוצר ואופן מקליר עוד בידגנו. היינו פיוט המתחיל "עתה הארת" והוא שוה לאיטליא אשכנז ופולין, והאיטלקיים יש להם הוספה פיוט ותען להם מרים ע"ס א"ב. ומי שירצה להסתפק גם בזה וליחסהו לר' משה ור' חננאל מחברי הקרובה ג"כ. לא יוכל להסתפק באופן הנמצא לקצת קהלות ליום ז' של פסח, ומתחיל ויושע אל אמונה איומה אחת, והוא בבירור מקליר עם כל הסימנים ובחרוז קדוש שאחר אות ג' "וצחצח צחצוח מצחצחים", וכל קורא פיוטי קליר ידע אדבתו לצחצחות כאלה. ולדונמא ביוצר של ר"ה, מלך טליתו כשלג מצחצח, צח ונצחצחות יצחצח, מצחצחים פעלם לנצח. — ובסיום פיוט זה של ויושע, החרוזים "דוד תרביד, תאביר", ממש בחרוזים האלה בקרובת ת"ב לאיטלקיים וביוצר לשמיני עצרת. אום כאישון ננצרת. כנזכר למעלה. ועלינו לחפש עוד הקרובה הנפלאה היא ליום ז' של פסח. אשר רק שם חתם עצמו בירבי יעקב. —

לשבועות חיבר הקליר קרובה וא"כ ג"כ יוצר. והוא נמצא לפנינו במחזור אשכנז ופולין וגם במחזור איטלקי ר' ברוניא ליום ב' של שבועות ע"ש (יוצר אחר), ומתחיל אילת אהבים מתנת סיני ע"ס א"ב. ובלי שום חתימה גם בחרוז קרוש שאחר אות ב'. ובטעות נרשם במחזור רו"ה שחתום בו שמעון בר יצחק. וזה מאשר ראו בחרוז קדוש השמרו עם כו' שמעו נצנים בתחתית ההר, יוצר אור בעמו יבחר קדוש ע"כ. אך בלי ספק אצלי כי מקרה הוא זה שם שמעון, ומעולם לא חתם ר"ש בר יצחק בחרוז קדוש ד ב ד. וגם לצ"ח אותיות מן אמצעי התיבות ולצדף עוד קדוש אל השם. ונראה לדונמא חתימתו ביוצר ליום שני (או א') של שבועות. אשר אליו חיבר קרובה, ולכן חיבר ג"כ יוצר ואופן וזולת. אך ליום שלא

חיבר קרובה לא חיבר ג"כ יוצר וכו'. וזכר לדבר עוד, הראב"ע בסירושו על קהלת כתב על הקליר כי חרוז הר עם נבחר. ואני לא מצאתי עוד חרוז כזה בכל פיוטי הקליר, זולת במקום הזה ורק בחרוז הזה של קדוש, וצ"ל שם בראב"ע יבחר במקום נבחר. — ועוד אילו חיבר רשב"י יוצר ליום אחר של שבועות היה מחבר ג"כ אופן וזולת כמו ביום הראשון. אולם אין ממנו אופן וזולת, ובני פורין משתמשים באופן וזולת של יום האחר מרשב"י, רק לאיטלקיים ד' בולונייא ולאשכנזים יש אופן המתחיל ארחות אראלים יקדישו בדרתו מסיני, והוא ע"ס א"ב וכל החרוזים מסיימים בסיני וניכרים בו כל הסימנים של פיוטי הקליר. ועוד יש זולת ונמצא רק לאשכנזים לבד, ומתחיל אנכי גדול בנודעים, והוא א"ב עד ע', וגם הוא מקליר, אעפ"י שהחרוז "לא תחמוד חלק לא לך כי שלך לא לך", כו' הם כעין דברי ר"ש בר"י ביום האחר בסוף י' דברות, מ"מ ברור הוא אצלי כי דבר זה בעצמו למד ר"ש בר"י מהקליר. וכנגד זה מ"ש בזולת זה בשאר דברות, הכל מעין דברי הקליר בעצמו בפיוטי י' דברות שלו. ויש להעיר רק כי בקצת דפוסים בטעות, יוצר ואופן וזולת של ר"ש בר"י לפני קרובה של קליר, וכן להפך. וצ"ל ער נכון כל אחד ליומו.

קרובה ליום תמוז מ' יודן הכהן בירבי מסתיה. ואעיר רק כי מסתיה הוא שם איטלקי. וכעת הזאת נקרא במנידי חדשות בין האנשים הלוקחים חלק במבוכות החדשות בעיר רומא שם Mastai וככו' שם בנו יודן הנהוג רק בא"י ובתלמוד ירושלמי, וכן התחיתה בירבי — קרובות שתיים וקינות הרבה לת"כ מקליר. ואנו רואים יותר הרבה קינות במחזור איטלקי במחזורים אשכנזים. יותר מזה אנו רואים שמתחלה באה לאשכנזים רק הקרובה האחת לכך אשר אין בה מלאכות כ"כ כמו בשניה. ואורי כתבה ביחוד רק לארצות אחרות אשר לא היו בה עוד מעמיקי שפה כאלה. ולכן קצת קהלות אין להם רק הקרובה. ואח"ז נעתקו לפגרים עוד איזה קינות ממנו וקבלו אותן ג"כ איזה קהלות, אעפ"י שהקינה "שבת סורו מני, מחונרת היטב רק לקרובה של האיטלקיים כאשר יאלפך שכלך הישר. ואילו היו יודעים האשכנזים מן הסילוק המצויין לת"כ הכולל נחמות נפלאות והמלחמה הנפלאה של זי ושור הבר ולויתן, אך היו שמחים ומשתעשעים בו. כמו שמשתעשעים בזה בפיוט אקדמות דר"מ בר"י ש"צ, ואצלו חסר הזיז. — וזה לבדו היה מספיק לדאיה כי מקור פיוטי הקליר באיטליא, כי רק במחזור שלהם נמצא סילוק זה וכמה קינות אחרות מצוינות, אשר לא עת לדבר עליהם עתה — ונתחום פיוטי הקליר באחד קטן שחיבר לפני שושבנים בתחונה שיזמרו, "אפוד חכמה ורום כנה" כו' וחתום שם אלעזר. והוא בסוף מחזור ד' בולונייא. — ולא מפני שלא היו רוצים האשכנזים להאריך קברו רק קצת קינות מקליר, שהרי חברו להם עוד קינות אחרות הרבה מאנשים שונים.

יד) העתקות המחזורים הלכו בימים קדמונים מאיטליא לאשכנז וצירפת, עם נסחאות התפלה שלהם, כמו בפי ישרים שהנוסח באיטליא בכל שבתות השנה ר"ת יצחק רבקה. ולא כן באשכנז שיש רק ר"ת יצחק, וכן נכון. וחשבו באשכנז כי נוסח זה רק בר"ה ויו"ב עפ"י המחזור שהשיגו מתחלה רק לימים ההם. וכזה ממש קרה בנוסח הקדיש "לעידא לעילא" שהוא כן בכל ימות השנה באיטליא, ובאשכנז חשבו שהוא כן רק לימים גוראים. וכן אור עולם באוצר חיים שתשבו

כי הוא רק מן הפיוטים, ובאמת הוא באיטליא בכל שבתות השנה וכן „בגדל אבות תושיע בנים” שהוא בכל יום וכו' וכו'. — ורק בימים מאוחרים קברו האיטלקיים פיוטים ספרדיים מר' יהודה הלוי וראב"ע וכמוהם, אולי הביאום שמה הנוסעים, כמו ר' שלמה פרחון וראב"ע ועוד אחריהם. ואולי הביאו עוד עמם מנורשי ספרד ואתה תוכל לברר זאת מכתבי יד. ובימים מאוחרים עוד באו איזה סליחות מאשכנזים כמו מר' אליה בר שמעיה וכמהו. אך בימים קדמונים לא נשמע משום אשכנזים שנשקעו לאיטליא ורא משום ספר שהובא לשם משם, תחת אשר נשמע להפך, משפחת ר"מ בר' קלונימוס, ור' קלונימוס בר שבת, ופירושי ר"ח וספר הערוך באו מרומה לצרפת ואשכנז, וגם תשובות באו מרומה ובארי לצרפת ואשכנז. — והנה לא ערבו באשכנז את דכס לחבר עוד קרובות זולת ר"ש בר יצחק

שחיבר לימים אחרים של מועדים, וכפי זכרוני רק שלש ממנו. ליום שני של ר"ה לאחרון של ססח וליום ב' של שבועות, ועוד לא נתפשט אצל כל הרבנים ומורים לאמר קרובות בתפלה. ור' יוסף טוב עלם לא היה לפניו עוד שום תפלה לחבר בה קרובה, כי לכלן כבר נתחברו הקרובות מזקנים. ונשאר לו שבת הגדול אעפ"י שאין בו שינוי קריאה ולא הפטרה מיוחדת, וחיבר עליו קרובות ועדיין התרעמו קצת גם עליו ועל אמירת וחיבור קרובות בכלל. ור' אליה הזקן היה חולק עליהן, ור"י ט"ע היה מחזיק בהן. וזה כונת רבינו תם בתשובתו (שב"ל הל' תפילה סי' י"א). אך יוצרות וסליחות הובאו כמה מאיטליא וניתוספו הרבה באשכנז וצרפת. אולם אודות „אופנים” נראה כי הרנישו באשכנז שצריך לזה התרוממות רוח וצחצוח לשון לעוף ולזמר עם המלאכים והוכרחו לקחת לפעמים מספרדיים או מטליצי פרובינצא.

טו) עוד לר' ליאוניטי אחרי כתבת כי ראית חתימתו גם ליאוניטי בתי"ו מצאתי אני עוד חתימה כזו ממנו, בסליחה לתי"ו תמוז, והנה שם בסליחה אנהים במר יחידתי, תתום ליאוניטי כנזכר. אולם לפי דעתי תתום גם בסליחה שלפניה המתחלת, תחלת אורה אבותינו” בסופה, בחלקים השניים של אותיות דגכ"א עד סופה. לתייניג כזה. דלונג ושחנו לתהומות כו', נועים מימים ימימה כו'. ביום צומנו שחרגך אל כו' ביטה כי נמר

חסיד ונעו כו'. אם לא תחון [יה] שאריתם. והוספתי מלת יה מהשערה הקרובה בעיני מאד. ובהוספה זו נוכל למצוא עוד שם ליאוניטי, בשני חרוזים האחרונים כזה. אם לא תחון יה שאריתם, אבד סברם ותחלתם נא הקם נואמך לא מאסתים כו'. ואתה תכתר בזה או תקח גם שניהם ואחרי הראתי למעלה שחתם ג"כ יהודה, ושם אביו נדע שהוא ר' אברהם ומן התאר ר"בי, אשר יתן לו בנו, נדע ג"כ כי חכם היה, נזכרת מה שנמצא בס' תמים דעים (סי' י"א) תשובה מראב"ד ז"ל „אל הותיק החכם ר' יהודה כה"ר אברהם בר אוריין ובר אבהן, עליך אני קורא פרי צדיק עץ חיים, ובאמת וברור לא מת האב שהניח בן כמותך ירבו כמותך בישראל, ומי יתן והיית עמנו בישיבה, ונשמח עמך ותשמח עמנו” וכו' ע"כ. ואמרתי אולי זה הוא הפייטן. ולפרובינצא וצרפת הדרומית חיבור עם איטליא. ולא נשכח כי ר' נתן בעל הערוך איש רומי למד אצל ר' משה הדרשן בישיבת נרבונא. ועד"ו היה יכזר הראב"ד היטב לכתוב לאיש איטלקי, מי יתן והיית עמנו בישיבה וכו'. וצ"ע עוד. כמעט שעברתי מזה, שבתתי וראיתי את היוצר לשמחת תורה לאיטלקיים,

המתחיל "אמרת רנן אערוכה." וחתום שם בראשי החרוזות השניות יהודה בירבי מנחם חזק ואמץ בתורה ובמצות אמן, והנה יש בו ג"כ מלות קשות וזרות מאד. ועוד יש מזה הפייטן יוצר לשבת נחמו. וחתום מתחלה אחר אות ג' יהודה חזק, ולבסוף יהודה בר (או בירבי) מנחם, ובו ג"כ מלות קשות ובנינים זרים, ובאות ע' "עם עני מרסק ומרפט", ע"ד "מרגם או מצויד" ביוצר ליום א' דשבעות. ועתה נשאר הספק אם לא כל הפיוטים הזרים החתומים בשם יהודה הם מר' יהודה זה. ועדיין תגדל ההשערה על היוצר לשבת הגדול שהוא מר' ליאונטי, ששם החרוזים "מה לך, למחוללך" כמו ביוצר ליום א' של פסח. ובכירור נשאר עוד היוצר ליום ב' דשבעות ששם חתום בכיארור ליאונטי. והנני משאיר כר זה אל חכמתך וכח השערתך, ומצפה לתישובתך המושכלת.

(ט) ומדי דברי מהתיבור שהיה בין נרכונא איטליא, נזכרתי עוד את אשר העתקת מר' יוסף קרא בפירושו על איוב (כ"ח ח"ז צד ס"ז) "וגם ר' יצחק ביר' מאיר הפיוט מנרכונא מסייע לדברי, שיסד בפזמונו אולו מים מני ים, עוד ישוכן לקיויים". ע"כ. ומזה רואים אנו שבנרכונא חתמו עוד בירבי. וכ"כ שם אח"כ "וכן פתר ר' משה ביר' יהושע במחברת שלו". ע"כ. ועוד ששם היה פייטן ששמו ר' יצחק בירבי מאיר. האין זה פייטן של הסליחה אלפי עושי במוסף י"ז? והשערת תחזוק עתה שחתום שם מלו דבר, והראתי כי הוא Lodeve בנאלליא נארבונענזים. ויקרא כשמו על שם העיר הגדולה במחוז מנרכונא, כמו משה הררשן, ויתכן היטב כי נרכונא שהיה לחם חיבור עם איטליא חתמו ג"כ בירבי.

(י) עוד לקליר. יש רדעת כי לא לבד בירבי חתם ע"ד חלמוד ירושלמי, אך גם לפעמים לעזר בהשמטת הא' כמו בירושלמי, ונמצא כזה רק בקינות רת"ב. ע' בקינה "איכה אצת באפך" שמסיימת במחזור איטלקי, "ובכן תאננו זכור ה' מה היה לנו". ואיש אחד שהתום שמואל חיבר קינה זו עם זו שאחריה ע"י החרוזים, לנו שחת צר"כ, עד "מחוג ועד חוג אאדה". אולם במחזור אשכנזי, חיבר כן הקליר בעצמו, ע"י חרוז נוסף ממנו המתחיל תאננו רשפוך כו', "על מה, זכרי, רבנתי ועתה אאדה עד חוג שמים". וא"א לקרוא פה רק "לעזר" וכן בקינה "אוי כי מחלוקת ביני ובינך נסבה" הנמצאה רק במחזור איטלקי, מסיים אחר אות ת' בת קול יצאה כו' רבבות, עוצם, זאת, רשום, ג"כ רק "לעזר". ולמשוך הנה אות א' מן "אמרה אהליכה" שלמעלה רחוק מחרוזים אל, הוא דוחק גדול. ובקינה "אאדה עד חוג שמים" בסופה, ישראל מעת בדרכי לא הלכו, עזבנו כו', כן הוא במחזור אשכנזי וצריך למשוך אל מן ישראל שיהיה חתום אלעזר, ואין זה מדרכנו. אכן במחזור איטלקי ישראל למעת בדרכי כו', ושם ג"כ עזבנו, עזמתי, רבנתי, וחתום ג"כ "לעזר" וישראל אינו מן החתימה, כי היא רק מלה נשנית מן הסיום של חרוז הקודם, כמו בסוף קינת שבת סורו, מתחיל החתימה אחר מלת "תבא" ושם חתום אלעזר. וכן יש לקרוא לעזר בסוף קינת "איכה הפארתי מראשותי השליכו" שנמצא במחזור איטלקי, אני לבטתי כו' ואם נשמיש מלת "אני" שהיא רק נשנית, נשאר רק לעזר. ובמחזור אשכנזי יש כאן סיום אחר לחבר קינה אחרת שאחריה וזה חידוש. ועוד בסיום איכה ישנה תבצלת השרון הנמצא רק במחזור איטלקי, כו' אלה געוני כו', ג"כ רק לעזר. וכן בסוף קינה "אהלי אני עבטתי" הנמצאה רק במחזור איטלקי הסיום מיריחו לכד קהלי כו'. אולי עשה כן

רק בת"ב בעבור שהשכינה נסעה ביום ההוא למרום (ר"ה ל"א א') ואין השכינה שורה מתוך עצבות ולכן השמיט שם אל משמו. וסיום הקינות יורה פעמים על עזיבת השכינה.

יח) מ"ש בעמק הבכא ר' שלמה הבבלי מת בספרד, יש להסתפק, אם לא כמו רו"ה עירבב את ר' שלמה בר' יהודה גבירול עם ר' שלמה בירבי יהודה הבבלי.

יט) תרמונג שעתך, עוד אעמוד על פירושי הקרוב בעיני, ועל שאלה קטנה כזו, לא יתכן לקלל גם בדרך שחוק. — רציתי לרשום לך עוד כל תכונת המחזור לבני וורמיישא. אך ארכה האגרת. וכבר היתה נגמרת זה שבועים אך מכאוב עיני עצרני עד כה. ואיעצך ואזהירך עוד הפעם למדר בהדפסת רשמי הפייטנים. ואני אוהבך מלב, מכבדך באמת. מצפה לתשובתך היקרה שי"ר כהן. פ"ש לבנך הנכון השגון נ"י הוציא לאור ניאוגראפיה שלאזיא מערבית. אך אל פני לא האיר עוד, ואחפלא.

מכתב כ"ח

כ"ח

לכבוד ידידי הרב החכם הגדול החוקר המפואר יקר במעלותיו ובמדותיו מליץ ומשורר להלל מוה"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י, פראפעסאר בקאלרעגניום ראביניקום בפאדובה.

עבר קציד וכמעט כלה קיץ, פעמים, ועוד חליפת אגרותינו עומדת כאשר

היתה שם מלפנים ולא נסתה ללכת הלאה. עת המון לאומים כהמות ימים יהמיון, יתחבאון התכונות הטובות, ידירות ורגשה לב לעוכרים וה'ים, בקרב עמוק ובחדרי חדרים, עד יעבר זעם. חדש מקרוב בעת החלו הגלים להשכיח שאונם, כבדתני ביקרת מלאכתך והכמתך. מלאכת חרש וחושב וחכמת לב מבין. ודבר בעתו מה טוב, כי כמעט החל רוחי להנפש בגיתו מרחם האופל, וראיתי בית אוצר הטוב ותארינה עיני. ואחר עיני הלך לבי אליך, וכר קרבי יהמיון לך תודה. ואחרי כליתי המחברת, רחשו לבי ושפתי, באהבתי הגדולה אליך ואל עדת ישרון, לאמר כמותה תרבה בישראל, למרבה השמחה ולתועלת אין קץ אל כל קוראים

משכילים. האמן לי ידיר נפשי: לוא לא פעלת כל ימך, רק אשר חשפת אגרת בן סרוק הנפלאה והשופפת כל חדרי לב ממטמוני קרמוניות וחוצאת אותה לעיני השמש, והגהת עליה נגה כאור בהגהותיך המושכלות, כנר אלקים אשר בידך, היה מספיק להקים שמך לזכר עולם. ומה נחמדו עוד יתר המאמרים, הנובעים ממחשבות דבך. כמו בשמות הגרופים ובסירוש על שירת הים, והנובעים ממחשבות קרמונים ונמשכים אל משאבים בדליי חבונתך. — אמרתי אל המחברת כהתימי אותה. כלך יפה אף נעימה בראש לראש מולידך, מגדלך ומעריך בהוד והדר. — ולמען תדע כי לא נחפזתי בעברי על יפיה, השבתי לרשום מה מעט הערות אולי תעלנה לרצון לפני כבוד חכמתך.

(הערה נ' להקדמה) אנחנו לא מצאנו דוסי בניבא אלא שהיה חולק על

מר עוקבא" אמנם מצאנו בפי אמוראים שהיו מכירים אותו ומזכירים שמו, שנקרא בסתם "פלגאה" (ספ"ג וספ"ה דגיטין) (שם) "לזאת אישיב כי נגיבא נהרג בו' ואני מעולם לא עלתה על לבי להמשיל החולקים עלי לנגיבא ולגזור עדיהם גזירה שוה" ע"כ. אכן לא נמצא גם עתה בדברי כ"ת שהמשלת את החולקים עליך לנגיבא רק לתלמידיו והם לא נהרגו. ואתה אמרת בביאור כי כיוונת באמריך תלמידי סומכוס ר"ל החולכים בעקבותיו בענין המחלוקת, וכיוונה זו תוכל להיות נכללת גם בתלמידי נגיבא. והנה ר' יהודה אמר על תלמידי ר' מאיר שקנתרנים הם ואתה לא רצית לקבל בזה דבריו. וא"כ מאין לך כי סומכוס היה מן הקנתרנים? אם בשביל שסיפרה הבריתא ממנו, כי דחק ונכנס. אך לא לנגאי סיפרה זה עליו, כי מה אמר אחרי שנכנס! אם שאל איזה קושיא בתריפות? לא. אך רצה לכבד את רבו ואת התורה ששמע ממנו, ואמר שתי הלכות משמו. (קדושין : ונויר). אך ר' יהודה כעס עליו בכלל היינו נגד כל תלמידי ר' מאיר. ור' יוסי לקח ג"כ את כעס ר' יהודה על ר' מאיר בעצמו ולא על תלמידיו, כאשר הרגשתי גם אנכי בגנאי שלך על תלמידי סומכוס, כי הוא פוגע בכבוד סומכוס עצמו. ועל זה אמר ר' יוסי, יאמרו (כן הוא הגירסא בנזיר שם) מאיר שכב יהודה כעס יוסי שתק תורה מה תהא עליה. ואני אומר עתה איכנו הנחתי מכם הרברים ככתבן, היו אומרים "סומכוס שכב לוצאטו כעס רפאפורט שתק, תורת התנאים מה תהא עליה". ויש הלכות מסומכוס הנהגות עד היום בישראל.

(דף י"א ריש ע"ב) "ואני אומר כי יתכן שיהיה תלף עתיד בו' ותלף האותיות

הוא שם". ע"כ. ולענ"ד גם דונש ידע זאת, ועיקר השגתו על תלף השני שהוא שם מפשט אצל רב סעדיה משרש אלף, והפך א' שרשית לת"ו. ועל זה השיג כי לא נמצא כזה, כי הא' תוכר להשמט רק בפעל ולא בשם. נקה לדוגמא שם התאר אסור מפעל אסר. הנה שם מפשט שלו הוא מאסר, לא תסר. וכן שם אלף בעצמו על אדון, לא נמצא שם מפשט על משרה, להיות תלף, ובכלל אין בשם מפשט השמטת אות הראשונה והיפוכה לת"ו גם אם היא נחה. — (י"ג ע"ג) ההבדל בין דרכי הצדוקים לפרושים יקר ואמת. וכן כתבתי אנכי במאמר גדול בר"א אשר ערכתיו לראש הקהל על מנהג הכרות השמש תפלה.

(דף י"ח ע"א) "ובפרט כי ראיתי כי ס' אגרוץ ענינו אצל אנשי הדור ההוא ס' שרשים" ע"כ. אכן אצל המאוחרים נראה כי היה נקרא כן כל קבוצת כמה ספרים או ענינים ביחד. יעויין ס' מלחמת חובה הנדפס בקושט' שנת ע"ת לעשות בס' הברית לר' יוסף קמחי דף נ"ח ע"כ. כי בס' האיגרון והוא האב והוא הרב והוא הקדמון אינו כן וממנו נעתק הספר שלכם והכל תלוי בו. כי נכתב מפי הנביאים ע"כ. והכוונה לקובץ תורה נביאים כתובים.

(דף כ"ג הערה ז') "ראש כלה הוא כנוי לנאוני בכל ראשי הישיבות" ע"כ ראש כלה הוא במדרגה שלמטה מכנוי הכבוד גאון וראש הישיבה, וגם למטה. ממדרגת דייגא דבבא. וכבר בימי התלמוד היה כן. ע' כ"ב כ"ב א', ובירוש' שם ד"ה ריש כלה, היה דורש לרבים בשבתות, וכן משמע בגמרא שם. ועוד חולין

מ"ט א'. אמר ר' שמואל בריה דר' אבהו אבא מרישי כלה דרפרם הוי פירשי' דרשנין שהיו משמיעים לעם דבריו כשהיה דורש ע"כ. ומזה נראה כי היו כמה ראשי כלה לריש מתיבתא אחד. וכן בימי הגאונים. ע' יוחסין (קכ"ד ב') בסיפור ר' נתן הבבלי והעשרה שיושבים לפניו לפני ראש הישיבה, [ז'] מהם ראשי כלות. ע"כ ובאגרת רש"ג (שם קכ"א ב') ובתריה מלך רב יהודה זקננו שהוא אבי אבינו בר מר רב שמואל ריש כלה. ע"כ. ורא חשב את מר רב שמואל זה בשום מקום בין הגאונים — אולם מה שזכר ביקום פורקן רישי כלה לפני רישי גלוותא. ואולי מאמר זה הוא הנותן מקום למעות. אך הוא מענין אחר, שבימים המאוחרים אחרי ביטולו קסרי רומי את הנשיאות בא"י, היו קוראים עצמם ראשי הקהלות רישי פרקי, והיינו שהם רק ממונים על הדרשנים, ובהם הראו שאין להם שום משרה על העם רק בעניני הדת כביהמ"ד וביהמ"ד. ונמצא גם בפקודות הקסרים כנוי זה בלשון יוני (ארכי פערקידעס). וע' סוף סדר עורם וזמא. ועלה לא"י ואותביה בריש פרקי. והנה רישי כלה הוא ממש כמו רישי פרקי. וכשהקדמו בברכת יקום פורקן א"י לבבל כמו שאמר חבורתא קדישתא די בארעא דישראל ודי בבבל, הקדים ג"כ ראשי א"י לראשי בבל. ואמר רישי כלה במקום הנשיאים שבא"י ורישי גלוותא שבבבל, ואח"כ רישי מתיבתא ורייני דבבא ג"כ בבבל. ורישי כלה שבבבל לא חשב עוד. והם פחותים במדרגה מרייני דבבא. (* וראה על זה יש גם במחברתך (דף מ"ח א') במכתב מרב עמרם, קבלו שלום ממני וממר צמח דיינא דבבא ומן רישי כלה. ויתכן אצלי כי היה עוד בימי ר' חסדאי כנוי כבוד לראשי א"י. ריש כלה. ונודע כינוי זה לאנשי אפריקא ואספמיא. ועל פי זה קראו לר' חסדאי ראש כלה.

(דף כ"ד) וגרש מחבו לאום האל קבו ובהערה י"ו שם גם זה על דרך

משוררי ישמעאל" ע"כ. ולענין יש כוונה מיוחדת בשורה זו, כי הנה המלך עבד אלדחמאן השלישי אלגאצר (כפי הנקרא בס' הקבלה לראב"ד מ"א כ') גלחם אז נגד מלך אבו ליש אחמד בן אלקזים ממשפחת עדריזי אשר מלך אז באפריקא הצפונית הנקראה מוריטניא. וישלח נגדו חיל גדול, והכניע את אבו ליש ואת כל חילו, וכיתוד עשה הרג רב במחנה הברברים (כרעבערין) אשר תחת צבא מלך אבו ליש, עד כי הכירו המה וכל שבטי מוריטניא את המלך אלגאצר - לארזן עליהם, ומלחמה זו היתה בין שנת 949 אשר אז מלך אבו ליש לשנת 956 למספרם, אשר אז נפל ונהרג במלחמת אלגאצר נגד הנוצרים. כי הוא אבו ליש השליך אחרי הכנעתו, את נפשו מנגד לעזור את אלגאצר באספמיא נגד הנוצרים. (יעוין געשיכמע דער מוריטאנישען קאניגע המחובר מן אבולחסן בלשון ערבית ונעתק לאשכנזית ע"י החכם דאמבייא אגראם 1794 צר 92-93) והנה היושבים הקדמונים באפריקא שם היו קוראים עצמם מוריעם (או מארעם) כי שם זה אחד הוא כמו

(* ע"י מ"ט הסב ז"ל בס' קנולת חכמים ע"י 52 וניסרון מסה ס' ע"י 59

(שזח"ה)

שיבוור) והיו מיוחסים לעם לובים, ואליהם התחברו הכנענים והגרנשים בימי יהושע, מסכים עם דברי רז"ל נרגשי סינה והלך לאפריק, ואח"כ בימי דודא, וארה האחרונים היו נקראים אצלם ג"כ פלשתים, בעבור שבאו מארץ פאלעסטינא וכה היו יושבים בחלק ההוא מאפריקא עמים מעורבים מן מארעם (לובים) פלשתים (פעניציער). ע' כל זה בחיבור הנזכר בהקדמה הגדולה (צד 96-97) בשם פרקופיוס. ונבין עתה דברי הראב"ד בס' הקבלה במה שקורא חמיד לעם המארוטאנעם הכאים לאספמיא והמליכו שם מלך מעמם, בשם פלשתים. ע"ש (רף מ"ג א')

לאחר שנפסקה מלכות בני אבועמד וגברו סרני פלשתים ע"כ. וכן קורא אותם אח"כ חמיד בשם פלשתים, ושריהם סרני פלשתים. והרמב"ם באגרת תימן (קרוב לתחלתה) קורא אותם כנענים. יע"ש שכתב. אמנם מה שזכרת מן העומד בארץ תימן שגזר שמד על ישראל והכריח כל המקומות שיש לו ממשלה עליהם לצאת מן הדת כמו שעשה הכנעני בארץ המערב. ע"כ וכוונתו לגזירת שמד אשר יצאה בימיו נגד דת ישראל — והנה עם הקדמון ברעבערן אשר על שמם נקראה כל הארץ היא בימים המאוחרים בארבאריא, המה מתפארים עצמם להיות מיושבים הקדמונים בארץ, ולשונם מיוחדת ונבדלת מדשון יתר עמי הארץ עד היום. ויש חושבים אותה ללשון פונית הישנה (פונישע אדער פעניצישע שפראכע) והמה אומרים כי מוצאם מכנענים הראשונים אשר בימי יהושע, ומשכנם בהרי אטלאס, ושמה יושבים בבתיים קטנים וגם במערות ונקרות צורים. ע"ש בהקדמת החיבור הנזכר צד 29-30 בהערה. ובחיבור עצמו צד 96 בהערה. ועוד בשאר ספרים המדברים אודות אלה הברברים. — והנה כל אלה המשפחות הלובים והפלשתים והכנענים והגרנשים, כלם מזרע חם כפי הנידע, ונתפרסם זה בימים קדמונים ומבואר בתורה. (בראשית י' ו': י"ד ט"ו ט"ז) וכלם נכללו בקללת נח נגד חם (שם ט': כ"ה כ"ו כ"ז) ארור כנען עבד עבדים יהיה לאחיו וגו'. והיה כנען עבד למו. ר"ל לשם. ועוד, והיה כנען עבד למו, ר"ל גם ליפת. ונתפרסמה הקללה הזאת זמן רב, עד אלפי שנה. אשר חשבו כל האומות כי אלה העבדים הכושיים (נענער שקלאפען) קללת אלקים עליהם מאז, מימות אביהם חם, אעפ"י שכנוף הקללה נתיחד רק כנען הבן הרביעי מזרע חם. אך סבת הקללה התועבה נגד נח היא נעשה מחם אבי כל הבנים כוש ומצרים ופוש וכנען. בכל זאת הברברים היו נחשבים גם אצל יושבי אפריקא המאוחרים. לעם שפל ונכזה היושב במערות ומצורות, וגם נבדל בלשונו לשון כנען, וחשבום למקוללים ביתוד. ועוד זאת נעיר שכפי הנראה ר' חסדאי שר הפקידות על הכנסות והוצאות המלך, היה יוצא עם הצבא בפקודותו להשגיח על צרכי הצבא וגם על הנהגת המדינות אם באו בהן חיל המלך.

ועתה נבין היטב דברי ר' מנחם בשירו "יגרש מחבני, ר"ל ממחבואו במערת ומנהרות אשר בהרים, "לאם האל קב"ו, אומת הברברים אשר קללו האל מאז ע"י

נח נביאו, ונדע נתעבים ואכלי החזירים" כוונתו למלחמה המאוחרת באספמיא עצמה כפי המבואר למעלה, וכל זה אין ספק אצלי — ונדע מזה ג"כ זמן החיבור של שיר זה, כפי שהזכרתי למעלה מזמן מלחמות ההן. שעכ"פ נתחבר אחרי שנת 956 למספרם.

ועתה ידירי לך נא אתי מזה אל מקום אחר. ונראה שמה אור חדש הזורח לנו מענין הקודם. — כבר שמענו כי אלה האפריקיים היו נקראים מארעם, וכן

נקראים עוד היום. ובכל הלשונות נקראים ככה גם הכושיים השחורים. והאפריקיים היו מכונים כן בעבור נתפרסם מוצאם מהלובים. והרמב"ם חושב כל אפריקא הצפונית עד ים אוקיינוס בכלל ארץ מצרים ע' הל' מלכים פ"ה ה"ו. ומותר לשכון בכל העולם חוץ מארץ מצרים מן הים הגדול ועד המערב ת' פרסה על ת' פרסה כנגד ארץ כוש וכנגד המדבר ע"כ וכוונתו למדבר סאהארא. והשחורים ההם נקראים עוד היום מארעם, באשכנזית מאהרען, ובלשונות רומית ואיטלקית נעגרי, והכל

אחד. ובאמת גם האפריקיים וביחוד הברברים צבע פניהם נוטה מאד לשחרות בערך נגר אנשי איברופא. אף אם אינם שחורים ממש כמו הכושיים הדרים בנגב מצרים, עטיאפיער וליביער.

וכעת נשים עין על פיוש קינה לת"ב במחזור לבני רומא המתחלת אוי כי אסרתי. ונברר מתחלה כי היא מהפייטן קליר, כי מלבד שעומדת בין שאר קינות אשר מלפניה ומלאחריה כמה מהן כחתימת שם אלעזר או לעזר גם קליר, וגם כל הקינות שם במחזור רומי ליום ההוא כלן מקליר, רק אחת מפסקת באמצע, "בת ציון שמעתי מקוננת אמריה" וחחום בה שמואל הכוי חזק, והיא אחרי כמה קינות שבאו אחרי קינה זו "אוי כי אסרתי" ועד אותה קינה אין עוד שום הפסק: מלבד כל זה לא היה עוד ספק אצלי בזה כראותי אותה ואת בנינה ואת דרכי התארים והמלות הזרות. והיה די לי לראות השם מכרסם על אדום שהוא רומא עפ"י המדרש הנודע יכרסמנה חזיר מיער ע' תלויה. והוא רק מדרך קליר. אך המעיין יותר ימצא עוד יותר בירור. אוי כי מכרסם תפש הדום ר"ל ביהמ"ק. וזה כפי מדרש איבה על ולא זכר הדום רגליו זה ביהמ"ק שנאמר והשתחוו להדום רגליו, וכן קורא עוד לביהמ"ק הדום בקרובה לת"ב לאשכנזים בכרכת רפאנו, וחורזו שם ג"כ הדום עם אדום. וכן פה התחלת הבית, או כי מכרסם תפש הדום והסיום עשקני זה כמה שנים עשו אבני אדום. (כן הוא הנוסחא בדפוס ישן בולוניה, ובדפוסים המאוחרים שינו מפני המורא והעמידו "שמני רגליו הדום", אשר לא יאמר כן קליר, אחרי קרא לביהמ"ק הדום בסתם.

ועוד בחרוזים של מלכות יון. הנה לא ימצא בנקל פייטן אשר יעמים עליו הכבוד לעשות חרוזים שקולים אך מלת יון. אך הקליר הוא אשר לא ישוב מפני כל, ומוצא לו מלות כאלה "אוי כי שמא למולי נתכוון, יעץ עלות לבית המכוון, ככה נרות והשבית קרבן, להמתנו מאה ושמינים מלכות יון" ע"כ. וכאשר נחפש אצלו מקומות אחרים אם יש לו חרוזים שקולים להברה רן, נמצאם בחדשי סיון ומרחשון בפיוט. טל למוסף יום א' של פסח המתחיר אלים ביום מחוסן. ע"ש

אות ה' הפגעת טל תכוון. מול מכוון שבת כוון של חופת עב תתכוון, במתנת טל סיון. והנה ממש דמיון החרוזים כמו פה עת יון כן שם עם סיון, וג"כ כפי עם פעל התלמודי כוון. אכן דומים עוד גם בענין גדול כי מ"ש שם מול מכוון שבת כוון, ר"ל מכוון שבת כסא של מטה והוא ביהמ"ק מכוון כנגד כסא שלמערה ושם

ג"כ היכל הקדש. והוא רומז אל הדרוש במכלתא (פ' בשלח) מכוון לשבתך מעלת ה' זה אחד מן הדברים שכסא של מטה כנגד כסא של מעלה וכן הוא אומר ה' בהיכל קדשו ה' בשמים כסאו, ואומר בנה בניתי בית זבול לך מכוון לשבתך ע"כ. וזהו בעצמו שאומר ג"כ פה בקינה. יעץ עלות לבית המכוון. ר"ל המכוון כנגד ביהמ"ק שלמעלה. אולם בחדש מרחשון (שם בפיוט טל אות ג') הוא חורז עם לישבן, לחשבן, ופה מוסיף צעד אחד שחורז עם קרבן אעפ"י שההכרות רחוקות יותר כבר, ב' הגושה עם ו'.

ודע לך ידירי, כי אף אם על משמתי אעמודה, שהקליר היה איטלקי, ויש לי על זה ראיות שאין להשיב עליהן, אכן הכריחני ראות עין להודות כי המספר "תשע מאות ועוד" בתחלת קרובה לת"כ לאשכנזים, לא היה כתוב כן בעצם וראשונה מאת הקליר, כאשר כבר שיער כן הגאון מוהר"ר זלמן מרגליות ז"ל בהקדמתו למחזור קרבן אהרן המובאה ממני בהערה ד' לזמן הקליר. ושענותי נגדו בטלות ומבוטלות, עפ"י מה שאנו רואים רבינו סעדיה מביא גם הוא כמו ר' שבתי דונולו, את פיוטי הקליר. ועוד היה החכם דאקטאר צונץ (ולא אני) רוצה להחזיק נוסחת "תשע מאות ועוד" באמרו כי קרוב אצלו שהמעתיק מערבית לעברית הוסיף זו הראיה מקליר בדבריו רב סעדיה, משל. אכן חדש מקרוב באה אלי אגרת מאקספארד, כתוב בה כי החכם דוקעס עיין בפירוש רב סעדיה לסי' יצירה בלשון ערבית כ"י הנמצא באוצר הספרים שמה, ומצא שם כל הדברים הנמצאים בהעתקה עברית "וקאל אלעזר" וכו'. — ועתה נראה עוד טענותי נגד השערת ר"ז מרגליות ונמצאן חרושות מעיקרן. הא' "שרא נמצא זכר להחפשות פיוטי הקליר בזמן קדום כ"כ עד שכבר ישבשו הסופרים מעצמם", ע"כ. הסתירה מצדה שמצאנו באמת החפשות פיוטי הקליר בזמן רבינו סעדיה ור"ש דונולו. ב' "ולפי דברינו צ"ל עוד ששבשו בשני המקומות" ע"כ ור"ל גם בקינה לך ה' הצדקה שכחוב שם תשע מאות שנה שהיתה שנאה כבושה מלהשמע. אך כבר סתרתו בעצמי ראיה זו בהוספות לזמן הקליר (בבה"ע חקצ"א סוף צר 92) יעו"ש שהכוונה למדרש ריש צו. ג) "ועוד יבואר לקמן (הערה 7) מראיה אחרת שלא היה חי הקליר לפני רב שרירא גאון" ע"כ. הנה ראיתי אח"כ שהקליר חושב המשמרות מערים שונות שנפסקו עפ"י ברייתא דמ"ט מדות של ר' נתן (יעו"יין רש"י תענית רפ"ד) ונראה ששם ראה ג"כ כי נלכדה יודפת, וכן צ"ל בקינת קליר.

אולם אחשוב לקרוב מאד, כי רק במספר מאה שנים נשתנו דברי הקליר, היינו שהיה כתוב שמה "אאכין שמונה מאות ועוד" או גם בלי מלת "ועוד", והסופרים המאוחרים אשר הביאו הפיוטים מאיטליא לצרפת, ולא רצו כי יכזבו ההמון האומרים ח' מאות וכבר עברו ט' מאות ועוד, שינו המספר לזמן דורם ונשאר כן לפנינו. ויסוד דעתי זאת אשר אסיג אחר רק כמאה שנים, הוא ביחוד קינה זו "או כי אסרתי". והנה היא על סדר א"ב וחושב כל האומות אשר משלו עד ישראל או הרעו להם ביותר, עד זמנו, והם בכל, פרס יון, אדום והוא רומא, וישמעאל. והנה לפנינו הקליר אחרי נתיסדה מלכות ישמעאל. אך אחרי מלכות ישמעאל, יבא עוד בית והוא האחרון, "אוי כי שחורים הכבידו עלנו, שללו עמלנו אכלונו

הממונו, תקף עלם מאד עלינו, ומדירת מושבותינו הגלגנו, ולא נוכל לאמר אולי בית הזה נוסף ממאוחר, שהרי הוא משלים הא"ב ואת ש"ת בקרבנו. מי א"פא המה אלה השחורים המאוחרים הישמעאלים, ואינם אדומים ג"כ? ברור הוא אצלנו שכוונתו לצבאי אפריקא עם המאָרעש אשר באו עם אניותיהם הרבה לאיטליא והרעו שם מאד ליושבי הארץ וביחוד לישראל, כאשר נדע מהקדמת ר' שבתי דונולו לפירוש ס' יצירה, את אשר עשו באורסא במחוז נעאפעל. אכן ביותר ערכו מלחמתם על אי סרדיניא. ובשנת 720 למספרם באו שם בפעם הראשונה, הישמעאלים מאספמיא ולחמו עם היושבים, והכניעום וכבשו עיר קאגליר. וישבו שם זמן רב, ואח"כ נהגרו משם כפעם בפעם רק על זמנים קצרים וישבו עוד ונתישבו על זמנים ארוכים. אך באמצע מאה התשיעית למספרם עשו עצמם חיל אפריקא לאדונוים על אי קארטיקא ועל חלק גדול מאי סארדיניא, ורוב צבאם היה אז מן הברברים גוי עז פנים אשר הלכו מרצונם רק לשלול שלל ולבזו בו, והם אשר שרפו הרבה ערים ויגזלו באשר מצאו. בימים הרעים ההם עזבו אנשים רבים מאד במספר מיושבי האי הזה את ארץ מולדתם לשלל ביד מבקשי רעתם, וילכו לאיטליא הקרובה ויבאו במחוז האפיפיר ל רומא, והוא (ליאו הרביעי) נתן להם מקום לגור בעיר אַסטיא על שפת הים, אשר בנה חומה סביבה. ולא נשאר בסארדיניא רק איזה יושבי הרים ונקרות הצורים (יעוין סארדיניעס אלמערע אונד נייערע געשיכטע פאן Mimant בלשון צרפת ונעתק לאשכנזית מאת Gleich לייפניק 1828 חלק ראשון ס"ב). ויפה יתבאר לפי זה דברי קליר. או כי פרא בעדי נועל ר"ל הישמעאלים ביותר מאספמיא נעלו בעד כל יושבי האי וגם בעד יושבי איטליא אשר על שפת הים, כי לא יכלו לצאת על הים עם אניות, מפחד הישמעאלים השטים על אם הדרך בלב ים ושללו כל ספינה, כנודע מהם עוד בימינו מהברברים עד בא הצרפתים לאפריקא וגרשו משם. ובאחרית באו השחורים עמהם והם הברברים. יושבי ההרים של אפריקא, והם אשר שדלו עמלנו, תקף עלם מאד עלינו, ומדירת מושבותינו הגלגנו, מן האי סרדיניא הגלו היהודים ע"י השחורים לאיטליא, לעיר אסטיא. וכל זה יסכים מאד עם דברי הפייטן בחתימתו. שם אביו היה קליר, ר"ל כבר הגלה אביו מעיר קליר לעיר אסטיא, והיה נקרא בעיר החדשה על שם עיר מולדתו, מקרית ספר, ר"ל הפייטן בעצמו הוא עתה מעיר קרית ספר [קיסטען שטאדט], והיא העתקה היותר קרובה מהוראת שם עיר אַסטיא, שהוא בלשון רומי מקום אשדות נהר (טיבער) לים. (מינדונג). אך עכ"פ העיר היא על שפת הים. והרומיים דברו הרבה מעיר הזאת וחברו שירים עליה, בעבור כי רק על ידה הובל להם הרבה מצרכיהם במזון ומלכוש ע"י אניות הים, והיתה מפורסמת אצלם בעבור זה. ושם ספר בלשון סורית וארמית הוראתו בל"א (אופער) אע"פ שנמצא בתרגום רק על חף. אך בתלמוד נמצא ג"כ על גבולי ארצות, והיינו במקום שהגבולים נכנסים זה בזה, והעיר העומדת בתוכם נקראת עומדת על הספר. ובתר הקליר לקרוא בן לעיר אַסטיא

בעבור שרא היה לו העתקה אחרת על הוראת (מינדונג) ועוד היה טוב בעיניו למצוא שם עיר כזה במקרא. והנה הגלות מעיר קריר לעיר אסמיא היתה בערך שנת 850 למספרם והוא ד"א תר"י למספר בני ישראל, והקליר כתב שמנה מאות לחרבן והוא ד"א תרכ"ח ואולי "גם ועוד". וזה כבר איזה שנים אחרי גלות אביו שהיה נקרא בעבור כן קריר. וא"כ היה הפייטן חי ממש זמן מעט אחרי נתפרסמו חיבורי הפסקות ועיין ב"ה ו' צד פ"ד ושם צ"ל תשע"ז במקום תרע"ז לחרבן. *)

בחן נא ידירי כל הדברים האלה המתקבלים אל לבי מאד, ולפני מי אציע השערותי וסברותי אם לא לפניך החכם ונבון לב? ואתה אם יהיה אתך מה להשיב, תערוך דבריך המושכלים בנחת ובמתינות הראויה למחקר כזה. וכבר יתענגו עלינו זולתינו על נתינע לפעמים מאד למצוא זמן ושם איזה מחבר ונספור שורות ונשים עין על תיבות בלתי עקריות להם. ואנחנו לא נשים לב לדברי חענוגיהם ולא נשכית שמחתם. אך גם לא נגדיל אותה כאשר נצא חמושים ומזויינים בכלי קרב, כאלו רצוננו ללחום זה את זה ח"ו. בלאט נשא משך הזרע וברנה בא יבא נושא אלומות.

(דף ל"ו ע"א) "ולא זו בלבד אלא (כאשר העירני בני בכורי אוהב גר הי"ו)

מתוך האגרת הזאת יש ראייה שגם תחלת ישיבתו של מנחם היתה בספרד ולא באפריקא כו' היתכן שלא יאמר שעבר בים הגדול וסכנת ההליכה בים לא מנעתו מלכת אליו" ע"כ. דברי בנך החכם היקר נ"י בהשכל ודעת, ואשמח על פרי חמד מאזרת רענן. ואדרוש בשלומו הטוב, ה' יברכהו ויהי לגפן אדרת ויאושר בארץ. אך יש תשובה על דבריו, ואשימנה לפניו למען ישקול אותה במאזני בינתו. כי הנה היו אז עובדים האנשים עם אניותיהם וגם צבא רב מאפריקא לאספמיא דרך עיר צייטא, אצל מעבר הצר של גיבראלטאר, והיו בים רק איזה שעות. עייון מזה כל כותבי הקורות מימים ההם, ואיש מהם לא דבר מאיזה סכנה על מהלך הים, וגם מן המהך בעצמו על הים לא דברו כלל, כי היה אצלם דרך זה ממש כאלו היו עובדים ביבשה. ולכן לא העמיד מנחם את סכנת הים לאחד מהדברים המעמיסים ומכבירים את נסיעתו. ואם היה מדבר מזה כצחוק לרעהו היה, ודבר רק בסתם מן סופה וסער ואחיוי חרב, והאחרונים הם אשר עכרו תמיד הנה והנה מעבר לעכר, לשמור את מצר הקסן הזה על הים. — ודע לך ידירי כי באגרת אשר השנתי חדש מקרוב מעיר אקספורד נכתב לי, כי ראו שם באוצר הספרים.

ס' יוחסין כ"י כעין הנדפס, ובו מצאו כתוב כי ר' מנחם בן סרוק היה מעיר טירטווא, והוא בקאטילוניא. האמנם מלבד כי נפלא הוא ס' יוחסין זה, כי ביוחסין הנדפס לא נמצא כלל שם מנחם בן סרוק, ואולי הוא הוספה מאיזה סופר, ועוד לא ידעתי לברר הישב מציאה זו. אך יקשה עדיין מאד, כי מטורטווא לקורטובה הוא רק כמהלך חמישים פריסאות לכל היותר, ואיך יכתוב מנחם על זה "כי הביאותני ממרחק" וכו'.? וזה יקשה ג"כ בכלל על כל מי שאומר שהיה מקום משכנו של מנחם באספמיא כי יהיה המקום איזה שיהיה, כל ארץ אספמיא איננה מחוקת מרחק רב מן הקצה אל הקצה. ולא כן אם היה תחלה באפריקא, כי שם הרצועה

*) ע"י נ"ש סכ"ז ל' נלוסה לונגיד טנס טסית ל' 325 (שוח"ה)

באורך גדולה היא ומחוקק איזה מאות פרסאות. — זאת לא זאת. הנה עתה אחרי ידענו יותר מקורות ר' מנחם על ידך החכם החותר וחוקר הכל, לא יכבר עלינו להבין גם דברי הראב"ע במה שקורא רק לר' מנחם בשם ספרדו ולא לבאים אחריו, כי אולי זה רק במה שר' מנחם היה שוכן זמן רב באספמיא אחרי עזב משכנו באפריקא. וכל זה רק להעריך מהלך הקורות והידועות לרגל הזמן וכפי מנהגו תמיד. כי לא נבין זולת זה, איך יעמוד מדקדק כזה לבדו בארץ מבלי הולכים בעקבותיו? ולמה לא נמצאו או אנשים אשר באספמיא אשר ילכו בדרך מנחם עוד הלאה? אחרי ר"י בן קוריט באפריקא, יבאו שמה בן לברט וחיוג, ואז תמו חכמי הרקדוק באפריקא. ואחרי ר' מנחם באספמיא לא בא איש עד בן ננאה, והוא כמו זמן מאה שנים. וחי נפשי כי לא מאהבתי את הראב"ע יחסתי לו סדר נכון ברשימת שמות החכמים, רק מדרך השכל שיערתי די כן, כי כל איש החושב

שמות איזה חכמים המדברים בענין אחד, יהיה מי שיהיה, צריך בהכרח לשמור איזה סדר בדבריו ולא להשליכם לפנינו בפעם אחת כפי אשר יבאו מן היד מעורבים ולא סדרים. וגם אם נודה לדעתך שהיה ר' מנחם מיום הולדו באספמיא, עדיין שמור הסדר אשר עשיתי, כי בתחלה חשב המזרחיים ואח"כ המערביים, אם גם בא ביניהם ר' מנחם שהוא מערבי יותר נגד חכמי אפריקא. אך בזה שמר ג"כ סדר הזמנים כי לא רצה לאחר את סרוק כ"כ עד אחרי חיוג, ובוה סרה ג"כ שאלתך למה אחר את רב האי אע"פ שהיה מזרחי, עד אחר חיוג שהיה מערבי, וזה רק מפני כי לא רצה לקדמהו כ"כ שיהיה עומד קודם בן קרוש וסרוק וברט וחיוג הקודמים לו בזמן. ויש לדעת גם זאת כי העמיד רב סעדיה לראש המדברים אעפ"י שבן קוריט קודם לו, הנה קרוב כי לא השתמש רב סעדיה בדברי בן קוריט ופינה דרך לעצמו, והיה בארצות המזרח ראש המדברים. ונתן לו הקדימה, כי מקומו בארץ קדם וגם ערך זמנו קרוב לקדימה ראשונה לא כן רב האי אשר בלי ספק ראה כבר את ספרי המדקדקים אשר צמחו באפריקא, והוא וגם אביו החליטו כבר מכתבים הרבה עם חכמי אפריקא. ולא אחליט עוד בזה מאומה, רק נכסף אני עוד לדברי חכמתך ולדברי נכך החכם הוקר בענין זה.

ועוד לפני טבוכה בעניניו של מנחם. כי כתבת בהערה כ"ד לאגרתו וז"ל. ונ"ל כי מנחם בא עם אביו ועם אחיו להשקע בקורטבא ואביו בנה לו שם בית" ע"כ. ואין דעתי יכולה להיות נוחה בזה, שא"כ איך לא היה מוכיר אח"כ בכתבו (דף ל"א וע"ב) „ואחרי זאת זכור נא אדוני כי הביאותני ממרחק" כו' לאמר משכתני אותי ואת כל בית אבי ממרחק? ובהפך מדבר תמיד רק מעצמו, כאילו בא בגפו חשתי ואבא. . ואולם פחדך לא הניעני כו'. ומוען אח"כ נגד חסדאי כי „אמץ לבנו מדעת את עמלו לאמר. . מאין מחיתו ומפלת לביתו?" ולא „מאין מחיה ומכלת לכל בית אביו ולאחיו"? ועור אם אביו בנה שם בית, הנה לא היו חסרי מחיה כ"כ, הנאמר כי רק מנחם לבדו נשאר מכל בית אביו בלי מחיה? ימדוע לא הזכיר מנחם מכל זה מאומה? ובעבור כל אלה הקושיות הוכרחתו פרוש דברי מנחם בדרך אחר, והיינו כי אחרי נרדף מחסדאי בקורטבא ולעיניו הלמהו, שב אל ביתו אל המקום אשר בא משם, ושמה באו פריצים אל ביתו במצות חסדאי והחריבוהו. ונבין בזה כי דקדק וכתב הלא לעיניך הלמוני כו', ביום שבת

קדש. גם ביום המועד מנחם המועדים צוית להחריב בניני. והנה פה שני מעשים בשני זמנים ושני מקומות. הראשון היה ביום שבת בקורטובה לעיני חסדאי. והשני בזמן מאוחר ביום מועד במקום מנחם ואחיו. והיה רק במצות חסדאי למרחוק. ולא נתפלא כי יד חסדאי היתה שלטת גם על מרחקי ארץ, והלא ראינוהו בשירים הבאות על מהללו, כי היה הולך על חיל המלך והיה פקיד עליהם ושמענו ג"כ למעלה כי היתה יד מלכו אלנאצר שלטת כ"כ באפריקא עד כי הניתוהו שם ג"כ למלך. וזה יחזק עוד את ההשערה כי מנחם היה מקום משכן בית אבותיו וגם משכנו בתחלה באפריקא.

ועוד זאת. הנה כתב מנחם (דף ל"א א') "תחלת אודותיך היה לך לכבדני עמדי לפני אדוני אביך וכו' אחרי זאת זכור נא אדוני ליל תמרורים כו' אם לא כחצות לילה רגלי באת אליו" "ואחרי זאת זכור נא אדוני כי הביאותני ממרחק כו'." הנה כמעט נראה כמו מבואר, כי עמד לפני אביו של חסדאי לשרתו עוד בטרם הביאהו חסדאי ממרחק. ועוד נראה זה ממ"ש אח"כ "ויהי כאשר באתי צויתני על מלאכת למורים עבדות לה"ק כו' אם לא הקימותי מצותיך מדאנה ומרעבון ומתיך ערום וחוסר כל וכו' מאין מחיתי? " ואם נאמר כי עמד ושרת את אביו בקורטובה, הנה היו לו עכ"פ מתחלה עתותי טובה שמה, וכמו שאמר למעלה "וכל ימי אשר פרם ערי צלו שמש לא יך עלי". ואיך כתב פה כי מיום בואו לקורטובה היה בערום ובחוסר כל! הלא יכיריני כל זה לאמר. אביו של חסדאי היה שוכן בעירו של מנחם במקום אשר היה שם אהלה בתחלה, ושם עמד מנחם לפניו ושם בנה אבי חסדאי בית זבול ומנחם כתב על ארון העדות (ל"א א') וחסדאי התארח שם בעת חלחה אמו ומתה ואז רץ למנחם רגלי לכתוב לו ספר, ואח"כ כאשר נתגדל חסדאי באספמיא ושלה אחרי מנחם אשר יבא אליו, החלו שמה ימי העוני של מנחם, ואח"כ רדפהו חסדאי וגורש בתורה לביתו, ומשם כתב לו מנחם אגרת תוכחה בראשונה, וחסדאי השיבו באגרת אשר שלח אליו "אם העוית כבר הביאותיך למוסר" כו' (כ"ח ב') והנה חליפת אגרות כאלה מוכיחה ג"כ כי היה אז מנחם במקום רחוק מאספמיא או מקורטובה, כי איך יסתפק חסדאי בשורות שמים אלה, ולא יענהו וינחמהו עכ"פ בפיו לאמר נחמתי כי עשיתי. הנאמר כי לא הניתו לבא על פניו ובכך זאת גרשהו להשאר בעיר קורטובה? אין זאת כי אם ממרחק כתבו זה לזה. ואחר תשובה קצרה זו כתב מנחם אגרת זאת הגדולה אשר הוצאת לאור בחכמתך ונדבת לבך. וכעת שב מנחם לביתו עוד היה אביו של חסדאי חי שמה, והוא היה מנחם את מנחם מהמצוקות אשר העביר עליו בנו, ויאכירנה משלחנו. אך אח"כ מת. והוא שכתב (ל"ב א') "אדוני יודע כי מעת חמסי עד הנה, לולא רחמי אדוני אביך כו'. ועתה אדוני (אחרי כי אביך איננו עוד) אנה אוליד את רצונו? " ונגול מעלינו כזה מכובד אשר ינעתם להסירנה (הערה ח')? לדף ל"ב ס'). ונשתבשו שם מאד הימני ההערות.

אכן כל זה יוליכנו אל דברי המנחי אשר נהר (תחכמני שער י"ח) כימים ההם זרח בספרד שמש התהלה ברקיע הגדולה הוא הנשיא הגדול ר' יצחק הספרדי בן חסדאי כו' ויאספו אליו כל גאון וכל רב וכו'. הנה היה ר' יצחק ספרדי ובספרד זרחה שמש תהלתו. ולפי דברינו אשר הצענו עד כה יהי זה לראיה

ג"כ לדעתך כי מנחם היה תחלת משכנו בספרד —

אך האמת אנדי, עוד לא אוכל להתחזק בדעתך זאת אשר אמרת כי אין שיבוש במקום זה בתחכמוני, וכיוון באמת לר' יצחק אבי חסדאי. כי יפלא מאד, אחרי לא נשמע מר' יצחק זה, רק מאשר אסף אליו את מנחם, העל כן יאמר עליו כי משך בעבותות נדבותיו בני הגלות? ועוד מי אלה "כל גאון וכל רב, מארצות אדום וערב, ממזרח וממערב" אשר נאספו אל ר' יצחק זה? והנה קודם ר' משה ור' חנוך בנו, לא היה רב כלל באספמיה ור' משה אשר בא שמה בסוף ימיו של אלנאצר בימי הגדולה של חסדאי. ומי בא שמה מארץ אדום? ורק על ר' משה ור' חנוך ראוי לאמר כן. ועוד מדוע לא יזכיר ר' חסדאי באגרתו למלך אל כוזר מאומה מאביו ר' יצחק שהיה גם הוא נשיא גדול אשר העביר קול מי לה' אלי? ואיך החריש בעל תחכמוני ולא דבר מאומה מר' חסדאי אשר עליו שרו מנחם ודונש והיא בן בריחם של דגאונים ר' משה ור' חנוך "וענן הודו עומד עליהם"? ועוד הראב"ד כתב בס' הקבלה בימי ר' חסדאי התחילו לצפצף, נראה כי אף התחלה לא היתה עוד בימי ר' יצחק אביו. הלא כל אלה השאלות יכריחוני לתקן ולהניח דברי תחכמוני שצ"ל, "הוא הנשיא הגדול (כן ר' יצחק) הספרדי, ר' חסדאי". וכל אשר עשיתי מוקף, או כי היה מוקף מן אלתריו בעצמו, או כי נוסף בגליון מאיזה מאוחר לדעת אל מי יכוון.

(דף ל"ג א' הערה ט"ו) "מן כף המושב ואילך" כו'. גם בזה לא נחה דעתי. כי כתוב בתוך אגרת הקטנה הזאת, "ואם לא נהפך איה התרופות, הלא כעבד אל אדוני ועיני לך צופות" נראה מבואר כי היה זה אשר אליו ערוכים דברי אדון גדול, ורק ממנו יקנה תרופות, ואין אדון גדול אחר בימי מנחם זולת חסדאי. אשר על כן אחשוב כי אחרי כלה מנחם את האגרת הנפלאה היא יבא אליו

הדבר המושב מאת חסדאי, ואותו לקח מנחם לקצת נחמה, כי נהפך לב חסדאי נגדו לטוב. ולכן כתב, ויהי לי למשיב נפש ומתק צופות" והיה הדבר המושב מהדברים אשר שללו הפריצים מירי מנחם בעת נפלו עריו. וחסדאי כתב לו כי ישיבהו לו. ובזה לבד כבר שאב מנחם תקוה כי נהפך לב חסדאי לטוב. וכאשר כושש הדבר הנפלא לבא דאג מנחם עוד פן שוב נהפך לב חסדאי לרע ככראשונה, ולכן כתב "ויגרתו פן נרפך להיות לי חליפות כו', ואם לא נהפך (לרע) איה התרופות" ואשר ימצאנו בכתבך אלי כי תשלח לי הרבה הנשלל ממני. ובזה רומז לו ג"כ כי עוד לא נרפא ממכאובו, וחסדאי צריך לעשות עוד הרבה לרפאהו מפצעיו אשר הנה לו. ומושכלת הנהת תלמידך המשכיל הוקר איגל נ"י, שצ"ל סף במקום כף. ואולי צ"ל כן והוא כסם מאיזה מנורה. ואם כן הוא אולי רצה חסדאי לרמוז

לו כי כאשר ישיב לו זה הכן, כן ישיבהו עוד על כנו הראשון. ור' מנחם לקח זה לנחמה גדולה, ודאג בהתמהמהו. — אך הנהת איגל קרובה בעיני יותר.

ועוד על דברת מנחם, כתבת (דף ס"ו א') "ולא אכחד תחת לשוני כי אינני רואה במחברת זאת דברים מוכיחים שהכותב הוא תלמיד. ועדיין איננו רחוק אצלי שיהיה הכותב מנחם עצמו" ע"כ אצלי לא לבד כי איננו רחוק, אך גם קרוב מאד כי מנחם הוא הכותב את השיר, וזה כי בכ"י שלך (המוגה יותר) כתוב (כ"ח א') "והט חסד ער"י והיא מנחם אשר היה צריך לחסרו, ובכ"י של רמ"ב פואה נמצא

במקום הזה "ואל תבנו מלי" וגם זה מראה על הכותב שהוא ר' מנחם שכבר ראה דבו כי לא טוב היה הסדאי אליו, ונחתן יתרון לרברי דונש, ואילו היה נכתב כל זה מתלמיד מנחם, איך לא היה מזכיר שם רבו אף פעם אחת כהללהו? ואמר רק על דונש כי "לשון קדש הברית" ולמה לא אמר ההפך על רבו כי הקים לה"ק מערמת עפר? אך זה אשר רשם איזה מעתיק בכ"י של פואה כי שירה זו היא התחלה מדברי תשובתם של תלמידי מנחם, בטעות רשם כן, אחרי מצא שם בקובץ איזה דברים מן התלמידים, חיבר אליהם גם שירה זו.

והנה בשתי נוסחאות כ"י שלך רשם ג"כ מעתיק א' בטעות כי מנחם כתב האגרת מן הסופר, וזה כפי מה ששער הוא בשגגה מתוך דברי האגרת. וכספרים יותר קדמונים הרבה נכתבו רשימות בראשי מחזורים כפי מה ששיערו הרושמים מתכונת המאמר, ולא תמיד קלעו אל השערה. — כל אשר כתבתי עד כה אודות מנחם אינני מחליט מאומה רק הצעתי לפניך דעתי ואתה ובנך בחכמתכם תשקלו הכל במאזני יושר, והציעו לפני את דעתכם — ומושכלים ומחוכמים דבריך עד תר תכונת מנחם כדת, ועל דבר אשמת שקר אשר האשימוהו השונאים והסיתו בעבורו את חסדאי נגדו. ופה היה מקום להראות עוד תכונת נפש הטהורה של מאור עינינו רש"י ז"ל וטוב לבו לדון את כל אדם לכף זכות, שהוא ז"ל הוגיע עצמו תמיד לפרש את המקרא כפי הקבלה המתפשטת ע"י מעשה, כי נגדה סר תמיד מפשוטו של מקרא, ובוזה היה נכדו הרשב"ם מתנגד לו, אך בכל זה לא חשד רש"י ז"ל את ר' מנחם אם הולך בפירושו המקרא גם נגד הקבלה המתפשטת במנהג ובמעשה, ומביאו לרוב —

(דף מ"ח א') "דברים שהקורא יחשוב את ר"י טוב עלם כמעתיק בעלמא. האמור בכ"ח ה' "וכו". הנה לא חשבתי כן מעולם ואיך הייתי יכול להעלות על הדעת שהקורא יאמר כן, ולא ידע מה שיודע בר בי רב דחד יומא כי רש"י ז"ל מביא פירושו על ש"ס. וגם החכם צונץ מביא עוד בחיבורו הקדום מחכמת ריט"ע ואיך מובאים ספריו בהרבה מקומות. — ואני לא היה ענין כלל לפני שם בכ"ח לדבר מחכמת ריט"ע, רק רציתי לחקן בקיצור שאפשר לפני הקורא שלא יחשוב כי חיבר ריט"ע ס' ה"ג, ואמרתיו שלא חיבר רק העתיק, ולמען לא יפלא זה הראתי שהיה דרכו להעתיק ימים קדמונים.

(ג': א') "ז' אלקי ימי שנותי כלו, אהבה לשבת ראשונה אחר פסח כמנהג פולין חתום בר יוסף, ונראה שהוא ריט"ע כי כן הוא חבר זולת לשבת זו, גם חבר פיוטים לשבת ב' וג' אחר פסח ולשבת שאחר שבועות. הפיוט הזה לשבת א' אחר פסח הוא אהוב וחכיב ונחמד ונעים" ע"כ הדיבור האחרון ממך הוא נכון ואמת. אך אודות יתר המאמר בעבור כי נקשר בו ענין רב באיכות, היינו אספרט הוא כי יכלו הפייטנים הצרפתים לדבר צחות כשירצו, אמרתי להעמיד ספקותי נגד זה. (* והנה אתה בעצמך אמרת (שם ע"ב) "ועוד קצת פיוטים אחרים מצאתי חתום בהם יוסף ודעתי נוטה שהם שרו, ומפני הספק לא הזכרתם" ע"כ והספק

(* כאשר נולד הספק ליבעולין בכ"י נירנבערג, הנה הפיוט "ימי שנותי כלו" היא ע"י יוסף שמי ז"ל יוסף. ע"י עאגלנין להספק ר"ל דרלינער סנה זו ע"י 56 (שזח"ה)

הזה יש לו יסוד גדול לפי דעתו, כי בכל הפיוטים אשר ידענו ברור כי הם ממנו, חתום בשמו ובשם אביו או בכנויו, רק באמצע פיוט גדול כמו קרובה לשבת הגדול, חתום באמצע על חרוז אחר יוסף, והוא 'יוצאי חפזון, ספקס מזון וכו', וגם הוא לא יעמוד לברו אחרי העיון, רק נצטרף אליו "בן שמואל טוב עלם כאשר נראה עוד, [וזה החרוז נלקח בטעות מן הסופרים ברוב מחזורים הנדפסים, אל קרובה של קליר דיום ב' של פסח, ששם לפני הפיוט ואמרתם זבח פסח, כתוב בראשו "יוצאי חפזון" כו' ואיננו לקליר רק לריש"ע. ונעשה טעות זו עד"ז לפי דעתו. הפיוט לשבת הגדול מר' ינאי נתחבר מתחלה רק ליום א' של פסח כאשר נראה מכל תכונתו. רק כאשר חדלו הקהלות באיטליא מלאמרו ביום א' של פסח, ובאו ממנו העתקות לאשכנז וצרפת לקהותו לשבת הגדול, ויש שם פיוט ויהי בחצי הלילה ג"כ מר' ינאי יעו"ש. וכנגדו וממש עד"ז חיבר הקליר ליום שני של פסח פיוט ואמרתם זבח פסח, ושני הפיוטים האלה מקבילים הם בכל חלקיהם, עד שסדרום גם בשני לילות של פסח, בסדר הסבה, כליל א' ויהי בחצי הלילה וכליל ב' ואמרתם זבח פסח. וכשקבלו קהלות אחרות אחרי כן לשבת הגדול הקרובה של ר"י טוב עלם, היה חביב בעיניהם עוד הפיוט של ויהי בחצי הלילה עד שהעמידוהו באמצע הקרובה של ריש"ע אעפ"י שאיננו ממנו רק מר' ינאי אשר נאמר ג"כ בשבת הגדול מלפנים. אמנם קודם הפיוט של ויהי בחצי הלילה יש שם הפיוט "אמנה גדולה היתה בעם" מריש"ע, ובראשו החרוז, יוצאי חפזון, והיא הנשנה בכל הפיוט וגם בסופו. וכה הורגלו לאמר לפני ויהי בחצי הלילה, יוצאי חפזון וכו', וחשבו כי היא פתיחה לפיוט זה, והציגוהו ג"כ לפתיחה אל הפיוט "ואמרתם זבח פסח, המקביל לפיוט ויהי בחצי" ומעתה מה שלא נסתפקת בפיוט אלקי ימי שנותי כדו הוא רק מפני שיוצר זולת לשבת זו ולשאר שבתות וכו', כאשר רשמת אחרי כן, והיה לך להביא ראיה עוד ממה שנרשם בסידורים במ"ס אופן זה (לשבת א' אחר פסח) אומרים בפיהם. אראלים וחשמלים וחתום יוסף איזה פעמים בין החרוזים, ולדעתי יוסף בר שמואל ונשמט מרשימתך. אכן באמת נראה ברור. כי לא חיבר ריש"ע שום פיוט לשבתות שבין פסח לשבועות, לא יוצר ולא אופן ולא זולת. ולא הוא בלבד רק שום פיוט מהקדמונים לא חיבר מאומה לשבתות ההן, והפיוטים המיוחדים מתחלה לאחת משבתות האלה נובעים כלם ממאזרחים לשנת תתנ"ו שאז היו רוב המצוקות בזמן ההוא שבין פסח לשבועות, וחברו קצת רק זולתות, בעבור שבאמת ויציב עד זולתך יש קבלת עול מלכות שמים, והעמידו שם פיוטים על הקהלות שקבלו עול מלכות שמים ומסרו נפשם על קדושת השם ואמרו אין אלקים זולתך. וריש"ע חיבר זולתות לשבתות שבין י"ז תמוז ות"ב זמני הצרות הקודמות כעת הורבן ירושלים. ועתה לך נא אתי ותראה אמתת דבר זה, כי הקהלות ביותר מפולין ביקשו להם ויצרות ואופנים וזולתות ממקומות אחרים ומזמנים אחרים.

יוצר לשבת א' אחר פסח מ"ס, וישע אור ישראל. מר' מאיר ברבי יצחק נתחבר מתחלה ליום אחרון של פסח, כאשר יעיד כל בנינו על שירת הים. וכן מבואר ברשימה שעל זה הפיוט במערכות ויצרות כו' בק"ק ווירמיישא הנדפס במ"ס דמייק, אשר ביד'. וכן עשו עוד קהלות פולין ביוצר "אדיר ונאה בקדש" שהוא ג"כ מר' מאיר בר' יצחק וכס' בנינו כולו על מעמד הר סיני, ומבואר ג"כ

ביוצרות דק' ווירמיישא שנתחבר ליום ב' של שבועות. ובסידורים הציגוהו לשבת שאחר שבועות. וכן האופן שם בסידורים. כבודו אות ברבואות היא ג"כ בקובץ ווירמיישא ליום ב' של שבועות. וככה הזולת שם בסידורים. אור ישראל וקדושו שהבאת אתה לראיה והוא חתום יוסף בן שמואל, אין ספק שנתחבר ג"כ לשבועות יעוין עליו — ועוד לשבת היא א' אחר פסח בסידורים אופן, ארוני עון כו'. א"ב עד פ' לא נודע ממי, ותכונתו שיר לכל שבת. ועוד נרשם שם. אופן שאומרים בפיהם, אראלים וחשמרים, ואין בו שום סימן לשבת זו אחר פסח, וקרוב הוא אצלי שנתחבר לשבת שובה, שכן באות צ' "ועם נושע, שבי פשע". ובאות ר' "רצה ניבם, מחל חובם". והוא מריט"ע. נשאר לך עוד הזולת אשר מצאת בכ"י שהוא לשבת זו מריט"ע. אך אצלי אין ספק כי לקוח הוא מאיזה פיוטים של ריט"ע לפסח. והסיום אשר הראת יורה לי על זה. ועשו הקהלות בזולת של ריט"ע כאשר עשו ביוצר של ר"מ בר' יצחק. וזולת שלנו הנדפס בסידורים הוא מר' יצחק בר שלום או בר נתן והוא מספר ע"ד המרת איזה קהלה בשנת תתנ"ו. הגאולה שביה עניה, מר"ש בן נבירול ומי יודע לאיזה שבת חברו הפייטן הספרדי. וקהלות פולין משכוהו הנה.

יוצר לשבת ב' אחר פסח "ארנן חסדך לבקר". חתום יוסף בר שמואל. כלי ספק נתחבר מתחלה לשבת בראשית, כאשר הם כל היוצרות ליתר השבתות שבין פסח לשבועות אשר נתחברו מפייטנים שונים רק לשבת בראשית, והקהלות בפולין משכו כלם לשבתות האלה. ובכלם תמצא רק ספורים ממעשי בראשית וקידוש יום המנוחה. — אופן לשבת זו ב' אחר פסח שאומרים בכמנא, "יחיד ערך" וחתום יעקב, ותכונתו שוה לכל שבתות השנה. מאורה, "אימתי שמחי ועלזי" חתום שמואל כהן בר משיח יעלה. והוא רומז כבר לציות זמנו. אך נראה כי נתחברה לשבת של נחמה פ' כי תבא והפטירה שלו קומי אורי כי בא אורך, שכן כל סיומי החרוזים אשר כפי הש"י מסיימים כחלק מפסוק אחד של הפטירה זו-זולת אל אל חי ארנן. חתום שמעון בר יצחק. ונרשם בסידורים "זולת זה אומרים באשכנז בשבת א' אחר י"ז בתמוז" ושם באמת מקומו הראוי. — גאולה. שנותינו כפו. מר"ש בן נבירול. אולי חברה ג"כ לשבת שגרשם מקודם.

יוצר לשבת ג' אחר פסח. אומץ דר חזקים. חתום שלמה בר יהודה והוא הבבלי, וענינו ג"כ רק סיפורי מעשי בראשית וקדושת שבת. יעוין עליו. ואולי יגיד סופו "לעונותיו מחול לו" כי נועד ג"כ לשבת שובה וכי יש עוד יוצר לשבת בראשית הנרשם במקומו בתחלת היוצרות, ומתחיל אל אל נשא, והוא ג"כ מהבבלי. — אופן "לבעל התפארת" חתום בנימן והוא כפול בסידורים, שכבר הוצג למעלה במקומו. והיינו לשבת בראשית ממש, ור' בנימן זה חבר ג"כ יוצר לשבת בראשית והוא איטלקי. ונמצא יוצר זה במחזור רומי. והאשכנזים משכוהו להם לשבת ר"ח. — אהבה. סגלתי מלוכה אורתך חתום משלם בר משה. — זולת אריות הדיוח פזורה, חתום יוסף בר שמואל טוב עלם, ונרשם בסידורים. "זולת זה אומרים באשכנז בשבת ה' אחר י"ז בתמוז" ושם מקומו הראוי, והנפלא. החרוז באות ק'. קבצו עלי חיילים. . . אהרי אדום וישמעאלים, שכן באו בימיו הישמעאלים לצרפת הדרומית כמתוו של ריט"ע. גאולה מרשב"ג.

יוצר לשבת ד' אחר פסח חתום כמה פעמים אמת. ונתחבר מתחלה ג"כ לשבת ע' עליו. — אופן "ירודון ירודון" חתום יעקב. אהבה "סגלתי איומה נשאתי" חתום אליעזר ברבי ברוך? אמער זולת. אלקי בך אחבק. חתום אפרים ברבי יצחק גאולה, שכולה אכולה מרשבי"ג.

יוצר לשבת ה' אחר פסח "גאולה באהלך עורמים" חתום כמה פעמים אליהו. והוא ג"כ לשבת בראשית אופן "יקודי אש" חתום יעקוב (מלא ו') אהבה "סגלתי משכתיך חסד" חתום מנחם חזק. זולת "אלקים לא אדע זולתך" חתום אפרים ברבי יצחק. גאולה יקוש בעניו חתום יצחק.

יוצר לשבת שלפני שבועות "אהלל בצלצלי שמע" חתום בנימין (לא בנימן) ג"כ לשבת בראשית, יעוין כסיום "יוצר בהם כל מלאכתו" אופן "אראלים" והוא מקליר לפי דעתו, וחסר פה ונמצא שלם במחזור רומי ליום א' שר שבועות. אהבה "איומתי יונה יערת חן" חתום יצחק בן ראובן. והוא ספרדי. זולת "אלקי אקראך במחשב" חתום שמואל בר יהודה חזק בתורה אמן ארוץ, גאולה "יונה נשארד" חתום יהודה והוא הלוי. — ומכל המערכות האלה נחזה כי ריש"ע לא חבר שום פיוט לשבתות שבין פסח לשבועות. וגם בין יוצרות ואופנים וזולות וקרובות שחיבר למועדים ולשבטות לא נמצא ממנו שום פיוט לא ה ב ה. וגם לא נמצא ממנו עוד שום פיוט חתום בשם יוסף לברו. ואשר אמרת "אאמין (צ"ל אאמיר) מסתתר במעון חביון, יוצר לשבת הגדול במ"פ חתום בו יוסף, אבל מאחר ששאר פיוטי היום ההוא לו המה מסתמא גם זה לו הוא" לענ"ד ברור. כי גם בפיוט זה חתם עצמו בסופו יוסף בר שמואל כזה. כן יוסף ה' ידו שנית. ברנה ינהלם למעון היכלו, שם יעבדוהו. . . מופלאי לשמח אום נהלאה. ולא נתפלא כי חתם עצמו גם באותיות שבאמצע התיבות. כי כן חתם עצמו ג"כ בפיוט אמנה גדולה היתה בעם, בסופו טוב עלם ובראשו יוצאי חפזון ספקס מזון יוסף. ועוד באות ר' רצופה בראשיהם. ש' שמש שזפתו ואכלוהו בר שמואל. וכן באופן לשבת א' אחר פסח שאומרים בפיהם, מתחילה איזה פעמים בין התרוזים יוסף. ובסוף באות ר'. בני אבות. . . רצה ניבם. שנאנים. . . מערצים. וגוי. כדל שואל. בר שמואל.

ועתה לפנינו פיוט נפרד בפ"ע על ברכת אהבה המתחיל אלקי ימי שנותי כלו, וחתום בן יוסף, ובעלי הסידורים העמידוהו לשבת א' אחר פסח. הנשפוט עליו כי היא מריש"ע רק בעבור כי שמו העצמי לברו שוה לחתימת השם בפיוט? וכמה יוסף איכא בין הפיוטים. וכנגד זה תעמוד הטענה הגדולה — למה אכתידנה תחת לשוני? — שלא נמצא לו שום פיוט ער"ן בנוי במכאכה גדולה ובכך זה נח וחזק ונמרץ. אעפ"י שיש בו מאמר תלמודי קלני מראשי מזרועי קלני. והנה בקשו להם הקהלות פיוט אהבה ולקחוהו מאיזה ספרדי. כאשר משכו להם כמה פיוטים ספרדים לשבתות אירו. — ויש במחזור ספרדים לתעניות קרובה ל"ז חמוז וחתום כמה פעמים יוסף. וכל הפיוט שם על סדר ברכות ש"ע אעפ"י שהם אומרים אותו אחר תפלת ש"ע. ועוד תרחף לנגד עיני השערה ולבי יקבלנה, כי זה הפיוט מן אלקי ימי שנותי כלו. הוא ר' יוסף בן סמול או בן סול, המתבר

פיוט לערבית יו"כ ומתחיל כפר לעמך ישראל. ויש לי רק איזה השוואות בין בי' הפיוטים האלה ואותן אנרון לך. הפיוט ההוא לערבית יו"כ מסוים ג"כ כל בית המקרא הנאות לענין כמו פה. ושם מתחיל אות ס' של סול במלת סברי אהבתני, ובמקרא נמצא רק שם שבר בשי"ן שמאלית. אך בעבור שבארמית היא בס' חברה לו כן. וכן פה בפיוט אלקי ימי שנותי כלו. יתחיל אות ס' של יוסף ג"כ במלת סברי כך שתי. ועוד זה דרכו פה לעשות חרוזים שקולים חתיכות הנמשכות למה שאחריהן, כמו "לי זרים אומרים בגודל ובגאות. רוח. . . ומה תקות עם נענה כו' וענות. צדק. " נמצא גם שם האמנם רק פעם אחת "יום לבי אשפוך ועיני אשא ואזכיר חסדי ה'". ועוד נמצא לו כעין זה ג"כ רק פעם אחת בפיוט יו"כ. "שובי נפשי לקונך" שמלת גילי אקרע. כי פני לעשות רע. בחלמיש שמתי. *

והמעם הראשון של הספק הזה על הפיוט אלקי ימי שנותי כלו, מתרחף עוד על הספק אודות הפיוט "יום הודו וכבודו". האמנם אחרי ראותי דבריך בבית אוצרך (דף ג"ג א') נתהפך אצלי לספק את אשר חשבתי לודאי. אך להלאה מן הספק אל צד השני לא אוכל לצאת עוד. והנה אינני זוכר ידיתי אם אמרת באיזה מקום כי מחזור ויטרי אשר לפניך נכתב בצרפת, ובעיני היו דבריך אלה עתה כהרשים, ואני חשבתי תמיד אחרי כי באו בו פיוטים ספרדים רבים כ"כ עם שמות מחבריהם, כי היא העתקה מחיבור הראשון של ר' שמחה דויט' עם כמה הוספות הנעשות בארץ אחרת, באספמיא הצפונית או עכ"פ פרובינצא, והבידוד אמנם כי נכתב מחזור זה שלפניך בצרפת ישנה מעט מצב הדבר. וכבר זה אולי כבר הגיד לך לכך כי הפרזת עוד גם הפעם על המדה בדניי לשונך המורים על חום לב ושטף רוח כרגע. "וזה לא יקשה למי שכתב כי הפיוט יום הודו וכבודו" כו' כאילו פנעתי בזה ח"ו בכבודך איזה עיקר כרת, וההשערה במחקר היא תמיד חפשית ונהוגה לדעת איש ואיש, זה יחשוב כזאת ובא רעהו וחקרו. ואחרי כל אלה אודה ולא אבוש כי עוד לא נתבטל אצלי הספק. כי אפשר הרשימה עד הפיוט "לרבינו תם" היא מסופר המאוחר לר' שמחה, וכאשר ראה בראשית בית שם יעקב, חשב כי הוא רבינו יעקב תם הנודע לו, ועל ההבדל הדרכי הלשון אשר בין פיוטי הצרפתים וספרדים לא עמד עוד. ואנחנו אשר נדעוהו הישב דא נוכל עוד להסיר לפנינו המחשבה ולאמר, איש אשר יכול לחבר שיר נפלא כזה ובאמת מה יספיד מקומות אחרים פיוטים פחותים הרבה ממנו במעלה וביאר מאמר הרחוק מהראשון מאד. — וכבר אמרתי לך כי הפיוט "יום הודו וכבודו" ישנו אצלי בדפוס, והוא בין מערבית ויוצרות דק"ק, וזוירמיישא הנרפס בפ"ס דמין. והאסיסה ההיא של הפיוטים נראה כי נעשה בזמן ר' אדעור מנרמיזא בעל הרקח. ועל כל פיוט נרשם למעדה שם מחברו. רבינו אלעזר הקליר, רבינו מאיר ברי

* גם לדעת לוכן איננו לרי יוסף טוב עלם כי הציא פיוט אלקי שנותי כלו נכתב: יוסף (ליענ. 671) אמנם פיוט יום הודו וכבודו הציא לר"ת (סס 266) — לולס רסד"ל ז"ל הציא פיוט אלקי שנותי כלו בלוח ספייטניס שלו ע' 30 וע' 34 לר"י טוב עלם ובע' 38 הציאו בין פיוטי ר' יוסף צר ילחק (ולפעמים היא קמחי). (שוח"ה)

יצחק ורבינו אברהם הכהן, רבינו מנחם ברי' יעקב וכו'. ועל פיוט הזה יום הודו וכבודו "כתוב בראשו" מאורה לשבת שני של חנוכה" ולא יותר. ואילו היה יחוסו ידוע לו כינויים לא היה נמנע המאסף מלהציג זאת בראש. ויש בזה עוד מ"ס כי אין ספק שהוא אופן ולא מאורה, שכן יורה הסיום בכל בית, ברוך כבוד ה' ממקומו. והנה נראה גם זו הרשימה שלפנינו, רק למתפללים, שידעו מתי יאמרוהו בביהכ"ג, אך תעודת מחברו קרוב אצלי מאד כי לא לשבת חנוכה היתה, יען לא נזכר בו מאומה מענינו של יום. כי אם היה זה אופן לחג השבועות, כאשר יורו הראש והסוף, יום הודו וכבודו ונתת ידו יראה, ר"ל יום מתן תורה. והסיום. לראש כורת ברית ויגל בכבודו. ומזה אנו רואים נ"כ כי הקהלות חפשו להם אופן לשבת ב' של חנוכה ומשכו להם ממקום אחר, כאשר גם בסידורים שלנו בקשו להם הרבה מן הספרדים. והאופן בסידורים שלנו לשבת א' של חנוכה והוא לדעתו מקליר. ולשבת ב' לא היה להם אז אופן, כי ר' מנחם ברי' מכיר חבר רק יוצר. — ואילו היה מתוכר פיוט זה "יום הודו" מרבינו תם היו יודעים הצרפתים גם תעודתו. והיה כתוב מפורש באיזה מחזור. אופן לחג השבועות. — והארכתי בכך זה. רק בעבור ברור גוף הענין. אם אפשר כי חכמי צרפת אשר הורגלו במליצות המחוברות על דרך פיוטי קדיר והבאים אחריו, יכלו שתאום לשנות את הרגלם ולאמן את ידיהם ולענות אל הר המור גבעת הספרדים. ולא אחשוב זה לחסרון מהצרפתים כי לא ענו במלאכת השיר כמו הספרדים, כי שקיחתם הרבה על מנחת התלמוד וההלכות לא נתנה להם פנאי להשגיח גם על היופי והנשגב. וכנגד זה משוררי ספרד רובם ככלם (לבד מר' יצחק גיאת ור"י בן ראובן) לא נתנו כל זמנם ללימוד התלמוד — ועדיין אני רק מציע כל הדברים האלה לפניך, תחקור ותשים דעתך לפני ואת הישר בעיני אודה כרגע, חי נפשי, כי רק האמת הפצתי בטוחות. כאשר אודה לך גם עתה בדבר ה"ג כי דברך עליו נתנוני במנוכה גדולה. ועוד אעיין על זה א"ה.

(נ"ד א') "ודע כי רש"י ז"ל כתב בתשובה בה הסכים גם הוא שהיחיד לא יברך על ההלל ברי"ח ע"כ. תשא ירדתי לדבר הזה. אדרבא מרש"י קצת ראיה דהפך, כי הוא אינו סבדיל בין יחיד לצבור, וכתב "אם חובה על הצבור יברך גם היחיד אבל אני איני מברך עליו לא עם הצבור ולא ביחיד לפי שאינו אלא מנהג ואין מנהג צריך ברכה" ע"כ. וא"כ דעת רש"י היא דעת שלישית, לא כדעת ה"ג ולא כדעת ריט"ע. אך בזה שוה יותר לדעת הה"ג שאם נקבל זה משניהם, היינו מה"ג זריט"ע שבר"ח עכ"פ כצבור חובה היא ברכת הלל, אז כפי דעת רש"י חובה היא גם ליחיד.

תכתב בספר הזכרון ליראי ה' ולחושבי שמו, לחיים טובים ומאושרים. בזה ר"ה שנת גבר חסדו על וריאיו לפ"ק. — יום ג' כ"ד אלול תר"ו לפ"ק פ"ק סראג.

חפלת יודך ומכבדך כערכך הרם

שלמה יהודה ליב כהן רפאפורט.

מכתב לב

ב"ה

לכבוד ידידי ואהוב נמשי הרב החכם הגדול החוקר המופלא משורר נשגב רהלך מהור"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י, פראפעסאר בקאללעניום ראבינקוס באדוּבָה .

מה מאד נתנו דבריך הנחמדים שמחה אל לבי, וכמעט החיו את עצמותי היבשות. ואף אם השארתי כשתים ושלוש שנים בדומיה מצדך, ולא השיבות לי על אגרותי הארוכה הנכתבה רק למען הידידות הרבוקה אשר בינינו, בכל זאת ממכתבך קעת גורע לי כי מקום לי אתך בקרב לבך לא יזח לנצח, כאשר נפשי קשוורה בנפשך כל הימים. וכאה עוד אגרתך ביום הולדתי כאשר תפצת, ובנותי וחתני אשר אתי פה שמתו לקראתך ונשקו דבריך מעל הספר. ופה אחד אמרנוה נאמן בביתו, ועתה ידענו חשובה נכונה על שאלתנו מאז מה דורך מדוד שככה רוממתו לנו. — ומה נראה עוד יתרון דרכך נגד יודך מימים, מדרך הלוי לעטערים כיתרון האור מן החשך. זה הלוי נשכר לתרפים (מנידו חרשות של איש ניישטאדט בוויין ונקראים ווינער בלאטער) בעד עשרת כסף וערך בגדים ומחיה

והיה לו הלוי לכהן. והתרפים ההם יוצאים לאור או לחשך על שם הלוי כי לו רשיון על כזה עוד מכבר. שמה ידברו בה' ובתורתו ובתכמים הקדמונים מקבלי התורה ובעם ישראל בכלל, חידושים ונידושים אין קץ. ובעבור נראה אל "עיד חדשה" מוסכת שם לעטערים, כי אנכי ברפיון ידי עוצר עוד מעט את מירוצת הנהר משטוף את הכל כרת ישראל, שמני למטרת תציו בכל דף ודף, ולא נגד מעט ידיעתי יתקומם, אך נגד תכינת רוחי ודרכי. וכמעט אין דף אשר לא באו בו איזה שנינות נגדי, בסתר או בגלוי. ויביא עלי שקרים וכזבים אשר גודע מקורם המשחת רק פה במקמי, ולא במקומות הרחוקים. וכבר כתבתי אל הלוי כי לא יוכל להצטרק כאשר יאמר כי שניר הוא וכא בשכרו. ולא ירדף בזה דרך נביא שקר קדמוני אשר את נפשו לקלל את ישראל — אניתו עתה בבזר רפיש אשר כרה לו, ואשיב אליך איש ביתי ואיש חסדי בו.

והזכרון במכתבי הישן יעירני לעירך לפניך ידידי, כי דבר טוב תעשה אם תשלח העתקה ממנו, עם הערותיך או תשובתך עליו ליד החכם מהור"ר בערמאן בלומענפעלד. כברארה, אשר בדעתו להוציא לאור מתכרות ר' מנחם בן סרוק. והוא בקש ממני לתת לו איזה דברים על תולדות ר' מנחם, אשר הבטחתי לו כפי דבריו, זה שנים רבות. והשיבותי לו אם גם כדבריו הבטחתי או לתת איזה דברים, מה אוכל עתה לעשות מאומה ליריעת תולדות ר' מנחם, אתרי אשר החכם הגדול לוצאטו דבר עליו כבר דברים יקיים ונפלאים כספרו בית האוצר. וגם למי כל המדות ישראל כתבי יד וספרים ישנים הנציבים לזה, הלא אריו. וכי. ועתה אם בכל זאת יבקש איזה דברים חדשים בראש הספר, לרווח מעט את הצמאים לחרשות תוכל לשלוח לו העתקת מכתבי עם הערותיך, אם תרצה ואם ירשך הזמן לזה. ואולי הצמח מזה גם מעט תועלת להתפשטות שם ספרך בית האוצר, וגם לעורר עוד חפץ המעיינים, כי זה נ"כ פרי הדברים התרותים, אשר מדי יעירו מן השינה יעוררו עוד חשוקה לדעת יותר, ומדי יארך הזמן כלי השמיע קול. גם היודעים

מלפנים הוויים שוכבים אהבי לנום, וישנו שנת עולם ולא יקיצו.

ומאד שמחתי בבשורתך כי קנית למענך ולמען כל המעיינים אשר יקוו תועלת על יד חכמתך, מדרש הפסקתא. וכבר שנתתי תועלת מן הסדר שלה אשר כתבת למעני בקיצור. כי ראיתי ממנו אשר הוא כלו כעין הסדר של פסקתא דריב הנרפעה, רק היא חסיה גם בדפים גם בכ"י הראשון אשר ממנו נרפעה. וכאשר לך נשלמו כל החסרונות ההם. אכן אין ספק אצלי כי גם בכ"י שלך יש עוד חסרון גדול בתחלה, והיינו שצריכה להתחיל ג"כ בפסקתא לשבת ור"ח, כמו זו שינו, ואח"כ לשבת חנוכה ויהי ביום כלות משה, ועוד חסרים יותר מן ג' או ד' דפים באמצע, היינו הסיום לפ' זכור, וכל פ' פיה, פ' החדש, ויהי בחצי הלילה ליום א' של פסח, פ' העומר ליום ב' של פסח, ואצלנו חסר ג"כ ליום א' של פסח ויש רק התחלה קמנה ממנו. ובעין זה ליום ז' של פסח הנמצאה אצלך שליטה והיא פסקתא דבשלח ואצלך יש עוד החסר אצלנו, ליום אחרון של פסח, עשר תעשר. וזה נגד הפוסקים ורש"י בראשם האומרים כי רק בשמיני עצרת מתחילים עשר תעשר. ואח"כ יש אצלך בחדש השלישי לשבועות, וחסר אצלנו אך יש כנגד זה הרבה על כל דיבור מעשרת הדברות. ושאר הפירושים הולכות על הסדר כמו אצלנו, עד אחר ר"ה אשר שם מתחיל וחסרון הגדול אצלנו, ואצלך שלם כלו עד תום הספר, כי בשמיני עצרת לא נמצא, מאשד סמכו על עשר תעשר ליום אחרון של פסח. ולמדתי עוד כי ההשערה שנתבתי בהקדמה לתשובות דגאונים של ריב"ע, שהסדר של פסקתא שלנו נתהפך רק מן המדפים הראשון והיה צריך להתחיל מן ר"ה, צריכה תיקון קצת, והיינו כי רק בימים קדמונים היה סדר אחר, ר"כ הפסקתא של ר"ה היתה הראשונה לפני בעל הערוך כאשר בירר על נכון החכם צונץ (ג"ד פארמראגע צד 191) וכן שבת ר"ח אחרי וזאת

הברכה, כאשר הראתי ראה מדברים הנמצאים בפסקתא של שבת ר"ח אשר יציין על פ' אחרי מות ותיא ליו"כ. אכן זה המאסף הפסקתא שלנו וגם זו שלך הוא כבר מסדר חדש אשר הפך הסדר והחל מן שבת ר"ח וסיים בפ' ברכה. ועוד נטרם באו דבריך ראיתי כי המסדר הזה הלך בדרך מסדרי הפיוטים אצל האיטלקיים וראשכונים אז הם הלכו בדרך סדר שלו, כי הם מתחילים ג"כ הפיוטים והיוצרות לשבת ר"ח או בראשית והולכים עד פסח שבועות וכו' עד שבת נחמו והוא החלק הראשון מן הסתנור. והחלק השני מתחיל מימי הסליחות ר"ה, והולך על יו"כ ומוכות עד פ' ברכה. ועד"ז יאות לנו ג"כ פירט השנים הנמצא אצלנו בפסקתא הראשונה והיא לשבת ר"ח, נראה כי הוא דברי המסדר החדש אשר רצה להעמיד זמן סידורו בתחלת הספר. ומאד יצר לנו כי חסרה פסקתא זו בכ"י שלך, אשר

בה וממנה היינו יכולים לראות ג"כ על פרט השנה אם נמצא שם בעינו או בשינוי. — ועוד ראיתי שלא בכ"י שלך, כי פרשתא אחרית בסוכות מתחלת "ארחץ בנקיון כפי" ובמקרא הוזה ממש מתחיל הקליר הקרובץ שרו ליום ב' של סוכות ארחץ בנקיון כפות, לאות כי קליר שם לו הפסיקתא לעיקר המקור בפיוטיו, ואחריו הלך בדרך דרושיו וגם בסדר החדש כפי דעתי.

ועוד לי לשלח תודה לך על רצונך הטוב להשיב לי על כל שאלה בנוסחאות ישנות הנמצאות בידך ואשר ראו עיניך הרבה. וכעת אין לפני רק בקשה אחת.

תמחול על כבודך לעיין באיזה ילקוט ישן בדפוס או בכתב, על מקרא ואנחיד
אח שלשת הרועים (זכרי' י"א) אולי ימצא שם כדגהתי הברורה אשר אנכי לא
אפונה בה באומה, ארטמן מלך פרס במקום קרבן מלך פרס. הנמצא לפנינו כי
יש עוד אנשים העושים עצמם כמסופקים גם בזה. וכבר דברתי על ענין זה בספרי
הנדפס עתה ואשר אשלחנו לך א"ה מהרה אחרי הגמרו, (*) ואצטרך לרבה עליו
עוד בהוספות אשר בסוף הספר. ואגב זה אודיעך כי ראיתי ילקוט דפוס ישן וחסר
השער, אצל יודינו דחכם החוקר דאקטאר בער מדרעזין, והוא רק על התורה
לבד, ונסופו יש מהדורא בתרא מכילה כמה בעגנן, ובה ניספים עוד דיקומים
ממדרשים, שאינם נמצאים בדפוסים מאוחרים — היה כטוב ואל תשנה כל הימים
אהבך כנפשו ומכבדך כערך הרב דורש שלומך ושלומו ביתך, וביחוד בנך החכם
היקר נ"י, נצר נחמד מגזע פורה שושנים.

פראג יום ו' י"ח תמוז תר"א.

שלמה יהודא ליב כהן רפאפורט.

מכתב לג

ב"ה

לכבוד ידידי ואהוב לבי הרב החכם הגדול החוקר המופלא משורר אין כמותו ומליון
מפואר מהור"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י, פראפעסאר בקאללעגניוס דאביניקוס
אשר במאדובה יע"א, דבש וחלב נאווה, יהי ה' אלקי עמו!

היום שלחתי לך ע"י הבידואר כל הבאנען הנדפסים עד הנה מחיבורי ערך

מליון, כשאלתך, והם במספר 29, ועוד יעלו עד יותר הרבה משלשים, וזה אשר
יצר לי, כי אעלה המחיר וימעטו הקונים. ואני חשכתי מתחלה כי יכלול הספר
כרו רק בערך 25 באנען, עם אות ב' עד בכל. ועתה לא יבא מאות ב' מאומה
ובכל זה ירבה מספר הבאנען כ"כ, כי הבאנה עוד הוספות בסוף, ושמה אעמיד
נ"כ כל הערותיך המושכלות, ולכן שאלתי כי תמהר לעיין בעיניך החודרת כל
הנדפס עד כה, ותציין כל אשר תמצא להעיר על דברי. — והנה נזכר שמך

לטוב כמה פעמים כאשר תראה א"ה. ואם תרצה להכתיר ספרי במליצותיך היקרות
כראש ספרי, מאד אשמח ואחפאר בך. — ואל תחפלא כי לא שלחתי לך עד כה
מהנדפס, אחי יקירי! לו ידעת את כל התלאה אשר מצאתני, וכל המטרות אשר
קראוני בהעסקת כל באנען מחדש, ובהוספות וחליפות, עד כי נחשב לי ממש
כאלו הייתי מחבר ספר חדש, כי אז ענית ואמרת "סלחתי" בלי ספק.

דבר ר' מנחם בן סרוק, לא אנקש עוד באומה, כי כפי הנראה, ר' בעריש
בלומענפעלד לא ירפס עוד מחברת בן סרוק, ונדפס מודעה כי יצא לאור בעיר
לונדון עם השנות דונש והתשובות עליהן. וכבר אמרתי כי קשה עלי למצוא
העסקת אגרתו מאשר כתבתי לך אודות ר' מנחם ז"ל ועוד חזון למועד.

והנה ראוי לקיים אין ביהמ"ד בלא חידוש. וחליפת מכתבנו תהי' במקום

שוח"ה)

(*) ע"י ערך מל"ס ל"ד 196

ביהמ"ד. ואודיעך אשר מצאתי בספר העבור הנדפס מחדש בלונדון, ושמתתי, ואקיה כי תשמח גם אתה בע"ה. — עי' במגלת תענית בסוף הספר. בתשעה בו [בשנת] לא כתבו רבותינו על מה [מתענין] ע"כ. אמנם הראב"ד בס' הקלה (ד"א דף ס"ד ע"א) כתב אחר שסיפר מהרי"ת ר' יוסף הלוי הנניד עם קהל גראנדה, בט' טבת התכ"ד [צ"ל תתכ"ז כפי תיקון של החכם מונק] וז"ל ועוד מימי רבותינו הקדמונים שכתבו מג"ת גזרו תענית בט' בטבת ורא ידעו על מה הוא מכאן ידענו שכוננו ברוח"ק ליום זה ע"כ. וזה נבואה רחוקה לגזור תענית בעבור מה שעתיד להיות זמן רב אח"כ. ומצאתי בכלבו (סי' ס"ג) וז"ל בט' בו לא כתבו אבותינו על מה הוא, ונמצא הסוד בו ביום מת עזריה [צ"ל עזרא] הכהן ונחמיה בן חכליה ע"כ. וכן בס' ארחות חיים לר"א לונגיל (דף צ"ו ע"ג) ומצאתי עוד בסליחה ל' טבת מנהג פולין המהחלת "אזכרה מצוק" "זועמתי בתשעה בו כו' טרוף טרוף בו הנותן אמרי שפר, הוא עזרא הסופר" ע"כ. ולא כתוב שם נחמיה. ובאמת הייתה זה מקרה נסמאה אם שני אלו מתו ביום אחד. אך עוד יגדל התימה אם היה נודע אח"כ מה שלא ידעו בעלי מג"ת. ועתה ראה מה שמצאתי בס' העבור לר"א בר חייא שכתב ריש שער העשירי [והוא האחרון בספרו] וז"ל והם [אנשי מלכות אדום] מונים לאידיהם כו' שנולד בה המטעה אותם, והוא נולד לרבריהם בשנת ג"א השס"א לב"ע בעשרים וחמשה ימים לחדש דיינבר [דעצמבר] והוא יום שבת יום תשעה בטבת שנת י"ח למחזור ע"כ. ועתה נדע היטב למה גזרו תענית על יום זה, וגם למה לא נילו זה הסוד, או שהעלימוהו אח"כ.

ועוד אני משלם את נשוי לתת תודה רבה לבנך החכם החוקר המופלא בעבור המחברת הקטנה אשר לי, כן יוסף חכמה ודעת, ונכסף אנכי לשתות בצמא כל דבריו. ואני דורש שלומם באהבה וכבוד, כי הוא ברא כרעי' דאכוה, שמת בחור מעם בפרייך הטוב, אשר נרד כבר לגסן אדרת ת"ל. ואתה ידידי הנצמד בקירות לבי היה שלום ושמה כרצון אוהבך מאז אהבה עזה ומכבדך כערכך הרב הכותב יום א' י"ז אלול תר"א סק"ק פראג.

שלמה יהודה ליב כהן רפאפורט.

ג"ב ספרי יזמר כפי תקותי איזה שבועות אחר כלות ימי החג.

אם תכתוב יודי איזה דברי ידירות כראש ספרי, יכללו ג"כ איזה דברי סופר נגד מהלך הזמן, וזה, כי ביש אכוש להציג טאמר הכולל רק מהללי.

מכתב לד

ב"ה

לכבוד ידידי איש בריתי הרב החכם הגדול חוקר ומעמיק בקדמוניות ישראל משורר להלל מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו ג"י.

שמחתי במכתבך המסולאים, ובשתי המחברות היקרות מבגך החכם הגדול החוקר ג"י. אשריך אהובי כי צלחת לראות בן פורת כזה על עינך המהור והודך — ורצפתי פה אגרת תודה מיוחדת אליו. ועת יוליכוני העניגים כי יבאו דבריו על ספרי ואכבדהו א"ה כאשר יאות לו. ועוד הגדלת לי השמחה בבשורתך אודות

חיבורך אשר תוציא כעת לאור ואשר עתיד אתה להרשים בקרוב אי"ה. כן תוסיף להפיץ תבונה וקשט דברי אמת בישראל. אמן. — ואבא לדברך הנחמדים אשר בהם המתקת סוד עמי, ואדבר בקיצר האפשרי, כי מלבד רב מרדתי על השלמת ספרי ברפוס, עוד יותר רבו המרדות מן העדה הנכבדה בימים האלה מן עד ר"ה עד אחר חג הסוכות, כמה דרשות כהלכות ואגרות, וענינים הנצרכים לחגים האלה.

א) דע ידידי כי מראש שמתי אל לבי לדגל בספרי על כל הערכים והענינים, אשר נדבר עליהם כבר ממני במחברות שונות הנדפסות, וחשבתי כי יספוק לקוראים אם אראה להם המקומות אשר יעינו בהם, וזה ממני יוקר הנייד והרפוס ומיעוט זמן וסבלנות של הקורא. ולמה אעמיס עליו עוד השנות דברים? וזה חשבתי לנהוג בערכי אדריינוס ואנטונינוס ודומיהם. אכן יאסמ דיבר עוד הפעם והשיג עלי לעיני רבים, ויהיו דבריו, האחרונים בענינים ההם. ומה יכולתי לעשות אימא? הדברתי להשיב לו. ואמרתי בלבי, ת"ל כי אני חי עוד ואוכל להעמיד דברי ולהסיר מכשול מלפני עוד — וידעתי ברור כי אילו הייתי מקצר באיזה דבר מתשובתי, היה זה בעיניו כמוצא שלך רב, לעמוד רק בדבר אשר קצרתי. ולכן הייתי כסוכר לכולי השאר גם דבר קטן בלי תשובה. ויותר לא כתבתי רק מה שנוגע לענין. והוספתי עוד חקירות חדשות אשר לא באו בדברי הראשונים, ואם

תעיין בחלק השני מערך אנטונינוס, אקוה כי בע"ה תרוה נחת. — ואמרתי בביאור בתחלת הערך שם כי מה שנוגע מאיש לאיש אם כי בזה לא יתכנו דבריו ולא יצדקו, לא אדבר בהם. אהובי! אל תדין את חברך עד שתגיע למקומו. ותדמה בדעתך כי קרה לך כזאת. מה יכולת לעשות? ואם לא הייתי משיב לו מה במקום הראוי, אנה אוליך את תשובתי? והנה אהיה מוכרח לדבר עוד בנוסמות ג"כ בענין אנטונינוס, כי במשך זמן ההדפסה בא לנגד עיני ארטיקל "יודען" בעניניקל, של ערש גרובער, ושמה ידבר החכם קאסער הצעיר, על זמן רבי ואנטונינוס,

והוא מעתיק זמן רבי עוד להלאה יותר מיאסמ, והיינו עד היליוגנדה, ומאריך בראיות מדומות, ומראה לרבים כאילו אין ספק עוד בדבר, ומדחה ראיות הברורות, כלאחר יד. ומה אעשה איפה? אחריש אתאפק? או אומרם במעט מלים כי דבריו אינם נראים בעיני? ומי יאמין לי אחרי ראותו דבריו הארוכים ומתחפשים בלבוש הביורוד והצדק? — ועוד זאת תדע כי לא יתכן לקרוא את חיבורי בשם הקצר דיציאנאריא

או לעקסיקאן, כי אז היה מוכרח שיכלול כל המלות הבאות בתלמודים ומדרשים. ונס איננו כולל הלכות פסוקות בכל ענין, כי זה הים של התלמודים גדול ורחב ידים ולא יערב איש כמוני לאמר כי בא עד תכליתו, ויודע בו כל טפה וטפה מה תהא עליה, ובביורוד שאין להרהר אחריו. האמנם חיבורי הוא רק אסיפה של דרושים וחקירות בענינים שונים ע"ס א"ב. אך בכל זאת השמות של אדם אשר לא מישראל, ושמות המקומות יבאו אי"ה כלם בשלמות, אין נגרע.

ב) אודות הראיה בנקודות (צד 110), הנה גם החכם צונץ הזכירני כי באה גם אצלו הראי' בספרו אשר קדם עוד לספיק. וחי האמת כי דברי קדמו לדברי שניכם כעת כתבי אותם על ספר. וככל זה אילו נזכרתי מתחלה בדבריכם הייתי

מוסיף בסנים "אח"ז ראיתי שכבר העירו על זה החזמים הגדולים וכו' — ואעשה זאת עתה א"ה בנוספות.

ג) בענין אם למקרא, עוד לא הסירות בפירושוך את התימה ודגולה ששאלו כבר לרי"ף ז"ל למה רק במקום הזה בא לשון אם? ובמקומות אחרים מצאנו לשון בנין אב. ואוסיף עוד שכעין זה אמרו אבוהון דכלהו דם (שבת כ"ב א') אך לא אם בשום מקום. ולכן נשאר לי עוד פירושי ליותר ברור, כי לקחו הלשון המודגל להם בימיהם לאותיות אהו"י שהן אמות הקריאה והניחותו ג"כ פה מתיחס היטב לענין. ויש אם למקרא ר"ל אך הקריאה יש אם והיא אות יו"ד הכפולה של שבועיים, ואעפ"י שאינה כתובה ישנה בקריאה, ולא "הקריאה עומדת במקום אם" רק הקורא יראה את האם בקריאתו.

ד) לענין אקרא ותקרא, הצדק אחד כי תכתוב פירושוך מבלי הזכר את שמי. ואני אכתוב בנוספות בקצרה ממה שנחלפו אנרות בינינו עד ענין זה.

ה) לצד 152. ציינתי אלנסתי (ע"ש), וזה מאשר חשבתי מתחלה להביא שם דברי המעריך המוטעים ולבטלם. אך אח"ז נחמתי משנות האריכות בדבר הנודע. וחשבתי כי בין הקורא לעיין עכ"פ בערוך ומ"ל, לאשר על העיון בערכים שלי אוסיף לרוב מלת אצלנו. ועתה אדבר בכל זה איזה דבר בנוספות. —
ו) אימורים. נ"ל עוד גם עתה פירושי.

ז) על רבנן סבוראי, היה פירושי חזק ואמתי בעיני כ"כ. עד שחשבתי כי אחרי תראה ביאורי הנכון על שם אמוראים, לא תסתפק עוד על ההבדל אשר הראתי בין דרך לימוד של האמוראים ושל סבוראי, והיינו אחרי תמו המבארים דברי המשניות והבריות, וגם נתבארו כלן, נשאר רק חושבי מחשבות וסבורים ברינים ושאלות, איך הוא ההלכה, ולדמות מילתא למילתא, ולא ללמד עוד פירושים חדשים או ישנים בדברי התנאים. ואמרתי כי תודה עתה מנפשי, אשר זה הוא העיקר. ומה אעשה כי לבכך לא כן חשוב? אך אצלי נשאר פירושי לאין ספק.

ח) לערך אב. העתקתי דברי המעריך ובמקום שלא היו לי דברים עליו, השארתי דברו בלי הערה. — ודברך על אות א' בכ"ח ב' צד 11-176 נשמטו ממני באמת ואעיר עליהם בנוספות בקצרה.

ט) לצד 5 לא אמרתי ולא כוונתי בשום אופן, כי יהיה אבר חי שם מחובר כמו כסף חי, רק אמרתי ואומרה עוד, כי "נכלל באברים גם זכרות הגבר, וכשמדבר מזה בפרט הוא מזכירו בסימנים, כמו אבר אחד יש באדם, משתמש באבר חי כו' (ע' ערוך)". וחשבתי אז כי הערוך מביא גם מאמר זה האחרון עם "עד שימות האבר" וציינתי עתה ואיננו מביא מזה. עכ"פ הסימנים הם מלת "משתמש וחי ומת" וגם כל הענין שם, ומהם נדע לאיזה אבר כיוון. לא שיקרא לזכרות, בשם אבר בסתם. ואילו היה חושב כן איך יאמר אבר אחד יש באדם כו'? והנה הוא רק אבר א' בין שאר אברי האדם. ולפי הוראה זו לא היה יכול לומר בשום אופן בסתם אבר' דו' פלוני. רק מלשון צענר אשר אחז בו המאחרים. וכפי זכרוני לא נמצא כנוי כזה בכל תלמוד ירושלמי.

י) לצד 4 ערך אנרה. ידעתי היטב הסתירה שבין בבלי לירושלמי בענין

ר' חייא ור"ש ברבי או ר"י ברי' יומי. והלא ציינתי בטקום אחר שני המאמרים המשונים, ואמרת "אעפ"י שבבלי תירצו על מאמר כזה ממש" וגם רש"י ז"ל ידע היטב הסתירה, ואין זה פלא כלל באגדות כאשר הראתי בעצמי שם (אות מ'). רק על זה העיר רש"י ז"ל כפי דעתי, כי לא היו משמשים ממש מס' תהלים כפי הנראה מלשון הבבלי. כי אם אגדות מהם וזה לקח מירושלמי פ"ט דבלאים, ואעפ"י שמשונה שם מהלך הסיפור, עכ"פ טבואר שם "ס' תהלים אנדרה" ותו לא מירי.

ועתה אבא לענין גדול — ידידי! כברתני בשיר נפלא ויקר בצחות ונועם. ולמה אכחיד כי מתקו לי מליצותיך, ועליך לבי מאד כי ירוממני בקהל עם גבר כפואר כמוך. וכמה לשונות היו עיצרים שיריך מלחרוץ על גוף החיבור. אך בכל זה פחד סתדתי עוד, פן יאמרו כי העמדת לי סהלל ומשורה, והנה הכל יודעים כי אני המתבר הוא המביא ג"כ לבית הדפוס ומוציאו לאור. וא"כ אני המדפיס ג"כ את השבחים על עצמי. אחלי אהובי: אל ירע לבבך לדברי אלה, הושב עצמך במקומי ושפוט. ובכל זה אם תגזור אומר. בגזירת ברית אהבתנו זה עשרים ושנים שנה, אשר רצונך ותשוקתך להראות הגיוני אהבתך בראש ספר המיוחד אשר יצא ממני עתה ראשונה לאור לא אוכל לסרב עוד. ועל ההכרח הזה אשמח בקרבי מאד.

היום שלחתי לך עוד שני בענין מחיבורי. ומן שבוע שלפני ר"ה עד אחר חג הסוכות א"ה לא נדפס ולא יודפס מאומה. — ושמתח בתוך אתה. וביתך הנכבד כרצון אוהבך אהבה עזה ומכבדך כל הימים כערבך הרב.

שלמה יהודא ליב כהן רפאפורט.

פראג ערב חג הסוכות שנת ברית עולם לא תשכה. לפ"ק.

מכתב לה

ב"ה יום ה' כ"ח מרחשון ברית לפ"ק. פ"ק פ"אג.

לכבוד ידידי ואהובי הרב החכם הגדול החוקר המופלא משורר דהלל מהור"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י.

סידותי רבו להשלים חיבורי ולהוצאו חפשי מתחת יד המעיק. והייתי מאחר השובתי על אשר שאלת ממני אודות חליפות הכתבים בין ר"י הלוי ור"מ בן עזרא ז"ל, וחשבתי כי רק ספק דמיון רחף נגד עיני לבך, אך שנית דבריך במכתב מליצה אשר נתת ביד עובר אורח חכם ודרשן. וכראותי זאת אמרתי לא עת לחשות עוד. והגני מבשתיך על דברתי ועל אמונתי, כי מסרתי הכתבים ההם זה כמה שנים ליד מי אשר פקדת עלי במכתבך אז, וזאת אזכיר כי חזקו עלי אז דבריך בפעם האחרונה, כ"כ, עד מיהרתי ונתתי ליד מבקשם מבלי השאר לי אף העתקה כל שהיא. ונהני מסופק עתה בין המקבלים ממני, אם הר הוהב בעצמו ע"ה, או ירדנו הרב דאקסאר ואנס בברלין, או המדפיס פה ר' שמעון פריינד אשר — כמדומה — שקבלם לירו לשלחם לך. ואני, כבר עלי מאד כעת למצוא מכתבך מזמן ההוא ומונחים בתכריך גדול של כתבים וחפשי פעם ולא מצאתי. וזאת

העשה, תמחול לחפש אצלך מכתביך האחרונים קודם זמן העיכוב בינינו של חליפת אנרות. והאיש אשר תמצא שם כי צוית לתת הכתבים לידו, אליו נתתם. ורע עוד ירדי, כי לא מידך נשדחו הכתבים ההם לירי, רק מיד הר הזהב. וככל זאת מקודחך שמרה רוחי אח"כ, ומסרתים ליד האיש אשר סקרת. וברגע זו לקחתי עוד הפעם את התכריך וחפשתי בו ולא מצאתי את המכתב ההוא מיריך. אך כרוז זכרוננו כי כתבת כן ואולי לזולתי אשר אמסור הכתבים ההם לידו.

ועתה אשאל ממך ירדי כי תשלח לידי בחזרה כל העלים מתיבורי, ואני אשלח לך אי"ה עד מהרה, חיבור שלם ויפה, וגם לבנך החכם היקר החוקר אשר אדרוש פה בשלומו, אשלח ביהוד עקסעמפלאר אחר. והודיעני עוד אם יהא איזה קינים בארצך על חיבורי. ואל מי אפנה בזה, אם אולי תקבל עליך המכירה, או כי הוא עליך לטורח, הודיעני האיש אשר אפנה אליו. ואם הוא נאמן רוח.

והנני ירדך אוהבך ומכבדך כערך הרב.

שי"ר כהן.

ואומרה שלום עוד לידידנו החכם החוקר הגביר ר"י אלמנצי נ"י. עם תורה רבה כי עליתי על זכרוננו, ועל מהלליו, אבוש לתת תורה, אף אם ישמח לבי אריהם.

מכתב לו

ב"ה יום ב' י"ז אדר שנת ברית לפ"ק ס"ק פראג.

לכבוד ירדי ואהובי הרב החכם הגדול החוקר הנכבד מליץ מפיאר משורר נפלא להלל מוה"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י. סראפעססאר בקאללעניס ראביניקוס אשר בפאדובה יצ"ו.

אל ירדי החכם הנכבד מוה"ר אלי ברדה נ"י בעיר וויין שלחתי עכירך י"ק עקסעמפלארע מסמיי ערך מליץ והוא יניעם לירך בטח. בארה יש חמשה גראטים. היינו אליך ירדי על נייר טוב מאד, אשר יש ממנו רק מספר קטן מאד ואל בנך החכם החוקר נ"י אשר אנכי דורש פה בשלומו, ואל החכם הנכבד מוה"ר יוסף אלמנצי. ואל החכם הגדול החוקר מוה"ר יצחק שמואל רעיו. ואל הרב החכם הגדול מוה"ר הלל קאנטוני נ"י רב בק"ק טורין. — נשארים בירך י"ב עקסעמפלארען למכור, והוא חססר אשר יעדת בעצמך. מחיר הקציב הוא 5 fl. ק"מ. חמשה רייניש באנקנאמען לא פחות. — אחלי ירדי כל יהיה עליך לטורח, השיכות אל טורין ואל גארץ וכו', כי לא ידעתי דרך אחר להגיע לכל אלה את מנחתי אשר עלי לשלם להם גמולם המוב. ועל כל אלה גראטים עקסעמפלארען, רשום בספר כל אחד מהם שם האיש אשר אליו נועד. — אם חי עורנו החכם די לא וואלטת תמחול לשלוח לו נ"כ אחד אחוז מן הי"ב, גראטים. ומה מאד כאב לבי בקראי הבשורה הרעה ממות הרב החכם הגדול האב"ד שם. ובשמים עדי כי כבר הכינותי למענו ספר אחד הנס, וחייב הייתי לפייסו מאשר כתבתי לו פעם דברי קשות. נא ירדי אם יש ביכלתך, שלח על קברו רבקש ממנו מחילה למעני. —

ידידי אקוה כי ספרי הקטן ימצא חן בעיניך, וכבר העמדתו בנוספות כל הערותיך במשך זמן היות עלי החיבור בידך. מידדינו החכם הגדול אלמנצי, אנקש רק אם ירצה, ישלח לי איזה ספר כ"י המועיל לדרישותי, ואם אין בידו כזה, יבורך בכך זה ממקור הברכות וממני כהן הדיוט — ואתה אהובי, אם תוכל לצוות לעשות שתי העתקות מהשלמת הערוך ל"י שמואל גמיע, כאשר הזכרתי בהקדמתו, אחת למענך ואחת למעני טובה גדולה תעשה עם יריך אוהבך ומככרך מלב כערכך הרב.

שלמה יהורא ליב כהן רפאפורט.

מכתב לו

ב"ה

לכבוד ידידי איש בריתי הרב החכם הגדול החוקר הנכבד מליץ נפלא ומשורר הלל מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י.

אין להעריך עלי לוח רוב טרדותי מעת החילותי להוציא לאור ספרי, ועוד גם עתה אחרי נגמר. המונים מכתבים יבאו אלי ממרחקים שונים, דוחקים ואצים מהם מבקשים ספר בלא מחיר, ומהם תשובה כרגע על אמרותם ומענותם, או על דמיונותם וחלומותם. ואני כמו רובץ וכורע תחת משא לעיפה. — וכמעט אחל לשאוף רוח אמהר למצוא מקום ומקום מנוחה אל רעיוני אצל ידידים ישרים ונאמנים אשר אתה מן הנבחרים ביניהם. אדברה וירוח לי.

תודה רבה על שני ספריך היקרים בלשון עברי ואיטלקי. וכבר קראתי הראשון מתחלתו ועד סופו. והתענגתי בו בלשונו הנחמד ובתכונתו המושכלת. ובשני עיינתי הרבה, אך לא מורגל אנכי בלשון איטלקי כ"כ, אשר אקרא בו כלי הפסק. ובכל זה מצאתי בו ג"כ דברים מושכלים וחדשים, וגם הסדר נחמד בעיני. ורק דבר אחד יש לי להעיר על ספר הויכות. העמסת על הרב בעל בית יוסף מעשה תחבולה או מפעל דמיון תועה ומתעה. ויוסף הוא המשביר בר ולחם על שלחנו המהור הערוך לכל ישראל, אשר יאכלו ממנו עניים וישבעו. והוא אמנם לא ידע לענ"ד דבר ולא חצי דבר מספר מגיד מישרים (ב"י סני נהור). ואין לא היה מזכיר בחיבוריו וביאוריו על הרמב"ם ועל השור איזה רמז מסודות הקבדה להאיר או להחשיך דבריהם? והנה מביא רק מעט פסעים את ס' הזהר. אך דעת עצמו על איזה מנהג אשר מקורו מבעלי הסוד, לא יגיד בשום מקום ולא יעמים שום רמז על הקורא, כאשר הרגלו כל בעלי הסודות. התחשוב כי היה כותב באר הישב בשלחנו איסור לקחת הכפרות בעיו"כ, אילו היה רודף רוח קדים של בעלי הזיות ההם אשר כל לבם ונפשם אל מנהגים בדוים כאלה, לחזקם ולבארם עפ"י דרכם כסל למו. — אכן אין ספק אצלי כי כל החיבור מגיד מישרים הוא מיד ר' שלמה אלקבץ. הוא עשה ג"כ הקדמה לספר זה, והוא כותב שם מה ששמע הוא בפעם הראשונה את הקול מדבר להרב קארו ולתכונתא קדישתא. וכן כתב אח"כ כל הספר ושלה אותו לגיסו המקובל הנודע ר' משה קורדיירו. והעלים כל הספר וענינו מאת הרב בעל ב"י, וכן נשאר נעלם ממנו עד מותו. ובוה יצא הרב

נקי מה' ומישראל והוא נשאר מופת לדור ודור, גם בחכמתו גם בצדקתו וטהרת נפשו. *

אולם לא כן רחש לבי אך מנחת שוא מנחת קנאות מוכרת עון אשר שלח לי החכם יש"ר (נ"ב ברי' סגי נהור). מה אומר ומה אדבר? כל קרבי חמרמו מאשר ראו עיני לא נראה ולא נשמע עוד כזאת בישראל, כי ידבר איש במשך רוב שנותיו דברים טובים ונתומים לעמו, יעמול לחבר גם התורה המסורה עם הפילוסופיאה, ירחם נגד ההורסים פרידלאנדער ואחוזת מרעיו, יעמוד איזה זמן על משמרת הרבנות וההוראה לעדתו הקדושה, ופתאום יקום לעת שיבתו כיוחנן כ"ג, להיות ראיש מלחמה נגד המורים הזקנים מני אלפי שנים ונגד הדת המתפשטת בישראל מני אז ויעקור ארזי לבנון אשר שליתותיהם עברו מרחקים רבים מזמנים ומקומות. לא נבהלתי משמוע קול סכר ושאגת אריה, זה האריה אשר נגדו עתה שניו המורפות ונראה למחנק נפשות, כי היה מאז השודר בעינינו, אחרי ידענהו

למבלה זמנו במשך רוב שנותיו לשחק בקוביא, ועם כל ידיעותיו וחמדת לשונו ונועם תוכחתו לרבים בפה ובכתב, לא היה יכול לשחרר את נפשו מתאוה בזויה כזאת. ועתה נגלה לעיני כל כי מרמה היתה כל תוכחתו. ציף על לשונו ולענה בקרב לבו. ותחת אשר קרא לעצמו בונה, סותר יקרא, כי סותר באמת כל התורה. ועד מהרה נתתי לו שם ויד בין איזה הנפסים וצבועים אשר לבשתנו נמצאו

גם בעמנו. כן אצלי החכם יש"ר מקאנדיא, וכן בעל אמונת חכמים, ודומיהם אשר הקדימו עוד מכבר את טאלערנאנד, במאמרו הנודע, כי הריבור ניתן לאדם רק לכמות את רוע לב. והם הוסיפו לחשוב כי הקולמוס ניתן רק לחרות חמונות מתעות ומשנות כל עובר בדרך החיים — אכן זה היש"ר האחרון הגדיל לעשות

רע על כל אשר היה לפניו, כאשר ראה את דורו כי רבו היום המתפרצים, והרבה עצים לשלהבתם ופחם לנחליהם, וארה לחברה עם פעלי און ומסיתים את אחיהם בני אדם. — ענה למראה עין אחת על שש ושבע נדופות והשנות, וגם תשובתו זאת האחת נשארה מעל ותוכה נחר ולא תצלח. וירפא את שבר בת עמי על נקלה לאמר שלום ואין שלום מצדו רק מלחמה. וכמה פעמים מתראה כעוזר לחכמינו ובא בעקבה ונושך בעקב. ואם ישכח פעם ופעמים למשוך בצבע את עמו, אז יעמוד לפנינו פתאום צר ואויב לכל הזקנים מחזיקי הדת, ומדבר מהם כמזורים לו, וכנכרים נכזים נחשבו בעיניו. ובכמה מקומות יתמוך עוד את המשיג ומחרף ומסוֹף עוד נבלות הרבה. ובתאותו העזה כמות להמית נפשות נקיים, הכה את עינו או הוכה בסנורים, ויטביע בכוף רגליו, ואמר בפה מלא כי גם התנאים בעלי המשנה לא ידעו עוד דבר מתורה המסורה, והתעלם מכמה משניות ובריתות מכוארות לכל קורא בצדק. — אוי לי כי נמשכה תקות חיי עד כה לראות לעת זקנתי חקה מחדרת כזאת! אוי יזכני ה' עוד ואוכל להרויח מעט זמן למען ענותו

(* עיי' ע"ש הרב ז"ל ציטרון לירידי ויהר"י קאצנאק ע"ן עמוד 90 ועיי"ש עמוד 90. ובמכתב הרב ז"ל אשר ערך אל ויהר"י קאצנאק (וגם אלי) ונדפס בע"ע השקר ע"ד עמוד 12 והלאה נזכיר הרב ז"ל וכתב זה שלפנינו. ושרא לי' ויהר"י לטו"ל בעל השקר ע"ה כי דבר שם בהערה דברים לא כן. (שזוח"ה)

כאולתו. — אולם מצאתי לנכון לדבר אתך ידירי ואהובי באמת, דברי ידירות מלב. השבעתיך אח יקיר, כל תתפתה בחלקת לשונו ח"ו. בשמים עדי כי בדמי ארשום כל הדברים האלה, אהבתי עזה אליך מאד, בלי ספק רק מאשר הרגלתי לחשוב אותך לאיש תמים ונאמן רוח. ולבי אומר לי כי לא תעיתי בזה, וידעת בקרבך איך נשמרתי מחטוא בלשוני לדבר דבר ח"ו נגד כבודך, גם בעת גרשתי לעיני רבים מחברתך הנעימה, ועוד לא עזבתני התוחלת לראות פניך היקרים

ולשמוח אתך כאשר שמחתי על ראות פני בנך החכם החוקר נ"י. ורק מאשר יקרת בעיני עד מאד ערבתי את לבי לכתוב עתה אליך כל אשר בדבי. כי ראיתי זה האיש המדויק פעל על לבך פעם להטותך מעט מן הדרך. כן היה הוא הראשון אשר החל בימי נעורייך להרגיל לשונך לדבר במשה עבד אלה ובאכרהם אהובו ומכובדו, אף אם אחרי כן העמיד נפשו כמתנחם ומבקש זכותם, ואותך עזב לבדך ללחום נגד שנואי נפשו בסתר. ועתה לא יכול עוד להתאפק ויצא ביד רמה גם נגד החכמים החם, וימלא פיהו חצץ על רבינו משה, על דבר אשר לא השמיט

בהלכותיו כל אשר מצא כתוב לפניו בתלמוד, בעיני נקיות וטהרה. ובאמת דברי תורה אין מקבלים טומאה, ואין ננות בביאור כל חוק כפי עינינו. והכל יודעים כי לשם שמים נתכוונו רז"ל והצדיקים ההולכים בדרכיהם הישרים ולא נכשלים. רק ככ המעיר בזדון על שמצה וכתם אשר רמה למצוא בכגד יקר של זולתו ומתענג על

אשר כנגע נראה לו, להראותו לרבים, בו הוא הנגע, ואין זה כי אם רוע לב. הוא המעורר מיאוס והוא הנמאס והוא המנכל פיו והוא הממלא שלחנו בדבר אשר רצה למלא בו את השלחן הטהור של אנשים טהורים. — והנה הגיעה העת כי תפרד ממנו אחרי גילה קלונו ברבים = עוד כשמן תורק שמך על כן עלמים משכילים וישרים אהבוך השאירהו נא מתגודל באשפה אשר אהב ואשר הכין לו, ואתה תלך בדרכך דרך החיים והשלום, דרך הישר והסלול, ויודך כל ישרי לב, ואורך יאיר שבעתים.

קבלתי החיבור היקר והמושכל של בנך החכם והנבון נ"י, על ר' חסדאי ברי יצחק, ואשיב לו אי"ה דברים טובים לשמח את לבבו. רצוף פה מכתב קטן לרובק אל ספרי אשר תתן למעני לתשורה אל בן ידירנו הרב החכם השלם רמשי"ג ז"ל, כעצתך הטובה.

ובדבר מחיר הספר, לא אוכל להורידו עוד. וידעת איך גדל יוקר הנייר והדפוס, וכמו ימעט מספר הקונים כן ירע מן הסכום הרב אשר הוצאתי על הדפסת החיבור. ויהיו מונחים אצלך העסקעמפדארי עוד איזה זמן. וכאשר תדע כי אין להוחיך עוד על קונים יותר, תמחור לשלחם בחזרה על הוצאתי לעיר וויין אל דודי החכם מוהר"ר אליה ב"רדח נ"י.

באמת ובתמים נשכח מני יום הולדך. אחלי ידירי! הזכירני פעם באחת מאגרותיך היקרות. ותשמח בזה נפש יודך אוהבך מלב ומכבדך כערכך הרב ומברכך בברכת כהן הדיוט שרעתו יפה אליך.

טראג יום ג' י"ב תמוז שנת ברית אמת לפ"ק.

שלמה יהודא ליב כהן רפאפורט.

מכתב לח

ב"ה

לכבוד ידידי ואהובי הרב החכם הגדול החוקר הנכבד מליין מפואר ומשורר להלל מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י.

ברוך אתה בכואך לאדמה ביום ראשון לירח אחרון, ביום לחדש אשר תשיג מכתבי זה. וברוכה אדמה אשר הכינה מסילה למדרך כף רגלך, וברוך כל אדם נצב עליה באשרו להיות מבני דורך, ויותר עוד אם הצליח להיות אחד ממיועדיך וידידיך, כמוני היום אשר גם את נפשי אברך בחיי, כי זה עשרים ושנים שנה נותר אנכי עמך ואתה עמי לא במקום כי אם ברוח וברגשת לב. — יוסף ה' ימים על ימך ושנותיך כמו דור ודור, אשר בהן תוכל עוד ללמוד וללמד להבין ולהשכיל לדור דור כאשר הרגלת. והגיוני יורני כי גבר גדול כמוך אינך צריך לתנחומותי, על האובד, ועל הנכשלים אשר בעזר ה' ישובו וירפאו. ואתה בעצמך תחוק את ירך באלקים, ולא תרפנה ירך מעשות חיל בתורת ה' ובכינת דברי חכמים ומחזיקים, כי לכך נוצרת —

ואני לא אמרתי ולא נסיתי לבקש ממך, כי תתפך מאוהב לאויב נגד החכם יש"ר, רק כי האהבה לא תכסה על פשעיו נגד שם שזורה ישראל הנרדפת עתה מכל צד, והוא התקומם להיות כראש הרודפים, אף אם יתחפש להיות מאוהב, והוא כמתלהלה היורה זיקים חצים ומות ואמר אין דבר — ואשר אמרתי כי הרגיל את לשונך לדבר נגד הרמב"ם וראב"ע, הנה היה זה עוד בימי בחורותיך בהחילך להציג כף רגלך על שרה המחקר, והוא ה' אז כבר גבר נודע בשערים, ושנותיו שש עשרה שנה יותר על שנותיך, ואין פלא אם פעלו אז דבריו על לבך הרך עוד והנדבק אל כל חוקר ומורה, מבלי בחון היטב אנה פניו מועדות, ולכן תשא לדברי במכתבי הקודם, ואם בכל זה יתראה לך כי נוקשתי בלשוני, אבקש סליחה מנפשך היקרה.

דמיתי כי הודעתי במכתבי הקודם מקבלת עשרה רייגש ב"ג הראשונים. ועתה אודיעך כי קבלתי גם עשרה רייגש ב"ג השניים, ס"ה עשרים רייגש ב"ג כעד ארבעה עקסמפלארען

ואתה שגום וכל אשר לך שגום וברכה בלי מכשול ח"ו, ולא תוסיף לדאבה עוד כרצון ידיך אוהבך תמיד באמת ובחמים ויודע את ערכך הגדול ומוקיך כסדור. הכותב פ"ק פראג יום ואו עש"ק כ"ז מנחה אב.

ידיד ואוהב אל שמואל דוד לוצאטי (לפ"ק),

הלא זה הוא מכברו שלמה יהודה כהן (לפ"ק) רפאטור.

ושגום וברכה לתלמידך היקר המשכיל כה' אפרים רפאל נ"י בן הרב המופלג בתורה וביראה החכם השלם מהרמש"ג ז"ל האב"ד שם.

מכתב לט

ב"ה גן קאנאל הסמוך לפראג

לכבוד ידידי שאהבה נפשי הרב החכם הגדול החוקר המופלא, משורר ומליין בשפה ברורה, ולמשול בה לו הכח והגבורה, מבין במשלים וחידות, יקר במעלות ובמדות. מהור"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י.

באה אלי אגרתך הנעימה [עם הרצוץ בתוכה מ"ו זהובים ב"ג בעד ג' עקסעמפ' ע"פ] קטנה בתארה אך רבה וגדולה באהבה וידידות מלב ללב, חודרת כל קרבי עד נראו אותותי על לחיי, ובדמעות גיל מהול בעוצב תבענה שפתי, "מתי אוכל לראות פניו היקרים, ולשבוע בהקיץ תמונתו המהורה?" האמן לי ידידי! זה תכלית כל השוקותי עוד עלי חלה, לאמר, אעברה נא ואראה את מקום מושבו. אדרה עד ביתו בקול רנה ותודה. — אולי טוב לכל ישמע עוד אך שאלתי זאת, ואז אומרה רב לי, לא אוסיף לשאול עוד מאומה. — והנה העצבתי ושמחתי ברגע אחד בהודיעך אותי כי נחלה בגך בכורך בפאריש ימים רבים וכי נרפא ת"ל. זה העלם רצחה נפשי בו, וכמוך אתפלל על שלומו ובריאותו. ומה תרב שמחתי עת ישוב אל ביתך דרך הנה, ואשתעשע עמו עוד הפעם לעונג שנינו.

אודות דברי אגרתך הקודמת, כפי זכרוני (כי אין אוצר הכתבים פה אתי בגן) רוב תכונתה על פרקי היכלות כ"י אשר השנת מחדש. והאמת אני כי רבו המבוכות אצלי כ"ב על ספרי הקבלה וכותביהם, עד כי נלאתי להשים בהם מעיני, ראשיתם תהו ובהו וחשך על פני תהום רבה [ולא ניתן עליהם אומר "יהי אור"]

אשר משם יחוללו הרפאים בני בלי שם. אך מדי עזבו משכנותם. קראו להם שמות כשמות הקדמונים אשר בארץ. את אדם הראשון וחנוך ואברהם אבינו וישיב רבינו, (רעיא מהימנא) ושלמה המלך ואלהיו ושמעון הצדיק ור' ישמעאל כ"ג ור' נחוני' בן הקנה ור' עקיבא ור"ש בן יוחאי ואיזה נאונים, סנו בין סופריהם, ומי יאמר להם מה תעשו? ומה קשה להכיר את שם בעליהם באמת. וגם הפירושים על קצת הספרים המתחסיים לקדמונים, יחסו עוד ללא אדונים לאלה כן הדפיסו כמה פירושים לספר יצירה ועל כל אחד מהם קראו שם לא הוא. לא זה רבי סערי' ולא זה הראב"ד ולא זה הרמב"ן. ומה נעשה עתה בנוסח פרקי היכלות כ"י הבא לידך? מי יודע מאיזה זמן ומאיזה סופר נכתב או נעתק ונתחם ללא בעליו? על כן אמרתי מאז, לא מהם ולא מהמונם ולא נח בהם, אין נחת רוח בקריאתם ובחקירתם.

ובדבר מלחמת שני הכוכבים שרמה ומנחה, (*) הנה לא הודיעו מהחלה ברבים את מלחמתם, כפי אשר ינהגו עתה המושלים, ולא כמוהם שלחו בחוצות מסכותם המתהפכות בחחבולותם לפערים על פני תבל ארצה, אך אחרי נודע למנחם

(*) הלל המה ר' גענדל סטערן ור' זלמן כוכב טויב (סטערן) אשכ' הולילו טניסס לאור עם ת"א ס' חונת הלצנות.

כי שלחתי איזה דברים לשלמה להציגם בראש ספר חו"ה אשר כבר החל להדפיס
 סנה אלי פתאום באגרת מראה קנים והנה נהי, ויצעק מרה לאמר, סקוד עליו
 וישיב דך את מאמרך. כי מסיג גבול הוא, בהדפסת ס' חו"ה אשר הוצאתיו זה
 לא ככיר. והשיבותי לו כי אחר המועד, והוא לא ישיב אלי מאמרי גם כי אבקשהו.

וגם לא אבקש בחזרה, את אשר עמלתי בו איזה זמן, מבלי דעת עוד דברי ריבות
 ביניהם. וכפי אשמע עתה יאמר שלמה, כי בעוד התייעץ בלאט והמתיק סוד עם
 המדפיס על הדפסת ס' חו"ה. עוד לפני שנה ויותר, נתגלה הרבר למנחם ע"י איזה
 איש שפתיים. ואז מיהר מנחם והדפיס בחפזון גדול חו"ה עם העתקה אשכנזית,
 ושלמה לא הניח עוד מעצתו, וענה למנחם "פחו כמים אך תותר" וגו'. כן הוא
 מצא הדבר היום. ומי יודע עוד מה יהי באחרונה?

והנני יודך אזהבך מלב ומכבדך באמת ובתמים כעריך הרב
 הכותב יום ג' י"ך תמוז התרי"ג לפ"ג.

שלמה יהודא ליב כהן רפאפורט.

(מכתב מ*)

ב"ה

לכבוד ידידי ואהוב נפשי הרב החכם הגדול החוקר הנכבד יקר במדותיו ובמעלותיו
 מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י.

אברך לצורי כי מצאתי ענין לדבר אתך בכתב כמקדם, והוא לשלוח לך
 תשואת הן על שלחך לי מחברתך הראשונה בפירוש ס' ישעיה. ושמחתי עליו
 כפלים, על יקרת הפירוש בתכונתו ובחאדו, ועל כי נעשה למליץ עוד הפעם, אחרי
 חלף זמן רב מבלי מרוץ אגרות, בינותינו. והנה מצאתי בו כמה פנינים יקרים. וכן
 כל דבריך בהקדמה מוסדים לענ"ד על אמת וצדק, לבד מאשר כתבת ביסוד השלישי
 "בראותי כי לא יתכן להכחיש הנבואה, בראותנו ישעיה מתנבא על מסלת בכל
 ועל כורש שילכדנה כו' הוא ימהר ויהיש להכחיש היות הנבואות ההן מעשי ידי
 ישעיה" וכנ". בו לא אוכל להסכים עמך. וכבר כתבתי לך כי לא בעבור התנבא
 מראש על עתיד להיות אחר זמן רב, נקח הנבואות ההן מישעיה, חלילה וחלילה.
 רק בעבור כי מדבר לרוב בלשון הנה ולנכח פני השומעים העתידים להולד. ולזה
 לא נמצא דוגמא בשום מקום בתנ"ך. "כה אמר ה' למשיחו לכורש". כבר אמר
 לכורש קודם שנולד? ועכ"פ היה ראוי לאמר "כה יאמר ה'" וגם קורא בשם מלך
 פרסי, אשר הוראת השם רק בלשון פרסית, ולא גם בלשון ארמית, ובעוד לא
 היתה לשון פרסית מתהלכת בארצות קדם וגם לא בככל ואף כי בא"י. ובשמים
 עדי כי רק בעבור מליצות כאלה המדברות לרוב בלשון הנה. ותחת אשר בנבואות
 שהן לישעיה על האמת, נמצא הרבה גם על זמן קרוב בלשון עתיד, "והיה ביום

(*) נכתב זה נדפס בהונגרי סנה כ"ב עמוד 102 עם קלת טכוייס קטניים

(שוח"ה)

ההוא" כו' "ואשיבה שופטך כבראשונה", "ונשא גם לנוים" "יביא ה' עליך את מלך אשור". מתחילות הנבואות בחלק ב', בלשון הזה, "נחמו נחמו" "קול קורא" לא "יקרא" הן עבדי אתמך בו, נחתי רוחי עיני, אנכי העירותיהו בצדק" ומתי העירו? עוד במרם נולד? וכדומה הרבה מאד; הוכרתי להסב הנבואות מן נחמו ואליך אל זמן שוב מגלות כבל. ראה גם ראה ידיד רבין, באיזה דרכים צרים ומסוככים תהיה מוכרח ללכת בביאורך.

ועוד דבר אחד מצאתי בביאורך (א' י"ד) בשם תלמידך החכם החוקר מהור"ד אברהם חי מיינסטער נ"י, כי צריך לקרות במקום ויאל ללכת כי לא נסה (ש"א י"ז ל"ט) וילא, כלומר השתדל ללכת ולא יכול כו'. ואני אומר ישא החכם ההוא לדבר הזה, כי לענין הגה זו לא לבד כי הוא ללא צורך, אך תדפך עוד הכוונה ותחת נגוהות, באפסיות נהדך על ידה. ויבואר עדין. נשנית מתחלה על המסורה הרושמת אצל ויואל הראשון של משה, (שמות ג' כא) וי"ל ויואל ז' בטעמא מעיני, ה' מלא ובי' חסר וסי' ויואל משה כו' [כל ה' מלאים עד] ויאך שואל את העם, ויאל ללכת כי לא נסה, ב' בתראי חסר ע"כ. הגה לא בעלי הטעמים ולא המנקדים יגידו לנו הפירוש פה רק שופרים הראשונים מסדרי האותיות והתיבות חמשה המלאים הם משרש יאל, וי"ד נהפכה בהם לוא"ו, ומורה על החפץ לעשות וכמו שהוא על נכון בשרשי רד"ק, וכן כל הוואל הואיל והואילו. אכן שני החסרים הם משרש אל או אלה, והוא הוראת השלילה. ויאל ללכת (ש"א י"ז ל"ט) פועל עומד, לא רצה ללכת. ויאל שואל את העם (שם י"ד כ"ד) פועל יוצא מן שם אלה. אך גם שם אלה הוא משרש אל, ר"ל מניעה על העתיד ע"י קללה, ארוך אשר יעשה כזו וכזו, ולכן אל יעשה, וכן השביע שואל את העם בקללה לאמר אל תעשו כזאת. ולאות כי ככוונה נכתבו שני אלה החסרים, כי נמצא בספר זה בעצמו (שם י"ב כ"ב) כי הואיל ה' לעשות (מלא וא"ו) ועוד בחלק ב' מזה הספר (ש"ב ז' כ"ט) ועתה הוואל וברך, ג"כ מלא וא"ו. ונתגלה ע"י טעות הפייטן קליר, אשר כתב בקרובות לפורים (בברכת אתה קדוש) להקדיש אאל כי יורה זה על ההפך שאינו רוצה להקדיש. ויש נוסחאות להקדיש האל, ונראה כי הוא תיקון מאוחרים. אך אולי גם נוסחא ישנה תצדק, אם נאמר שהבדיל קליר בין ויאל ללכת בסגול האלה, ובין אאל בצירי, וכאשר יבא עוד — נלך עוד צעד אחד להלאה, ונאמר כי גם פעל לאה אשר השכלת בביאור הוראתו שהוא בלתי יכולת, הוא לפענ"ד משרש לא. אך ההבדל בין ויאל ללכת ובין וילאו למצוא הפתח, הוא ממש כהבדל בין הוראת אל ולא. אל הוא תמיד צווי ואזהרה ורק על העתיד כדברי בעלי השרשים, ולכן הוא מבקש תמיד כוונה ודיעה, אל יעשה כזאת, מפני כי נזהר ממנו. ולכן לא נמצא ממנו נפעל. שהמניעה איננה מוחלטת בו בעצמו, שיהיה הדבר בלתי אפשר כלל, רק לא ירצה לעשות זאת מפני העצה, או מאיזה סבה אחרת חצונית. אכן לא, נמצא גם על העבר וההווה, וגם בלי כוונה, והמניעה מצד עצמו "ורא כי לא יכול דו" וכזה לא ימצא בשום מקום אצל אל.

ולכן נמצא מפעל זה לרוב נפעל, נלאו, נלאיתי נשוא. אשר על כן הקריאה הנכונה כאשר היא לפנינו ויאָרַךְ (חסר ו') ללכת כי לא נסה, ואילו היה כתוב וילא היה פירושו, כי היה נמנע גם מתחלה וקא היה יכול כלל לחגור את מדיו. אך הכתוב אמר בהפך. ויתגר דוד את חרבו מעל למדיו, רק אח"כ ויאָל, לא רצה ללכת, וכחרגומו הנכון לא אבה למיזל (חגור) כי לא נסה לא היה מלומד ומורגל בהם. ויאמר דוד אל שאול, לא אוכל ללכת באלה, כעת אראה כי לא אוכל ללכת בהם כראוי, כי לא נסיתי, אינני מורגל בהם, ולכן אין רצוני עוד ללכת בהם. ואח"כ ויסרם דוד מעליו, וא"כ לא היה נמנע מתחלה, רק כאשר ראה אחר החגירה כי לא יכוננו לו, מפני חסרון ההרגל, לא רצה ללכת עוד בהם. וכל זה ברור דענ"ד.

אך עוד נשאר כובד קטן כי סיום המסרה שם אצל משה, וחד מלרע ויאָל ארוק וירכאני (איוב ו' ט') חסר ע"כ. והנה זה מורה בהשקפה ראשונה כי מתפלל על רצון והסכמת הש"י לרכאהו, ואעפ"כ הוא חסר וא"ו. — ובכ"ז לא אשוב אחר מדברים הנכונים שכתבתי, רק אומרה שאפשר יש עוד איזה מסרה אשר בה נרשם פה מלא וא"ו, ואין בידי ס' מנחת שי. ועוד יש השערה, אולי בעבור כי כל ויאָל בסגול וזה לבד בציר"י, אעפ"י שיש בל"ז טעם לדבר, לכן פרשו זו המלה, או היתה הכוונה מתחלה, על שרש יאל עם הוראת גבורה, ור"ל הש"י יראה גבורתו לרכאהו. וזה ע"ד שאומר להלאה (שם ל' כ"א) בעצם ידך תשמני וגו' ותמוגנני תושיה. וגם זו תפלה. — ובוזה נוכל להצדיק נ"כ את הפייטן להקדיש יאל, ר"ל אתגבר.

ועתה תאמין אהובי ומיודעי, כי גם אם לא כתבתי לך זה זמן רב, אני חמיד עמד הייתי ואהיה כן עוד כל ימי חיי, בצרתך לי צר, אף אם לא היתה מלה בלשוני, ואשמה אל הגיוניך המהורים, ותורתך שעשועי. — ותוכל להבין כל זה, מן הזמן אשר דמית להבדל ממני על לא אשם בכפי, דמית ולא יכולת וגם אז בכל עת אשר זכרתי את שמך ברבים וברכתיך ולא הרשתי לי אף מלה אחת נגד כבודך ח"ו. וגם אם נפרדנו בדעות באיזה ענינים ידעתי היטב כי כל מחשבותיך לש"ש. ובוזה תדע ג"כ מה ביני ובין ידירים מדומים זולתי, ואחד מהם אשר הוציא דבה בפומבי נגד מדות מוסריות ומעלות שכריות של רבינו הקדוש, מסדר ומקיים תורה שבע"פ לרור דורים, העז סנים גם נגדך אשר היית הראשון, לרוממהו בקהל. ולא אפונה כי כבר הכרת אותו אח"כ.

היה בטוב והוסף להפיץ אור בספרת קדשנו ותולדות קדמונינו, כרצון אוהבך מלב שהור, ומקירך כעירך הרב. הכותב יום א' ז"ך שבט תרמ"ז. פק"ק פראג.

שלמה יהודא ליב כהן רפאפורט.

S. L. RAPPOPORT'S

hebräische Briefe

an

S. D. Luzzatto

(1833 — 1860)

Mit Anmerkungen von S. J. Halberstam nebst
Einleitung von Dr. A. Harkavy.

Herausgegeben

von

Eisig Gräber.

DRITES HEFT

PRZEMYSL

DRUCK DES GR. KAT. DOMKAPITELS

1886.

אגרות שיר

אשר הריץ

הרב שיר ז"ל אל רשד"ק ז"ל

(משנת תקצ"ב עד שנת תר"ך)

עם הערות הר"ר שוח"ה נ"י ועם מבוא והערות הרא"א הרכבי נ"י

הוציא לאור

שאלתיאל אייזיק גראָבער

מהכרת רביעית

פרועמישל

שנת תרמ"ו

KAUFMANN
DÁVID
KÖNYVTÁRA

A. 24

אגרות ש"ר

אשר הריץ

הרב ש"ר ז"ל אל רשד"ק ז"ל

(משנת תקצ"ב עד שנת תר"ך)

עם הערות הר"ר שזח"ה נ"י ועם מבוא והערות הרא"א הרכבי נ"י

הוציא לאור

שאלתואל אייזיק גראָבער

מחברת רביעית

פרועמישל.

שנת תרמ"ו.

S. L. RAPPOPORT'S

hebräische Briefe

an

S. D. Luzzatto

(1832 — 1860)

Mit Anmerkungen von S. J. Halberstam nebst
Einleitung von Dr. A. Harkavy.

Herausgegeben

von

Eisig Gräber.

VIERTES HEFT

PRZEMYSL

DRUCK DES GR. KAT. DOMKAPITELS

1886.

מכתב מא

ב"ה

לכבוד ידידי הרב החכם הגדול החוקר הנכבד יקר בחכמים, ישר ותמים .
 חמד הלבבות, דגול מרבבות. מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י, פראפעססאר
 בקאללעגיום ראכניניקום בעיר פאדובה יצ"ו .
 הפעם אפנה אליך ידידי עם שאלה אחת קטנה וגדולה היא אלי , ואזכי
 תגדל איכותה גם אליך עת תדע את האיש ואת שמו, אשר אנכי דורש טוב
 בעבורו . זה האיש רב גדול ומופלג בתורה וביראה, וגאון יקרא מכל הרבנים
 המצויינים יורעי שמו ותהלתו. והוא קורא בספרי הציפתיים ואיטלקיים, וגם בספרי
 הישמעאלים וערביאים שם עינו. הוא כעת רב בקורפו מוהר"ר ישראל משה חזן
 נ"י. כעת הודיע את שמו לק"ק טריעסטי, אשר שם ירצו למנות רב על עדתם
 הקדושה וכבר שלח שמה איזה כתבים מאנשים מרחוק אל ידידיהם שמה, וככל
 מעידים על רוב תורתו וחכמתו ועל רוב מעלותיו. ואני באשרי להכיר זה הנכר לא
 לבד מתוך חליפות אגרות, אך גם מראות פניו היקרים ומשיחותיו הנעימות עת
 נכרתי ממנו לכא אל מעוני פק"ק פראג. ושמחתי באמת על רוב ידיעותיו בתלמוד
 ופוסקים וגם בחקרי קורותינו ותולדות חכמינו מדור דור. וכפי שמעתי ברור הוא
 מליץ בלשון איטלקי ויודע לדרוש בה ברבים בצחות אמרים. ובעבור כי ידעתי מאז
 מכירי שמך הטוב ואוהבך בעיר ההוא רבים הטה, אמרתי אולי תוכל לעזרה שמה
 בדברך היקרים להגיעה אל מחוז הפצו זה. ואוכל להבטיחך ידידי, כי גם נפשך
 תתענג ברצות השם להשלים מאויו זה. כי יהי לך במקום קרוב יועץ נאמן בכמה
 דרישות וחקירות הצריכות בקיאות גדולה בתלמוד ופוסקים קדמונים. יגן ה' עליך
 להחזיקך תמיד בריא וצח הרוח, ומעצבונך תנוח, כתפלת יודיך מלב באמת ובתמים
 כל הימים . מוקירך כרב ערכך, ואוהבך כפי יושר דרכך .
 יום ה' ט' אדר תרי"ז פק"ק פראג .

שלמה יהודה ליב כהן רפאפורט .

מכתב מב

ב"ה

לכבוד גבר עמיתי, אוהב אמתי, איש בריתי ואהבתי, מימי חרפי
 ועד שיבתי. חכם מחכמים ומבין ממבינים, יקר מזהב ורב סנינים,
 דא מש מאהל המאמינים, לא לכל דבר אך לאשר שכד טוב יורהו.
 נר אלקים הוא אורהו. הוא יאיר לו ישרהו ומוסרהו. שירתו נפלאה,
 טל אורות נמדאה, ומליצתו כפו מסולאה. על שפתיו קסם,
 מעשה עטו כתם, כלו יפה אין כתם. — מחקריו עמוקים ויקרים,
 וביאוריו חשוקים וישרים. כש"ת מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י .
 פראפעססאר בקאללעגיום ראכניניקום אשר בעיר פאדובה יצ"ו .

בתחלת הומן אשר הכרנו בו איש את אחיו, רבו חליפות המכתבים בינינו
 במשך כמה שנים, בזמנים קרובים בירחים ושנועות, ואחרי כן החלו להתמעט הדרך
 וחסור עד אחד לחקופה ושנים לשנה, וגם אלה חדלו. ועתה בהניעי לימי שנות

נבר, באו אלי עוד הפעם מעשי ידיך להחפאר, ועוררו אהבה ישנה. [אהבה שאינה תלויה ברבר רק בכוסף חזק ללמוד וללמד זה מזה וזה לזה]. והנני שולח לך תודה רבתי על ברכותיך הנעימות, ועצותיך המחכימות.

ועתה ראשית מכתבי תפגע בראשית מכתבך היקר. אמרת "אולי לא תקדמני בצאתך". הנה כזה תשפוך מרורות לא אל נפשך לבד, כי אם גם אל נפשי, כי מי לי עוד אחרי עזבי את דור הלזה, אשר יגן בעדי ויציל את כבודי משיני המורפים הפראים אשר ידעת אהובי, בלתיך ועוד אולי אחד או שנים חכמים צדיקים ומצדיקים. — אמרת עוד כתום לכך הדבק ללבי. "למה תשיב אחר ימינך מהפיץ בישראל נהרי נחלי מעינותוך? ולמה שנים שלשה אנשים החמאים בנפשותם, יניאוך בנידומותם, מעשות צדקה וחסד עם התורה" וכו' ? . ולהשיב על שאלתך זאת, הנני מוכרח להציג לפניך איש סודי תכונת עסקי ומהלכי חיי מעת הייתי לרב בעדה נכבד. ידעת אחי, איך מלפנים הודעתי ברבים חפצי לאיזה משמרת שר רבנות. אחת שאלתי אותה אנקש שבת בביית ה' כל ימי חיי, לחוות בנועם התורה, ולבקר בקדמוניות ישראל ואותותם ונספאותם, ולדרוש בדברי רז"ל הקדמונים, להפיץ עננים מחשיכים ממצדיקי הרבים, ולהראות זהרם כזהר הרקיע וככבים לעולם ועד. אכן לעצבונני ראיתי אחרי נמלאה שאלתי, מה מאד התעני דמיוני, כי אמנם יותר הרבה יכולתי וגם פעלתי לרשום דרישותי ומחקרי בעת הייתי חפשי בלי אדונים, מאשר יכולתי לעסוק בכאלה מעת נהייתי עבד לאדונים רבים (יברכם ה'), כי לא שררות נוטל לו מורה דת אמת ורב בישראל, כי אם עבדות נוטל על עצמו (הוריות י'). ואף כי בעדה רבתי עם ורבתי בדיעות שונות, כזאת אשר אנכי עבדה כהיום. לא ישבתי בבית ה' רק בעתותי התפלות, ושאר כל היום רובו לשלל בעניני חול, ואני כותב וגם מוכרח לכתוב בעצמי ספרי פנסקאות של הנולדים ונולדות, כל ילד עם שם אביו ומה מעשהו ושם אמו, ושם אבי ואם אביו, ושם אבי ואם אמו, וכו' וכן כל נשואי איש ואשתו עדין. ועל כל אלה תכאנה לרוב שאלות מראשי הפקודות וחשובות ממני. — ועוד יש צוואות עם אוצרות כסף בעניני צדקה ונמ"ח ופרנסת עניים, ומוזן יתומים לתלמוד תורה וכדומה עוד. ואני מוכרח להשנית על כל אלה ולתת חשבונות ביד המבקשים, בשגם הכסף איננו בירי כ"א ביד שרי הפקודות. האלקים עשה את האדם ישר והמה בקשו חשבונות רבים. — וכמה עניני העדה עוד, שאלות מאיש ואיש, ובהן אשר יעמימו עלי הראשים הנכבדים להשיב להם ופעמים לעשות כרצונם. — וכמה מיני דרשות רבים בשבתות וי"ט וגם בחול, בבתי כנסיות ובבתי — . ושיעורי סגויות בתלמוד עם החפצים ללמוד וללמד — . ועתה מלאכת הכתיבה מתי נעשית ומתי תוכל להעשות ? ויחובר עוד אל כל אלה מרדות ביתי. הולדתי שלש בנות וכן יחיד משכיל וחרוץ, ומחם שלשים, י"ז, ומחם רבעים, ד'. קורות כלם נוגעות עד חררי לבי ולא אוכל להתעלם מהן, ולא כלן משמחות לב. ותלקי הזמן אשר יקח כל אחד מהם, לא בעת רצון לבד, אינם מן בלתי מתחלקים. וכמו שנה טרם הוצאתי לאור חלק א' מערך מלין, באה מעט מנוחה אל מפעלי ואר קרבי. אז ערכת את א' ופללתי לערוך בזמן קרוב שאר האותיות כזו אחר זו,

כאשר הודעתי בראש דברי שם. אך לא לאדם הכין את צעדו. באו עוד הפעם ימי המרדות והכבידו עלי עוד יותר משא. ובשנים האחרונות קפץ עלי רוגזו של דוד בני כי בא במאסר על לא חמס בכפו, כפי דעתי ודעת כמה מחכמי המשפט, או עכ"פ על עון קל שכל אדם מבערי עסק ומסחר דש בעקביו. ונשאר שם כמו שלש שנים וחצי, והייתי מוכרח להתנודד כמה פעמים אל קרית המלוכה להתחנן ולבקש על נפשו ונפשי, עד הראני ה' בישועתי כי מצאתי חן בעיני המלך ויועציו הגדולים, ועשו עמי חסד והוציאוהו לחפשי. האמנתי וכן אוחיל עוד בע"ה, כי באה העת לפנות עוד אל שקירתי עד התורה ועל המחקר. — ובעת ההיא היה הולך וקרב יום מלאת לי שבעים שנה, וההמון סוער עלי מבחוק, ובקרבי רגשת נפשי, כי לרוב נדברו אלי דברים רכים טובים וניחומים מקרוב ומרחוק, כן מראשי וחכמי ערתי, וכן מכמה וכמה עדות לישראל, הרבנים עם הראשים ואנשי הקהלות, ובהם מצויינים בפ"ע בחכמה ובשם טוב. והתשובה לכך אחת מהקהלות ולכל אחד מהאנשים היתה מוכרחת לע"ד, פן יאמרו עלי ענקתתי גאווה. וכבר השיבותי לרבות ורבים, ועוד נושים בי הרבה. ואחרתי מעט בתשובתי אליך אחי וידידי, כי הפצתי להשתעשע עמך כמה רגעים וותר בעניינים הנוגעים אל נפשי ועי"ז גם אל נפשך, כפי ידעתיך אוהב יקר.

ומכל זה תדע כי לא שנים ושלושת האנשים הניאוני משקוד על עסקי בתורה ובמחקר, כי אם ילדי הזמן בלחציהם ומצוקותיהם. וכי תשאל עוד למה אבדתי איזה רגעים לרבר נגדם דברי תוכחות ופה לי ולהם? ועל זה אענך באמת ובתמים הלא ידעת גם שמעת, כי כמעט כל דורש ומעיין עתה בספר מאחב"י יחשבונו [אם באמת ואם בדמיון] לאבי כל חורש וחושב בידעת הבקורת, ולומש כרי מלחמה נגד פתים או מתחכמים, מותעים או מתעים, לכלול ולערב זמנים ומעשים ואנשים מאוחרים עם הקודמים להם בכמה מאות שנה. — ויש אשר יכבדוני בעבור זה. ואחרים ובהם גם מפני קנאה או שנאה, יחשבו לי זה לעון, ויתאמרו כי ע"י התפשטות ידיעה זו, אין דבר נצב חזק עוד על עמדו. ואיזה מצעירי הדור אולי יהרסו לעדות גם אל זמנים ואנשים קדמונים באמת ומתקבלים לכלל ישראל, ויבזו אותם למען יעשו פרצים במייניהם או גם בקבלותיהם. אכן ת"ל עוד לא נשמע כזאת בישראל עד הזמן המאוחר. וגם אותם המכנים עצמם בשם מתקנים החדשות (רעפארמאטארען) אשר רבו פארוחם באשכנז, לא ערבו את לבם לשמוך בו על רבותינו הראשונים ולא זייפו את התורה בכתביהם ח"ו. עד נפתחה הרעה מצפון לפני איזה שנים, מן המשחיתים ההם עזי פנים, ידברו עתק ברבינו הקדוש מיסד ומחוק תורה המסורה בחיבורו הנפלא "סדר משניות". — מה אומר לך ידידי? בעת ראיתי פתאום את דברי שמצה האלה, נהפך לבי בקרבי ועיני ירדה מים. על כיוון התורה המסורה, ועל עם ישראל כי איש מבחיריו ומוליכו זמן רב וארוך כזה הנקרא בפי כל רבינו הקדוש, נתודע פתאום לאיש נכה רוח ומטיל עול ממשלתו על הצבור וכו'. ומה יאמרו עתה משנאונו בנשים, אשר לא מעט הם גם בארצות איברופא? והאמת אניד. אולי הגיעני אז גם איזה רעיון אשר לא כלו מיוחד לש"ש, כי אמרתי רבים יעמיסו עלי עון אלה

החמאים, באמרם זה פרי הבקורת אשר הולדת וטפחת וריבית ועתה אינכה אוכל וראיתי כאבדן מולדתי? — ולכן כאשר קרה לי לדבר מזה בהקדמה קטנה למחברת גל עד, לא נחתי מעצור לעמי, והי לי למשיב נפש ולכלכל את שיבתי, להראות לעם ישראל את הנבלות של הצעירים השעירים ההם (מבלי הזכר שמם ושם מתכרסם), כי רעות מראה-ובזווית תאר הן, וכן דברתי אודותם במכתב עתי ישרון לקאבאק. וידעתי מראש גם ידעתי כי יתאמצו להריק גם עלי זוהמתם, אך לא

הגיעתני, ומול רשעים כאלה נפשי חוקי ת"ל, ואין הצר שוה בגזק העוצב אף על גע. אכן חברו למו עוד אחד אשר בשם ישראל יכונה וגם רב יתקרי, ולא מזה ומזה יש בו רוח חיים, והוא המנגן בכנור (גי'גער בל"א) אשר אמר (בחיבורו «אורשריפט» וכו') אין לו חלק באלקי ישראל (סוף ברכות) וכאשר תמצא מזה בסוף מאמרי הנלוה לס' הגיון הנפש מר"א בר חי"א ז"ל. ומשם תראה ג"כ כי אכין נגד חיבור עצבו מנן וקשת — וזה אשר יצא ראשון מתחת ידי א"יה, אחרי חלפו השבעים משנותי. כי אמנם נגד מספר כזה השתיקה להתעלמות תחשב. איש אשר ניתנה משמרת התורה בידו להורות אותה לעדתו. יקרא בקול גדול לאנשים, אבותיכם ומורכס רימו אתכם, והתורה הזאת הנקראה תורת משה רובה מזמן מאוחר כאלף שנים אחרי זה משה האיש, ואף כי הרבה ממצותיה ואזהרותיה? ועוד חשוב תראה תועבה גדולה מאלה אשר לא גליתי עוד שם במאמרי לס' הגיון הנפש, כי במקום אחד מחיבורו הוא סובב והולך להכניס מצוה חדשה בתורה, והיא להקריב קרבן אדם, ולהנעיר באש [חי' לכביכול] כל סטר רחם גם באדם. ובשנם הוא מתראה שם כאילו רוצה להסחיר מעט מחשבתו הרעה הזאת, בכל זה כוונתו ניכרת היסב לכל קורא במעט עיון. — וכאשר אעיר עליו א"יה. וכל הרואה נבלותו ואמר לא נהיתה ולא נראתה כזאת למיום נשמע שם ישראל בתבד, שימו לבכם עליה. עוצו ודברו! ואם לא ידבר שום רב נגדו, מה יאמרו אנשי דור הבא, בניס יולדו? הרבנים של דור העובר פשטו בגדי הרבנות מעליהם, והראו לכל כי אין תורה ואין מצוה, והכותבים היו רמאים וכן הרבנים בעצמם כאשר הודו על זה והנה גם שפינאצא ברוך יהיה נגד זה הארור. איש אשר רוב ימי חייו היה יושב בדר ודבר

אין לו עם אדם, ואף כי עם עדה או גם אדם מישראל, היה רושם לעצמו ספיקותיו ודמיוניו המלאים שגיאות, והוא לא ידע ואשם כי דמיונו התעהו מני דרך, וכדי בזיון וקצף גם על זה. אך זה המנגן בכנור ריטה עדתו ועצמו. קבלותו וקבל הוא על עצמו להיות למורה התורה ועתה כופר בתורה בפומבי —. אכן ישתומם כל מעיין, אחרי אראה ברור לעיני השמש, שנעוני וזדוני זה האיש. ובתשוקתו הנמאסת להרעיל כל הנחשב לקודש, הרעיל את נפשו מתחלה, כי רב הוא מהרבנים, משתכר ולא ידע עוד מאין ולאין דרך ההגיון בחקירות כאלה.

ועוד בפי דברים על אשר כתבת אודות האריכות במאמרי. והנה גם זה

מהעמסת האדם ההוא עלי, וכותב כן לפני חכמי העמים במכתב עתי שלהם אשר קראתי דבריו. האנוש הכזה לא יבוש ולא יכלם מפני, אשר כתב אלי לא אחת ולא שתיים, כי יתפלא על אופן ביאור דברי רק כפי צורך הביזור ולא יותר. ואם לא יתעני זכרוני אמר כן עם הספר במכתב עתי שלו. ועתה הוא מתולונן עד

האריכות? אכן חלילה לי לדמות, כי ביוניו הכו מעט שורש בלבך. וידעתי כי באמת נדמה לך כן. ולמה זה? רק בעבור כי לפניך נגלה כבר הרבה מלפנים את אשר אני ממחברים שונים, ותחשוב כי היה מספיק רק ציון קל על דבריהם לעיין בהם וכדומה. אולם תדע גם זאת, כי אני ערכתי את מלי ביותר אל רבני

הדור וביחוד בארצות צפון, חכמי התלמוד וההלכות, למען ידעו גם הם את אשר לא ידעו רובם עד כה, ורפניהם אין שום אריכות בדברי. וידעתי עוד כי

אילו קצתי באיזה מקומות, היה מוצא האדם ההוא עלילות להרוס כל בניני, ועתה כי העמדתי בה וכה מבצרים לחזק הבנין, יצעק כי הרבתי עמודים אך למוחר. ואם תרצה עוד לדעת תכונת זה האדם על אפנה, איך הוא הפסך וזר

בכל דרכיו, שמעני עוד ואנכי אדבר. לפני כמה שנים התחיל לחבר מאמר על תולדות רמב"ם וספריו. ובמקומות הוא מהלל מאד את מדותיו ונימוסיו ודרכי מחשבותיו, והעתקתי איזה מדבריו במכתב ישרון לקאבאק.* ושם כתבתי בסנותי

אליו, "גשיקותיך (לרמב"ם) נעדרות". וחדש מקרוב הוציא חירופים על הרמב"ם בסומבי (כפי ששמעתי) ורק על נימוסיו ותכונת לבו לאמר, כתב תמיד כפי רצונו בשעה ההוא, וכפי צורך הרגע שלו, והנהו מעמים עליו ממש חסרון שק עצמו. כן האדם הזה וכן החברה כלה. ואגיד לך כל זאת, כי אחשוב, אולי בני אדם כאלה יושבי חשך וצלמות, הממרים אמרי עליון ומנאצים עצתו, יהיו לך לאות על יקרת הערך של הרמב"ם ז"ל, כי האיש אשר יקללו המה, הוא מבורך בלי ספק. ולא מבלי רכסי לב יבונהו, רק בעבור כי חכם ופילוסוף גדול כמותו, עמד כעמוד ברזל נגד כל המנסים לכטל דבר מה מן התורה הכתובה או המסורה, כאשר כתבתי כבר.

הרשני לשאול אותך עוד שאלה קטנה, אשר היתה שומה אליך בפי שני חתני בריוציני. הם ירצו לאסוף ולהוציא לאור כל המכתבים מקרוב ומרחוק, על

יום מלאת לי שבעים שנה, וכמה מחשובותי אליהם. אך בני רשיון כל כותב לא ירפסו דבר ממנו. וכן ישאלו לכל אחר. וכבר הרשו להם רבים וכן שלמים, וגם חכמי העמים בתוכם. ועתה אשאל בעדם גם אליך יורד נאמן, על מכתבך, כי בלתי רשיוןך לא יוכלו להרפסיהו, בשגם קראוהו ככר רוב נכבדי העדה פה, והתפלאו כמוני על מדריך הנאווה ועל מחשובותיך המושכלות, — ועתה הנני שולח לך את ברכתי, ברכת כהן הדיוש, שדעתו יפה אליך מאד.

יברכך ה' באורך ימים ויכתבך ברו"ה הבא לחיים טובים ומתוקנים, למען תוסיף לנטוע עוד הרבה נטעי נעמנים ונאמנים. וגם למען תוכל להיות סתרי ומגיני, אחרי אלך ואיני. ובשמים עדי, כי עוד כי נשמת, היתה ותהיה כל מגמת, לבקש האמת, תורת אמת הכתובה והנמסרת, ולהתווקן אצה אל אחתה חוברת. ולא

תהי תקוה למלשינים, אם יגערו בהם מבינים. וישמרך, מכל דוברי נבלות, אשר בפייהם רק חביות וקללות. נגד כל ישר יערכו מערכות אך קללותם חתהפכנה לברכות.

יאר ה' פניו אליך, ומאורו תאור ותאיר לכל שואליך. ולכל קודאי מליך .
 ויחנך. יוסף לתת חן במוצאי שפתיך, למען יבינו לערוך מוהר מחשבותיך.
 ישא ה' פניו אליך, ובתורתו ירבה חיליך.
 וישם לך שלום, מכר מלחמת בני עלוה, שלום בחילך ובארמנותיך שלוה —
 כתפלת ירידך הנאמן . אוהבך בכל לב, ומוקיך כערכך הרב .
 שלמה יהודה ליב כהן רפאפורט .

פראג יום ה' ח"י אלול. מנדעך יתיר (לפ"ק) וחכמתך תִּקְרָה לפ"ק .

מכתב מג * (ז)

ב"ה

(אגרות שו"ר הנותרים 1)

לידיד נפשי ולכי החכם השלם המליץ המפואר מוה"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י.
 בין ענני היגונות המחשיכים את רוחי יבא דברך כאור שמש בוקע העבים,
 וכנר אלקים חופש כל חדרי בניני. במה אקדם לך ידיר יקר ונחמד! על חסדך זה
 לבד אשר העשה עמי להשיב את נפשי כפעם בפעם ולנחמה מתוגתה, מלבד
 הלימודים הנפלאים אשר כל אגרותיך מלאות חן חסיד — אך גם זאת מוכרח
 אנכי להגיד לך כי רק איש כמוני מכיר אותך ואת דרכך זה שנים, יודע מוהר
 לבך וטוב רוחך. באמת, רק הוא ימשול בנפשו לבלי תסוג אחור מעט מאהבה
 אותך בכל עוז, אם גם במכתבי ידיות ואהבה ואהוה תמימה ישמע כפעם בפעם
 מסך דברי ריבות אשר בנטיה קלה אולי להרפותו יחשבו לקוראיהם. אכן ידעתיך

(* כדפס צירכתי לצנון שנה י"ט תרמ"ג. גליון ל"ד עמוד 260. (שוח"ה)

1) גם אלה האגרות כמו הקודמות הסיג ה' שוח"ה כ"י לפני ימים ושנים מאת
 הד"ר ישעיה לוצאטו כ"י, ואף כי הסתדל בכל עוז להפילם ציטרלל לא עלתה זידו עד
 כי הודיע לו הד"ר הכנזי כ"י כי צר לנו להדפיסן בצרמל וצמחצרת מיוחדת צפנו זכרון
 לאחרונים, ולזו מיהר ה' שוח"ה ושלח לו כל הונכתצים, וסיגר הכנזי התחיל להדפיסן.
 וכדפסו סתם הונכתצים הראשונים בצרמל שנה רביעית (תרל"ט) וגם צמחצרת מיוחדת
 "זכרון לאחרונים" מנצרת ראשונה ווילנא תרמ"א. אונס אח"כ פסק הצרמל ללא לאור
 ועמו גם יתר הונכתצים. ולזו פנה ה' שוח"ה לר' יחיאל צריל צעל "הלצנון" וכאשר
 כתלה זה האחרון להדפיסם, נשלחו אליו חמשה הונכתצים היינו מכתב ז' — י"א,
 וכדפסו הונכתי ז' ח' צירכתי לצנון שנה י"ט גליון ל"ד (תרמ"ג) וגליון ל"ה (תרמ"ג).
 אך לא כדפסו יותר כי הצנון חלל גם הוא לאור. אז צקט עונתי החכם שוח"ה כ"י
 להדפיסם ואנכי נרליתי לו צרוז טונה. אונס חמשת הונכתצים אשר נשארז אלל צעל
 הצנון לא הושזו לצעליהם כי צעל הצנון נקט אז לנוסעיו ולא היה צדיתו, ותייתי
 מוכרח להתחיל מכתב י"ג — אך ליינתי צראשו מכתב ח' יען רוב הקוראים אין
 צידם המחצרת הראשונה. גם לא ידעתי אז כי אסיג הונכתצים החסר וולכן כחצתי
 גם על שער הספר כי האגרות ומחילות עשנת תקל"ג — אונס כעת כאשר הושזו
 הונכתצים ליד הח' שוח"ה ושלח אותם אלי, הנני לתת גם אותם לפני הקורא, וגם את
 הסיג מכתצים אשר צבר כדפסו הצלצנון, לענן יהי' הכל לפני הקורא ולא יחסר כל
 גם. ואקוה כי יצרכני נפש הקורא גם בגללם.

המוציא לאור

אחי ורעי! כי כבר ממך למשור ברעיוניך ובעמך. לא תחמול ולא תכסה נס על קרוב ומודע, וכל אשר יעבור תחת שבט אסך לא ינקה. לבך יהנה וידך כותבת באין מעצור. לא תבחר רשון ערומים אף לא מענה רה, ואם רעה בלבך על זולתך לא תמתיק בתוך פיך להכחידנה תחת לשונך, וכה באגרתך האחרונה אשר בראשיתה ואחריתה שמחתני מאד באהבה נפלאה הראת לי, ירומן מליך בענין ב"ש ז"ה כי פחד פחדת פן אהיה «מעושקי רשד"ל» ואשים דברוך בכלי למען כחש.

אוי לי שחשדתני בכך! והלא זה ראש דברי (לתולדות בעל הערוך) «כי לא בן אנכי עמדי, מעודי נשמרתי מהעדות את מאמרי בעריי זרים, ות"ל כל מכירי יעידון על זה» ובמה ראית עתה את חפצי לשנות את טעמי זה? בעבור כי עשיתי עצמי כמתעלם מרעיון החדש אשר נתת לפני, והלא כתבתי לך באר היטב, כי יצדקו דברוך בחלוק תכונת רוחם של שמאי והלל" אך כעסך נראה על אשר הוספתי לאמר כי נתבאר כאנשי שם באורך. והוא הדבר אשר דברתי ג"כ באגרותי הקודמת, כי עוד יפג לבך כי לא האמין לי. אדברה עתה וירוח לי. לא תאמין לי איפא אם אומר כי נתבארו כל עניני שמאי והלל ותלמידיהם, בין כתכונת רוחם ומזגם, בין בדעותיהם, בהרבה ראיות יותר ויותר מאשר כתבת ובהוספת המתחסות לדברים האלו, כאשר החילתי לרמוז לך מעט מהם במכתבי. אבל באמת ובתמים לא חשבתי כמורך עיקר הרעיון בהבדל מזגם, המסכב ג"כ איזה הבדל בדעות לדבר חדש. לא במעמקי התלמוד הוא, כי קרוב מאד על פני כל המשניות והכרייתות. ורואה אנכי כי בארצכם התקירה בתולדות קרמונינו עורה בנעוריה. האמן לי אח יקר! ושא לדברי. חי נפשי הנקשרת בנפשך! כל מתחיל לדרוש בספרים יודע רעיון זה בארצנו, ומדבר ממנו ברבים זה כמה שנים. ואני אברך ה' אשר יעצני מנעוריו לבחור בדרך החקירה הישרה בעניני קדמוניות שלנו אני הסבות ג"כ ת"ל כמה נבונים ללכת אחרי, אחרי שמעו ממני בדרך זה הרבה דברים נכוחים וייתכן בעיניהם כאשר כתבתי שם בראש דבר לתולדות בעל הערוך, וגם האיש ההוא אשר רמזתי אליו שם, רצה להדפיס זה כמשלוש שנים מחברת קטנה נגד אחד מידירוני, ושנה ושלוש בה כל הרעיון הזה עם ראיות רבות אשר שמע מפי וראה בספרי ובהנהותי נגליון סדר הדרווח, ולא ערבתי את לבי להתלונן עליו בעבור זה כאשר התלוננתי עליו בעבור דברים אחרים, כי ידעתי כבר פרסום ענין זה ולהפקר חשבתיו וכל הקודם בו וזה. ועליו חשדתני כי רציתי להטפה ממך? ולו גם חדש היה בעיני רבים וכן שלמים, התוכל לחשוב כי גם בעיני יהיה כן? אני אשר דרשתי וחקרתי והעמקתי בכל תולדות התנאים ואמוראים, ות"ל דלית הרבה פנינים מטצולות העיונים, לא אנע בדבר הזה העולה מעצמו לקראתי ולקראת כל מעיין? — נלך מזה למקום אחר. הנה דחקת דברי והכנסת בהם מחשבות זרות בלתי נאותות לי ולך, בהכינך מהם כי אהבתי כך היתה רק תלויה בדבר הלקוטים אשר צפיתי ממך. בלערי! לא הרגלתי בכאלה להתעות נפש ריעי בשקר ולאמר לו אהבתך ולבי כל עמו רק עם הזנו אשר עיני נשואות אליו. חלילה לי מעשות כדבר הזה לעולם. ורק להראות לך רב אבדתי אמרתי לך «כי הכרתני לאמר נושא לחמודותיך וגם לצפיות הלקוטים». אלה היו איפא דברי. אתה הכרתני, לא כאשר אמרת ג"כ כי מנפשי עשיתי כן, בעבור כי ידעתי במרדכי שהוא ראוי להיות

נאהב יותר ממך". אני לא הפלתי ביניכם ורא העמדתי אתכם בשני קצות הגלגל אשר אם יעלה זה ירד זה, כי אם אתה עשית — אתה החילות פתאום לברוח ממני בהשמיעך אותי מעט האמון אשר לך בי, וכי תשמר מפני כאיש נשמר ממטרוע ועקבו עמל ואון. ובעת ההיא גם עצה ותחבולה לא נתת בידי לשוב אך נוח לך כבראשונה, ולא אמרת מתחלה שנא את זה ואז אהבך, רק כנגוע

בלי תרופה הרחקני מחוץ למחנה לעמוד שם בין בעלי ברית שונאך. ראה גם ראה אחי! כי הכרחני עוד הפעם לדבר מענין בלתי אהוב לשנינו רק בעבור כי לא אוכל להשאיר לך היתרון כי יהיו דבריך בו אחרונים אם גם מתנגדים הם לאמת ולדרכי לבי ואת נפשי הם חובלים. ועל כל אלה אסלח לך כי אהבתי העזה אליך תכסה על כל. ותהי זאת נחמתי כי עשך וסליצותיך יובילוך לרוב אל לא יחפוץ לך, אשר ידעתיו נאמן בכריתי וחפץ באהבתי — אך כל זה בדברי הנשות נפש ועניני העולם לא כן בדברי החקירה על קדמוניות ישראל, על העתים ועל הקורות אשר עברו עליהם, אצלם באמת תצילנה אזני אם אשמעך מחרף ומקלל את כל אשר לא כמוך יחשובו, ועיני תכאבנה לראות אך "עצמותם ישתחקו" בפך הזאת דרך הנכונה להתקרב אל מטרת האמת? ומה נוכח אמנם להעלות ממעמקי תהום רבה המכוסה זה זמן רב מאד? רק השערות וראיות קרובות לשכל ישר חפשי מכל נגיעה וקשיות לב, לא מופתים מכורים ומחליטים כמו אלה אשר בתכמת התכונה והמדירה. והנך מבקש בלי ספק גם ממני רק השערות וראיות על דעתי אודות חלק השני מספר ישעיה, ותאמר אלי "תן עדיך ותצדק, כי אין לי דבר שעומד בפני הראיות הצודקות" ובכל זה עוד כמים שמעת שפשת וחרצת (כאשר עשית זה פעמים) וקראת להמחזיקים בדעה זאת בשם כופים, ואמרת כי גם אני "ידידך כאחד מהם, יקשו לי ונלכדתי". ועתה למה זה הבל אינע? להטית גם את רכך אל דעת הכופרים ההם ח"ו, וללכדך כנכל אשר כבר רגלי אסורות בו? ואיך תשאל ממני דברים כענין אשר כבר הוצאת מפך מלים כי ידך בו עם המאמינים וירי עם מנגדיהם? התבחר לתת כבודי למערכה סוד ריעיך ותלמידך היקרים כי יעמדו וישמעו ויכוח מאמין ומתנגד, ויראוך נלחם "מלחמת חובה" עם איש חפץ להרוס משגבי הדת? ואם ער כה הושפלתי בעיניך? אל ידידי! אל תבקש ממני כזאת, כי לא אעשה לך. וכבר אמרתי לך כי כשכתי לחקור בענינים כאלה הנני משחרר את נפשי מכל דעה קודמת ומכל כעס וחמה הנובעים מקנאת הדת, כי ידעתי באמת סוף כל דרישה ישרה בלי נשות לב הוא אומץ תורחנו הקדושה ורחנו האמתית ביתר שאת ויתר עז. ואתה לא כן דרכך. ירך אחזה במנהגי רש"ט בעל ספר האמונות ובעל עבודת הקדש ודומיהם אשר פיהם כחייב חדה וקולם כקול רעם הנורא על כל בלתי מאמינים כאשר יאמינו הם. נגד לוחמים כאלה דפתה ירי גם מהגן בעדי, וידעתי כי מקום צעקות זמריבות לא ישמעו אמרי דעת — צר לי מאד כי גם נכר גדודי כמוך לא ימשול ברוחו בלי

לרדוף אחרי ההיגך עכ"פ בדרכי הויכוח, ובלי להתקצף וזהרים קול החוצב להכות אש. מתי ירד יקר! מתי נחלל מהיות ילדים לבכות ולכעוס כמוהם על כל אשר לא ייטב בעיניהם? העוד גם בדרונו לא נצא ממצב ילדות זו? הינעמו עוד לחכיני נאצות כאלה אשר דברת על החוקר אייכהראן לאמר "ישתחקו עצמותיו

איש לא חכם ולא דורש אמת רק כל מנמתו להראות חריפותו בזלזול כבוד התורה והנביאים? וכל זה בעבור שגיאא קטנה חפשת אותו בה כפי דעתך. אכן חסלה ידירי אם אומר לך, כי דברי שמצה הנאת עליו מוצאי כעסך הנם וללא אמת המה. אייכהארן הוא חכם לב ומעמיק מאד בספרי קורות כל העמים ולשונותם, ואין מנמתו לזלזל כבוד התורה והנביאים רק להפך. ולא יאמר כזה רק על הצרפתים כוואלשער והדומים לו, אשר באמת כל מזומותם וערמתם זו לעגם על כל ספר קדמון וקדוש, לא כן האשכנזים השוקדים על ספרי תנ"ך ומתיגעים להעתיקם ולהראות יפים ורוח קדשם, ובהם גם אייכהארן אשר העתיק כמה ספרים מתנ"ך ומלאכתו רבה ונכבדה מאד. הן אמנם בדרישותיו לא ידע נבול, כי ברוח ודלתים אין לו מכל צד, ולפעמים החקירה תטהו ברוב לקחה ותוליהו שולל. כי אנוש הוא נכון למעורר נגה. אך לא בודון ימשוך הדברים אל אשר ירצה, כאשר דמית עליו — אולם את אשר יכאיב לבי ביותר הוא כי אחרי האשמת את אייכהארן ובן זאב (וזה האחרון לא לחנם) לפורשי רשת חשבת אותו רק לניצור ברשת זו טמנו לי, כאלו לא נתן לי ה' עינים לראות ולב לדעת. הלאיש כזה מרדף אמרים הכרתני? אני אהיה איפא אחד מהעורים הנשענים רק על הפקת בראשם? ואחרי כי לא ידעתני כפי הנראה, הותר מהללי כפי. אודה לאל החונן לי דעת וחכונה להבין בספרי קדמונינו יותר הרבה מכן זאב וגם מאייכהארן אשר עדיו לא אבא בידעית קדמוניות יתר העמים. ומעודי לא סמכתי על דעות שום מבקר יהי גדול או קטן אם לא עיינתי בעצמי ובחנתי הענין היטב, ואשר שם שכל הישר כפי אותו שמרתי לרבר. אך גם לא השלכתי שום דעה אחרי גיווי רק לסכה כי אמר כן זולתי יהיה ג"כ מי שיהיה, חכם או סבל, פלסוף או מקובל, חוקר או מאמין, כאשר כבר אמרתי לך. וכן הדבר אודות חלקן השני מספר ישעיה. לא בעבור דברי מי שקדמוני ובהם גם הראב"ע חרצתי משפטי רחסנים עמהם או לשנות מדבריהם. אף לא בעבור שמות מכוארים ונדברים רק כזמן מאוחר כאשר רמות סבה זו על זולתי, רק בעבור ראיות נכוחות ומכוררות לי מאד. ומי יודע אם תהיינה אצלך ככה אחרי כי מהרת לשפוט עוד טרם תבאנה אליך? רק על רוב התרגון בזה אני מחפלא. המצאת כתוב באיזה מקום זמן כל נכואה מתי נאמרה וממי יצאה? ואם מוכרתים אנו ג"כ להאמין, על דעתך, כי קינות עד נהיות בכל ובאו נזים בנחלתך ודומים להם חוברו מדוד בעבור שנכללו בספרו? ורז"ל הרשו להם לומר שיהושע סיים התורה (ומה נעשה לראב"ע שפרץ יותר גבור זה בריש ס' דברים ובכמה מקומות) וכמו כן ראיתך כועס באגרת אחת לזולתי על יחסו ספר איוב לזמן מאוחר מזמן מרעה"ה אעפ"י שנמצא גם לרז"ל ב"ש"ס ומדרשים איוב מעולי הגולה היה. כמה נחטא איפא ונחשוב און (כדבריך) אם נראה כי אחרי סוף חלק ראשון מספר ישעיה המסיים בספור המעשה הגדול והגורא של סתרי אשר עליו ועל זמנו רוב נבואות הקודמת (כמו שישוים ג"כ ס' ירמיה בספורי התרין אשר עליו ועל זמנו רוב נבואות ספרי) מתחילים מאמרים חדשים ונכילים מאד בענין גיבחה ומהלך המליצה ממאמרים הקודמים ונשפוט מזה כי יצאו כזמן אחר ועד ענין אחר? ואם יספיק לך רק חבורם לחלק ראשון של ספר ישעיה להיות למופת על מודחם גם הם מישעיה? הלא נודע לך כי כמה ספרים מתנ"ך חיברו מלקושים והיו לאחד, ובעליל נראה זה בס' תהלים. ובס' משלי מכוואר במקום אחד גם אל ה' מ' של מ' ה,

ואח"ז דברי אגור בן יקא — דברי למואל, ופעם א' בסתם. גם אלה לחכמים ואם פה בחלק השני לא נרשם בראשו מי אמרו, היה זה לכד לראיה כי אה הוא מלידה לחלק הראשון? והנה על נהרות בכל הוא ג"כ כן בלי שם וכדומה מזמורים הרבה. אך העלמת הרשימה פה בראש חלק השני מישעיה הוכל לתת לנו קצת טעם למה נסמך לספר אחר ולא יחדו אותו בערי אסופות לספר בפ"ע. אולם מאשר אחרו רז"ל (ב"ב י"ד ב') בסדר הספריים את ישעיה לירמיה ויחזקאל היה נראה קצת ראייה על אחרו זמן חלק השני של ישעיה, שאלי"כ לא נוכל להבין למה הפכו סדר הזמנים כ"כ, וכבר הקשו כן בגמרא שם. ולהבין יותר תירוץ נראה שמתחלה השניחו רק על סדר הזמנים של קורות האומה, ובעבור שספר מלכים מסיים בזמן החרבן ואז היה ירמיה סמכו לו ספרו, ואחריו יחזקאל בגולה. ואם היו רוצים להקדים ס' ישעיה היו מוכרחים להפסיק בס' מלכים בזמן חזקה, ואחר ס' יחזקאל היה מסודר ס' הנחמות מן נתמו ואילך שהוא מאוחר בגולה ומחובר בשיב ישראל משם. ואח"ז הוצג ס' ישעיה בפ"ע, ולא היה מחובר כלל אל ספרים הקודמים לו בסדר ומאוחרים בזמן, כמו תרי עשר שהיה לכרך בפ"ע. ואח"כ עלה על דעת ספרים בלי לאחר כ"כ ס' ישעיה להציגו גם אחר הנחמות ולא אצל הנביאים הנודעים בשם, והפכו עכ"פ את הסדר בשני אלה, היינו שהקדמו נבואות ישעיה לספר נחמות. וזה רק להשערה בעלמא ולא לתקיע בה יחד — ובן סירא היה חי בלי ספק אחר שמעון הצדיק השני בתחלת ימי אנטיוכס, ואז היה כבר עת מהומה בא"י עוד מימי התלמיים מלכי מצרים, והספרים המסודרים לפני העת ההוא נשאריו כן מבלי דעת אח"כ בעת הצרות למה ואיך נשאריו ככה. וכתבתי כל זה רק לשנך כעסק, לא להביא עוד אף ראייה אחת מראיותי, כי לא אשרח לך לא הן ולא אותן על אופן מפלת סנחרב, עד אראך שיקט ומביט במכין האמת לא לכעוס ולא דנאון, רק להשכיל ולדעת דבר על אפניו — נבא עוד הפעם לענין אונקלס ועקילס אשר בו ת"ל כבר השבחתו גלי חמתך, ונוכל לדבר עתה ממנו ברוח צה ושליו.

(א) הברת העי"ן הוא עוד היום כפי הספרדים ממש כהברת on כפי הצרפתים שנמשך כפי המדבר גם הברה גימ"ל היוצאה מחוטם וחיך ביחד. וזכרתי כי ראיתי מחזור ספרדי מועתק ללשון צרפת עם אותיות צרפתיות ועד כל הפלה וקירובה רשום מתחלה שמה באותיות עבריות וגם צרפתיות, וככה הפלת יעלה ויבא רשומה גם באותיות צרפתיות Jangale wejabo. ועד"ז מוכן מאד איך נעשה כככל משם עקילס אונקלס, ואנשי אספמיא אשר כל תורתם ודרכי לשונם מככל ולא מא"י כמו שהראתי כמה פעמים קבלו גם הברת עי"ן משם. וכבר הראתי ג"כ כי עינין שכירושלמי נהפכו בכבלי לאלפ"ן כמו אידיהן ומאברין, או נשמטו כמו ר' זורא ולאחר. ואמרו עוד בכרייתא הקורא לאלפ"ן עינין נראה שבא"י לא היה ההפך גדול כ"כ בין הברת עי"ן לאל"ף רק בככל שאילו היה הברת עי"ן בא"י כמו שרשמנו, היה מהמנע למעות בה באל"ף. וגירונמום שהיה דר בא"י חשב עוד אות ע' לנחה כמו א'. ומצאתי במדרש מלים הארוך לגיוניום ריש אות ע' בשם החכם אלטינג שקצת מדקדקים חדשים ישוו הברת ע' להברת ng ומביא ראייה מאיזה מקומות בהעקת השבעים, והוא (גיוניום) יחזיק דעה זו לבטחה מעיקרה, והנך רואה כי איננה בטלה באמת רק יש לה עיקר בהברת הספרדים היום והבבלים מקדש — ומעתה כששנו בככל מאמרי א"י שכאו בהם תיבות עם ע', והתלמידים

אמרו כמו ששמעו מרבנותיהם בא"י היה התפרש דק כ"ב בין הכות' ע' לאל"ף עד שאנשי כבל לא ידעוהו עוד ובכתבם להם אח"כ מנלות סתרים או בעת סדרם התלמוד העמידו א' כהברחם ולא ע' שהיה אצלם כמו אנ"ג ולא שמעו כן מרבנותיהם. לא כן כתיבה שהוכאה כתובה מא"י לפני אנשי כבל עם ע', או הוכרחו לבטא אותה עפ"י הרגלם תמיד וקראוהו כמו אנ"ג. הלא נקח מזה ראיה מבוררת שאנשי כבל ראו כתוב לפניהם שם עקילם באותיות עבריות, שאר"כ לא היו קוראים בשום אופן אונקלס, אלא וראי שאחרי ראו קדמוני המורים בכבל שם עקילם כתוב וקראו אונקילס, שנו כן לתלמידיהם, ונשארה הקבלה כן לאמר אונקילס דור אחר דור אף מבלי ראותו כתוב עוד. וברבות הימים כשסדרו רבנן סבוראי תלמוד בבלי ורשמו בקולמוס כל אשר שמעו כתבו אונקלס ולא עקילס כי לא ידעו עוד אם נקרא בא"י עקילס בעי"ן ורצו להשמר בכל אופן מטעות ההברה — וזה מביאני להשערה עוד שכך חרגום היוני של עקילס היה כתוב לפניהם בימים קדמונים באותיות אשוריות ושם המחבר בראשו. ואין ספק אצלי שבא"י היו כמה תרגומים יונים בתוכם כן כמו שכתבו הרבה מתרגמים יהודים ג"כ תרגומם הערבי ובימינו כן מתרגמים האשכנזים באותיות אשוריות. ונמרא מפורשת היא על המשנה ספרים נכתבים בכל לשון, כאן בגופן שלהם כאן בגופן שלנו (מגילה ט' ריש ע"א) יעו"ש ברש"י. וזה הוא הדבר אשר לדעתי לא שמו עוד עין עליו כל המבקרים בעמים המדברים מהעתקת השבעים ועמהם גם אייכהארן, וכמה שניאות היו יכולים לתקן עי"ז אם שערו השבועיים ע"י חלופי אותיות הרומות בכתב אשורי. ומתרגום יוני כזה של עקילס לוקטו לדעתי ג"כ כל המקומות בירושלמי ומדרשים בעינים ממש ובכתיבתם. וכבר הראתך דבר נפלא במלת לפנימי המובא ממנו (ב"ר פכ"א) על פלמוני בדניאל. שרק בעבור שהיה כתוב אשורית חשב רב הונא לפרשו מלשון פנימיות ובאמת הוראתו כלשון יוני (גייסטיגע ערשיינינג) שכן נקרא אצלם כל צורה רוחנית הנראית לבני אדם (*arsua, φανόμενα*) ועתה בא ואראך עוד דבר יקר עי"ז. נודע מה שהביאו החוס' בשם הפסקתא חנוך זה מטטרון ובאמת שם מטטרון למלאך לא נמצא כלל במדרשים הקודמים ובירושלמי בשום מקום רק בכבלי (סנהדר' ל"ח ב') אכן פירושו תמיד ממונה ללכת לפני דצבא. יעויין ערוך ומוסף ומערכי לשון, וברמב"ן על התורה מאיזה מקומות ומה זה ענין לחנוך. אולם ראה זה מצאתי בכנציקלופדיא החדשה מלת Henoch כי באיריים (ספרא דחנוך) שהביאו ממצרים כלשון כושי נקרא חנוך בשם היוני 1) *Μετρεθην* והוראתו חולף ועובר ר"ל מעוה"ז לעוה"ב ומביא שם ג"כ מבן סירא (מ"ד ט"ו) והוא בנוסחת לוח"ר שהיא משונה מאוד מאותה של בן זאב וגם יש בה הרבה חוספות, וממנה יש העתקה חדשה לר' זעקל פרענקל מהאמבורג) ואין ספק שבאותיות כושיות וכן אשוריות היה נקרא בלי אותיות הנחות, מטטרון ונראה שנחפסם לו שם זה בישראל עד שאמרו בסתם חנוך זה מטטרון וקרוי שרמוזו על בן סירא יוני הנכתב ג"כ כלשון יונית ואותיות אשוריות ששם היה נמצא מדה זו ובאורך הזמן עשו המקובלים ממנו בחלוף ד' בר"ש, מטטרון בשם המלאך, וזה פלא.

1) עי' א"ש ס'ב ז"ל בנוכתיו זכ"ח ח"ג ע' 51 ובהערותיו זכ"ח ח"ד ע' 175-180 (שוח"ה)

(ב) שאלתך השניה היא באמת הראיה הגדולה לרבנינו, שאדרבא על עקילם נמצא הרבה מאד במדרשים מה שדברי עם אדריינים לפני ואחר התגירור, ובכ"ז מסכים הזמן הישב שתרנם לפני ר"א ור' יהושע רבוהם של ר' עקיבא הנהרג בפקודת אדריינים אחרי כנישת ביתר.

(ג) ההוספה במקרא כל טהור יאכל בשר לא תוכיח מאומה, שהוא אין ספק מחכמי התלמוד עפ"י דרכיהם והלכותיהם, אעפ"י שמדבר רק מזמן המקדש, ולא רצו להשאיר התרגום בסתם שיהיה נראה כי טמא לא יאכל בשר ככל והוכרחו להוסיף מלת דקודשא אצל בשר, וכיון שהוסיפו הכניסו מלת דקודשא גם אצל טהור כפי הדין.

(ד) והא לך עוד דברים המחזקים אמרותי באגרותי הקודמת. הנה על לא תיצח תרגם הסורי לא תקטול ורק באונקלס נוסף מלת נפש, וזה מפני הבדל הוראת קטל (2) (כמו שכתבתי שם בראיות) בין אנשי א"י ששם חובר תרגום הסורי ובין אנשי בבל ששם חובר תרגום אונקלס — ועוד מתרגומי ירושלמי שלנו המובאים אצל רז"ל דרך גנאי מפני הוספות שעשו שלא כהוגן. יעויין במשנה (ס"ג דמגלה) האומר ומורעך דא תתן להעביר למולך לא תתן לאעכרה בארמיותא משתקין אותו בנויפה (פירש"י שעוקר הכתוב ממשמעו שהוא עובדת חוק לאמוריים כו') ובנמרא שם. תנא דבי ר' ישמעאל (פירש"י, לפרש מתניתין) בישראל הבא על הכותית והוליד ממנה בן לע"ז הכתוב מדבר, ע"כ. וכוונת רש"י שר' ישמעאל אינו מפרש המקרא כן שהרי משתקין מי שאומר זה, רק מפרש כוונת המשנה על איזה דרך יבאר המתרגם ההוא מקרא של ומורעך. ובתלמוד ירושלמי שם מתוקן הלשון יותר. תני ר' ישמעאל זה שהוא נושא ארמית כו', ולא נמצאו שם מלות "הכתוב מדבר" מפני שאינו מפרשהו כן באמת רק דרך דרש ומוסר, (ע"ד ואת אשת רעהו לא טמא שלא ירד לאומנות חבירו) אכן המתרגם כן משתקין אותו מפני שמשנה מצות התורה באזני העם ועושה מהם משלים. ובכ"ז מצינו בתרגום ירושלמי שלנו זמן זרעך לא תתן בתשמישתה לציד בת עממין דמעברא לפולחנא אוחרא, והוא ממש דברי מי שמשתקין אותו עפ"י המשנה רק במלות שונות. וזה יהיה ג"כ קצת ראיה לרבריך שלא היו כתובים עוד התרגומים רק נאמרים ממלמדים שונים בלשונות שונות. אכן גם נוסחאות הכתובות היו שונות הרבה בלשון ומתאחדות בענן שכן יורו שני הנוסחאות שלפנינו מתרגום ירושלמי על כל התורה — ועכ"פ רוב תרגומים האלה היו נודעים לחז"ל, והם הרחיקום מפני הוספות שנמצאו בהם שלא כהוגן, ולכן בחרו אח"כ בהעתיקה ארמית נאמנה בלי הוספות ע"ד היוניות של עקילם.

(ה) אודות המאמר של מגלת תענית כנים דברך במלת חקרא כאשר החל להראות בעל מערכי לשון באותיות יוניות, וכתבתי מזה בערך מלים שלי זה ימים רבים באר הישב. אמנם מלות "זה הוא מקום הקראים עד עכשיו" אין ספק אצלי שהם מטסדר ומלקט מגלת תענית שהיה שונא הקראים וחי בזמן מאוחר ופירש הרבה מעצמו באור רחב על ברייתא הקצרה בלשון ארמית אצל כל יו"ש, כמו שהראתי ברור בערך מגלה (3) וממנו ג"כ הבאור הרחב על ערא ספר גזירתא (פ"ד) שהרי

(2) ע"י גלוסה לנגיד טסה י"ז ע' 351

(3) ע"י הערה לנכחז הקודם והוא נכתב ו' סנדפס ככרעל ס"ד (תל"ט) ע'

היוכחים שמביא שם אין ענינם לספי גזרות וביחוד ענין וירקה בפניו, רק הכל מעצמו שהיה מתלמידים מאוחרים לרב יהודאי גאון וידע מקום מחלוקתם מספריהם, כמו שידענו מרב סעדי שמען עמם בעבור עין תחת עין, ואולי גם על השאר.

(ו) מה אעשה אחי כי לא ישוו חכינו בטעמי המקראות ובהשערות על ענינים קדמונים אני חשבתי כי רק השמיעי את דעתי בפירוש ההלל (אשר באמת מצאתי רובו אח"כ בנאור ר' יואל בריד בסוף ההלל כמו שכתבתי בסוף הוספות לקליר) יספיק לפקוח עינים ורואות אמתו, כה היה ברור ונכון בעיני. ואתה היחקתו בשתי ידים, ולא העירות גם על דמויות הנפלאים שבין פרשת לא לנו ותפלה חזקי בעת צר סתחב על ירושלים, כאשר הראתי. ויען מה עזבת הפירוש הקרוב ההוא? יען שנמצא שם מקרא אחד שאינו סובל לדעתך פירושי. ואצרכי אין ספק גם בפירוש מקרא זה שהוא על המדך חזקי שנרפא מהשחין גם נשמעה תפלתו על הצלת ירושלים בדרך גם גדול. ואבן מאסו הכונים היה כפי הנראה משל קדמוני על כל נישא פתאום משפר המדריגה. ובאמת עלה חזקי עוד לגדולה חדשה שלא היה לו מקורם והוא פירסומו בפי עמי קדם ע"י הנס הנפלא ההוא, עד כי שלח אליו מלך כבל ספרים ומנחה על הדבר הזה וגם על כי חלה ויחזק [כן אפרש סמיכת המקרא בעת ההיא (כ"ט א')] למה שלפניו וישמע כי חלה ר"ל גם זה שמע] וכבוד כזה ממך גדוד באוץ רחוקה לא נעשה עוד לאחד ממלכי יהודה עד כה — וככה פירושי על המקראות למה שגל חיש בו — הנה אנכי והילדים אשר נתן לי ה' הם בניו, כמו בני הם אשר נתן לי ה' בזה, לא תלמידיו כאשר אמרת — בלתי כרע וכי' יפלו לשון רבים מוסב על שניהם על כל בלתי כרע ועל הרונים שבמקום שיפלו ההרונים שם יפלו גם הבלתי כורעים ונכנעים עד הנה, ורבים כזה בתנ"ך, ונוכח ונסתר כאשר נמצא ג"כ הרבה אם יעבור הנביא מן הפרט אל הכלל, כמו פחד ופחת ופח על"ך יושב הארץ. והיה הנס מקול הפחד, וכן כאן אנה תנוסו לעזרה (לא תנוסו ולא תמלמו כי) כל בלתי כרע תחת אסיר ותחת הרונים יפולו — הן אראלם על אנשי אריאל שהוא כנוי מנביא זה בעצמו על ירושלים, ושלוס כמו שלם שהוא שם שני לירושלים בזמן ההוא כמו שהראתי ממוזמר ע"י בתהלים, נשתוממתי מאד כי לא הוטב בעיניך. וכן כי חמת אדם תודך, ודברך לי לעזר שכאן א"א לטעות בשום אופן כי חמה לא תודה לעולם רק תחוק, והודאה אינה לי הכנעה בשום מקום. וכן בדבר הויסיון המובא במחזור שראיתי מבוררת מדברי החוס'.

(ז) צרפת בשפטך כי השתמש בעל הזוהר בכמה מדרשים זרים אשר לא באו לדינו מפני שלא נתקבלו. ומהם היקוט של ר' משה הדרשן כמו שהראתי בהוספות. וכן מצאתי באמת כמה דרכים מספר הזוהר בכ"ר רבתי כ"י שבא לדי. אך לא כאשר חשבת כי היה איזה מדרש מ"ש בן יוחאי לפני הראשונים ולפני ר"מ די ליאון. "זה משה האיש" נראה בספריו ככמה תמונות. ברע"א מהימנא עשה עצמו פעם למרע"ה ופעם לאלהו, ובוזרה, לרשב"י ולרב יובא סבא וכדומה. המדרש של רשב"י המובא בבתי הוא באמת כבר כזוהר שזכרנו היה. ואולי באו

ליד רב בחיי כבר איזה לקושים מכ"י של ר"מ די ליאון, או שאיזה שורות כתובים במדרשים ישנים על שם רשב"י, כמו ארנמ"ן שהוא אוריאל רפאל וכ"י. ונשתמשו בשני הספרים כאחד! המכלתא של רשב"י המובאה ברמב"ן על התורה היא אותה הנדפסת בוויניציאה שנת הש"ה ביחד עם שאלות ופסקתא דר' טוביה ואעפ"י שבשער המכלתא כתוב שהיא לר' ישמעאל נקראה באמת על שם ר' שמעון בעבור שזכר שם הרבה כמו בספרי הנקרא ג"כ על שמו. לך נא ראה מה שמובא ברמב"ן על פסוק ויסע מלאך, מבואר שם במקומו. ועל פסוק ויצא אשתו עמו נמצא שם רק נוסחא הראשונה ולא האחרונה, וכן על זאב טרף ישרף בשינוי לשון מעט.

ח) כל הנמשכים אחרי התחדשות לות"ר הם הנקראים אצל הנוצרים פראטעסטאנטן, בעבור כי כמה שרים ודוכסים אשר ידם היתה עמו העריכו מכתב מיוחד בעיר אויגסבורג בעת אסיפת כל נסיכי דייטשלאנד שם על דבר המחלוקת באמונה וקראו למכתב ההוא פראטעסטאציא. בו הראו דעתם כי הם מתנגדים לכל

אשר נגזר ממנה נסיכים והקיסר בראשם על לות"ר ועל דעותיו. התחדשות זאת לא היתה בעיקרי אמונתם כלל, רק בקצת סניפים. ולא לכד שמציאת אלוך ותורה מן השמים הן ג"כ אבני פנה לאמונתם, אך גם הגשמת אלקות בעת אחת והלידה הכל כמו אצל הנמשכים אחרי האפסיון ברומי. רק הם נבדלו מעלי אפסיון בעבור שלא רצו להסכים עמם באיזה דברים כמו בהגשמה בכל עת בבתי חפלתם בעת אכילת הלחם ושתית היין, באיסור הנשואין לכמרים וכמרות, בהעמדת דפסילים בבתי ועד שלהם וכדומה. ויסוד החלוק בכלל הוא עד היום, כי הפראטעסטאנטען יעשו השכל לעיקר בדת ויבקשו החקירה תמיד יותר ויותר, באמרם כי היא תחוק אותה מאד ותעלה עמה מעלה מעלה כערך אשר יעלה ג"כ תמיד כל מדע עם הזמן והקאטוליקין יעשו האמונה לעיקר ויצוו בכל פקודותיהם בלי לחקור בה מאומה.

ט) יש ויש ספרי דרשות הרבה מחכמי העמים וגם מחכמי עמנו בלשון אשכנז צחה ונקיה (פרעדיגטן) אך ספר מורה דבר בענין תוכחה לרבים לא נודע לי. הדרשן מעמינו היותר מפואר בארצינו הוא הנבון מאנהיימר בוויין. דדורש בכל שבת שניה בבית התפלה הגנבה מחדש ביופי רב ע"י השתדלות הקצינים שם החפצים בחדשות. וראיתי דרשה אחת כתובה ממנו ליום ז' של פסח והיתה יקרה בעיני באמת. מנדגי בית התפלה ההוא בוויין נבדלים רק במעט ממנדגי בתי תפלה בלייפציג והמבורג (בבולין לא נמצא כעת) אשר שם מפואר מאד הדרשן סאלאמן, והיינו שבערים דאלה עורכים כל התפלה בלשון אשכנז, מנגנים על החליל (ארגעל) גם

בשבת ע"י נכרי במקום מיוחד ומכוסה מעיני המתפללים, ובוויין לא נמצא ארנעל, גם רוב תפלתם שם בלה"ק רק איזה מאמרים קטנים כמו הנותן תשועה למלכים, מי שברך וכדומה אומרים בלשון אשכנז, מקצרים בפיושים, והחזן מנגן עפ"י חכמות המוסיק"א עם י"ב נערים במקהלה עריבה ונעימה, והקהל עונים אחריו ג"כ בקול ערוך ומסודר. וכן נשיאת כפים הנהנים מוכרחים ללמוד סדר הנגון שלא יצא קולם מעורבב ומטורף — ולא שמעתי השם איטאליעני שע טעמפל מימי.

יוד) אלפי תורות לך על הבטחתך דקנות למעני רשימת ספרי כ"י של ראססי אף אם לא אדע עוד מה אוכל השב לך כעל גמולות, כי לא נדפס אצלנו שום ספר יקר. הזכירני אתה על איזה חבור אשר שמעת כי ישנו פה ואמחר לשלחו לך. וזאת עשה בעת תשלוח הכרכים מרשימה ליד האדון שמיד בקש מאתו במעט מלים כי ישלחם מהרה לירי ע"י בית מסחר הספרים אשר לו פה, והודיעני גם אני תיכף בעת שלחת אותם — ס' ההיכל נכספתי בהעתקתו למעני רק בעבור שנים ושלושה גרגורים שנמצאו בהערותיו על קורות איזה חכמים, אך מצאתים משובשים מאד ורובם בלתי מובנים לי, ולכן טובה גדולה עשה עמי החכם ר' יוסף אלמנצי ואכתוב לו אגרת תודה ביחוד.

יא) הרחמן יברך לך את הילד החדש ויגדלוהו לתורה ולמעשים טובים ולחופה ויהי נועמך עליו — בני דוד יחי וישכיל איננו לומד לשון זר בשום בית הספר אשר לעמים (ואצלנו היהודים לא נמצא בית מיוחד ללמוד לשונות וחכמות) כי פחד אפחד פן ידיחודו רעיו ההולכים שמה אשר אין עושה טוב בהם אין גם אחר. ועיקר למודו כעת הוא בגמרא ופוסקים. ואני לומד עמו בכל יום בבקר השכם טור יו"ד עם ב"י וש"ע עם ט"ז וש"ך. והוא בעצמו יש לו ידיעה בלשון אשכנז. ומתנגע לשעות בלמוד לשונות אחרות. — הנער זכריה ישעיה הוא בן ידו מנוער הרב הגדול מוה"ר מרדכי צבי יאליש נ"י, והוא כבן שש עשרה שנה, נפלא באמת ברוב שכלו ושקידתו, וכבר למד ושנה הרבה בגמרא ופוסקים וכתב לו כמה חרושים, והוא מבין ומשכיל ג"כ בחקירת קדמוניות שלנו, הוגה בספרים המדברים על זה, גם מחברותי קרא ושמה בהן והעיר בשכלו על איזה מקומות דברים נכונים, ואותו קראתי בשם עלם משכיל וחרוץ איזה פעמים בנוספות שלי, ויש לו תשובות מכמה רבנים גדולי הדור בתחושי תורה — הנער היקר המשכיל השנון כ' יעקב גאלדענשטאל מבראד הנהו נבון מאד, ולא ידע עתה מה לעשות בידעותיו אשר קנה הרבה בתלמוד לשונות וחכמות. אולי תוכל לעשות עמו חסד לפטרו מסך עצום כזה אשר יבוקש מכל תלמיד, כי אביו איננו איש אמוד כלל — לקושי מחזור ויטרי העתקתי מלה במלה עם הגהותיך ולא הוספתי מאימה.

יב) החכמים מ' נחמן הכהן, בלומנפעלד, ובלאך ת"ר חיים בריאס ושלמים. זה האחרון איננו חי ח"ו חיי צער וכמסכנות כאשר תדמה ונהפוך הוא. מצבו הוא היותר טוב בין כל אלה ובין כל השוקדים על הספרים בארצנו. הנהו אדמן וישוב בעיר מצער קרובה לעירי, עם נח אחת קטנה ושתי אחיותיו נשואות לסוחרים, שאנן בביתו ובחדר ספריו, ואין שם לכסף מוצא, וגם אמתחתו לא ריקה כי לא מעט אסף ממכירת שני חלקי שבילי עולם אשר נסע עמהם ממדינה למדינה — היותר רע מכלם הוא מצבי כעת. משמרת פקודתי אשר ממנה שחרתי טרף לביתי זה כחמש עשרה שנה מאז הייתי לאישועובתי שלחן אבי, תמה ואיננה. ונשארתי בלי מחיה בן ארבעים ושתיים שנה עם זונתי תחי' וארבעה ילדים יקרים, אשר מלבד לחם חוק גם חנוך הגון ישאלו כפי ערך שכלם והרגלם, ולא ידעתי באמת במה תאחו יד-לרוץ ארח בשווקים וברחובות כיתר אחינו לחטוף מכל הכא בירי ולפעמים לאסוף רוח בחפני, זאת לא אוכל כי לא נסיתי. אוי לי! בזכרי כי אהיה מוכרח ח"ו להשליך כל למורי עד כה אל הצד, ולהמכר לצמיתות לעניני

העולם אשר יומם וליילה לא ישכב לבי . . . עצבנות האלה הן המה אשר אחיו
ג"כ תשובתי זאת ולא שלהחיה לך היקף בשאלהך — אגרות חכמה ואהבה מלב,
רק הן תוכלנה עוד לנחמני מעט מיגוני, ועל כולן אגרותיך היקרות לי מכל חפץ,
ולכן אקוה ממך עתה יותר מלפנים תשובה בקרוב המשמחת לבי, כי אוהבך אנכי
באמת ובתמים כפי קץ וחכמית, החוכם יום ו' ה' טבת קצ"ב פה רבוב .
שלמה ליב כהן רפאפורט .

והנני דורש בשלום ריעך החכם מ' הלל כהן ובשלום תלמידך היקרים ,
ומהפלל על אריבת ימיכם — אשריכם חברת חכמים ישרים מה טוב ומה נעים
שבתכם גם יחד ! הוי מי יתן לי אבר כיונה . . .

מכתב מד * (ח)

ב"ה

רידוד נפשי ולבי רחם המופלג המליץ המפואר טהור רוח
מהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י.

בלי לחכות תשובהך על אגרותי הקודמת ערבתי את לבי לערוך אריך אגרת
עוד הפעם אשר תכוננה דא תשובה לחכונות כל אגרותיני, כי לא לימוד ומחקר
והישורה אל האמת כגמחה, אך על מצבי הדבר ועל נסיתי אם יש לאל ידך לעשות
מאומה למעני ולהיות לי לעזר מעט ממקומך הרחוק. ואתה בתסדרך תשא לאוהב
דכא כי יעתיר מלים אשר אולי לא יסכון בהם מאומה — ככר שזעת איך יבש
מעין מזוני אשר שתיתי ממנו לרויה זה רבות בשנים, כי באו נערים בני בלי
שם ושכרו העסק אשר היה לי חלק בו גם שכר לעמלי כי הייתי הסוכן עליו .
ודנני עתה כאורה בא מארץ אחרת מכלי דעת מאין יקח לחם חקו. כימי המצוק
האלה נשלחה לי אגרת נחמה מהאדון דאקטאר צונץ מברלין. שמה יודיעני כי
נמצאו די אוהבים בארץ אשכנז המתאמצים למעני להכין לי משמרת הרבנות בעיר
נכבדה, והוא יש לו מכירים וידידים שמה אשר ידבר על לבם לשובתי. אכן עצתו
עוד כי אשלח איזה מכתבי עדות מרבני ארץ על ידיעתו בתלמוד והלכות וכבר
השגתי ח"ל כאלה מכמה רבני ארצי, אך עוד עיני נשואות אל מכתב אחד בדבר
הזה מרב מפויסס. ופניתי אליך אוהבי ואהובי ! ואל תלמידך היקר המופלא כי
אבי נ"י. אולי תוכלו לפעול מכתב כזה אצל הרב המאה"ג אב"ד בעיר וויניציא
הן אמנם לא יכירני היטב בלמודי הלכות. אך אולי יוכר לראות דרכי בהם מאיזה
מקומות במחברות, כמו בתולדות רבינו נתן הערה 4 (ובנוספות לשם) 21 23 45 49.
תולדות רב הגוי הערה 25 רבינו חננאל 8 10 36. לקוטי הר"ח על התורה סוף
ויציא. פ' בא י"ב כ'. רבינו נסים 16. 17. 18. 19. ואם אולי נמצא בנכולכם
דלק ראשון מספר אנני מלואים על ש"ע אה"ע מחותני הנאין כעל קצות החושן

* דפסם ציכתי לנגון שנה י"ט. תרמ"ג גליון ל"ה עמוד 280

ז"ל או תראו שם בסופו נדפסים ממני כמה חדושים בתלמוד ופוסקים מושכלים וקרובים לאמת ת"ל. ואם תמצאו הדבר נחויך ומועיל כי אכתוב בעצמי אל הרב ההוא או כי אשלח לאיצטבס הספר אכני מלואים אשר לא נמצא שם, אמרה ואעשה גם שניהם רק באופן אם אדע כי לא לריק יהיו עמלי. אחלי ירדתי ורעיה! אל תתאחר בתשובתך על אגרת זו עד תמצא ירך לכתוב עד כל ענין וענין מאגרת הקודמת, רק במשך איזה ימים תשיבני אם אוחיל ואם אחרל. ותודיעני עוד אם אפנה ג"כ לרוב המאה"ג אב"ד בעיר טרייטשט. ומה תכונת הרב הזה בכלל. והי' אם יראה בעיניך כי נמנע ממך למלא שארתי או הסתיר הדבר ואל יודע לאיש הרופא הנבון די לא וואלטא השיבני כי בעל המחזור הקדמוני רוצה למכרו לי בעד י"ד רייניש כסף. ורצונו לשלוח לי המחזור וגם אני את מחירו אליו על ירך. הודיעני נא אם תריץ אגרות עם האדון המדפיס שמיד בוויין, ואם תוכל לשלוח לידו המחזור עבורי, ולהשיג ממנו הכסף גם שתי מחברותי אשר יבקש ממני הרופא. הן אמנם לא עת לפור אצלי, בכ"ז לא אוכל לעזוב ספר יקר ונחויך לי כזה — בתשובתך הארוכה על אגרת הקודמת הודיעני שמות ספרי כ"י מהראב"ע וחוכן עניניהם, ממי ומתי נכתבו.

וא"א לי לפסור ממך בלא שום לימוד, ואוסיף לך איזה דברים על הברת העין שמצאתי בליקוטי מכתבי ויהיו ג"כ לראיה על דברינו בענין אונקלס. בקדושיין (ע"ב ב') עד היכן היא בבל רב אמר עד נהר עזק ובירושלמי (שם פ"ד) עד נהר יזק. ולהשוות שתי הנוסחאות האלו צריכים אנו לדעת כי היה נמצא בארץ מדי אטרופאטיני, עיר הנקראה בפי פחלמיס Gazaca ובפי פליניוס (ס"ו פ"ג). ואמיאנוס מציליניוס (סכ"ג פכ"ג) Gaza medica והיא הנקראה היום טבריס (יעוין מדרשי מלים לפינקע ובישוף) שכבשה שר צבא פאסקעוויטץ לפני ארבעה שנים מיד הפרסיים ושם נהר שהיה נקרא בלי ספק על שם העיר, כמו נהרות רבות בארצות ובימי קדם. והנה עזק כמו גוק כי הברות ע' וגימ"ל מתחלפות בלא ספק לפעמים גם בא"י כמו שקורא יוסף בקדמוניות דהר עיבד גיבל, ובאוהב גר שלך צד 101 עוזלא בערבית גזאל, וכאלה רבות. א"כ עזק מורה על הברת גוק כשם העיר בפי הרומיים (1) אכן גם הברת g לרומיים לא היתה ברורה כ"כ ולפעמים נשמעה כמו j כאשר יבטאו קצת עוד גענעראל, אומרים יענעראל, וכן בלשונות ציפיתית ואיטלקית בנות הרומית שזה לפעמים הכרת g להכרת j, ולכן נמצא לדעתי ג"כ יבלנא על מחוז גבלנא. Gabalene יעוויין ירושלמי פ"ז דשביעית שאנטינינוס נתן שם ררבי ב' אלפים דשפן (מדות ארץ) במתנה. ועפי"ז עולה יפה ג"כ כאן דמיון עזק לזוק. אולם העיר ההיא במדי נקראת ג"כ לרומיים ganzaca ויעוויין עוד מדרש מלים לבישוף, ואין ספק אצלי שהוא הוא ג"כ נזק של מדי הנמצא כמה פעמים בש"ס והבאתי מהם בכמה"ע צד 70 הערה ד'. ומבואר עכ"פ מזה כי האות ה לא נשמע היטב במלה זו לפעמים. ולכן יש קוראים Gazaca ויש Ganzaca, וזה ממש הברת עזק שנמשך נו"ן בלתי ברורה בהברה אחר הברת גימ"ל, ורק קצת יקראו עזק כמו נזק. וראה זה פלא מצאתי בערוך (ערך ואני) שגורם בכבלי קדושין שם. רב אמר עד נהר גזוק, וזה כי

(1) עיי' זלופה לווינד סנה"ט עמוד 22 צערך נדי. (שוח"ה)

נוסחא שלנו עזק קרובה בהברתה כפי הפרסיים לגנוק. ולא יקשה בעינינו שנראה כאן הברת הגימ"ל קודמת לנו"ן, ובאונקלס וכן ביעלה ויבא במחזור ספרדי להפך, שנודעים אנשי קדם מרבים בהפך סדר האותיות הסמוכים זה לזה יעוין בכה"ע שם צד 64 וצר 71 הערה א'. ודע כי עוד היום אנו קורין בארצנו כל עי"ן בפתח כאלו נמשך נו"ן אחריה. יעקב, יעשה, כמו יענקב יענשה — עוד זאת ראיתי עתה בהקרמת תלמוד לשון פ"ס הנדפס מחדש מוכא בשם כמה דורשי לשונות כי כבר מאד ללמד הברת הפסיים באות עי"ן שלהם, וכי לא היה להם אות זו בימי קדם קרמתה רק קבלוה מערביים ושינו אותה עוד בפהם — אחרוב כי לא יהיה לך עוד שום ספק בהברת אונקלס ועקילס, ובאחרות שמש והיותם — היה בטוב וצלה בארה עולם יותר מריעך כנפשך, הדואג ומתעצב, חותם יום ו' י"ב טבת קצ"ב פה לכוב. שלמה ליב כהן רפאפורט. פ"ש ריעך החכם ר' הלל הכהן ולתלמידך היקרים החשובים.

מכתב מה (ט)

ב"ה

לכבוד ידידי ואהובי החכם היקר משכיל ואיש המודות
מוהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י. שלוי וברכה!

הנה לפני שתי אגרותיך יקרות וחמודות. הרבית אחי החסדים, הגדלת הטובות, עד כי ארביץ תחת משאם, ולא אדע איך אקל אותם גם מעט מעלי, ומתי אוכל להשיב לך מאומה כעל כל תנמולך אלי. מעת הכרתך לא נחת עוד מהענק לי מקרבות ידיך. פעם תשמחני בידי שכלך ורגשות לבך הנפלאים, ופעם בהענקות כתבים נושנים. חדש מקרוב הטיבות עמי מאד במכתב הרב אבי"ד מטריאסטי אשר התאמצת להשיג בעבורי. ולא לבד אהבתך היתה לי למנה, אך גם הנית אלי לבות תלמידך הנאהבים והנעמיים, אשר יתאמצו להטיב עמדי בכל אשר לאל ידם. אשריך גבר חכם וצדיק! אשרי אנשיך אלה העמדים לפניך השומעים את חכמתך, רואים יושר דרכך ומכירים יקרת נפשך. אמנם יריד נאמן, מדי כלתה נפשי אליך, ורוחי מרחפת בחדר מדרשך, ובחלומי הנני עומד על יד ימינך, אשקך וזרועך תחבקני, ואור פניך אראה כי רציני, העירותני בחזקת היר כאיש אשר יעור משינה מתוקה, ויהי לי כמו רוח קר וחזק נשב פתאום בחום צח עלי אור. ואיך ואומר, מה קיל ילדה הזאת אשר באזני? אשמעך מתאנח לאמר, "אוי לי כי לא מצאתי לי אוהב אשר לא יבחר לשון ערומים" העוד הפעם החילות מחדש לפון באהבתי או בחום לבי אליך? וזה ברנע תאשרני ותודיעני את אשר ידעתי כנפשי מאז, כי מצאתי בך אוהב נאמן אשר לבו פתוח אלי כפתחו של אולם. אכן כבר אמרתי דך ואומר לך עתה באר היטב. נפלאתה אהבתך לי מאהבת נשים ככל הנמצא בספריו גבורים בחורים ובשיריהם מדברים אשר בין אהובה לאוהבה, כן דבריך עמי. מעת הצלחתני להגיד לי המית לבך אלי, משכהני אחרך וארוצה, ובאתי בברית אתך; מאז והלאה לא ידעתי אם גם מאנרת אחת אשר מאגרותיך הרבות, יקתי ששחה לרויה בכל עת מרלח כוס

מרא ממתקים במעט רסיסי מרורים. החליות לבזות את אשר דמית לנכבד בעיני, ועד מהרה גם קנאת לו ואמרת כי לא אוכל אהבך מדי אוהב אותה, וכמעט דחית את נפשי מבא בסודך. אחרי כן הראתני מעט אמוץ אשר לך באהבתי לנפשך, וחשדחני כי רק העתקות כ"י משרת חשצי, ועל רגעים הצנחני בקהל מרעים שנואי נפשך, והפחד פן נפתח לבי לקול מחליקי לשון ונצדיתי ברשת זו טמנו לי, ועתה אתה אימר אלי כי רבי סגור לך מבא ואבחר לשון ערומים, ואתה לא כן עמדי!

ואני ידעתי אמנם כי עזה אהבתך לי מאד ושלהבת יה בוערת בקריבה. אך מה אעשה כי לא אוכל לתת בקרבך אמונת אומן באהבתי אליך כמוך ארי. ולו יכולתי קרוע לפניך חלוני לבי, וראית את כל ונוכחת. כל הון יקר לא ישוה לי בזה. אמור נא אוהב עז להפליא! מה מצאת בי עול כי תחשבני למתרחק ממך אף אם מתקרב אתה אלי עד מאד? במה הלאאתיך, ענה בי! ומה עשיתי כעת אשר חרפה בין שתי אגרוחדיך כי תענגני בראשונה ותמרדני בשניה? שמע נא עוד הפעם דברים יוצאים מפנימת קרבי. כה יביאני ה' אל המנוחה ואל הנחלה אשר מגמתי אליה, כי באמת ובתמים בלי שפתי חנף וחלקקות, אנכי מדבר אליך עתה, ואולי תחדל מהכאיבני עוד — הכרתי מאז רב טוהר רוחך ויקרת נפשך, עד כי אהבתך על כל ריע אלוף ומיודע אשר כרתי עמו ברית מרחוק. אהבתך על כל חקר ודעה בענינים שונים, ולו היה לאל ידי לפקוד עליהם גרשתי עוד היום מעל פני כל הבלתי טובים בעיניך. אהבתך על כל הון עתק ועתוק, ועל כל כח כתב ישן נושן. וראה גם ראה עד היכן יגיעו דבריך, כי תכריחני לבלתי שאול ממך עוד מאומה, פן תחשדני עוד כי רק בטובתך לא באהבתך אחפוץ. רק עוד אחת שאלתי מאתך אותה אנקש. אם היו לרצון אלה אמרי פי והגיוני לבי לפניך ידידי ועמיתי! ואם הספיקו לזרות לרוח כל ספקיך וחשדיך, אל תענה עוד את

נפשי לדבר אתי משפטים ודיריני בחוכחות על עונות לא חטאתי, ולחמוס עלי מזמות לא חשבתני. ובאמרי כי לא תבחר לשון ערומים כוונתי באמת רק ללשון נקיה ורמזתי למאמרם ז"ל על מקרא זה (ריש פסחים), כי אמנם נפשך זכה יותר מעטך כאשר אמרתי שם על אודות דבריך בשמאי והלל, עד כי הוכרחת כעת לרחיץ אותם ולהטותם לדברי כאנת אחית. אכן אני בררתי אמרותי יפה באופן

שא"א לטעות, ולא כן אתה, כי עכ"פ עכרת על ודעת שפזיך ברור מללו, המוכח אצל תנא דבי ר' ישמעאל (שם) וקרוב שכיוון לזה בהוסיפו על מקרא ותבחר לשון ערומים "ואומר ודעת שפתך ברור מללו" שר"ל ממקרא הקודם מוכיח שיבחר אדם בלשון נקיה יותר ממנונה, ולא לבד מגונה ממש אלא אפילו בלשון שנוכל לפרשו למושכח אם רק איננו ברור לשומע אל יוציאנו מפיו, שנאמר ודעת שפתך וגי'. והוה נוסף על פירוש הגמרא שם.

(א) ומדי הגענו עוד הפעם רענין שמאי והלל, אומר שא"א לרצדיק כל דבריך עד שנאמר שהם בעצמם לא נחלקו כלל, ר"ל שלא היו מחולקים בדרכי הדינים ולא נתפסו בהם מחלוקתם, שא"כ לא היו מכונים אח"כ שני בתי מדרש על שמם, בית שמאי ובית הלל. ולא עפ"י חלוקם במדות ודרכי מוסר לבד יקראו על שמם אח"כ חכמים הרבה המתחלקים לשני צדדים בהלכות רבות מאד. ויפה

הבאת מפרקי אבות מחלוקת הלל ושמאי, דנקטה בעל המשנה לדוגמא מאגאטא ומפורסמת בימיהם. ומאמר רב הונא בג' דברים בלבד נחלקו פירשו רז"ל (שבת ט"ו א') דמיירי בדברים שלא נחלקו אחרים קודם להם או בימיהם, אבל בדברים שהיה בהם כבר מחלוקת בין זולתם נחלקו גם הם עוד חוץ מג' דברים. והנטיה בהם היתה בלי ספק עפ"י דרכם זה להחמיר. והז' להקל. אם לא היה נגדו ראייה מבוררת ממקרא או מקבלה המוסכמת. והנה נראה בעליל שמיד אחרי מות שמאי והלל גדלה המחלוקת בין התלמידים, שהרי המחלוקת בי"ח דבר היה עוד קודם ר' אליעזר ור' יהושע, שכבר נחלקו הם אם בו ביום של גזירות י"ח דבר מחקו סאה או גדשו סאה (שבת קנ"ג ב' וירושלמי פ"ק שם) ואמרו שהיה קשה אותו יום כיום שנעשה בו העגל, והתלמידים הרגו זא"ז בחרבות וברמחים (שם). ור' יהושע אמר כבר נעניתי לכם עצמות ב"ש אחרי שגילה לו תלמיד א' מב"ש טעמיהם. (חגיגה כ"ב ב') והנה ר"א ור"י היו מתלמידי ריב"ז, א"כ כבר בימי ריב"ז תלמיד הלל נתפשטה המחלוקת מאד. והסנהדרין לא היו מכריעים כי מ' שנים קודם החרבן בטלו יעויין קונטרס סמיכת זקנים למהר"ל ב"ח. וזה מבואר כאן שנמנו וגמרו בעלית חגיגה בן חזקיה ושם רבו ב"ש על ב"ה לא במקום ישיבת הסנהדרין אכן יש לדעת שגם בימי שמאי והלל עצמם לא היו סנהדרין יכולים לישב תמיד שיד מלכי הורדוס תקיפה עליהם כמבואר בקדמוניות ליוסף הכהן איזה פעמים. והיו גם ענינים שלא בררו אותם כלל אם לא נשאלה שאלה לפניהם. ויתכן להצדיק רק בזה דברך שבעבור כן נמצאו אך מעט הלכות חלוקות בין שמאי והלל, שרק אלו נשארו בלי הכרעה ושאר הלכות שנחלקו בהם היו מבוררות ע"י סנהדרין. אך עכ"פ דרך מחלוקתם היה מבורר ומפורסם כבר בימיהם אעפ"י שלא נעשה התורה עוד כשתי תורות כ"א כפי תלמידיהם שלא שמשו כל צרכן ונתפררו כבר לשני בתי מדרשות— ולוד היה אח"כ מקום ישיבת ב"ש כאשר בררתי באריכות. אכן בלי ספק כלולים דברי אלה ודברך האחרונים בדברי ר' יוסי שאמר מתחלה לא היו מרבין מחלוקת בישראל אלא ב"ד של ע"א היו יושבין בלשכת הגזית וכיון נשאלה שאלה בפניהם עומדים למנין. משרבו תלמידי שמאי והלל שלא שמשו כל צרכן רבו מחלוקת בישראל ונעשית תורה כשתי תורות (סנהדרין פ"ח ב') (ג) ולא ידעתי איפא מדוע רגזת ורעמת כ"כ על מי שאומר שנבואות חלק שני מישעיה נאמרו בזמן שוב הגולה, ואמרת "כ' הדבר הזה הורס כלל יסודות האמונה ואיך יתכן שהיה בככל נביא שקר שכתב כל הנבואות כאילו מפי ה' נאמרו זמן מרובה קודם צאתו לפועל תחת אשר מלבו היה בודאן, והדברים "יצאו מתחת יד מזויף ומתעה שהיה עומד ברור אחרון ועושה עצמו כאלו עומד בדור קדמון" ה' ישמרנו ויצילנו! רחמנא ליצלן מהאי דעתא! וכבר הראתיך דברי הראב"ע ז"ל בתחלת פ' נחמו. הגם על צדיק תמים כזה תעמים ח"ו מזמות כאלה? ומי הכניסך לצרה הזאת? כמה הפרת שהיה המגיד עושה עצמו כאלו עומד בזמן קודם מאשר הוא בו? והנה כמעט כל חלק הזה כולל רק נתמות וחזק לבכות רעלות לירושלים וכלבי ירוא מדרך רע מדבר וצמאון, הרים ועמקים וגם כיוון פסלי כבל שהם כל נבו, גז, ומני, ועשייהם ודרכי עבודתם, ושכחי כודש ויקרתו בעיני השם וגבורותיו, ואנה נמצא ברמו שעשה עצמו המרבר כאלו היה בזמן הקודם לזה הרבה? אולי מה שהגדיל לפעמים בשבח השם בקרבנו את רוח קדשו

ואמר מי כמה יודע להגיד האותיות לאמור ולהשמיע מקדם חדשות תבאנה וכדומה? אך מה ישמיענו כל זה יותר רק שה' שם בפי נביאיו מזמן קרוב או בפי נביא עתה דברים על ענינים שיבאו וכן היו או יהיו? וכמו שאם נקדים זמן הנביא בימי ישעיה נפרש קיום נבואותיו שהתפאר בו הוא מפלת בבל ושוב הגולה, וכן אם נאחזרהו ונציגהו בזמן שוב הגולה נפרש תפארתו בקיום נבואתו על דברים הנאים עוד אחרי כן. ובראשם יהיה הרבני הנפלא של עם ישראל אחיכ בארץ דצבי, כי נודע כפי החשבונות בספר עזרא ונחמיה הלכו רק כמה אלפים מכבל לא"י, ואח"כ היו לרבי רבבות אלפים עד כי יושבי ירושלים לבד עלו לכמה מיליאן כפי עדות כל הסופרים, וזהו מחזוק רצון אלוך והשגחתו אז, והנביא נופל ענין הרבני הנפלא הזה כמה פעמים. וכבר העיר על זה הרב בעל מאור עינים. וכדומה ענין כבוד המלכים ולאומים שונים הכל נתקיים זמן רב אחר שוב הגולה. וככה נבואת חגי גדול יהיה כבוד הבית הזה האחרון מן הראשון ג"כ זמן רב אח"כ יעוין רד"ק שם. ועוד יאמר המשכיל כי הנביא יאמר בשם שולחו שכבר נתקיימו הרבה מיעודיו ע"י נביאים הקודמים, וככה יתקיימו עוד כל דבריו אשר הוא דובר עתה. והכוונה למסרת בבל שנאמרה עוד מירמיה, וגלות ישראל וגם הגאולה בכרך שנאמרו ממנה נביאים קודמים. והיותר קרוב בעיני הוא שה' מפורסם מאד באומה ואולי גם בין שאר האומות מאמר ירמ' [כ"ט] לפי מלאת לבבל שבעים שנה אפקוד אתכם והקימותי עליכם את דברי הטוב וגוי' ובמקום אחר (כ"ה) וה' במלאת שבעים שנה אפקוד על מלך בבל. וכל העם רואים רב החזיקו בנבואתו זאת עד כי על פיה קנה ג"כ שדה מאת דודו בכסף ובשטר (ל"ב) ואחריו היה כל רואה ומבין מחשב כמה שנים עברו, לרעת אם ומתי ימלא ה' את דברי הנביא. ודניאל (ט') אמר בינותי בספרים מספר השנים אשר היה דבר ה' אל ירמיהו הנביא למלאות להרבות ירושלים שבעים שנה, וספרי מלכים וד"ה מסיימים במה שמתחיל ס' עזרא בשנת אחת לכורש מלך פרס לכלות דבר ה' מפי ירמיה, והיה משתומם אז כל איש כנביא כהריוט על פלא הגדול הזה כי נמלאו דברי הנביא וחשבונו בצמצום גדול. ועל זה באו מקראות רבות, כמו לא מראש בסתר דברתי, הראשונות אנה באו וכדומה, לאמר (בשם ה') ראו את אשר דברתי על יד נביאי בא ככל אשר אמרתי בלי גרעון. שמעת מזה כלה וגוי' ועתה האמינו עוד והושעו, אל תפחדו ואל תרהו, כי אני אדבר בצדקה ולא אשיב (כאשר לא השיבותי אמרתי מקדם) וגוי' וגוי'. וזה ממש על דרך שנחפרס לישראל מאמר ה' לראש המאמינים מאבותם ועבדם וענו אותם ארבע מאות שנה, ואחרי כן יצאו ברכוש גדול. ויוסף סמך כבר על זה ואמר אלקים פקד יפקד אתכם והעל ה אתכם ואח"כ נתן הקב"ה סימן למרע"ה להזכיר לעם נבואה הנודעת מאברהם ואחריו בפי יוסף וממש בלשונו ולזה אמר לך ואספת את זקני ישראל ואמרת אליהם ה' אלקי אבותיכם נראה אלי אלקי אברהם יצחק ויעקב לאמר פקד פקדתי אתכם וגוי' ואמר אעלה אתכם וגוי'. וזה מעין שנמצא במדרשים הקרובים לעומק פשוטי המקראות, והנפלא שגם מאמר ירמ' נתפרסם בלשון זה לפי מלאת שבעים שנה אפקד אתכם. יושב בעיניך פירושי בכתובים של ספר נחמות המדברים מפלאות הנבואה על העתידות. או לא, עכ"פ יש ויש לפרש כל המאמרים האלה בלי הצטרך לבא ח"ו בשער האשפות כזה אשר הכרתח להכניס בו את כל מי שמאחר זמנם מזמן

ישעיה. וראה אם לא דברוך הם המורידים יותר כבוד הכתובים כי חגיש את המפרש למקום צר אפל וצלמות מבלי תת לו מנוס. ותאמר לכל המתנגד לפירושוך גם אם בעיניו יש לו ראיות מכריעות מאד לדבריו. כי מוכרח הוא להאמין עוד בשוא נתעה ח"ו. והנה הראב"ע ור' משה הכהן ז"ל הם ממנגרדך, ובכ"ז פירשו היטב את כל הפישיות. המחול לעיין בדברי הראב"ע מראשיתן עד אחריתן. ובתחלת נחמך גם בפרשה מ"ט אמר כי מלכים יראו וקמו לעד על יושר פירושו. וזה שהוא מפרש המקראות שבתחלת פרשה מ"ט על הנביא (אשר יחשוב לזרובבל או נחמיה כפי הנראה לי מדבריו) שהוא המדבר על עצמו ובחיוו ישתחוו לו מלכים, ומי היו א"כ המלכים שהשתחוו לישעיה? ואמר שם שיש לתוקן. ולדעתו אם גם איננו זרובבל ונחמי' עכ"ס בזה יצדק שעומק פשוטי הכתובים שם יחוק פירושו שאיננו מדבר מעם ישראל בכלל, כי אמר רהקים את שבטי יעקב וגו'. ולא אארך עוד. אך מאד בקשתי ממך, הורני נא עוד הפעם אם, למה זה ועל מה זה, תחליט עוד כי המאחר זמן חלק ב' מישעיה לעת שוב הגולה חושב ח"ו את המגיד כמויף ופרמה? כי רק בזה אנו עוסקים כעת לא בשום ענין וראיה מנושאי המאמרים ודרכי לשונם. אלפני ואודה לך, חי נפשי, כי רק האמת אני מבקש. אך בלי כעס וחומה, בלי חרון אף וקנאה. אחלי אהובי מדב! אל חכאב את נפשך ונפשי, נלכה שניהם אחווי יד ונחקור בנפש שקטה ושאננה. ואולי נתקרב במחשבותינו מעט מעט, עד לאחדים תהיינה.

(ד) רק בעת השוק יגורו בני ישראל בליפצני ויש שם כמה בתי ועד לאחינו אשר יתפללו אז שמה כי ירכו לפעמים לאלפים מארצות רחוקות. ובית אחד יפה מיועד לאלה המתחדשים בדרכי הפלתם כאשר ידעת, והם יביאו עמהם דרשן מברכין המבורג או דעסויא.

(ה) דברת העין היתה מושכת בלי ספק גם א' לפניה שהרי בערי הגליל ובשומרון היו קורין אותה כמו א'. ובשירי השומרונים שהרפס גיוניוים נרשם לפעמים בסדר אלפ"א בית"א גם עי"ן במקום א'. אך גם נ"ג היה נשמע עמה כבבל. והוא ממש כהברת on של הציפתיים. ובכאור אמרתי באגדתי שבתחלה הובא מא"י איזה תרגום עקילס עם שער שהיה כתוב בו שמו בעי"ן, והיה זה בזמן מלכות דרסיים שידעו עוד היטב ל'יוונית. אך אח"כ מעט מעט נבהה לשון פסיים והיוני נתמעטה, ושם עקילס נמסר מרב דתלמיד לא בספר כתוב עד כ"א על פה וכשהיו מתרגמים ע"ד עקילס אומרים בפרם אונקלס. ואח"ז בימי סוף האמוראים כשהחלו לכתוב שם עקילס בתלמוד בכלי היו בוחרים בתיבת אונקלס ממש כעין הברתם, שלא היו יודעים עוד אם לא גם בא"י נקרא אונקלס, ואיך יכתבו עקילס ויקראו אונקלס.

להחברים המשכילים בכל חכמה נבונים ושלמים ישרים וצדקים ויש בהם מדעת מוריהם מהור"ר אברהם לאטאש ומ' הלל קנטוני ומ' שמואל חיים זלמן נ"י, שלום לכם ולרועיכם היקרים לא נודע לי עוד שמה!

נשיי רב מלשרם רכס ככל אשר עשיחם עמדי. זה כותב ומלקט למעני ספרים נושנים ופעם הנה לי למליץ למחסה ולמגן מזום רבו החכם ואיש הלכב להרניעהו ולהשיביחהו. וזה מתניע למעני בעיר אחרת נ"כ בהעתקת מאמרים קדמונים יקרים ועוד בקניות ספרים דנדווצים לי. הי' יחלימהו וישיבחו ברא אולם.

והשלישי הכי נכבד היה לי לפה אצל חותנו הגאון נ"י לשלוח לי כתב עדות המועיל לי מאד. מה אוכל השייבכם כעל כל נמולכם, אמרו אמורו! פקדו נא עלי איזה ספר או העתקה תתפוצו ואמהר לשלוח אריכם. ובעבור ידעתי רב מידות רבכם נ"י הנני לבקש מלפניכם עוד שני דברים קטנים והם. (א) כפי הנאמר לי נמצא בספר שם הגדולים חלק ד' (והוא גם האחרון אשר בו נ"י ועד לחכמים אחר כל אות ואות) על ספורי מעשיות של רבינו נסים שאיננו מרב נסים גאון כאשר הראתי בתולדותי, רק מר"ב אחר מאוחר בשנת ה"א ק"ז או ר"י. ולא אפגה כי יש בזה טעות מהרב בעל שם הגדולים או מזולתו, עכ"פ תעיינו אתם באות נ' או ס' שם וימחול אחד מכם להעתיק למעני כל המאמר הנמצא שם על זה (קצר ווא בלי כסף) מלה במלה וישלחנו די עד מהרה עוד בטרם ישיב לי רבכם נ"י על אגרותי והעתקה זו נחוצה לי עד מאד יען נדפס כעת באשכנז ספר הכולל נ"ב ענינים כאלו, והמחבר יתחיל לתשובתי עוד בטרם יגמר הספר בדפוס, לכן שאלתי להשיב לי בזה תיכף יום או יומים אחרי השייבכם מכתבי זה. (ב) בלקישי מחזור וישרי ימחול הכותב להעתיק למעני כל פיוט ומזמור ספדי הנמצא שמה ולא במחזוריים הנדפסים. שלם ומלה במלה. לא רק בהתחלה כאשר נעשה עד הנה, כי ראיתי עדי"מ בלקוט"ם הנעתקים לי, ס"י ר"ז במוצאי יום מכובד, ומוכאי יום מעבד וכו' לראב"ע, תחלת הפיוט יקרה כ"כ עד תתן תאוה בנפשי לראותו כלו. וככה שאר הסימנים כמו ר"ד לר' יהודה הלוי, ור"א לר' שלמה בן נחיריה. היו בטוב ובנעימים שתו לרויה מבאר מים חיים הנזולים ממקור טהור כנפש אוהבכם ומקורכם שלמה ליב כהן הפאפורט.

מכתב מו (יוד)

ב"ה

אל כבוד ידידי ואיש בריתי החכם המופלא המליץ המפואר דורש אמת וירא אלקים
מהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י,

זה ירחים אשר כתבתי לך אגרת ארוכה כוללת תשובות נגד דבריך על תכונת רוח הראב"ע ז"ל, וכהנה. ובתוכה רציפה אגרת תורה להתלמיד החשוב ר' הרל קנשוני על אודות חבור די ראססי. ושם הערות מושכלות על דבר הקדמת ר' שבתי דגולו. וגם מכתב קטן מיוחד אליך. במשך הזמן הזה השגתי מסך שני אגרות קטנות ובאחת חוברו ליקישי מחזור וישרי. ולא נמצא בהן שום רמז מקבלת אגרותי. ועל זה דאגתי וחכיתי אולי תודיעני עוד ממנה ותדבר עליה, ואז אשיב על כד דבריך יחד. וטרדותי הרבות הטוני לפנות אל תקוה זאת, ולעצור במלים, כי הנני שוכב בלב ים הדאגות וגליו יגיעוני הנה והנה לבקש טרף ומוזן, ולרוב אשוב ריקס לביתי כאשר הלכתי. נסעתי על שבועים לעיר טינאפאל מקום השר החכם ר' יוסף פערל נ"י ובית תלמודו אשר יסד לתפארת, והוא אוהבי מאד וחמץ באשרי ולמקשתו הלכתי לשם. אך כבד ממנו עוד כעת מהישיב עמדי כאשר את לכבו.

גם במחלה נונעתי ימים אחדים. ובכל זה כאשר חלפו זמנים וראיתי כי אין קשב עוד ממך, שבתי לרוץ אליך יקירי איש ביתי וחרד משכבי. איש שם הנך נגדי תמיד וכל מעיני בך. השלום לך ולביתך אחי וראשי? השלום לרעך החכם היקר מ' הלך הכהן נ"י? השלום לתלמידך הנאהבים והנעימים? העוד כמלפנים תפיצו בשמי תורה וחכמה ותתנו ריח טוב ההולך למרחוק? מה נעשה עד כה עם פירושיך על ספר ישעיה? ואם עוד לא מסרת אותו ליד המדפיס אשמח, כי יעצתי בנשמי לשלוח לך עתה מאמרי אודות ספר הנחמות ופירושי איזה מקראות הנצרכים אליו. ואולי יניעך לחקור עוד בדבר. ואיך יכולתי התאפק עוד? המנסה אני מאוהבי ואוהבי את אשר אני חושב במשכיות לבני? והיה כצאת ספרך לאור ולא שלחתי לך מקדם טענותי ולא נליתי את אזניך, והייתי כחוטא בינינו. והנה מחברתי הקטנה הזאת עומדת היום למשפמך ולמשפט ריעך החכם ותלמידך היקרים. אקוה כי ישקלוני במאזני צדק וידעו תומתי, כי רק מאהבת האמת ומרב חשקי לראות אור כהיר בספרינו הקדושים והמכוסים הרבה בערפלי הקדמוניות, כתבתי את הדברים האלה — וראיתי עוד איזה מפירושיך בכמה מקראות של ס' ישעיה הנשלחים לי מבראד, ומצאתי בהם כמה דברים טובים, אך גם איזה אשר לא יכשרו בעיני, וחדשות לי כרם. אכן נדלה אנרתי זאת הרבה. ולא אוכל להעמיס עליה יותר. וגם כבר ממני להעתיק כמה עלים בעצמי, כי כל הבא לידך ממני עד כה הכל מעשי אצבעותי, ואין איש עושה מלאכתי באמונה כלבבי. ולכן גם ליקוטי מחזור ויטרי חדלתי מהעתיק עתה, ויערתים לאגרת הבאה, ושם אשים לפניך ג"כ אם תרצה איזה פירושים במקראות ההם אשר ראיתי דבריך בהם.

בדבר הרבנות מטעריעסט מר לי מר כי הוספת תנאי שא"א לי לקיימו בארצי זאת, אשר חכמת הפילוסופיא תדרש רק בכתי הלמוד שלהם, אחרי למד אצלם התלמיד מקודם כל הששה קלאססין לאמייין ג"כ רק בהיכליהם, ואיש אשר למד בביתו כמנוי היום לא ינוסה מהם בשום אופן ולא יקבל כתב עדות לעולם. וגם על הזמנים לא יוכל דדלג. שמנה שנים נועדו לכל אלה, היינו ששה ללשון רומי ושתיים לפילוסופיא. וגם בלעדי לבוש נכרי לא יאסף איש אל ביתם. ומה

אעשה איפא היום? אני אשר הגעתי לשנות העמידה, ואם אשנה בנדי אהי לשנינה בעיני בני עמי. וגם השנים הרבות הלהן אשבר עד אשר תכלנה? ראה, איך ירדפוני שחקים עד להפליא, כי לצרתי נחירי שם חוק ונתקיים אשר פה בארצנו הגרים לא ישימו אליו עין, ובכך שנה ושנה יתמנו רבנים בערים שונים אשר לא ידעו גם מלשון הנדברת מאומה, וזה בעבור ראו וחקרו כי גזירה היא שאין הצבור יכולין לעמוד בה. וכמצחק יהי האיש פה בעיני זולתו אם למען יוכל להעשות בימים הבאים רב ומורה, יהי מתחלה סורר ומורה לגדה וקנו וללבוש מלבוש נכרי והעושה כזאת כבר בזה את כבודו בעיני ההמון, ובקהל מרעים הוא נמנה —

ובארצך העמוד הפקודה בחקפה, והיא המונעת אותי מחיי נועם בהיכל ה' כל הימים, ומהתקרב אליך מחמד נפשי וחלקת לבבי. כי למוד לשון אישדקי הוא הנקל בעיני מאד. לקרוא כה ידעתי. וכמעט שקידה למדתי גם לדבר, ושבתני שנים או שלש ירחים בארצך הספיקה לי לדבר כאנשי הארץ. שים נא עוד לב לדבר

הזה אם לא נמצא איזה דרך נגד החק ההוא ואולי יוכלו אנשי העיר לקבל להם רב ומורה מבלי אשר תכירהו הממשלה רב, כי ישלמו לו שכרו מבלי יצטרכו לקחת רשיון על זה מעלי הפקודות, כאשר יקרה כמו זה גם באיזה ערים אצלנו, ואולי במשך הזמן תהיה עין הממשלה עלי לטובה, ויקלו האדונים מעלי מעמסת הפקודה להקימה נגדי רק כפי רוח פנימחה ולא כפי תיבותיה. ויש בידי כתבי עדות מגדולי רבני ארצי מפליאים ומרבים במה שאין בי והם ברשון עכרית ואשכנזית. וגם מהשר החכם ר' יוסף פערל הזכיר. ושם נדבר נ"ב מיריעתי בפילוסופיא והצריך אליה. ושמו הנכבד אצל העמים דירעקטאר דער איזראליטישן הויפטשולע צו טאָרנאָפּאָל. ואם יועילו לי כל אלה מאומה הודיעני ואמחר לשלוח לדרך העתקתם עם קיומם כי נכסוף נכספתי לחצרותיך, ולבי ובשרי ירננו אליך.

אודות ר' שלמה בן יהודה הבבלי היטבת לראות וכבר זה שנים רבות אשר כתבתי לגליון מאמר הפיוטים והפייסנים מהחכם רו"ה ז"ל אצל ר"ש בר' יהודה במקום "והלשון הזה הטעה לבעל סה"ד כו' וזה טעות גדול" כו' הוספתי וזה לשוני "וגם הוא טעה ור' שלמה בר' יהודה סתם אינו ר"ש בר' יהודה גבירול כאשר יכיר כל מבין אם יראה היוצר ליום א' שר ססת לאשכנזים אשר הוא מר' שלמה הראשון הנקרא בבלי עיין ר' מרדכי ור' שלמה גבירול המליץ המפורסם נקרא הספדי, וחבר עוד אופן לשבת בראשית לאשכנזי מתחיל שאלו שחקים, ולא יוצר וזולת כמ"ש כאן, שהם לר' שלמה הקטן בעל הסליחות, שהוא בר' יצחק ואיננו רש"י, ולו הוא ג"כ זולת לשבת א' דתנוכה. לא כמ"ש כאן. אך המאורה שם היא מבין גבירול. עם עוד פיוטים הרבה הנמצאים גם אצל האשכנזים ועוד כסמוך שם במקום שכתב הרי תס"א וכו' הוספתי "וגם זה טעות בנוף הפיוט שיש לי ראיות נכוחות שצ"ל שם הרי ארבע מאות ושלשים ואחת" וכו'. ואצל ר' מרדכי "הזכירו רש"י ז"ל וכו' הוספתי "ג"ל שעירב רש"י שם את ר' מרדכי עם ר' שלמה בר' יהודה ע"ש תחלת הפיוט גם בסופו ר"ש בר"י רק באמצע נכנס ר' מרדכי וזה חדוש. והנה ר' שלמה זה נקרא כפי רש"י הבבלי (שמות כ"ו ב') ונראה שר' מרדכי ור' שלמה היה זה דרכם לחבר פיוטים ביחד ולתתום שמם פעם זה מקודם ופעם זה. ע"ש יוצר ר' שלמה בתחלה וסוף ור' מרדכי באמצע ועזרת ר' מרדכי בתחלה ור' שלמה בסוף ואח"ז עוד, וממש סגנון אחד להם" ע"כ לשוני. וכבר נדפס מזה בתולדות הקליר (הערה 19 צד 118) ואין להאריך כאן יותר — ותודות לך על רשימתך מתכונות פיקי אמונה רמה להראב"ד הלוי ז"ר.

אצל ר' שמואל ליב הר הודב מונחים ספיים הנכונים לכא עדיך. אך הוא מצפה מקודם להשיג תשובה ממך על מכתבו. והנהו מבקש מלפניך להודיעהו מחיר ס' פחד יצחק כל כרך או חלק כמה יעלה במטבע באנקאטין או כסף ש.נו, ברור היטב ואז ישלח לך עד מהרה המעות על חשבון ובשביל האדון החכם ר' יוסף פערל נ"י.

זכור אל תשכח בהשיבך לי עתה, להודיעני ג"כ אם קבלת אגרותי הקודמת אשר בה היתה רצופה האגרת להתלמיד החשוב ר' הלל קנטוני. וגם הוא או אחד מחביריו יתחול לעיין עוד הפעם בשם הגדולים חק האחרון אשר שם סדר תנאים

ואמוראים, אות יוד ילקוט, כי שם יש מעט דברים על ספורי מעשיות של רבינו נסים ואותם יעתיק למעני. באו לנגד עיני דברי שלום ואמת משארך הרב המאה"ב החכם האב"ד בעירך נ"י, אשר כתב בשולי אגרתו לעלם משכיל וחרוץ זכריה ישעיה. ושמחתי כי מצאתי לי עוד קורא מבין כזה ובוהן את מחברותי. אך יותר עוד שמחתי עת ראיתי כל דברי האגרת ההיא מלאה חכמה ודעת ומפיקה השכל ויושר, כ"ב. ועיני צופיות ומיחלות לזכרון שמות החכמים אשר צמחו בארצות איטליא עם ציוני חבוריהם, והגני נותן לו את בריתי שלום וברכה עד עולם — והגני אוהבך עד אין קץ ומכבדך כערך היקר והרב דורש שמועך ושלום ריעך החכם המופלא מוהר"ר הלל הכהן נ"י ושלום כל תלמידיו המשכילים ושלמים נ"י, כל הימים אשר אני חי — כותב וחותם פה לבוב יום ה' א' דר"ח תמוז תקצ"ב.

שלמה ליב כהן רפאפורט.

(* המקדש ולא באה העיר במצור? וגם לא נמצא בכל אמרות נביאי הזמן ההוא כי התברך העם בלבבו על דברי הצומות וזעקתם כי אם על דברי הזבחים שחשבו לחטוא תמיד ולכפר חטאתם בקרבנות, ועל זה הוכיחום בכמה מקומות. ולא על הצומות בשום מקום. האם לא נכיר בכל זה זמן הגלות וגאולת כבל, כי נהגו עוד בתחלה בארבעה צומות כמבואר בזכריה (פירשה ז') ויותר מזה נראה שכיוון לצומות שגזרו עזרא ונחמיה איזה סעמים אל העם העולים עמם כמו שכתוב ואקרא שם צום על נהר שהוא ההתענות לפני אלקיני לבקש ממנו דרך ישרה וגו' ונצומה ונבקשה טאלקיני על זאת (עזרא ה' כ"א כ"ג). וכשמעי את הדבר הזה קרעתי את בגדי וגו' ובמנחת הערב קמתי מתענותי (שם ט' ג' ה'). וכתחלל עזרא וכתהודתו בוכה ומתפלל לפני אלקים נקבצו אליו מישראל קהל רב מאד . . . כי בנו העם הרבה בכה (שם י' א') וביום עשרים וארבעה לחדש הזה נאספו בני ישראל בצום ובשקים ואדמה עניהם (נחמיה ט' א'). ונצום ההוא קבלו עליהם ג"כ מניעת מקח וממכר בשבת (שם י' ל"ב). ובכל זה כתוב אח"ז בימים ההם ראיתי ביהודה דורכים גתות בשבת ועומסים על התמורים כל משא ומביאים ירושלים ביום השבת (וזהו סמצוא ועשות חפציו) והצורים ישבו בה . . . ומזכרים בשבת לבני יהודה וירושלים. ואריבה את חרי יהודה וירושלים, ואמרה להם מה הדבר הזה אשר אתם עושים ומחללים את יום השבת וכו' וכו' (שם י"ג ט"ו ט"ז) וע"ש כל הפרשה. ועוד שם (פירשה ה') ויש אשר אומרים . . . נקחה דגן ברעב. והנה אנחנו ככשים את בנינו ואת בנותינו לעבדים וגו' ואריבה את החורים ואמרה להם משא איש באחיו אתם נושים. אנחנו קנינו את אחינו היהודים וגם אתם תמכרו את אחיכם . . . השיבו נא להם כהיום שדותיהם כרמיהם . . . והדגן והתיורוש והיצהר אשר אתם נושים בהם . . . ונראה מכל זה בעליל כי המכשול הגדול נפרץ אז בישראל אשר החורים והעשירים הלוא את העניים כסף ומשכנו אותם ולקחו מהם שדותיהם ובתייהם וגם בניהם לעבדים, והלויים מתו ברעב ומחסור. ומעתה נמצא בכל אלו המקראות פירוש ברור על דברי הנביא בפרשה נ"ח של

(* ראש הסעמק חקר נכ"י אשר לפני המוציא לאור .

ס' הנחמות. הוכיחם כי ביום צום ימצאו חפץ וינגושו עצביהם. הכזה יהיה צום אבחרהו? הלכוף כאגמון ראשו ושק ואפר יציע (כנגד אסיפת בני ישראל בצום ובשקים ואדמה עליהם שהבאנו מנחמיה) הלא זה צום אבחרהו. . . שרת רצוצים חפשים וכל מוטה נתתקו, הלא פרס לרעב לחמך ועניים מרודים תביא בית וגו' אם תשיב משבת גלילך וגו'. ועוד במקום אחר (פרשה נ"ו) הוא מזהיר איזה פעמים על שמירת שבת, לאות כי היה החלול נפרץ מאד כדברי נחמיה שהבאנו. ומה מאד ישוו עוד כל אלה המאמרים ככוונתם למאמרי זכריה (פרשה ז') על הענין הזה בעצמו, היינו על דברי הצומות, כי צמתם וספוד הצום צמתוני אני, וכי תאכלו וכי תשתו וגו' משפט אמת שפטו וחסד ורחמים עשו איש את אחיו ואלמנה ויתום גר ועני אל תעשוקו (ע"י הרמאות ועקום המשפטים): ג) מי המה הסריסים אשר ישמרו שבתות (נ"ו ד')? בנלותנו זאת לא נמצאו סריסי ישראל וגם בימי ישעיה לא היו נמצאים, ואילו נתפשטה התועבה הזאת מכבר בישראל לא היו הגביאים מחרישים ממנה, ובהכרח א"כ כי סריסי ישראל הנמצאים בספרים הקודמים פירושו שרים יעוין גיוניום בשרשיו. ונניח שלקחו להם מלכי ישראל לפעמים סריסים מאת הגוים כדברי הרד"ק בפירושו למלכים ב' (ח' ו') ע"ש, ונאמר שסריסים ובני נכר האמורים כאן הם רק שמות שונים למיני נכרים הבאים להתגייר ונכראה קצת מלשון ובחרו באשר הפצתי ומחזיקים בביתי, יקשה עדיין שאיך יתכן בשביל איזה סריסים נכרים הנמצאים אצל המלך ולא אצל אדם אחר עוד, יאמר הנביא מליצות וישמעם דברי ה' אליהם כה אמר ה' לסריסים וגו', ורא נדע ג"כ ענין בני נכר הנלוים על ה' בימי ישעיה, שלא היו גרים אז בישראל ואדרבא בימי אחז הלכו ישראל בדרכי הגוים. וענין זה שר אסיפת הנכרים לישראל הנזכר כמה פעמים בספר הנחמות כמו שהראינו (סוף פרק ה') יקשה בכלל לכל המבארים אותו על זמנו של ישעיה. ורגיים הבאים מא"י והיושבים ביהודה (דה"ב ל' כ"ה) שהתחברו לאכזר את הפסח בימי חזקיה. לא יספיקו לביאור כל המקראות המדברים מהתחברות עמים ממרחקים וביתוד המקרא נוי לא תדע תקרא וגו' לא ידעוך אליך ורצו. וגם יקשה שנוי הטעמים שיאמר הסרים אני עין יבש ובן הנכר הבדל יבדילני ה' מעל עמו, והלא גם הסרים הוא בן נכר, אלא ודאי שמדבר כאן מזמן הכבליים ופרסיים, שעוד בימי-משלת הכבליים הוחלו הסריסים להתרבות גם באפיא המערבית והם נמצאים כבר אצל יויכין (מ"ב כ"ד ט"ו). אך ביותר עוד אח"כ ע"י הפרסיים שהצטרכו אותם לארמונות נשיהם הרבה מאד כנמצא באסתר ודניאל ואנשי עיר סארדעס עשו בסריסים כאלה מסחר רב והם אשר מכרו אותם ביותר לארץ פרס אשר שמה נעשו לפקידים, ולא לבד אצל המלך אך גם אצל כל שר ופחה ועשיר בכסף ובנשים. וקסינופון בחיי כורש (סוף ספר ז') יספר באורך איך כורש היה הראשון אשר קבץ לו כל השומרים לראשו ועומדים בחצר רק מסריסים והשתמש בהם לא לבד לבתי הנשים אך גם לכל משמרת סקודה, והיה לבו בטוח בהם יותר בעבור שאינם נוטים עוד לשונם תאוה נכריה רק בדבר אשר הושטו עליו. וכן נראה מריש ס' דניאל שהיה רב סרים ממנה על כל העומדים בהיכל המלך. ואנשים הרבה מכרו עצמם לאנשי סארדעס לעשות בהם הנכלה הזאת, ורבים שהיו עבדים ונטכרו, נאנסו לזה. וישראל שהיו ג"כ נכנעים תחת יד המלכים ההם אין ספק כי גם בהם נמצאו רצוצים ונמכרים כאלה. וגם השרים

והפחות מישראל והעשירים בימי עזרא ונחמיה יתכן שהיו להם ג"כ אצל ארמונות נשירים או גם אצל ביתם ורכושם סריסים מישראל או ביותר מנכרים, וכאשר עלו אח"כ לא"י עם כל ביתם והונסם הוליכו עמם גם הסריסים האלה שהיו מנכרים וגם מישראל התערבו בהם, ועד"ו נכין שנוי המעמים שבין הסריסים לבני נכר, שהסריסים אשר יאמר אני עין יבש ולא הבדל יבדילני, הוא מישראל, וגם לשון ובחרו באשר הפצתי ומחזיקים בכריתיה הוא לנכון, שעל הרוב מהם ידבר, אשר נכרים היו. (ד) אם הפרשיות המאוזנות כתב ישעיה על הגאולה האחרונה, אך דבר מארצות ומנהגים הנודעים רק בימי מלכות בבל ופרס לענינים שזכר אותם, ולא בנרותנו כלל, כמו בכרי מדין ועיפה ואילי נביות (ס' ו' ז') וביותר יפלא, אניות תרשיש בראשונה להביא בניך מרחוק (שם ט') והיום לא נודעו כלל אניות תרשיש ההולכות למרחוק רק אותן ההולכות להודו או לאמריקא או שסוככות כל העולם

(פרק י') נשוב לפרשיות ראשונות עד סוף ג"ב אשר לפי דעת רשד"ל כתבם ישעיה בחדרו על גלות בבל ולא אמרם בקהל. ועל זה יקשה מה שכבר הראנו (ריש ס"ב) ראשי דברים מהראב"ע, והיא הטענה החמישית, אך יכתוב הנביא דבר שאמר עליו השם ולא נתקיים בו, והוא ההבטחה אליו מלכים יראו וקמו שרים וישתחוו (מ"ט ז'), ופשוטו של מקרא מראה בעליל כי דברי השם לנביא המה, מתחלת פרשה מ"ט ואילך יעו"ש. והראב"ע דחק שם וכתב וז"ל ויש להשיב כאשר ישמעו שם הנביא ואם איננו עכ"ל ור"ל שכאשר ישמעו המלכים שם הנביא ישעיה יתמוו מנבואתו הנפלאה שתתקיים אחרי מאות שנים כשלא יהיה עוד בעולם. אכן הוא בעצמו לא חשב זה לאמת כנראה מדבריו על מקרא זה במקומו וז"ל מלכים יראו וקמו. הנה כבר רמזתי לך זה הסוד בחצי הספר. ועל דעת רבים כי המלכים כמו כורש כאשר ישמע דברי הנביא יקום וישתחווה למען ה' כי נאמן בדברו, והנה כ"ף ויבחרך לעד על יושר זה הפירוש. בעת רצון עניתך גם זה עד הרמוז. ורבים אמרו כי כ"ף עניתך שב אל כורש והנה אין הפרשה דבקה עכ"ל. אולם לדעתנו לא מקרא זה לכד הוא העד אך גם כל שאר המקראות שנס' הנחמות אשר בהם ידבר הנביא מנפשו, הם עדים כי נכתב או נאמר בזמנו היינו בעת שעלו ישראל מבל. והם, לא מראש בסתר דברתי, מעת היותה שם אני ועתה אדני ה' שרחני ורוחו (מ"ח מ"ו) נמתי ועל איזה זמן נאמר ועתה הלזה? ואיך שלח אז ה' את ישעיה לעולי הגולה אשר חיו זמן רב אחרי מותו? ועוד, ה' מבטן קראני ממעי אמי הזכיר שמי ויאמר לי עבדי אתה. . . ועתה אמר ה' יוצרי מבטן לעבד לו (מ"ט א-ה). וישעיה השיב עת החל רוח ה' בפעמו, אוי לי כי נדמתי כי איש טמא שפתים אנכי והשרף אמר לו וסר עונך והטאחך תכמר (ו' ה' ז'), וכתב הראב"ע וז"ל טעם איש טמא שפתים לפי דעתי שהנביא נדל עם ישראל שהיו טמאים במעשה ובדבור, והנה למד מדבורם, והעד יוסרני מלכת בדרך העם הזה, על כן אמר ובתוך עם טמא שפתים אנכי יושב. וסר עונך הוא עון הדיבור שהוא מדבר התולים בדרך אנשי דורו עכ"ל. עוד, כה אמר ה' נאל ישראל קדושו, רכזה נפש למתעב גוי לעבד מושלים (מ"ט ז'), הנה כל אלה כנויים לנביא, כמו שמסיים למען ה' אשר נאמן ויבחרך כה אמר ה' ע"ש המשך המקראות, וכן אמר לקמן (נ' ו') גוי נתתי למכים ולחיי למורטי

סני לא הסתרתי מכלמות ורק, ומשם נדע ענין התארים בזה נפש ומתעב גוי כמו גוי יען פירושי. והנה לא מצאנו בכל נבואות הראשונות של ישעיה אשר־נבא על אנשי זמנו ודורו, כי הכוהו מצעוהו או הכלימות, והמקראות שנפרשה כ"ח (י"א י"ב) כי בלעגי שפה וגו' ולא אבוא שמוע, לא יספיקו לענין זה ועכ"פ היה הזמן והענין מסכים יותר שיספר בנבואותיו שאמר בקהל כל מה שסבל עבורם, ממה שיספר כן בנבואות שכתב לעתים רחוקות, כי לא יתכן שהכוהו העם בעבור שכתב נחכות כאלה, ובפרט כי לפי דברי רשד"ל כתבם בחדרו, ולאיוה ענין יספר במשך הנחמות כי סבל מכות וכלימות בחייו בשביב הנבואות שאמר על אנשי דורו החטאים בנפשותם? ואיך קרא עצמו עבד מושלים? ואם אלה המושלים הם מלכי יהודה הנה לא נקראו ישראל עבדים להם ומכ"ש הנביא ולאיוה מעם קרא עצמו כן לפני דורות הבאים? הלא נכיר כאן דברי בן דורו של מלכי פרס אשר היה פקיד מן עבדי המלך אשר בשער המלך (אסתר ג' ב') או גם סחה על קהל מישראל, וכן מבואר בסופרי העמים שהיו נקראים כל הקרובים למלך פרס עבדי המלך עיין פונקע מלת פערזיס, ובכל זה נכלל בחאר עבד מושלים גם תאר הכנעה כי ממשלה היא בחזקה ומלשון הנה אנחנו היום עבדים . . . ועל גויותינו מושלים (נחמיה ט' ל"ו ל"ז). ומכות ומצעים וכלימות היו לו למנחם מאיוה דשעים וביותר מרשעי גוים שהיו מלעגים עליו ומכזים אותו על חשבו לעשות מעם שפל ונכנע גוי גדול וחפשי כמו שנהגו כן בא"י עם נחמיה בעבור זה. (נחמיה ב' י"ט: ג' ד"ג — ל"ז: ו' י' י"ג). עוד (מ"ט ח': ט') כה אמר ה' בעת רצון וביום ישועה עזרתך (הנה ענה השם לנביא בעת רצון וביום ישועה לא מרפנים) ראמר (ולא לכתוב) לאסורים צאו ולאשר בחשך הגלו. עוד אדני ה' פתח לי און ואנכי רא מריתי אחור לא נסוגותי (ג' ה') וישעיה באמת מתחלה נסוג אחור ואמר אוי לי כי נדמתי כי איש טמא שפתים אנכי וגו' — הטענה השישית, כמה מאמרים מראים בעליל שהנביא לא כתב הרברים בחדרו לשמרם על זמן מאוחר כי אם הוציאם מפיו לפני קהל השומעים כמו שהראינו בסמוך מלשון לאמר לאסורים צאו (מ"ט ט') וכן לבשר ענוים שלחני לקרא לשבויים דרוו לקרא שנת רצון לה' (ריש פישה ס"א) והיותר מבאר הוא (ריש פרשה נ"ח) קרא בגוון אל תחשך כשופר הרם קולך והגד לעמי פשעם וגו'. הטענה השביעית. איך ידבר עם כורש בלשון דוה, וכן כל הנבואות ורא בלשון עתידות הנה ימים באים וכדומה. וכבר דברנו מזה כביאור (פרק א').

(פרק י"א) עוד לנו קושיא גדולה על דעת רשד"ל בכלל והיא הטענה השמינית, אם כתב ישעיה את נבואותיו אלה על זמן גלות ונאוולת בכל למען תחינה שמורות בידי הנגאלים ובלשון נמרץ למען ירוץ כל קורא בהן, אין ספק כי היו כן בעת הנאוולת ביד אנשים רבים, שאם לא כן היתה פעולתו לריק, והכתוב אמר. ועתה אמר ה' יוצרי מכטן לעבד לו לשוכב יעקב אליו . . . ויאמר נקל מהותך לי עבד להקים את שבטי יעקב . . . לאמר לאסורים צאו (מ"ט ט') — וזה מראה רצונו שהמון ישראל הגולים ידעו זאת וגם הדעת נותנת אחרי שנשאר הנבואות עוד גם היום בידינו ולא נאבדו גם בימי מהומת היונים אח"כ מכ"ש שנשאר אן בימי גלות בבל. וחוק מאלה ההוכחות יש עוד ראייה ברורה

שהשתמשו במליצות המנחם הזה, משוררים אחרים אשר חיו בזמן עולי הגולה, והם איזה מחברי מזמורים בתהלים אשר כבר הראינו (פרק ב') דעת שני אמוראים במדרש שגם עזרא היה אחד מהם. והנה יש אתנו ראיות נכוחות כי כמה וכמה תהלות ומזמורים חוברו בעת ההיא. אך פה נקה לדוגמאות הצריכות לעניננו, רק שנים מדם, והם ק"ז וקמ"ז. ונחל במאוחר. במזמור ההוא מכואר בתחלתו בנה ירושלים ה' נדחי ישראל יכנס. ואין משכיל ישר לפי דעתי אשר יאמר כי הוא לשון נבואה על בנין ירושלים וכנוס הנדחים בימים הבאים כי בספרי כתובים וביחוד בתהלים לא ימצאון נבואות רק שירות ותשבחות וקינות ומשלים וחקירות. אך יותר יורו לנו עוד הדמיונות הרבות שנמצאו בין זה המזמור ומליצות ספר הנחמות. כי על זמן אחד תעורתם. וגם שהשתמש בעל המזמור במליצת הנביא המנחם. ואלה הם

מזמור קמ"ז בתהלים ספר ישעיה

(ב) בנה ירושלים ה'	(מ"ד כ"ח) ולאמר לירושלים תבנה
נדחי ישראל יכנס	(י"א י"ב) ואסף נדחי ישראל
(ג) הרופא לשבורי לב	(ס"א א') לחבוש לנשברי לב .
ומחבש לעצבותם	
(ד) מונה מספר לכוכבים	(מ' כ"ו) המוציא במספר צבאם
לכלם שמוח יקרא	לכלם בשם יקרא
(ה) גדול אדוננו ורב כח	" " מרוב אונים ואמיץ כח
לחבונתו אין מספר	" " (כ"א) אין חקר לתבונתו
(ט"ו) השולח אמרתו ארץ	
עד מהרה ירוץ דברו	(נ"ה י') כי כאשר ירד הגשם והשלג מן השמים
(ט"ז) הנוחן שלג כצמר	" " (י"א) כן יהיה דברי אשר יצא ספי.

ויש עוד להעיר על איזה פסוקים במזמור זה המורים על ענינם וזמנם, כמו שבחי ירושלים וגו' כי חזק בריחי שערך (זה מורה שכבר נבנתה העיר ונתחזקו השערים) ברך בניך בקרבך (הוא רבוי העם הנזכר הרבה בנבואות המנחם וזכריה (פרק ה')). השולח אמרתו ארץ עד מהרה ירוץ דברו הנוחן שלג כצמר (נראה שחשב השיחה שבין השמים או גם בין ה' ובין הארץ היא ע"י הגשם והשלג וכאלו הם אגרות או דברים משולחים ממעלה למטה) משליך קרחו כפתים . . . ישלח דברו וימסס ישב רוחו יולו מים (הכוונה על השלג הרב אשר בעסונית נהר פרת והוא כביר מאד לפעמים, אך כחום השמש מעט, כרגע נמס ויהי למים רבים יעוין ראוענמיללער קדמוניות כרך א' חלק א' בשם קרסארטער. וכך שיחה זו ע"י השלג או התכתו היא בין ה' ובין העולם. אכן בעצמו ולא ע"י שליח הוא) כגיד דבריו ליעקב חקיו ומשפטיו לישראל לא עשה כן לכל גוי וגו'. ומעתה יוכר לכל מעיין ההתדמות בין מליצות האלו למליצות המנחם. כי כאשר ירד הגשם והשלג מן השמים (שהוא ג"כ דברי השם לעולם) ושפה לא ישוב כי אם הרוה את הארץ וגו' כן יהיה דברי אשר יצא מסי (ע"י הנביא) לא ישוב ריקס — נבא למזמור ק"ז אשר אין ספק אצלנו כי הוא ג"כ מאחד מעולי הגולה, שמתחיל בענין הגדול והמציין בין קוורת זמנו הודו לה' כי טוב . . . יאמרו נאולי ה'

אשר גאלם מיד צר ומארצות קבצם ונו', ואמר תעו במדבר בישימון דרך רעכים
גם צמאים ונו' וכבר הראינו למעלה מליצות מתלאות הדרך ע"י יובש וצמאון גם
בספר הנחמות (ס"ח) ובסופו הקיום הנפלא מנבואות רבוי עם, ויברכו וירבו מאד
ובהמתם לא ימעיז (על דרך זכריה פרוזות תשב ירושלים מרוב אדם ומרוב בהמה)
וישגב אביון מעוני וישם כצאן משפחות יראו ישרים וישמחו וכל עולה (של
המלעיגים ומבזים) קצצה סיה' מי חכם וישמר אלה ויתבוננו חסדי ה', על דרך
גם בעיני יסלא של זכריה, ומי ראה כזאת ומי שמע כאלה של המנחם (פרק ה')
על ענין זה בעצמו של רבוי עם. ועוד הוכחה גדולה שהובר מעולי הגולה ממקרא
ג', ומארצות קבצם ממזרח וממערב מצפון ומים שכבר עמדו המשישים על זה
שהוא יחיד בתנ"ך להשתמש בתיבת ים על צד הרום לא על מערב כמו שהיא
בכל שאר המקומות. והרב' נהיז אמר שכאן שהוא מדבר בבחינת כל העולם ולא
בבחינת א"י לבד נקרא הים דרום מפני גודל ים אוקיינוס שם. וזה אינו מספיק
שלמה לא נמצא כזה עוד במקום אחר בתנ"ך. אך באמת זה מונח ברוח הלשון,
שחמעם שנקרא ים מערב בלה"ק הוא מפני שבא"י אשר שם היתה לשון עבר
נדברת כל צד מערבו הוא על שפת ים האמצעי. אכן בכבל ופרס הים איננו
למערבו אך קרוב יותר לדרומו לשון ים פרס, וע"י כן הורגלו שם לכנות צד דרום
ים. והנפלא שכן משמעות המקרא גם בס' הנחמות (מ"ט י"ב) הנה אלה מרחוק
יבאו (צד מערב נקרא כן והוא יון ותרשיש היותר רחוק תמיד בספר זה. וכן
בהירודות שכן אספמיא היה קצה הישוב ואכ"ם להארץ) והנה אלה מצפון ומים
(ים שהוא דרום מקביל לצפון) ואלה מארץ סיניס (חינא קצה המזרח). וכוונת
מקרא זה נכפלה במקום אחר רק בשנוי לשון אמר לצפון תני וד תימן אל
הכלאי הביאו בני מרחוק ובנותי מקצה הארץ (מ"ג ר'), אעפ"י שמוזכר שם
בסמוך גם ממזרח וממערב. מעתה נחזה במוזמר זה חוץ מדמיונות שהבאתי עוד
איזה מליצות שוות ממש כמו (שם ט"ז) כי שבר דלתות נחשת וברחי ברזל נדע,
וכן בס' הנחמות (מ"ה ב') ועוד בתהלים (שם ל"ה) ישם מדבר לאגם מים וארץ
ציה למוצאי מים וכן בנחמות (מ"א י"ח) וכדומה. מכל זה נראה ברור שהמשוורים
מעולי הגולה השתמשו כבר במליצות ומקראות שלמים של המנחם. ומעתה יתמה
כל לב אחרי שישעיה כתב את הנחמות ונשאר ביד הרבה מישראל איך היה
אפשר אח"כ לקצת רשעים ובהם גם נביאי שקר, להניא את לב העם מהלוך לא"י
או מבנות הבית אחרי ראו בעיניהם קיום הנפלא של נבואות ישעיה שידע מראש
גם שם המלך אשר יתן הרשיון לעלות? וגם המחלוקת ההיא בעצמה של הרשעים
והפרת עצתם נכללו בנבואות ההן כמו שהראינו (פרק ח') מי נבר ידע כל זאת
ולא תחזק אמנתו בכל הנבואות המיוחסות לישעיה? והנה הוא אמר בפירוש
(מ"ד כ"ח) האומר לכורש רועי וכל חסצי ישרים. . . ולאמר לירושלים תכנה
והיכל תוסד, וכיון שכבר עשה כורש את שלו כאשר נתנבא עליו מרחוק איך
נשאו חורי יהודה הרשעים את נפשם לסרב ולמאן עוד בדברים הסמוכים שם של
הנביא? הן אמנם יוסף בן מתתיהו הכהן יספר מעצמו (קדמוניות ריש ס"א)
בלי מקור, כי קרא כורש את נבואות ישעיה והתפלא מאד, ונפשו חמדה להקים
דבריו. אך ממנו אין לנו כלמוד מאומה, וכתב לו זה כפי העולה על רוחו, ושיער
לו כמנהגו, שאם יצאו הדברים מישעיה בלי ספק בני דורו שד כורש הסכימו

להראות לו המופת הגדול הזה. אך ע"י קושינתו תחזק עוד יותר שאם כורש ראה דברי הנביא שהיה חי זמן רב מלפנים מכ"ש שראו אותם המון ישראל ואיך יכלו קצתם להסתפק בהם עוד? האמנם גם ירמיה נבא מראש מספר מצימצם של שבעים שנה בגלות אשר נתקיים אח"כ (פרק ה') וגם הוא היה ראוי להיות למופת ולפלא בעיני הגולים. אפס שעל זה יש לאמר, כי לא נתפרסם כ"כ בפי המון ישראל ומאמר אחד נקל להיות נשכח מלב דור אחרון נע ונר בארץ. וגם מעט היודעים בו אולי נבוכו בהתחלת זמן החשבון מאיזה שנה יתחילו למנות אם מראש מלכות בבל או מהכנעת יהויקים או מגלות יהויכין או מצדקיהו, וכאשר יורה לשון דניאל (ט' ב') בינתי בספרים מספר השנים אשר היה דבר ה' אל ירמיה הנביא. ואתפלל לה' אלקי וגו' א"כ היה עוד בספק שהוצרך להרבות תפלה ותחנונים וחז"ל אמרו שגם הוא השב ומעה (מנחה י"ב א') ואולי זה כוונת המקרא (חגי א' ב') העם אמרו לא עת בא עת בית ה' להבנות ד"ל שעדיין לא שלמו שבעים שנים. ויתיישב בזה עד נכון כפל מלת עת, ור"ל לא בעת הזאת באה עוד העת המיועדת מלפנים להבנות בה בית ה'. וכנדרם אמר משורר אלקי ההודך ושב אז מבבל לא"י (תהלים קיב י"ד) כי עת לחננה כי בא מועד. וכן קרה ממש לישראל בגלות כצ"ים במספר ארבע מאות שנה אשר הוגד מראש לאברהם שמעט אשר ירעהו והיודעים נבוכו מאיזה זמן יתחילו החשבון כנודע ממדרשים ומפרשים ונבואות כאלה יחלו לעשות שם רק אחרי יתקיימו והעם רואים אח"כ שכך וכך היה החשבון ובכל זה הסופרים הקדושים כמו דניאל ועזרא ידעו ממנו ומביאים אותו עכ"פ; לא כן נבואות ישעיה אשר לא במאמר אחד נכללות כי אם בכמה וכמה פרשיות וגם היו שמורות בכתב באר היטב למען ירוץ כל קורא בהן כפי דברי רשד"ל, ובהן נמצא מפורש שם המלך הכובש בכל ושולח ישראל חפשי ותלאות דרכם לא"י וגם מחלוקת הרשעים על החליכה והבנין. הכל זך ובהיר והמשוררים האחרונים השתמשו כבר במציאותיו, ובכל זה אין אחד מהנביאים או הסופרים אשר יזכיר את שם ישעיה למופת גדול ולאות נפלא לעיני העם לאמר. באו עתה כל דבריו ואיך תוכחו למרות עוד את פי ה', וכדומה. ואיך יכלו העם לאמר לחגי לא עת בא עת בית ה' להבנות אם היו רואים יודעים שכבר היה חי כורש אשר נזכר שמו בנבואות קדומות שיהיה בונה ירושלים ומיסד ההיכל? ונחמיה אמר בתפלתו (א' ח' ט') זכר נא את הרבר אשר צוית את משה עבדך לאמר כו' אם יהיה נדחכם בקצה השמים וכו' והנה בתורת משה שם לא כתוב עוד מתי וע"י מי יהיה זה הקבוץ ונבואות מפורשות של ישעיה לא נגע כלל אעפ"י שכבר היה חי כורש הכובש בכל ונותן רשיונו לבנין הבית, הכל בכתב מיד ה' עליו השכיל.

(פרק י"ב) כל הטענות האלה נגד רשד"ל נ"י תהפכנה לראיות על דעת ר' משה הכהן ז"ל ותתחלקנה לראיות ולסתירות על דעת הראב"ע ז"ל. נצטרף לכל זה עוד דרכים החדשים בבניי המליצות וגם בארחת המשלים כמו הכפלת זריחה ואור ונוגה כמה פעמים, ואבני חפץ מצבעים שונים פוך וספיר ואקדה וכדכד, וכדומה עוד שכל זה מורגל או בלשון הפיסיים כאשר ימצא הקורא בספריהם, והנביאים דברו והשתמשו בלשון בני אדם. וחז"ק מכל אלה ימצאון איזה מלות חדשות ומאוזרות, ולקוחות בלי ספק מטבע הארץ ומנהג ולשון היושבים בה

בזמן ההוא. והן א) הדם שנמצא בספר זה ב' פעמים (מ"א י"ט וג"ה י"ג) ונמצא עוד רק בספרים מאוחרים המוזכרים בזמן הגולה כמו זכריה (א' ח' י' י"א) ונחמיה (ח' ט"ז) ושם נראה בבאור כי בתורה (ויקרא כ"ג מ') נקרא כל הדם עץ עבת, בלי ספק בעבור צמיחתו כמעשה עבות וקליעה כפרשי"ש שם. אכן בכבל למדו כפי הנראה שיש ג"כ מיני הדם אשר לא יצמחו בדרך זה ורכן נחלק שם בנחמיה עלי הדם ועלי עץ עבות כי כמה וכמה מיני הדם ימצאו בארצות קדם, ונמצאה עוד המלה בלשון ארץ ערב המבורכת (גיוניוס) וכן אסתר נקראה בפי הגולה הדסה. וככה ב) סרפד (ג"ה י"ג) אשר נכזבו המפרישים בתכונתו ע' גיוניוס, מצאתי ברשימת מלות פרסיות שבסוף תלמוד לשון פ"סי להתקיר סאסארט (צד 213)

ספידר הוא בלשון אשכנז (עספז) ג"ל שהוא זה כמו ככש כשב. ויתכן התמורה תחת הסרפד הדם בעבור ששניהם גדלים על המים והעץ שלהם דק וחלש, ויהיה תחת הנעצוץ ברזש ותחת הסרפד הדם כמו תחת הנחשת אביא זהב וגוי (ס' י"ז) שכל תמורה שם מתדמה מעט רק יתרון לה במעלה. ג) חצן (מ"ט כ"ב) גיוניוס מקצר בכאור מלה זו בשרשיו ובפירושויו. והנה בערבית הוראתה הראשונה פעל התמוס שר ביצי אפרוחים ע' מדרש מלים ליהן. אולם יתר ההוראות שם נראות מאוחרות והן אחוז בזרוע, קבל בכנפים ותנוך הילד אשר עי"ז יובנו יותר חבורי המקראות והביאו בניך בחצן וגו' והיו מלכים אמניך וגו'. וגם שינדלר כתב במדרש מלים, חצן בלי ערבי זרוע, או כנף מקופס של כנף ויתר ההוראות השמיים וראיותיו הן רק ממתרגמי תנ"ך ולא ממחברים ערביים. ונראה כי הוראות אלה האחרונות מקורן בלשון פ"ס ומדי ושם היה נקרא כן לדעתי כנף הבנר המכסה זרוע של יד או של רגל, כי בימים קדמונים לא הפרישו עוד בין זה לזה, וקראו כן לחלק הראשון ההולך מן הגוף עד הקובדרא (עללענבאגן) של יד או של רגל וכן Bruktion בלשון יוני עיקר הנחתו רק חלק קטן מאבר והונח אח"כ על הזרוע, ונדועים בנדי המדיים לארוכים ורחבים מאד ומסתר גדול נעשה בהם יעוין העערן על מסחר עמים קדמונים (כרך א' ח"א צד 93 וצד 145) ובגד כזה נקרא עוד היום בפי הישמעאלים ואנשי פולניא בַּלְתָּ, ורפי דעתי מלשון תכלת שכן היה צבעם לרוב, ונקרא לדעתי ביחזקאל (כ"ג י"ב ול"ח ד') מכלול. ומכלולים (כ"ז כ"ד) וזה בעבור שמכסים את כל הגוף ולא נראה ממנו דבר. ובשני מקומות שם מתחסים לאשור ובמקום אחד לגוג משך ותכל, וכן נקראים בפי היונים לבושים אשוריים ובפי קצת מדיים ע' העערן שם ושם. וגוג משך ותכל הם עמים הנקראים בשם הכולל מדי ולא אוכל להאריך כאן. ובשני המקומות ביחזקאל (כ"ג ו' וכ"ז כ"ד) נקראים בני אשור ג"כ לבושי תכלת מפני צבע המכלולים ההם כנ"ל. ונראה שניתר היו לבושים מהם הרוכבים לכסות אחוריהם והגליהם. וגם מפני חשיבותם ולכן נמצא לבושי מכלול וכן תכלת (שם ושם) אצל פרשים ורוכבי סוסים וגם אצל פחות וסוגים כי רק הם היו הרוכבים כנודע וההפך לפרא, ראיתי עבדים על סוסים ושרים הולכים בעבדים על הארץ קהלת (י' ז). ועוד היום כנף כפתן (כפת בערבית חבור ועטוף והוא כמו מכלול וכן נקרא גם אצלנו היהודים בפולניא) אצל הישמעאלים ופרסיים הוא לבוש כבוד הניתן מאת המלך לשרים והוא ג"כ ארוך ורחב כמו שכבר נהג כורש לעשות כן ממש: קסינפין בחייו (ח' א'). והנה עד

מכה הרומית Braccä פִּרְשׁוּ דוֹרְשֵׁי לְשׁוֹן שֶׁהֵם מַכְנִסִּים אַרְוֹכִים וְרַחְבִּים מַחְצֵי הַגּוֹף עַד קְצוֹת הַרְגָלִים שֶׁמְפֹרְסָמִים מִתְחַלְהָ רַק לְלְבוּשֵׁי פְרָסִיִּים וְאַשְׁכְּנָזִים וְאַחֲ"כַּ קְבִלוּ מֵהֶם גַּם הַרְמִיִּים יְעוּיִין פִּינְקֶע וְנִרְאָה גֹרֵת הַמְלָה מִן Brochium שֶׁהוֹרָאתָה זְרוּעַ שֶׁל יָד אוֹ שֶׁל רֶגֶל כְּנ"ל. וְנוֹדֵעַ כִּי לֹא לְבַד בְּרֵתֵי הַלְבוּשִׁים נִדְמּוּ הַפְּרִיִּים לְאַשְׁכְּנָזִים אֲךָ גַּם בְּכֵמָה וְכֵמָה דְרָכֵי הַלְשׁוֹן וּמְלוֹת רַבּוֹת כְּמוֹ שֶׁהָרָאוּ הַחֻקִּיִּים וְהָרָאתִי גַם אֲנִי ע"י כֵּמָה מְלוֹת שֶׁכִּתְלָמוֹד בְּכָלֵי. וְכֵל זֶה מִסְּפֵי שֶׁמְפָרֵס בְּאוֹ כֵּמָה שְׁבָמִים לְאַשְׁכְּנָזִים בִּימֵים קְדָמוֹנִים. וּבִיחֻד בְּנִגְדִים הָיוּ אִיזָה שְׁמוֹת שׁוּיִם כְּמוֹ בְּנֵד

בְּפִיֶּסֶת הִיא בְּאַשְׁכְּנָזִית Land וכְדוּמָה. מֵעֵתָה נֹאמֵר שֶׁמֶלֶת חֲצַן הִיא מִמַּשׁ מֶלֶת Hosen בְּאַשְׁכְּנָזִית שֶׁהוֹרָאתָה ג"כ לֹא לְבַד בְּנֵד הַמַּכְסָה שׁוֹקֵי הַרְגָל אֲךָ גַּם כִּנְפֵי אֲרוֹךְ מִבְּנֵד הַמַּכְסָה חֶלֶק גְּדוֹל מְגִיף יְעוּיִין מִדְרַשׁ מַלִּים שֶׁל אֲדַעְלוּנֵג וְאוֹת הַ בְּמֵלָה זֹאת עֵיקֵרִית וְלֹא לְסִימָן הַרְכִּים כְּמוֹ שֶׁחֲשַׁבּוּ, אוֹ שֶׁהִגְוִין בְּמֶלֶת חֲצַן הִיא כְּכֵן לְסִימָן הַרְבִּיבִים בְּלֶשׁוֹן אֲרָמִי וְגַם בְּלֶשׁוֹן פְּרָסִי, וְנִשְׁתַּרְשָׁה בְּמֵלָה בַּעֲבוּר שֶׁמַּכְסָה תְּמִיד שְׁתֵּי רְגָלִים, וְנִעֲשֶׂה עֵיקֵרִית (1) וְנִמְצָאָה מֶלֶת חֲצַן רַק כֵּאֵן וּבִנְחֻמִּיהָ ה' י"ג וּבִשְׂרֵי הַמַּעֲלוֹת (תְּהֵלִים קכ"טז) שֶׁחֻבֵר לְדַעֲתִי בְּלִי סַפֵּק ג"כ מַעוּלֵי הַגּוֹלָה. וְנִמְצָא עוֹד בִּיחֻקָּאֵל (כ"ג כ"ד) וּבְאוֹ עֲלִיךְ חֲצַן רֶכֶב וְגַלְגַל, אֵין סַפֵּק אֲצִלִּי שֶׁהוּא הוּא וְהָרָאִיהָ סְמִיכְתּוֹ לְרֶכֶב וְלַגְלָגַל וְרוֹכְבֵי סוּסִים פְּחוֹת וּסְגָנִים בְּמִקְרָא קְדוּם שֶׁם, וְהוּא א"כ כְּמוֹ מַכְלוּל, וְהוֹרָאתָ חֲצַן אוֹ חֲצַן אֲשֶׁר הִיא בְּפֶרֶט עַד מַכְנָסִים נֹאחָתָה יוֹתֵר עוֹד לְרוֹכֵב כִּי צִיִּיכָה לוֹ כְּמוֹ מַכְנָסֵי הַקְּאֻזָּאקִין הַיּוֹם, וְגַם שֶׁם אֲצִל חֲצַן מַכְנֵי אֲשׁוּר יִדְבֵר. — ד) דְּרֹאֵן שֶׁנִּמְצָא רַק כֵּאֵן (בְּסִפָּה הַסֵּפֶר) וּבְרִנְיָאֵל (ב"ב ב') וּמְקוּרָה ג"כ בְּפַעַל עֵרְבִי ע' גִּיּוֹנִיּוֹס. ה) הַדּוּרִים (מ"ה ב') מֵלָה יִחֲדָה וּמְקוּרָה אִם בְּאַרְמִית (אוּמַנְעֻבּוֹנֵג) אוֹ בְּעֵרְבִית (פְּעֵרְשִׁיפּוֹנֵג), וְהַכוּוֹנָה עַד הַמַּעֲבֵר שֶׁל חֵיל כּוֹרֵשׁ בְּעוֹמֵק הַקֶּרֶעַ שֶׁל נֶהַר פֶּרַת לְעִיר בְּבֵר כְּמוֹ שֶׁסִּפְּרוּ הַיְרֻדוֹת וְקִסְיִנּוּפּוֹן. ו) דְּבַר שֶׁם אֲרָמִי לֹאֵבֵן טוֹב יְדוּעַ ע' מְתוֹרֵמָן וְלֹא נִמְצָא רַק כֵּאֵן (ג"ד י"ב) וּבִיחֻקָּאֵל (כ"ז ט"ז) וְשֶׁם מְבוּאֵר אֲרָץ מוֹלְדֹתוֹ אֵלֶם.

הַעוֹלָה מְכַל מֵה שֶׁהַצְעֵנוּ הוּא לְהַכְרִיעַ כְּדַעַת ר' מִשֶׁה הַכֵּהן ז"ל שֶׁחֻבֵר סִפְר הַנְּחֻמּוֹת מֵאִישׁ הַרוּחַ אֲשֶׁר עָלָה עִם הַגִּילָה מִבְּבֵל לֵא"י מִקּוֹם בְּנֵין יְרוּשָׁלַיִם וְהַכִּיתָ, וְנִשְׁלַח הַסֵּפֶר מִשָּׁם גַּם לְבַכְר לְחֻזֵק לֵב הַרוּצִים לְעֵלוֹת כֹּאשֶׁר שִׁלַּח כְּבֵר יִרְמִיָּה (כ"ט א') דְּבָרֵי סִפְרוֹ מִשָּׁם לְשָׁם — וְעוֹד עֵינֵינוּ צִיפּוֹת דְּבָרֵי מִי שִׁבְטֵל רְאִיּוֹתֵינוּ וְיִחִיר סִפְקוֹתֵינוּ עַד הַמְתַּנַּגְדִּים לְדַעֲתָנוּ, רַק בְּאַמְרֵי טַעַם וּבְמוֹעֲצוֹת, בְּלִי כַּעַס וְחִימָה וּבְלִי יָד חֻזָּק, גַּם בְּלִי אֶהְבָּה עוֹה לְדַעוֹת קוֹדְמוֹת וּמוֹרֵגוֹת מוֹזוֹלְתוֹ אוֹ מִנְפָּשׁוֹ, כִּי אִם בְּנַחַח וּבְמִתְיֹנֵת וּבִישׁוּב הַדַּעַת. וּבְדַבְרִים הַנִּכְנָסִים אֵל הַלֵּב. וְאוֹ בְּשִׁמְחָה נִקְבְּלָם וְנִכְטֵל כֹּל מֵאַמְרֵינוּ, כִּי רַק אֵל הָאֵמֶת וְהַקְּרוֹב אֵרִיָּה כֹּל מַגְמוֹתֵינוּ כְּמוֹ שֶׁאַמְרָנוּ (רִישׁ פֶּרֶק ה').

פִּירוּשֵׁי אִיזָה מְקַרְאוֹת בְּסִפְר הַנְּחֻמּוֹת הַמְתִּיחָסִים לְמַסְלוֹל הַלּוֹה.

(מ' ב') עֵץ לֹא יִרְקֵב יִבְחָר, חֵישׁ חֶסֶד יִבְקֵשׁ לוֹ וּגו'. הַיְרֻדוֹת (א' קצ"ה) יִסְפֵּר שֶׁהַבְּבַלִּיִּים אֲחֻזוּ כֹּלֵם בִּידְיָהֶם מִקְלוֹת יָפִים מַעֲשֶׂה מִקְצָעִים (שְׁנִישָׁץ וּוְעִק).

מחרש חנם ועל כל מקל היה בראשו תפוח או שושנה או חנצלת או נשר או דבר זולתו הדומה לאלו, כי בלא צורה לא היה שום מקל ע"ל. ובמסחר הקדמונים להעעין (ח"א כרך ב' צד 163. 164) מביא בשם סתהופראסט שלקחו הבבליים העץ למקלות כארה מעיר טילום על לשון ים פרס, כי שם יצאו עצים המצויים בצנעים שונים כמראה נמר, וקשים וכבדים, רק אם יוכו על דבר קשה ישכרו. ושם עוד שנמצא במקום ההוא עץ לא ירקב במים גם אחרי ר' שנה אולם חוץ למים ירקב עד מהרה ע"כ. הסיום הזה בלי ספק לא נבחר עוד היטב ועכ"פ נתבאר המקרא. שבני ספק היו עושים להם הצורות במקל לכבוד אלילים, כמו הפסילי של כל עמים קדמונים וביחוד הבבליים שהיו משוקעים מאד בע"א: (מסלול סוף פ"ח). וזהו להבין פסל לא ימוט:

(מ"א י"ז) העניינים והאביזנים מנקשים מים ואין. וגו' (י"ח) אפתח על שפיים נהרות וגו'. במדברות וערבות של כבל ופרס נמצאו הרבה שמחים ארוכים יבשים וחרבים עד שלפעמים ימותו ההולכים מרוב צמאון, ולכן עוד היו ימצאון במקומות כאלה אנשים מוכרים מים קרים אשר יביאו ממרחקים רק להרויח בהם. ולא לבד במדברות אך גם בערים אשר מי הנהר איננו טוב לשתות והמעיינות רחוקים, יש ג"כ אנשים אשר יסבכו בשוקים למכור מי מעין כמו בעיר אדעססא עוד היום וכן בבבל בימים קדמונים ע' לקמן (נ"ה א') אכן פה ידבר מהנוסעים בדרך ולא מיושבי העיר. ומשמחים כאלה ה' פקתא דערבות והווי אוזל שם מר בריה דרבינא וצחי דמיא ואיתעביד ליה ניסא ואיברי עינא דמיא (ברכות נ"ד א') ורבינא אמר דבני פקתא דערבות כגון אתון דלא שכיחו לכו מיא משו ידיכו מצפרא (חולין ק"ז א') ורב חסדא התיר למכור שם מים בחוה"מ (רפ"ב דמו"ק). מעתה נראה שכאשר רבו העולים כפעם בפעם מכיל לא"י וזמן המהלך היה כארבעה וחמשה חדשים (מסלול ריש פ"ח) ומצאם לפעמים בדרך יובש רב, אין ספק כי עמדו כבר שם סותרים ומוכרי מים בכמה מקומות. אכן בין העולים היה רוב עניים כי השאננים בבבל ועשירים לא רצו לנוע ממקומם, והעניים ההם בקשו מים ואין ולשונם בצמא נשתה, וכסף אין אתם לשלם למוכרי מים, ומכתיח להם הנביא בשם ה' אפתח על שפיים נהרות ובתוך בקעות מעיינות אשים וגו' כמו שנעשה גם כזה ליחיד מר בריה דרבינא.

(מ"ב א') הן עבדי אתמך בו, הנאון רבינו סעדיה פירשו על כורש (ראב"ע) ולדעתי יכוין על עבד ה' הנמצא פעמים רבות בספר זה והוא איזה נס"ך מזרע רוד (מסלול פ"ד). (ב) לא יצעק: קרוב אצלי מאד שכך שלשה מקראות דסמוכים כאן מדברים על מנהגים הרגילים להעשות מהשופטים בעת יחצו את משפטם, ויאמר כי בחיר ה' לא ישגיח למנהגים כאלה בעת שפטו ולא יעשם רק יוציא לאמת משפט בלי מנהגים טפלים שהם רק לעורר לבב הרואים ולמשוך עינים עליהם וכל ענין פנימי אין בקרבם, ויש ממנהגים ההם רק לנסות את הבע"ד ולאיים עליו עד יודע ממנו האמת. וגם לכל אלה לא יצטרך עבד ה' כי נתתי רוחי עקיו, והוא על דרך שאמר למעלה (י"א ב' ג' ד') ונחה עליו רוח ה' וגו' והרחו כיראת ה' ולא למראה עיניו ישפיש וגו' ושפט בצדק דלים וגו'. מעתה

נראה כאן שלשה מנהגים בעת דרישת המשפט והריצתו. א' שמשמיעין בחזק בקול רם פלוני ופלוני חייב או אינו רוצה להודות או שהוא מנודה וכדומה. וכבר גם בספרינו נמצאים חמיר דברי המשפט בשער העיר מקום מדרך אנשים הרבה. והרומיים היו להם שוק מיוחד לזה (פארום) וגם הפיסיים היה להם רחוב מיוחד אשר שמה דרו השופטים וגם תלמידיהם אשר למדו שם ברחוב דרכי המשפט, והרגילו עצמם שם במשפטים קלים (קסינופון בחחלת חיי כורש). ב' נמצא כבר במקרא מליצת שבירת מטה על אפיסת איזה משען כמו בשברי לכם מטה לחם (ויקרא כ"ו וי"ו ושאר מקומות) ועל אפיסת ממשלה, ביתוד בנבואות על בבל או כימי בבל שבר ה' מטה רשעים שבט מושלים (ישעיה י"ד ה' ושי"מ) ועל אפיסת האהבה והאהבה, ואקח את מקלי וגו' ואגרע אותו להפר את בריתי וכו' (זכריה י"א י') ושם נראה כבר מנהג במעשה לקיום המשל, כי שבר המקל כמראה הנבואה להראות אפיסת האהבה. אולם יותר נראה זה במליצות האשכנזים ומנהגיהם, כי כשנתחייב איזה אדם להריגה או לעונש חמור מאד אומרים (עם ווארדע איבר איהם דער שטאב געבראָכן) ודורשי הלשון ועממם אדעלונג יבררו שכן נהגו באמת לפנים וכן עוד היום בקצת מקומות בארץ אשכנז לשבר על הנידון מטה לאמר נחרץ עליו החיוב ונשבר מטה חייו או משענת הזכות או הופר בריתו את בני אדם ע"ד מליצת זכריה. וכבר נודע כי דרכי הלשון וגם מנהגים רבים באו לאשכנזים מפיסיים (ע' מסלול פ"ב). ג' נמצא ג"כ מליצת כבוי נר על אפיסת החיים או המזל כמו נר רשעים ירעך (איוב כ"א י"ז ושי"מ) ואור השך באהלו (שם י"ח י') ועל אפיסת המלכות מעם, כמו שאמרו אנשי דוד לדוד לא תצא עמנו למלחמה ולא תכבה את נר ישראל (ש"ב כ"א י"ז) וכעין זה בברכת הפטורה שלא יכבה נרו לעולם ועד. ועל הדמיון במקרא נר אלקים נשמת אדם, דרש חכם בבלי "נר קרוי נר ונשמה קרויה נר מוטב תכבה נרו של בשר ודם ולא נרו של הקב"ה" (שבת ל' ב'). אולם לנהוג כן במעשה עפ"י מליצה הדיא מצאנו כבר בתשובות גאוני בנר ע' ערוך (ערך הסת בשם גאון) מנהג שבועה דאורייתא מביאים מטה וכו' ונודות נפוחים שמבקעין או מתירין אותן בשעת שבועה כדי שתצא הרות ונרות דולקין שמכבין אותן בשעת שבועה וכו' ועומד שליח ב"ד בסני הנשבע ואומר אם יש עליך כלום לפלוני בשמתא ליהוי וכו'. ומצאתי בשערי צדק (שער ד' ח"ה ט"ו ג"ב) תשובה מרב האי כענין זה אנו עושים מביאין מטה של מתים ומניחין בה תרנגול כלוי' גברא חלף גברא וכו' ומדליקין את הנרות כלומר נשמתו דכתוב נר אלקים נשמת אדם וכו' וע"ש שלא כתב כבוי הנרות בסוף השבועה אך מובן מעצמו כנ"ל מערוך וכן בר"ג פ' שבועות הדיינים בשם גאון. ויש לרעת שמנהג נורות נפוחים נמצא כבר במדרש (וי"ר פ"ג) שהוא אנרת א", אך לא מנהג כבוי נרות שנמצא רק אצל גאוני בבל. ועוד יש להעיר שמנהגינו בעיו"כ נראים כבלים והם מעין מנהגי גאוני בבל אצל השבועה רק להפך ר"ל שמתירים הנדרים והשבועות ושוחטים התרנגול ומדליקים הנרות בלי כבוי עוד הכר לאות על השארת החיים — עוד מצאנו מנהג כזה בפרס מזמן יתר קדום הרבה וכמעט הוא בזמנו של המנחם. ע' העערין על מסחר הקדמונים (ח"א

כרך א' צר 175) האש היה מנוכד מכד הפרסים הקדמונים. המלך היה הכהן הראשון של עבודת האש ולא היה נפרד מן האש לעולם, ובכל עת אשר נראה לעמו היה נושאים האש לפניו והמלך היה מראה לו הכנעתו, ורק כמותו היה נכבה ע"כ. ולנשיאת האש לפני המלך ושריו רמוז חז"ל כבר (ע"ז י"א א') ושם מדברים מהליכת מלך ושירי פרס לא ממלכי רומי אעפ"י שמשמין אותו כפי אונקלס לאדריינוס. ועכ"פ אנו מבינים עתה שהכתוב חושב שלשה מנהגים בעת חקירת המשפט או בעת השבועה או בעת הגמר ולזה אמר. לא יצעק ולא ישא (קולו) ולא ישמיע בחויץ קולו (ג) קנה רצוץ לא ישבור ופשתה כהה לא יכבנה (כדומר לא יעשה כן למשול חי' אדם כקנה רצוץ (דרך גנאי) וכן פשתה כהה. ולחשוב כמו שקנה זה, הרצוץ בלא זה, נשבר כן ישברו חי' פלוני או כמו שנכבה פתילת פשתה, כהה בלא זה, כן חכבה נשמת פלוני. או שהיו לוקחים בכונה קנה רצוץ לשבור ופשתה כהה לכבות, לסימן כי האדם ההוא הוא כבר מעצמו כנומה למות וצריך רק למאמר השופטים להיות נבער מן העולם, וזכר לדבר מנהגינו בעת הנדוי לוקחים גרות שחורים ואורס כהה) לאמת יוציא משפט (בלי מנהגים כאלה) לא יכהה (כמו לא יכבה) ולא ירוץ (כמו לא ירוצץ. רש"י) עד ישים בארץ משפט. (ר"ד לא יצטרך לעשות כן במרם ישים משפט.)

(ג"א י"ב) מי את ויתראי מאנוש ימות. מסנבלט ומרדכי אשר חשבו להלחם בירושלים בעת הבנין והיתה העיר במצור מפניהם עד שהוצרכו להעמיד משמר עליהם יומם ולילה וחצי העם מחזיקים ברמחים (נחמיה פרשה ד).

(ג"א י"ג) ותפחד תמיד כל היום מפני חמת המעיק: לעיר כמו והמציקים לה ישעיה (כ"ט ז'). כאשר כונן להשחית, את העיר והחומות (ש"ב כ' מ"ו). (י"ד) מהר צעה להפתח. לא יסגרו עוד חומות העיר. ויותר נכון, כל חוגר חרב וחנית יפתח מחגורתו. ולא ימות לשחת ולא יחסר רחמו: כפי הנראה היו הבונים

על איזה ימים חסרי לחם מפני יראתם לכתת חוץ לעיר מסנבלט וטוביה ואנשיהם. (ג"ה א') הוי כל צמא לכו למים. מימי נהר פרת מלוחים. וכן שאר נהרות בפרס ובמקומות הצמאים למים יקוו דהם מימי נשמים (שבילי עולם ח"א דף מ"ה ב'). מי מעין הם ביוקר בערי פרס והמוליך אותם בעיר יקח מכל שותה מחיר רב בימי הקיץ וכן גם באדעססא אשר באיראפא על ים השחור. וארץ ישראל מפוארת בזה כי היא ארץ נחלי מים עינות ותהמת יצאים בכקעה ובהר (דברים ח' ז') ושם עוד ארץ חמה ושעורה וגפן וגו' ובמקומות אחרים זבת חלב ודבש. ולכן יאמר הוי כל צמא לכו למים. דא"י מקום מים, ואשר אין לו כסף לשלם, כי שם תמצאו מים חנם. לכו שברו ואכולו בלא כסף ובלא מחיר יין וחלב בא"י.

(ג"ו ט') כל חיתו שדי. מנהיגי ישראל בכבל היו רובם רשעים כפי הנראה

ולא היו משגיחים על טובת הכלל רק על טובת עצמם, וכבר הוכיחם יחזקאל (פרשה ל"ד) והשתמש ממש במשך זה של המנחם היינו שקורא למנהיגים רועים ולאוי"ה חית השדה ואמר (שם ה') ותמוצינה מבלי רועה ותהיינה לאכלה לכל חית השדה. ועפ"י? נדע גם כאן חיתו שדי הם האומות חיתו ביער הם ישראל. הצופים והרועים הם המנהיגים, והכלבים יהיו השומרים מישראל אשר הושמו תחת יד המנהיגים. לעשות פקודתם, והמה עזי נפש לא ידעו שבעה שאוכלים תמיד בשר ישראל מבלי עשות מאומה לטובתם. מכל זה גבין הנמשל. אך להבין גם

נראה כאן שלשה מנהגים בעת דרישת המשפט וחריצתו. א' [שמשמעין בחוץ בקול רם פלוני ופלוני חייב או אינו רוצה להודות או שהוא מנודה וכדומה. וכבר גם בספרינו נמצאים תמיד דברי המשפט בשער העיר מקום מדרך אנשים הרבה. והרומיים היו להם שוק מיוחד לזה (פארום) וגם הפיסיים היה להם רחוב מיוחד אשר שמה דרו השופטים וגם תלמידיהם אשר למדו שם ברחוב דרכי המשפט, והרגילו עצמם שם במשפטים קלים (קסינופון בחלתה חיי כורש.)

ב' נמצא כבר במקרא מליצת שבירת מטה על אפיסת איזה משען כמו בשברי לכה מטה לחם (ויקרא כ"ו וכו' ושאר מקומות) ועל אפיסת ממשלה, ביחוד בנבואות על כבל או בימי בבל שבר ה' מטה רשעים שבט מושלים (ישעיה י"ד ה' וש"מ) ועל אפיסת האחזה והאהבה, ואקח את מקלי וגו' ואגרע אותו להפר את בריתי וכו' (זכריה י"א י') ושם נראה כבר מנהג במעשה לקיום המשל, כי שבר המקל כמראה הנבואה להראות אפיסת האחזה. אולם יותר נראה זה במליצות האשכנזים ומנהגיהם, כי כשנתחייב איזה אדם להריגה או לעונש חמור מאד אומרים (עס ווארדע איבר איהם דער שטאב געבראָן) ודורשי הלשון ועמחם אדעלונג יבררו שכן נהגו באמת לפנים וכן עוד היום בקצת מקומות בארץ אשכנז לשבר על הנידון מטה לאמר נחרץ עליו החיוב ונשבר מטה חייו או משענת הזכות או הופר בריתו את בני אדם ע"ד מליצת זכריה. וכבר נודע כי דרכי הלשון וגם מנהגים רבים באו לאשכנזים מפיסיים (ע' מסלול פ"ב). ג' נמצא ב"ב מליצת כבוי נר על אפיסת החיים או המזל כמו נר רשעים ידעך (איוב כ"א י"ז וש"מ) ואור חשך באהלו (שם י"ח י') ועל אפיסת המלכות מעם, כמו שאמרו אנשי דוד לדוד לא תצא עמנו למלחמה ולא תכבה את נר ישראל (ש"ב כ"א י"ז) וכעין זה בברכת הפטורה שלא יכבה נרו לעולם ועד. ועל הדמיון במקרא נר אלקים נשמת אדם, דרש חכם בבלי "נר קרוי נר ונשמה קרויה נר מיטב תכבה נרו של בשר ודם ולא נרו של הקב"ה" (שבת ל' ב'). אולם לנהוג כן במעשה עפ"י מליצה הדיא מציאנו כבר בתשובות גאוני בכר ע' ערוך (ערך הסת בשם גאון) מנהג שבועה דאורייתא מביאים מטה וכו' ונודות נפוחים שמבקעין או מתירין אותן בשעת שבועה כדי שתצא הרוח ונרות דולקין שמכבין אותן בשעת שבועה וכו' ועומד שליח ב"ד בסני הנשבע ואומר אם יש עליך כלום לפלוני בשמתא ליהוי וכו'. ומצאתי בשערי צדק (שער ד' ח"ה סי' נ"ב) תשובה מרב האי כענין זה אנו עושים מביאין מטה של מתים ומניחין בה תרנגול כלוי' נברא חלק נברא וכו' ומדליקין את הנרות כלומר נשמתו דכתיב נר אלקים נשמת אדם וכו' וע"ש שלא כתב כבוי הנרות בסוף השבועה אך מובן מעצמו כנ"ל מערוך וכן בר"ב פ' שבועות הדיינים בשם גאון. ויש לרעת שמנהג נודות נפוחים נמצא כבר במדרש (וי"ר פ"ג) שהוא אגדת א"י, אך לא מנהג כבוי נרות שנמצא רק אצל גאוני בכל. ועוד יש להעיר שמנהגינו בעירוב נראים בכלים והם מעין מנהגי גאוני בכל אצל השבועה רק להפך ר"ל שמתירים הנדרים והשבועות ושוחטים התרנגול ומדליקים הנרות בלי כבוי עוד הכר לאות על השארת החיים — עוד מציאנו מנהג כזה בפרס מזמן יותר קדם הרבה וכמעט הוא בזמנו של המנחם. ע' העערן על מסחר הקדמונים (ח"א

כך א' צד 175) האש היה מנוכד מכל הפרטים הקדמונים. המלך היה הכהן הראשון של עבודת האש ולא היה נסיד מן האש לעולם, ובכל עת אשר נראה לעמו היה נושאים האש לפניו והמלך היה מראה לו הנכעוה, ורק במותו היה נכבה עכ"ל. ולנשיאת האש לפני המלך ושריו רמזו חז"ל כבר (ע"ו י"א א') ושם מדברים מהליכת מלך ושריו פ"ס לא ממלכי רומי אעפ"י שמשמין אותו כפי אונקלס לאדריינוס. ועכ"פ אנו מבינים עתה שהכתו ב' חושב שלשה מנהגים בעת חקירת המשפט או בעת השבועה או בעת הגמר ולזה אמר. לא יצעק ולא ישא (קילו) ולא ישמיע בחוץ קולו (ג) קנה רצוץ לא ישבור ופשתה כהה לא יכננה (כדומר לא יעשה בן למשורל חיי אדם כקנה רצוץ (דרך גנאי) וכן פשתה כהה. ולחשוב כמו שקנה זה, הרצוץ בלא זה, נשבר כן ישברו חיי פלוני או כמו שנכבה פתילה פשתה, כהה בלא זה, כן חככה נשמת פלוני. או שהיו לוקחים בכוונה קנה רצוץ לשבור ופשתה כהה לכבות, לסימן כי האדם ההוא הוא כבר מעצמו כנוטה למות וצריך רק למאמר השופטים להיות נבער מן העולם, וזכר לדבר מנהגינו בעת הנדוין לוקחים נרות שחורים ואורם כהה) לאמת יוציא משפט (בלי מנהגים כאלה) לא יכהה (כמו לא יכהה) ולא ירוץ (כמו לא ירוץ. רש"י) עד ישים בארץ משפט. (ר"ל לא יצטרך לעשות כן בטרם ישים משפט.)

(נ"א י"ב) מי את ותיראי מאנוש ימות. מסנבלט ומדעיו אשר חשבו להלחם בירושלים בעת הכנין והיתה העיר במצור מפניהם עד שהוצרכו להעמיד משמר עליהם יומם ולילה וחצי העם מהזיקים ברמחים (נחמיה פרשה ד).

(נ"א י"ג) ותפחד תמיד כל היום מפני חמת המעיק: לעיר כמו והמציקים לה ישעיה (כ"ט ז'). כאשר כונן להשחית, את העיר והחומות (ש"ב כ' מ"ו).

(י"ד) מהר צעה להפתח. לא יסגרו עוד חומות העיר. ויותר נכון, כל חוגר חרב וחנית יפתח מחגורתו. ולא ימות לשחת ולא יחסר לחמו: כפי הנראה היו הבונים על איזה ימים חסרי לחם מפני יראתם ללכת חוץ לעיר מסנבלט וטוביה ואנשיהם.

(נ"ה א') הוי כל צמא לכו למים. מימי נהר פרת מלוחים. וכן שאר נהרות בפרס ובמקומות הצמאים למים יקוו להם מימי נשמים (שבילי עולם ח"א דף מ"ה ב').

מי מעין הם ביוקר בערי פ"ס והמוליך אותם בעיר יקח מכל שותה מחיר רב בימי הקיץ וכן גם באדעססא אשר בא"יראסא עד ים השחור. וארץ ישראל מפוארת בזה כי היא ארץ נחלי מים עינות ותהמת יצאים בבקעה ובהר (דברים ח' ז') ושם עוד ארץ חמה ושעורה וגפן וגו' ובמקומות אחרים זבת חלב ודבש. ולכן יאמר הוי כל צמא לכו למים. דא"י מקום מים, ואשר אין לו כסף לשלם, כי שם תמצאו מים חנם. לכו שברו ואכולו בלא כסף ובדא מחיר יין וחלב בא"י.

(נ"ו ט') כל חיתו שדי. מנהיגי ישראל בבבל היו רובם רשעים כפי הנראה ולא היו משגיחים על טובת הכלל רק על טובת עצמם, וכבר הוכיחם יחזקאל (פרשה ל"ד) והשתמש ממש במשזר זה של המנחם היינו שקורא למנהיגים רועים ולא"י חית השדה ואמר (שם ה') ותסוצינה מבלי רועה ותהיינה לאכלה לכל חית השדה. ועפ"י נדע גם כאן חיתו שדי הם האומות חיתו בעיר הם ישראל.

הצופים והרועים הם המנהיגים, והכלבים יהיו השומרים מישראל אשר הושמו תחת יד המנהיגים. לעשות פקודתם, והמה עזי נפש לא ידעו שבעה שאוכלים תמיד בשר ישראל מבלי עשות מאומה לטובתם. מכל זה גבין הנמשל. אך להבין גם

המשל מה זה ההפיש בין חיתו שדי לחיתו ביער, שבלי ספק הנביא לא דמה את עניניו רק בדבר המובן וגורע לשומעים, יעויין העערן על מסחר ומנהגי קדמונים (ח"א כרך א' צד 353 וצד 356) בשם כמה סופרים יונים. שכמה וכמה כפרים היו סובבים את ההיכל אחד הכנוי באמצע איזה יער גדול מאד, ומשם היה הולך המלך לצוד עם עבדיו למרחק כמה פרסאות וביערים ההם הושמו ונשמרו חיות פראים שיהיו לשעשוע המלך ושריו כי ילחמו אחם וינצחום וכפי קסינופון היה כורש מחזיק צידה גדולה כזאת לתחבולה רבה להרגיל את הפרסיים במלחמות ונצוח והרגל בסכנות. ולא המלך בלבד עשה לו יערים כאלה אך גם הפחות והסגנים יעו"ש. ושם עוד (כרך א' ח"ב צד 137. 136) ג"כ בשם כמה סופרים יונים, מאהבת הפרסיים את כלביהם הרבים שהביאו להם מהדו ומסחר גדול נעשה בהם, והיו משתמשים בהם לצידת חיות וכל החשובים היו להם כלבים כאלה וגם בנסיעתם ובמלחמתם היו מובילים אותם עמדם. וגם קסיוקסים עת הלך לכבוש ארץ יון הוליך עמו מספר רב מאד מכלבים, כפי הירודות (ז' קפ"ז). ועוד יספר שם כי פחה אחד מכבל ושמו טרויטנטיצמוס היה צריך ארבעה ערים להחזיק שם כלביו להיות נזונים שם ובעבור כן הניח המס לערים ההם. מעתה נאמר לאין ספק שהיו מחזיקים הכלבים סביב היערים הנשמרים כדי שלא יבאו חיות ממקום אחר ויטרפו את החיות הנשמרות ביערים. ואותן החיות החפשיות קורא חיתו שדי. ונכון מאוד לפי דעתי ער"ז טעם ההבדל שמוסיף ב' דמורה על יחס שבו ובתוכו אצל חיתו ביער ולא כן אצל חיתו שדי, וזה מפני שחית השדה הם סמוכים תמיד מעולם עפ"י הטבע ולא כן חיתו ביער שהכוונה כאן על א תן הנשמרות ביער או גם הושמו בו והם ידועים והמקום נכון להם רק במרחק ושטח שהוא המסובב מכלבים שומרים, וגם אנשים רועים, כדי שלא יטרפום חיתו שדי. אחרי כל זה נבין לנכון כל חיתו שדי אתיו לאכל כל חיתו ביער. (מפני מה ?) צפיו עורים כלם לא ידעו, כלם (כמו) כדבים אלמים וגו'. והכלבים (בעצמם) הם עזי נפש לא ידעו שבעה (הם בעצמן) יאכלו כל חיתו יער, שהם ישראל, תחת שהיה להם לשמור אותם ממצוקות האומות) והמה (דציפוס) שהם המנהיגים הגדולים והראשים) רעים לא ידעו הבין וגו'. אתיו אקחה יין וגו'. (רק את נפשם ישיבו ועל העם לא ישיגו).

מכתב מז (יא)

ב"ה

שלום לך ידירי איש בריתי החכם המופלא המליץ המפואר
 מוהר"ר שמואל דוד לוצאמו נ"י.

באגרתך הנעימה מיום כ"ה תמו הראיתני כי נאמנה השערתי אשר נאבדה אגרת האחת עם מכתבים הרצופים בה לך ולתלמידך. והגני הנני להעתיק כל אלה שנית למען לא יחסר ולא ידלג על דבר במרוצת כתבינו, ורק הקונטרס מליקוטי מחזור ויטוי אשר העתקתי שמה לא אוכל עתה לעשות כתבניתו, יען לא ידעתי עוד כעת מקום ההתחלה שם, ולכן אחכה לזה עד תוריעני מקום הסיום

ראו... יון של הליקושים ההם אשר אתך מהתקוטי, ואז אשוב אליהם
ואשלחם לך כפעם בפעם עד כלותם — ואלה דברי הראשונים.

„מונחים לפני שלש אגרותיך הנכבדות מן ט' ט"ו וכ' כחדש אדר ראשון,
ואחרתי עד כה להשיב עליהן, כי ראיתי את כולן נכתבות רק כלאחר יד ולא
נמצא בהן עור תשובות על כל דברי באגרותי הקודמת, ואתה בעצמך ככתבת
בקצה אגרת הרב אב"ד נ"י, כי תחכה עוד עד בוא לידך הספ"ים אשר שלחתי
ע"י הדיליגאנט, ואז תשיבני באר היטב. וגם אני חכיתי כן עד בא לידי המנחה
היקרה ספר די ראסמי אשר באמת התמהמה מאד בדרך עד השיגי אותו יום ואז
העבר כ"א לחדש זה, וזוהי שערתי כי גם ספ"י יתמהמהו כן ועמהם תשובתך
„אלי. ולא רציתי להשאירך עוד ימים רבים בלי דברי שלום ממני, אחותי בעטי
„ואכתוב את הדברים האלה. ואתה בחסדך תשיבני עתה במכתב אחד על שתי
„אגרותי בכל ענין אשר המחקר והמיו"מ בו ראויים ומועילים לשנינו“.

(א) תודות לך על רשימת איזה ספרי הראב"ע. ודע כי עוד מימים כבירים
לא נעלמו ממני דבריו בתכונות ככב שבתאי ודרכי הורדת כחותיו. והמאמר שרמזת
עליו מובא באורך מספר העצמים, במקור חיים (ריש ט' ויקרא), ולא המעיטו
דבריו אלה את ערכו הרב בעיני כי רשת המעינות פרושה על כל אדם אין חס"י
ממנה גם אם חכם יהי משלמה. וכך איש נסתבך בחבלים נכונים רק להגליו,
וכמה פילוסופים וחוקרים מעמיקים טעו בדברים פשוטים אשר שקול הדעת מכריע
אותם, ובפרט באותה הידיעה שקראו אסטרוולוגיא שהרבו חכמי הערביים מהודים
ומישמעאלים לחבר בה ספ"ים רבים, ור' שלמה בן נבירול הכניסה גם בכתר מלכות
הנכבד מכל שיריו, וכמוהו רבים וכן שלמים, ובהם גם ר' שבתי זה דונולו אשר
נעתקה הקדמתו לפנינו. ראה כמה התיגע והוציא כסף ללמוד חיונות אלו. ורק
הרמב"ם ז"ל דחה אותם מאד (באגרתו לחכמי מרשיליא), ובכל זה הפליא במהללי
הראב"ע באגרתו לבנו המיוחסת לו באמת כפי דעתי וראויה אליו. *) ואיך כאב
עלי לבי בראותי איך הוכיך רוחך הרתות והומה כים, לקדש עיני מלחמה ולרכין
לך כלי קרב נגדו בראש דברך לסירוש ישעיה. ואנכי הרעותי לו כאשר הבאתיו
לי לעור כנגדך בדבר ספר הנחמות. ומן הוא והלאה שמת לכך לצרור גם אותו
ולכנות עליו מצודים, כה ימשוך משנה אחד את רעהו. סרת מדרך האמת המסקל
לכל מעיין אוהב תושיה, אודות זמן החבור של הספר ההוא, ובתעותך תכה הנה
והנה ותזירה הלאה מן המסלה כל הנראה כעומר לשמן לקראתך — והוא אמנם
ממדך להועיל ומאשרך בדרך ישר. העל אלה לא אתעצב, אם אראה את מכתר
אוהבי חותם על לוח לבי, כוחם בחזקת היר ולעיני כל חכמי לב, נגד האמת
אשר בעל כרתי אוהבה לי עוד יותר, כמאמר החכם, ריב לאמת עם אפלטון
ושניהם אוהבינו, אך האמת אוהב יותר (הקדמת בעל המאור)? ואם בדבר כזה
לא תשתוחח עלי נפשי, עת אדע מראש עליך אוהב דבק מאח כי תחרות בעט

*) אמנם אחי כן חזר בו סדכ ז"ל ע"עו זה. ע"י עכטנו סנדקס ניטרון
טנה ח' עקבת ג' ל' 48 והלאה הניח סדכ ז"ל סדכס רליות, כי אגרת זאת
איננה כלה נטרעט"ס ז"ל. (שוח"ת)

ז לא דמה

ברזל ועופרת דברים נלחצים ונכתי נכונים, אשר אם גם תמשחם
מליצותיך, תוכם אכלה אש ולא יצלתו? —

אך מה לך עוד להחכם הגדול ראב"ע ז"ל? ואם רק בקלונו תכבד את
המפרש הגדול רש"י ז"ל? הן אמנם גדול הוא זה האחרון עד מאד, וגם אני
ידעתי כן. אך יהולל איש לפי ערכו. ולכל אחד מאלה השנים מעלות מיוחדות
ומצוינות. ורנע באסך שמעת'ך מתרגו גם על רבינו שלמה זה בעבור כי בתומו
ולפי זמנו כתב אודות מתנות ישראל כפורים דברים לא ישרו בעינינו ובזמננו,
ואמרת כי לבך דוה עליך ולא שקר ענה הרמב"ם ז"ל על חכמי ציפת. ועתה כמו
כן בעבור דברים אשר כתב הראב"ע ז"ל ג"כ כפי ידיעות המחששות בזמנו,
וגם בלי ספק בימי ילדותו כאשר הראתי במ"א, תשובור עליו משה נועם להפס את
האחווה בינו ובין שלומי אמוני ישראל. הלא ידעת עוד, מה כבד גם ליותר חכם
לדלג על הרי הזמן ולטהר את רעיוניו מכל כתם הנראה רק לנגה בלב החקירות
והנסיגות אחר ימים מאוחרים הרבה? ולמה הפנעתו עוד בהרב נוקמת נקם ברית? וכי
לא בתנת ונסית את דרכו בכמה מקומות, כי עכרי הוא כרב ונפש את האלקים הוא ירא
ואוהב את עמו בכל מאורו? פוזמו ושיריו והקדמותיו ומאמרים אין מספר בחבוריו
מראים נפש נבזה ודבקה עד להפליא בה' אלקינו וחלל נחלתו. והנה גם במאמר
ההוא אשר נגעת בו אומר בקצהו כמתנצל "וגם אני איני ירא שיש חשד עלי
באמונתי לפי שאני מפרש אלו הענינים, שאיני מדבר עם מי שלא הכירני ולא
ידע אמונתי ולכי והיאך הוא הרגל עמי מעודי עד היום הזה בין בסתר ובין בגלוי"
עכ"ל — ואמרת עוד כי נתברר לך אשר היה הראב"ע בעל השקפה ראשונה ורוב
דבריו טעות. שמעו שמים ושמו! האזיני ארץ והתמהי! על האיש היותר מעמיק
בחקירותיו ושוקל אמרותיו יותר בפלס ומחזן בדבריו יותר מכל חוקרי ישראל אשר
לפניו ולאחריו, תאגר מהפך להפך, כי היה בעל השקפה ראשונה ורוב דבריו טעות?
ואני אומר. כי לבד מדבריו בכחות הכתבים והמספרים אשר גם הם לא כולם
בטלים מעיקרם, כל דבריו בהשכל וברעת, ובחקירותיו על העולם ובנינו וסבותיו
וערכם אל המשגיח יש עצות עמוקות לא הבינום עוד כל מפישיו כראוי, כי הרבה
מהם לא נתבררו רק בדרות אחרונים וכימינו, אחרי הוסיף כל חכם לחקור על
דברי הקודם לו והשיג יותר באשר ראה דברי הקודם ודברי עצמו. והוא עלה
בפילוסופיא על כל המדברים אשר לפניו והעמיק בה יותר גם מאדוננו הרמב"ם
ז"ל, כי פנה לו ברוחב דעתו דרך חדש לא דרכו בו עוד כל החוקרים עד ימיו.
והוא הראשון אשר לא שת לבו גם לארסמו גם לאבן סינא והפילוסופים הערביים
תחת אשר הרמב"ם ז"ל רק בעקבותם הלך. ונכדל מהם רק לפעמים ובדברים מעטים
וקרוב אצלי מאד שלוח כיון הרמב"ם ז"ל במהללו על הראב"ע באמרו, כי היה
כמו אברהם אבינו ע"ה ברוח, וז"ל כמו שאברהם הראשון פנה לו דרך חדש נגד
דרכי אבותיו ואנשי ארצו וינע וחקר ומצא ונגדו אליו העלומות חכמה בדרכי
הבורא יתברך והשגחתו, כן אברהם זה השני דלה הכל ממעמקי לבו והכיר הרבה
יותר בדרכי החכמה והגותנה מכל אשר לפניו. וכן דמה לאאצ"ה בנודו כל ימיו
מארץ לארץ, ובכל מקום בזאו קרא כמוהו בשם ה' והודיע אמונתו ודרכי השגתו
לקהל רב. ולדעתי ראוי לאמר עליו כן מאברהם ועד אברהם לא קם כאברהם,

כמו שנאמר על הרמב"ם ממשו ועד משה לא קם כמשה, כי כמו ששם משה לא נמצא בין התנאים ואמוראים, וזה לרב יקרת ראש הנביאים, ולכן התערבו המליצים את נפשם להוציא מאמר כזה מבלי חפז נגד כבוד מקבלי תורה שבע"ס, כן גם שם אברהם לרב יקרת ראש המאמינים — ואם לא גם בדרדוק ובעומק באורי המקראות בקש לו תמיד מסלות חדשות נצורות ונפלאות מבלי פגות אל הרגיל ומסורסם? ולא יוכל להאשימהו בזה כל מבין היודע ומרגיש בנפשו כי האמת אש עצורה בעצמותיו וילאה האדם לכלכל אותה ולהתאפק מהגידה. אכן בחכמה הסתיר אמרותיו ועטה אותם בערפלי אור אשר רק משכילים ופקוחי עין יציצו בינותם. כי למה זה חקר באזני כסיל ולב אין. והוא יבזז לשכל מליו. עתה אמור נא מה העול מצאת בו באשר הוצאת עליו עוד דברים לאמר, «בחקלקות ידבר ובקרבן ישים ארבו»? אם באשר דבר או באשר החי"ש? והוא היה כמוכח בשניהם כאשר אמרתי. והנה לא יכולת גם אתה התאפק מכתוב את דעתך בתרגומי ובמוראים, אף אם נחמת באחרונה. אכן אם היה מגלה את כל אשר בלבו, איך היה נרדף ושנוא מכל חכמי צרפת כמו הרמב"ם ז"ל אשר גילה רק מעט מהרבה במורה לצדקה, וישטמזהו ויבזזהו, תחת אשר כבדו את הראב"ע ז"ל וינשאוהו מאד, ובוה נדע כי הכיר גם כדרכי לשונו יותר מהרמב"ם ז"ל את המסלה האמצעית והאופן הנכון, אף אם באמת לא שקר באמונתו ח"ו ולא התניף ע"ד בעלי מצרף לחכמה ונשמת חיים והדומים להם, רק בחר לשון ערוסים אשר המבין יבין, המשכיל ידום והחלל יחלל. ותמצא בסוף ס' עמר שכתב שיורי כבוד מרבינו תם אליו, בעברו דרך קצה צרפת. ור' ידעיה הבררשי ממתח פריבונצה כתב באגרתו המושכלת לרשב"א ז"ל «ובסופם הגיע החכם הגדול הראב"ע הנודע בשערים והוא העוכה על כל הנזכרים בהבנת האמתיות והשקידה על דלתות החכמה והרחקת שבושי האמונות וספרי הנביאים, ואבותינו ספרו לנו שמחת גדולי הארץ הזאת חסידיה ורבניה לקראתו בעברו אליהם. הוא החל לפקח עינים בגלילותינו, וחבר להם סו' התורה והנביאים, וכל מקום שהוא מרגיש בו סתר מהסתרים מעורר עליו אם בכאור נמור או ברטמו מעט כפי הראוי עכ"ל הנאות לענינינו. וראוי לכל משכיל ללכת בעקבותיו אלה גם בימינו, ר"ד לאמר ברטמו כל מה שראוי להאמר, ולבלי חת ככל זה מקום לבעל דין לחלוק. ואם על דרך כזה כוונת בהוכיח אותי כי אבחר לשון ערומים, לא אתעצב, כי הראב"ע ותכמים הרבה זולתו לי למנן ודענה. ואם על ענין אחר כוונת הורני ואדע, ואם תצדק אודה האמת, כי רק להטיב את דרכי אני מבקש. אחלי אחי! אל תמנע מגלות לי דעתך בזה. וראה עוד עד כמה השכיל הראב"ע וידע להסתיר דברים הראויים להסתיר מאנשים אשר לא דהם נדברו 'עויין שו'ת מהר"ם מרוטונבורק הגדול דפוס פראג (ס' תקי"ב), לשלח אותו לעזאזל ס' הראב"ע בכאן סוד אחר ל"ג תמצאנו. ואמר רמב"ן אני הולך רכיל כו' וכן רצה א"ע לומר וכו' יעו"ש הפירוש קצת מעין דברי הרמב"ן אך בלשון ובענין מקולקל. אכן שם בסמוך עוד (ס' תקי"ד) והכנעני או בארץ גם בכאן ס' הראב"ע סוד ופי' הרמב"ן שהמלאך של שם היה כבוש וכו'. יעו"ש דברים רחוקים בקבלה על סוד מובן לנו ומכ"ש לרמב"ן. שלא יכניס רמזי קבלה כאדה הראב"ע ולא נמצא מזה בפירוש הרמב"ן מאומה, אולם בתוס' על התורה

הנדפס במקרא: גדולות ר' אמשטרם ונקרא בשם אמרי נועם נמצא פירוש זה על הראב"ע בשם ר' יהודה החסיד וכן נכון שהוא מדרכו. ועוד בתוס' על התורה הנקרא דעת זקנים ר' ליוורנו פ' אחרי פירוש אחר על דברי הראב"ע במלת לעזאזל ע"ש כתב הראב"ע כשתניע לשלשים ושלש תדענו וה"פ כשתניע לגל עד שעודה בנימטריא ל"ג תמצא לו דומה שאותה תיבה מתחלקת לשנים גל עד וה"פ החלק לשנים לעזאזל והוה שעיר המשתלח שהולך לעז לצוק ההר שהוא עז. הודך מתרגמינן אזל עכ"ל. ומכל זה נראה שעד מהרה אחרי מות הראב"ע רוממהו כבר חכמי אשכנז ודחקו להכניס בפירושו רמזים וסתרים ויגעו להבינם, ואילו גילה הראב"ע ז"ל את דבריו שם ושם בפה מלא, העוד נהגו האשכנזים עמו בכבוד כזה? וכנגדם הרמב"ן ז"ל החכם אשר עיניו בראשו וראה והבין בלי ספק כל סודות הראב"ע כפי כוונתם האמתית, אמר בהקדמתו שיש לו עמו תוכחת מגולה מאהבה מסותרת, וכימיו עוד חשבהו הראב"ד הכוי הקדוש מטוליטולה הי"ד בין חכמים גדולים וקדושים ומחזיקים ידי ישראל בשירות ונחמות, וכן ר' ידעיה שהרבה במהלכו והרשב"א שהכניס דבריו בין חשובותיו, והקמחיים והבאים אחריהם כולם ידעו אותו ואת חכמתו והוקירוהו כערכו הרב. כה ידע נכון דבר הלזה לכוין בלשונו דדבר עם ובפני מי שראוי לדבר. ונגד הרמב"ן ז"ל וכל אלה הגדולים תערב את נפשך דדבר בו ולפגוע בכבודו? צרף עוד לזה תולדות החכם ההוא וכל הקורות והעתים והמצוקות אשר עברו עליו, כי היה כל ימיו נודד ממקומו נוסע תמיד מעיר לעיר ומארץ לארץ, שאנן איננו מנעוריו ולא שוקט הוא על שמריו, הורק מכלי אל כלי ובגולה הלך ובכל זה עמד מעטו בו וריחו לא נמר. נא אחי בחון כל זאת והבן, כי לא בהתעצם עינים בכח רב ובהתאמץ נגד האמת והשפל עזוריה, יגדל איש, אך בהתאמץ נגד ההרגל וחפש האמת בלב חפשי והתאפק בדברים נגד כל אדם, ובכבד את כל אחד כפי מעלתו וערכו, אך בזאת יתהלך נבר סבין כמוך ויקנה לו שם עולם לדור אחרון. הרבתי קצת מלים, רק בעבור כי ראיך כפעם בפעם ורדף בעקבות בן ארצך בעל אמונת חכמים להראות כחך רק בקדון חכמים מסוארים. ועל זה נשבר רבי בקרבי, עד כי הוכרחת להשמיעך את דעתי, ובפרט כי שאלת ממני להגיד אותה לך".

(ב) עוד לא אוכל לשמחך בכשורה טובה ממצבי. הידיים מאשכנז ייחלוני עד כה בדברים טובים ונחומים, לאמר עוד מעט ויקראוני למשמרת פקודתי שמה, ואני יושב ומצפה והכסף הולך ותם. ומה אעשה אז? ה' יודע! — הודיעני אם באו הספרים הנשלחים לך ממני חנם אין כסף, כי אני שלמתי פה בעדם הכל ויש לי רעצעים על זה, ובכ"ז יש מסחירים אותי באמרים, נגב יגבנו לפעמים סקידי הרצים ויקחו שחרם כפלים — והנני אוהבך כאח דורש שלומך ושלומו הרב הגאון האב"ד ג"י ושלומו ריעך החכם המופלא הנכון מוה"ל הכהן ג"י, כנפשכם ונפש יודיכם ומכבדכם הכו"ח יום ג' כ"ה אדר שני תקצ"ב. שיי"ר כהן."

באגרת ההיא היתה רצופה ג"כ האגרת הלהוטה ג"כ עתה לתלמידך היקר ר' הלל קנטוני ג"י.

וארה דברי האחרונים על אגרתך האחרונה.

נתוכחתי אתך כבר איזה פעמים על עזבך במכתב מאוחר את דבריך והבטחותיך

במכתב קדום, ולפעמים גם את דבריך במכתב המאוחר בעצמו, ותשובותיך על מענות כאלה היו חלושות ובלתי מספיקות. ועתה עשית כזאת עוד הפעם בענין יותר גדול מכל הענינים הקודמים בינינו, ובדבר אשר יכאיב לבי ג"כ יותר מכל הדברים הקודמים — זכור והשב אל מחשבותיך עוד בפעם הזאת רושמי כל הדברים הבאים בינינו בדבר ס' הנחמות. הודעתני מקריאתך את ס' ישעיה לתלמידך ומיגיעתך בפירושי נבואותיו. וכרע נאמן לרועו הנדתי לך את דעתי בדבר זמן חברו חלק השני מספר זה וכי יש לי ראיות עליה, ואתה מבלי שמוע עוד אחת מהן צעקת מרה עליה, ואמרת כי נלכדתי במוקשים טמנו לי החוקרים מעמים ומעמינו אשר קראת אותם בשם כופרים, וכי מלחמת חובה תלחם עמם ועמי. ובכל זה הוספת במכתב ההוא בעצמו לאמר "תן עדיך וחצרך. כי אמנם דע נאמנה כי עם "היות דעתי ודעת כל הקדמונים בענין זה יקרה בעיני מאד נכבדה ואני אהבתי, "חי נפשי אין דבר יקר אצלי מן האמת ואין לי דבר שעומד בפני הראיות הצודקות". ואני אמרתי אחרי כן כי לא אוכל למעון עוד מאומה אחרי חרצת כבר את משפטך עוד בטרם שמעת הטענות, ואין רצוני לערוך ויכוח אשר מראש תקרא בו מאמין ואני מחננך. רק על גוף הענין שלחתי עוד אמרותי, למה זה ועל מה זה תקרא לבערי הדעה ההיא בשם כופרים, וחקרתי אם היא כאמת אכן נגף לאיזה מיסודי הדת כדבריך, כי אז כל הראיות וההוכחות לשוא ולחנם תבאנה. וכמשך מרוץ הספרים בינינו כתבת באחד מהם (ביום הפור) אלה הדברים בלשונם "ענין חלק שני מס' ישעיה לפי הדרך אשר אתה יודי סקלת לעצמך, איננו כולל "דבר נגד האמונה הנכונה. ולפי זה איננו רחוק מכא אתך במשפט בשלום ובמישור "ובאהבה רבה. ובכל זאת הדבר ברור בעיני עד מאד כי דעת זו רחוקה מן האמת, "ושאין פשוטי המקראות סובלים אותה כלל, אפס כי אין לי הזמן מאד לעת עתה, "ופעם אחרת א"ה אערוך לפניך מענותי: כאשר ישוּך אהוב את אוהבו אל המקום אשר יאבה כן משכתי אחריך וארוצה, סתיתני ואפת, כי דבריך המה לי תמיד ליתרים נאמנים, למודי דרך ומאירי נתיב. קרעתי לפניך סגור לבי, וחשפתי כך כל בית נכאתי וכל כלי מלחמתי, כל מגיני ומשגבי, לדעתי. הראתי לך את מסלולי, ורק כך ולדיעוד ותלמידך היקרים. לא יעברנו זו עוד בטרם תרשהו. הולך דרך ואוילים לא יתעו עוד בטרם תאמר כי דרך כבושה הוא לכל עובר ושוב. ובקצה המסלול אמרתי עוד בביאור "כי עיני צופיות לדברי כל מי שיבטל ראיותי "ויתיר ספקותי על המתנגדים לדעתי, רק באמרי פעם ובמועצות, בלי כעס וחמימה "ובלי יד חזקה ובלתי אהבה עזה לדעות קודמות ומורגלות מזולתו או מנפשו, כי "אם בנחת ובמתנינות ובישוב הדעת ובדברים הנכנסים ללב, ואז בשמחה אקבלם "ואבטל כל מאמרי, כי רק אל האמת והקרוב אליה כל מגמתי". ועתה מה קויתי עוד ממך בזה כי אם תשובות מספיקות על כל דברי כאשר שאלתי ובקשתי והערתתי והפצרתתי וכמו סי ההתנגתי, או הסכמתך עליהם. לא גזרות כלליות, אם הם מתנגדים קצת או בלתי מתנגדים כלל לאיזה ענינים מהאמונה, כי בזה כבר חרצת משפטך אשר דעתי "לא הכלול דבר נגד האמונה הנכונה". נפץ עתה אל דבריך באנרתך האחרונה אשר כתבת וז"ל, "ועדיין לא אחרל מאחזו בכנף כנגדך ולומר "לך יודי הרף ירך מפיסס שמתך זאת על אודות ס' ישעיה כי פרסומה "וחזוקה יזיק בלא ספק ולא יועיל לאמונה ולאומה" עד כה יכלו דבריך להיות

נכונים, וכיועץ נאמן יעצתני, והייתי שומע בקול אוהב חכם וצדיק, לולא הוספת עוד, "ויהי מה לא אחרל ברוב הימים אם יהיה אלקים עמדי לערוך מלחמה ארוכה וקשה נגד הרעת הזאת ונגד כל הרעות המזיקות לאמונה ולאומה" וזה הוא אשר יחבל את רוחי ויפצע את כל קרבי, כי אחרי נעתרתי לך לעשות את אשר מאנתי בראשונה, והוא לערוך ויכוח אשר טראש תקרא בו מאמין ואני מתנגד, ותפתני בסוף ובלשונוך כי לא כזאת תהי מערכת הויכוח, יען דרכי איננו כולל דבר נגד האמונה הנכונה — רק כפונ"מ בין שני הברים מקשיבים לקול האמת ומתקרבים עדיה, מתהלכים לתומם עם כי שונים המה במהלכיהם, ודלית כל מעיני לבני, שבת פתאום לדרך הראשון לגזור עוד הפעם קלון על הדעה בעצמה ולקרוחה מוקת לאמונה ולאומה, ולעשות באומר אחד כל יגיעתי לריק ועבודתי רבהלה, ולפרוק כל פרקי באין מציץ; לא האמנתי כזאת עליך איש מחפאר עד כה על נכון באהבת היושר והצדק עד להפליא. היעשה כן בין ריעים אהובים ונאמנים כמונו היום? והנה לא לבד מדבריך המאוחרים אשר כתבת ביום הפור נסוגות אחר באגרתך זאת האחרונה, כי אם גם מדבריך הקודמים במכתב אשר רצית ללחום עוד מלחמת חובה נגד דעתי, כי גם שם אמרת בסופו "תן עדיך ותצדק ואין לי דבר שעומד בפני הראיות הצודקות". ועתה הנה נתתי עדי ושלחתי ראיות הצודקות בעיני ואתה לא הכזבת ולא סתרת אותם, ובכל זה על משמרתך תעמוד וממקומך לא תמוש, רק אמרת כי לא תחדל לערוך מלחמה ארוכה וקשה נגד הרעת הזאת. אך למתי? "ברוב הימים" נראה כי עתה כלי מלחמוך רפו עוד ולא יעשו תושיה ובלשונוך "ויהי מה לא אחרל" וכו' הראת כי חזק עליך דברי והנך רובץ עוד תחת משאם וכבר עליך בעת הזאת להקל עולם מעל צוארך, רק ברוב הימים תתאמץ ותחליף כח לגול המעמסה מעליך. אך איה איפא פיך אשר אמרת כי עם היות דעתך יקרה בעיניך מאד נכבדה בענין זה ואהבת אותה אין דבר יקר אצלך מן האמת ואין לך דבר שעומד בפני הראיות הצודקות? ואיך תהיה המלחמה אשר תערוך בימים הבאים? אם ירעת עתה כבר בקרבך כי בכל לבבך ובכל נפשך תלחם יען כי באמת ובחמים סחשבותיך מתנגדות גם עתה למחשבות זולתך בזה? או תחשוב עתה לירות אחרי כן חצי שוא לישרי לב, ללחום עמהם רק לעיני הרואים בעבור כי תחשוב התראות פניהם על פני חויך למוקים לאמונה ולאומה, כאשר רמות בתחלת דבריך עתה, וידך עמהם במסתרים? אכן גם על דבר נזק הפרסום לא אוכל לסמוך על עצתך עוד, אחרי ראיתך שב אל מנהגך מאז לאהז חזק ואמין בכך אשר יצא מפיך או גם רק עלה על לבך. ותכריחני לשאול עוד עצת איש אחר חכם וירא אלקים אשר לא גזר אומר עוד בזה או עכ"פ איננו מודבק בלי הסיון כמוך בכל אשר חשב בראשונה. ואולי אפשר עוד גם לך לשחרר את נפשך מכל דעה קודמת ולחקור בענין עד מקום שיד שכנך הישר מנעת, כי אז אין טוב לפני ממך שופט צדק ומבין דבר לאשורו, ודובר מישרים. ולכן אבקשך עוד הפעם. שימה נא טענותיך נגדי באמרי נחת ובדברים המתקבלים על הלב, כן כנוף הענין כן כדבר הפרסום אשר הראתי ג"כ כי שכרו מרובה מהפסדו. דבר, כי שומע ידריך. הישיבני דבר נכון כי הפצתי צדקך. ערוך מלה קטנה נגד מגלתי

ואענדנה עטרה לי. וחי נפשי וחי האמת! כי נכון אנכי לשוב מדעתי אם אמצא טוב מעט באמרותיך, וכל מנמתי להיות ענין זה מתברר היטב מכל צד עד יצא כננה ולא ישאר עוד לחקור בו מאימה, כאשר אמרתי בבאור בסוף המסלול. ולמה לא תהי כזאת גם מנמת נפשך? וידעת ברור כמוני כי לא קטנה תהי התועלת אשר תצמח מסחקרי שני אנשים כמוני שוחרי הצדק והתושיה בענין גדול כזה. הניחה א"פא העתקת ליקוטי מחזור ויטרי בעתים האלה ויעד לך עת קטנה מדיונים ביום לשקוד בלימודים האלו. ואל תאמר צר לי הזמן עתה ולכשאפנה אשנה, כי איה דבר נחוץ יותר בין כל דרישותיך ולימודיך? ואף גם זאת אעשה לך. אם אהרי מערכות כל דבריני וכלות כל מענותינו איש בעד נפשו ונגד דברי חברו, לא ישוו עוד דעותינו ולא יספיקו דברי האחד להטות לבב ריעו אליו בדבר הזה, הנני נכון לקבל עלי משפט דין אחר זולתינו, ועדיו יבאו דברי שנינו. ויהיה החכם יש"ר או חכם אחר משכיל וישר לב אשר תבחר אתה בארצותך, וכאשר יצא מפיו כן יקום וכן יהיה גם בלבי, ואודה ולא אבוש לאמר שנית, והחקירה הטתני ברוב לקחה מדרך האמת, והוא ישפוט גם על גוף הענין גם על פרסומו אם הוא ראוי וכשר על האופן אשר ערכתי וסדרתי אותו.

דבר הרבנות מטריעטם, הנה לא אוסיף דבר עוד ממנה כל הימים אשר תלמידך המופלא היקר אשר אדרוש פה בשלומי, תאמץ להשיגנה. ה' יצילת חסדו בידו. וחלילה לי לעמוד נגדו בשדה המערכה. לו משפט הקדימה לפני, איש מוזר אנכי בארצכם, וזה יולד שם. גם תלמידך הוא ומימך הוא שותה. ומאד תצדק באשר תשתדל למענו בזה, כי רב התועלת אשר תצמח מגדולתו לפאר בית הפארתך מקום מקרשך ומדרשך. ולזאת הדלתי ג"כ משלות כעת שום כתב עדות מכתבים הרבים אשר בידי מרוב גדולי וחכמי ארצי. ולא חפצתי ג"כ להעמיס עוד על אנרתי זאת הגדולה כבר בלא זה יותר מדאי. ואני בכל חפצי ללמוד צחות לשון ארצך על נכון, הייתי מוטרד מאד בזמנים האלו, לא לבד מעניני מו"מ אשר ערכתי לי, ואשר עד כה היה פעם לעזר מעט אל כלכול ביתי, ופעם נסתם מעיני, אך גם משוואי בתי הבכירה תחיה, אשר בר"ה אלול ת"ל נתתיה לאיש יקר ומשכיל מו"ה אברהם היילפרין ג"י, (נדונתיה ובגדיה הכינותי זה שנים) ומאז והלאה נפורה נפשי מצויכי זוג החדש אשר יאכל על שלחני עכ"פ איזה חדשים כמנהג ארצי, וממועדים וחגים וביותר מאחלתי אשר כבר עלי בצוארי מקום רב הסכנה עד כי צוו הרופאים להעמיד לי עשרים ושנים עלוקות אשר מצצו את דמי וכה חלה בני יחדי דוד וחי וישכיל, ואחרי כן בתי זאת הבכירה אשר ביום כפורים זה כמעט באה עד שערי מות, ות"ל כלנו שגנו למצב הכריאות, ועתה כי רוח לי מעט מהרתי אליך בחיר יודי לדבר עמך דברי אהבה ולמודים. למען שמוע עוד לקח מפך.

ספרי פחר יצחק המחול לשלוח הווין על אדרעססע Eduard Perl ונס הוא ישלח לידך כסף מחירם. והשר החכם ר' יוסף פערל הוא שולח לך בזה אלף תודות על ידי.

עוד שאלה אחת קטנה לי, אל אחד מתלמידך, כי ימחול להעתיק למעני ממחזור ויטרי כ"י כל סימן שכ"ה כמו שהוא באריכות, כי באו הרבים האלה

בשבלי לקט (ס' י"א) מקומעים ומשובשים, והם נצרכים לי מאד יעויין תולדות הקליר (ריש הערה 19).

אם תריץ אגרות עוד אל הרופא הנבון די לא וואלמא (ואם לא לא אמריחך בשום אופן) תכתוב למעני אודות המחזור כ"י הנודע לך כי נמצא למכור שם אצל איש אחד, והוא רוצה סך רב י"ד רייניש כסף קיר"ה. וזה הוא יותר הרבה ממחיר כל ספרי פחד יצחק. אולי יוכל להשתדך אשר ימכר לי במקח השוה אז אשלח מחירו לידך ע"י האיש הנזכר, ואתה בחסדך תשלחנו לידו לקנותו בעבורי, ובקרב א"י"ה אשיב לו נ"כ על שתי אגרותיו.

יוסף לך ה' עצמה וכת להפסות נטעי חמד בבית מדרשך ובתבל ארצה, וכל מחלה לא תקרב באהלך עוד, הנער כמקדם לצאת לקראת נשק בכל עניני קדמוניות ישראל. חגור חרבך על ירך נבור, הודך והדרך, והדרך צלח רכב על דבר אמת וענוה צדק, למען יחלצון ידירך מכל אמרי זעם, ובהם אוהבך על כל אח ורעי, כל הימים אשר הוא חי, הכותב וחותם יום ב' ה' מרחשוון תקצ"ג. שלמה ליב כהן הפאפורט.

וארוש בשלום ריעך החכם המופגן היקר מוה' הלל הכהן נ"י, ובשלום כל תלמידך היקרים והאהובים לי מאד.

שניאות להבין

צ"ל	ממאם . . .	ממאם . . .	צ"ל	ממאם . . .	ממאם . . .
151	שורה 2	מלמטה	אפאם . . .	אפאם . . .	אפאם . . .
152	"	6	מלמעלה	כנוי	כנוי
156	"	2	סוף הערה	שי"ר	שי"ר
160	"	13	מלמעלה	כי	כי
164	"	7	"	הם	הם
164	"		נשמטו שתי הערות מאת ה' ח' ש ז ח "ה.	לשורה 17	כפי שהודיענו
			ידידי החכם ר"א ברלינער חי ר"א בר יהודה ברצלוני בשנת ה"א ק"ח.		
			הערה ב'. לשורה 6 מלמטה.	ע"י נם מ"ש החכם נרעץ בספרו קורות היהודים	
			ח"ו מהר"ת ע' 394, בשם הח' ארנהיים ע"ד קרן אפילה.		
167	"	3	מלמעלה	נעשו	צ"ל שיערנו
168	"	14	"	פיוטרים	פיוטרים
169	"	2	מלמטה	דבר	דבר
178	"	1	מלמעלה	ודוי	ודוי
"	"	15	מלמטה	אדבתו	אהבתו
182	"	14	מלמעלה	מכתב כ"ח	מכתב ל"א
186	"	6	מלמטה	רן	רן
187	"	8	"	אאכין	אאכין
191	"	9	מלמעלה	אודותיך	אודותי
"	"	17	"	מרש	מרש

צד 191	שורה 4	מלמטה :	המנחי אשר נהר	צ"ל	החריזו אשר כתב
" "	" 5	" :	הימני	"	סימני
" "	" 2	" :	יצקה	"	יצחק
" 192	שורה 20	מלמעלה :	אדוני ועיני	"	אדוניו עיני
" "	" 21	" :	יבא	"	בא
" 193	" 9	" :	הסופר	"	הסוהר
" "	" 14	" :	כדת	"	כדת
" "	" 4	מלמטה :	פרמ	"	פשוט
" 194	" 13	" :	משכתות	"	משכתות
" 195	" 20	מלמעלה :	בכמנא	"	כאשכנו ?
" 196	" 3	" :	אמער (?)	"	(הכ"י של מכתב זה נאבד בדרך לכן לא יכלתי לתקן)
" "	" 1	מלמטה :	סמול	צ"ל	סהל
" 200	" 3	מלמעלה :	שכחתי	"	למדתו
" "	" 13	מלמטה :	אז	"	אז
" "	" 2	" :	לשרח	"	לשלם
" 201	" 9	מלמעלה :	תשנה	"	תשכה
" 202	" 21	" :	רי	"	לו
" 203	" 15	" :	רכלי צ"ל לבלי	"	
" 204	" 11	" :	ותקרא צ"ל ותקרא	"	
" "	" 16	מלמטה :	חשוב צ"ל יחשוב	"	
" 210	שורה 15	מאוביה צ"ל	מאובהיה	"	
לצד 218	" 4	מלמטה :	במ"ש הרב ז"ל וכותב כן לפני חכמי העמים במ"ע	"	נשמט ההערה מהח' שזח"ה וצ"ל : כוונתו למ"ש נייגר במ"ע של דייטש מארנענלענדישע נעזעלשאפט כרך י"ב עמוד 365 ועיי' מה שהשיב עליו החכם
"	" 3	והג עמוד 281	ר' רפאל קירכהיים במ"ע הנ"ל כרך י"ג עמוד 281	"	
" 224	שורה 3	ומג 5	מלמטה	צ"ל	ניזניום
" "	" 6	" :	וגירונים צ"ל	"	וגירונים
" 225	" 10	" :	בבנציקלופדיא צ"ל	"	בענציקלופדיא
" 227	" 4	" :	כאשר צ"ל	"	כאשר
" 229	" 1	" :	למורי צ"ל	"	למורי
" 234	" 1	מלמעלה :	מיוצחנ צ"ל	"	מצוינת
" "	" 12	מלמטה :	הזח צ"ל	"	הזה
" 238	" 17	" :	תדרש צ"ל	"	תדרש

הודעת המו"ל

המבוא והשער הכללי, ההערות ולוח המפתחות

מאת הח' הנודע מוה' ד"ר א. הרכ בי נ"י. תצאנה לאור איה"ש בחוברת מיוחדת
בימי הקיץ הבא כפי חפץ החכם הנ"ל ובעת צאת החוברת הזאת לאור, אשלחה
לכל חותם וחותם חנם אין כסף והנני נותן בזה את תודתי לכל החותמים
היקרים אשר תמכוני במשען כסף תהי משכרם שלמה מאלהי ישראל.
